EESTI RAHVALUULE ÜLEVAADE

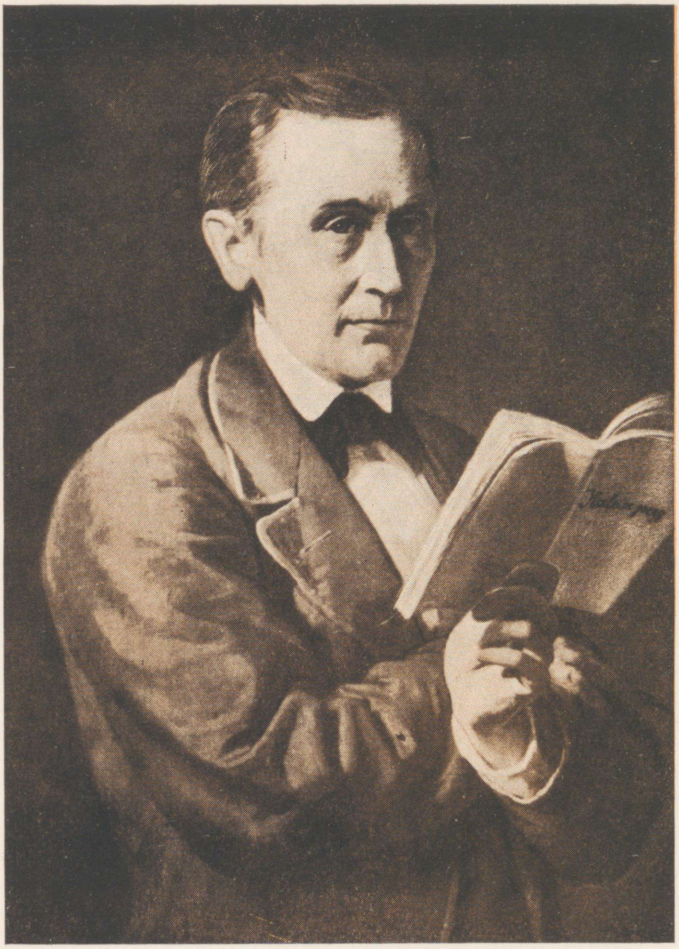

Fr. R. Kreutzwald. *J. Köleri õlimaal a. 1864*

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

Eesti rahvaluule ülevaade

TOIMETANUD R. VIIDALEPP

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS • TALLINN 1959

Toimetuse kolleegium:
H. Niit, H. Tampere, R. Viidalepp

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

SAATEKS.

«Eesti rahvaluule ülevaade» püüab anda esimese ulatuslikuma käsitluse eesti rahva suulise poeetilise loomingu tähtsamatest liikidest. Teos on mõeldud kõigepealt laiale üldsusele, et tutvustada ja selgitada meie väga rikkalikku rahvaluulelist pärandit, näidata selle ideelist ja kunstilist väärtust ning tõsta esile selle suurt mõju ja tähtsust meie rahva ajaloo mitmesugustel etappidel. Usutavasti võiks see teos sobida abiraamatuks ka keskkooliõpetajaile ning kõrgemates koolides õppijaile.

Et eesti rahvaluulet on seni väga vähe monograafiliselt uuritud ning sellest vähesestki, mis on kunagi tehtud sel alal, ei tule kõik enam arvesse, on autorid üsna paljudel juhtudel seisnud küsimuste lahendamisel tõsiste raskuste ees. Seetõttu on mõnel juhul paratamatult sisse jäänud ka provisoorseid ja diskussioonilisi seisukohti, milles alles edaspidine mitmekülgne uurimine ja diskuteerimine võib välja selgitada püsivamad tõed. Me oleme siiski arvamusel, et ka küsimuste tõstmine omab positiivset tähtsust ning aitab teadust edasi viia.

Käesolev teos on kollektiivne töö ning on koostatud Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori töötajate poolt. Illustratsioonid on valinud R. Viidalepp.

Teose pikaajalisel valmimisel on autorid väga olulist abi ja toetust saanud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi folkloristidelt, eriti rahvaluule osakonna juhatajalt dotsent H. Tamperelt ja vanemalt teaduslikult töötajalt filol. tead. kandid. E. Normannilt — nii materjalide kättejuhatamise, konsultatsioonide kui ka retsensioonide näol. Samuti on palju abi olnud akadeemik prof.

P. Ariste ja prof. A. Kase retsensioonidest, käsikirja arutamisest Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris ning Keele ja Kirjanduse Instituudi teadusliku nõukogu liikmete ja kirjanduse sektori töötajate kriitilistest märkustest käsikirja korduval arutamisel. Kõigile neile ütlevad autorid oma parima tänu.

Autorid sooviksid meeleldi kuulda lugejate arvamusi, soove ja ettepanekuid käesoleva teose kohta. Need palutakse saata aadressil: T a l l i n n, Sakala tn. 35, Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

I

Sissejuhatus

1. RAHVALUULE MÕISTE, OLEMUS JA TÄHTSUS.

Rahvaluule mõiste.

Töötavatele inimestele on omane loomisrõõm ning vajadus kunstilise naudingu järele. Rahvahulkade kunstitarve ning loomisrõõm leidis ja leiab esimese väljenduse töös. Püüe teha oma tööd hästi ja kaunilt, ühel ajal otstarbekalt ja maitsekalt on aluseks niihästi tarbe- ning kujutavale kunstile kui ka sõnakunstile. Mõlemad on kujunenud inimeste tööprotsessis.

Kui räägitakse sõnalisest kunstiloomingust, siis mõeldakse tavaliselt kirjandust. Kuid kirjandus ja isegi kirjaoskus on sageli küllalt lühiealised. Tänapäevalgi leidub rahvaid, kellel puudub kirjaoskus ja seega ka kirjandus. Pole aga olemas ega ole ka iial olnud rahvaid, kellel seepärast puuduks sõnaline kunstiloome. Töötavate hulkade kunstitarvet ja ergast ilumeelt tunnistavad muinasjutud, muistendid ja naljandid, laulud, mõistatused ja vanasõnad. See rikkalik sõnaline kunstiloome tekkis suuliselt juba väga ammu enne kirjaoskust, säilitati rahva mälus ja kanti suuliselt edasi põlvest põlve ning muutus sel viisil pärimuslikuks ehk traditsiooniliseks. Sellist suuliselt tekkinud ja tavaliselt ka suuliselt levinud rahvahulkade traditsioonilist vaimset kunstiloomingut nimetataksegi rahvaluuleks ehk folklooriks.

Suulisus on kahtlemata üks olulisemaid rahvaluule tunnuseid, kuid teda ei saa absolutiseerida. Hilisemal ajal, üldise kirjaoskuse ajal võib märgata ka mõne rahvaluuleliigi kirjalikku teket ning levimist.

Folkloori hulka ei kuulu rahva esemeline looming, mis samuti võib olla nii traditsiooniline kui ka kunstiline. Rahva esemelise loominguga tegeleb etnograafia. Folklooriks loetakse rahva vaimset loomingut. Kuid ka keel on rahva vaimne traditsiooniline looming. Rahvaluule on aga eeskätt kunstiloome ing.

Rahvaluulel on seega järgmised olulised tunnused, mis määravad tema kvaliteedi: 1) ta on töötavate hulkade vaimne

looming, 2) traditsiooniline ehk pärimuslik looming ja 3) kunstipärane looming.

Terminit «rahvaluule» on kasutatud sageli kahes tähenduses: kitsana — rahva sõnalist kunstiloomingut tähistavana, ja laiana — kogu rahva vaimset traditsioonilist loomingut hõlmavana. Rahva vaimse traditsioonilise loomingu kogunimetuseks on sobiv kasutada rahvapärimus ehk rahvatraditsioon. Rahvapärimuse hulka kuuluvad neli suurt kunstiloomingu rühma, mille vaatlus nõuab erinevat ja iseseisvat uurimismenetlust: rahvaluule (sõnaline looming), rahvamuusika, rahvatants ja -mäng ning rahvausund ja -kombed.[1]

Kui kõneldakse rahvaluulest, siis eeskätt sõnalisest kunstiloomingust, niisiis rahvalauludest, rahvajuttudest, mõistatustest ja vanasõnadest ning kõnekäändudest.[2]

Seega on rahvaluule sõnakunst nagu kirjanduski, kuid erinevalt kirjandusest, mis on põhiliselt individuaalne ja enamasti professionaalne looming, on rahvaluule kollektiivne ja mitteprofessionaalne looming. Rahvaluule tekkimine ulatub tagasi kaugesse minevikku ning on lahutamatult seotud inimeste tööga. «On tunnustatud ja kinnitust leidnud, et sõnakunst tekkis iidses minevikus inimeste tööprotsessis. Selle tekkimise põhjuseks oli inimeste taotlus organiseerida töökogemused kõige hõlpsamini ja püsivamalt meeldejäävateks sõnalisteks vormeliteks, — kaksikvärssideks, «vanasõnadeks», «kõnekäändudeks», muinasaja tööloosungiteks. Sõnakunst järgnes vahetult tööle; sõnadesse kätketi algteadmised inimese tööle-tegevusele vaenulikku vastupanu avaldavate loodusjõudude vastu võitlemise meetoditest.» [3]

[1] Eestikeelses kirjanduses on kasutusel olnud veel terminid «rahvalooming» ja «vanavara». Esimene termin on liiga lai ning ebamäärane (rahvaloomingusse võivad kuuluda nii etnograafilised esemed kui ka sõnakunsti teosed; laialt võttes on kogu materiaalne ning vaimne kultuur rahva looming) ja on seetõttu käibest kõrvale jäänud. Termini «vanavara» võttis folkloori tähenduses tarvitusele J. Hurt (see termin esineb küll juba Fr. Kreutzwaldilgi — vt. näiteks «Maailm ja mõnda», lk. 358 —, kuid juhuslikult ja mitte kindlaks kujunenud mõistena). «Vanavara» ei sobi kasutada rahvaluule tähenduses, sest ta 1) juhib minevikku ning välistab kaasaegse materjali, 2) assotsieerub eeskätt mitte luuleloomingu, vaid esemelise loominguga.

On oluline teada, et nõukogude-eelses kirjanduses kasutati ka terminit «folkloor» laiemas tähenduses kui praegu. Folkloori alla arvati ka mütoloogia, tavandid, rahvameditsiin jne. Seetõttu on rahva sõnalise kunstiloomingu sobivaim nimetus «rahvaluule». Paralleelselt kasutatakse sõnakunsti tähenduses veel terminit «folkloor». Vrd. Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule. Tartu 1946, lk. 5.

[2] Käesolevas ülevaates käsitletakse rahvaluulet kitsamas mõttes, s. o. sõnakunstina. Vt. ka Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule, lk. 6.

[3] М. Горький, О литературе. Литературно-критические статьи. Москва 1953, lk. 787.

Kuivõrd rahvaluule sõnakunstina on tihedas seoses kirjandusega, sedavõrd on ka rahvaluuleteadus — folkloristika — tihedalt seotud kirjandusteadusega.

Folkloristika naaberdistsipliinideks on ühelt poolt kirjandusteadus, keeleteadus ja muusikateadus. Teiselt poolt on folkloristika piirdealadeks etnograafia, ajalugu ja arheoloogia. Folkloristika eesmärgiks on ühelt poolt avada rahvaluuleteoste ideeline sisu ja näidata selle esitamiseks kasutatud kunstilisi võtteid ning teiselt poolt esile tuua rahvaluuleteose tihe seos eluga, näidata rahvaluulet kui rahva vastava ajajärgu ootuste ja lootuste kajastust. Selles suunas on uurijate ees avar tööpõld. Moodustab ju folkloor, «mis üldiselt on loodusnähtuste, loodusega võitlemise peegeldus ning sotsiaalse elu kajastus ulatuslikes kunstilistes üldistustes» [4], kultuuriloo laialdasemaid peatükke.

Selle kõrval on folkloristikal väga tähtsad uurimisülesanded ka rahvaluuleteaduse ajaloo alal. Folkloristika ülesandeks on uurida ja selgitada rahvaluule kogumise, korraldamise, uurimise ja kasutamise ajalugu, valgustada eesrindlike folkloristide tegevust, näidata rahvaluule mõju kirjanike loomingule ja maailmavaatele.

Rahvaluule kollektiivne laad

Rahvaluule üheks tähtsamaks, otse olemuslikuks erijooneks on tema kollektiivne laad. Rahvaluule ei ole üksikisikute loomingu summa. Rahvaluule on kollektiivne looming, tema tekkimine, levimine ja esitamine on protsess, mida kannab kollektiiv. Kollektiivsust rahvaluule tekkimisel ja arendamisel ei saa mõista lihtsustatult — nagu oleks iga rahvaluuleteos loodud ühekorraga teatud hulga inimeste, s. o. kollektiivi poolt. Rahvaluule tekkimine on dialektiline protsess, millel on kaks külge — individuaalne ja kollektiivne. Täpsemalt öeldes avaldub folkloori tekkimises ja edasikandumises individuaalse ja kollektiivse loomingu ühtsus.

Iga folkloorse teose *algseks* loojaks oli tavaliselt üks isik. Loodud teos võis leida vastuvõttu kollektiivi poolt, aga võis seda ka mitte leida. Teose vastuvõtmise eelduseks oli tema sisuline ja vormiline sobivus, s. o. teos pidi sisuliselt õigesti, kollektiivile omases ideelises suunitluses ning kergesti meeldejäävas, vastuvõetavas kunstilises vormis peegeldama kollek-

[4] M. Gorki, Kirjandusest. Tallinn 1948, lk. 383. — Siin on mõeldud eeskätt rahvaluule uurimisele. Laiendades vaatlust rahvapärimusele üldse, avarduvad ka folkloristika eesmärgid ning ülesanded.

tiivi taotlusi ja meeleolusid. Eeldatav oli, et teos pidi sealjuures andma midagi uut, värsket kas sisus või vormis. Kui neid momente ei esinenud, siis teos ka vastuvõtmist ning edasilevitamist ei leidnud. Sel juhul jäi loodud teos lauliku või jutustaja ühekordseks, juhuslikuks improvisatsiooniks ning — kui seda näiteks kirja ei pandud — hääbus lõplikult.

Kord vastuvõetud teos hakkas aga levimisprotsessis paratamatult muutuma. Iga järgnev kasutaja ja esitaja käsitas kuuldud teost kui toormaterjali, mida ta oma tahtel muutis. Lühendades, pikendades, üksikuid episoode ja motiive juurde põimides või vahele jättes võis järjekordne esitaja muuta mitte ainult teose vormi, vaid ka selle ideelist sisu. Teadliku muutmise kõrval esines ebateadlik muutmine, mille aluseks oli unustamine.

Sellises teose ümberkujundamises avaldub lauliku (resp. jutustaja) loov suhtumine teosesse. Olenevalt ümberkujundaja meisterlikkusest võidakse teos kujundada üha täiuslikumaks ja viimistletumaks eelnenud esitusest. Nii rändab ta laulikult laulikule, üha muutudes. Selles terve rea laulikute ja jutustajate osavõtus ühe teose kujundamisest avaldubki rahvaluule kollektiivsus ja rahva loov jõud.

Kuid teose igakordne ümberkujundamine ei sõltu mitte ainult esitajast (s. o. esitaja maitsest ja andekusest), vaid ka kuulajaskonnast. Lastele esitati muinasjutte teistsuguselt kui vanadele, teolistele erinevalt kui kodustele. Olenevalt kuulajaskonna koosseisust ja reageerimisest varieeris laulik esitatavat pala.[5] Teose esitaja oli nagu kuulajaskonna kontrolli all. Selle tulemuseks (või ka eelduseks) oli tihe side looja, esitaja ja kuulaja vahel, kes sageli võisid esineda isegi ühes isikus koos. Teose esitajaks võis olla — ja tihti oligi — kollektiivi iga liige, aga erinevatel aegadel. Kollektiivi selline vahetu osavõtt pidi aga paratamatult mõju avaldama esitajale ning esitusele. Seega ei olnud kollektiivil ainult passiivne osa, vaid ta mõjustas esitust ka aktiivselt. Kui kõnelda aga kollektiivi osavõtust rahvaluuleteose kujundamisel, siis ei tule siin siiski mõista mitte niivõrd konkreetset kuulajate kollektiivi ühel hetkel, kuivõrd tervet rida laulikuid ja jutustajaid, kes on sama teost esitanud eri aegadel ja kes ju ka moodustavad kollektiivi (kollektiivi küll peamiselt ajalises mõttes, mitte ruumilises). Kuulajate kollektiiv sai teose kujundamisest osa võtta eeskätt ikkagi selekteerivalt ja esitajat mõjustades. Rahvaluuleteose kollektiivsus seisab

[5] Vt. ka Русское народное поэтическое творчество. Пособие для вузов. Под общей редакцией профессора П. Г. Богатырева. Москва 1954, lk. 9—10.

eeskätt ja tavaliselt selles, et teost on kujundanud suur hulk üksikisikuid, kes kõik omakorda olid kollektiivi mõju ja kontrolli all. Kollektiivi osa avaldub seega üksikindiviidide kaudu. Selles seisabki kollektiivse ja individuaalse loomingu ühtsus rahvaluules.[6]

Rahvaluule muutlikkus.

Nagu eelnevast ilmneb, allub rahvaluule oma levimisprotsessis alalistele muutumistele. Rahvaluule võib muutuda kardinaalselt: muutub stiil, esituslaad, keel, ideeline sisu. Muidugi ei ilmne need muutused ühekorraga ühes teoses, vaid pika aja jooksul. Nende muutuste allikaks on ühiskondlike vahekordade, olustikuliste tingimuste muutumine. Kuna rahvaluuleteose muutjaks on selle kandja, s. o. laulik-jutustaja, siis tuleb muutuste põhjusena arvestada ka esitaja isikut — tema fantaasiat, meisterlikkust, ümberkujundamise oskust. Muutused võivad olla: teisendused (emendatsioonid), vahelekiilundid (interpolatsioonid), ärajätted (elisioonid) ja kokkuliited (kontaminatsioonid). Emendatsioon on teose ühe osa ümbersõnastamine, ümberkujundamine. Interpolatsioon on samuti osa (motiivi, lõigu, värsi või värsirühma) lisamine teosele. Kontaminatsioon seevastu on kahe või rohkema terviku (või tervikliku osa) liitumine ühte. Teose muutumist nimetatakse varieerumiseks. Ühe teose ümberkujundusi nimetatakse teisenditeks ehk variantideks. Variant on niisiis ajas või ruumis tekkinud kõrvalepõige rahvaluuleteose normaalkujust (s. o. teataval maa-alal või teataval ajastul samasugusena esinevast rahvaluuleteose kujust).[7] On oluline märkida, et selline kõrvalepõige võib olla nii sisuline kui ka vormiline või mõlemad koos. Rahvaluuleteos esineb alati variantidena, variantide näol.[8] Ühe teose variantide kogusumma moodustab vastava teose — laulu, jutu, vanasõna — tüübi. Rahvaluuleteosest kõneleme alati kui kindlast tüübist, kas laulutüübist või jututüübist. Tüüp on abstraktsioon. Kui variant on konkreetne, kindel terviktekst, siis tüüp on paljude, sisuliselt ja vormiliselt ligidaste tekstide (variantide) kokkuvõte ja üldistus.

Folkloorse teose tekke ja leviku kaks külge — individuaalne

[6] Rahvaluule kollektiivne laad ilmneb ka tema anonüümsuses. Laulu või jutu kasutaja väljendab iga kord omaenese mõtteid ja meeleolusid vastava rahvaluuleteose esitamise kaudu. Olustiku ja ellusuhtumise samasust kajastav (ja sellest lähtuv) laul või jutt väljendab nii looja kui esitaja tundeid. Autorit tundmata käsitab iga rahvalaulik ja jutustaja rahvaluulet kui rahva ühisvara.

[7] Vrd. Ed. Laugaste, Eesti rahvaluule, lk. 7; U. Kolk, Rahvalauluvariandi mõistest. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 2, lk. 65—73.

[8] Näiteid vanasõnade varieerumisest: «Ära hõiska enne õhtut» ja «Ära enne õhtut päeva kiida».

ja kollektiivne — avalduvad traditsioonis ja improvisatsioonis.[9] Traditsioon tähistab teose püsivust edasikandumise, leviku vältel. Folkloorse teose kohta ei saa öelda, et see oleks lõpetatud, n. ö. valmis. Folkloor elavana on alalises muutumises, alalises levikus. Kuid teose igakordsel esitamisel lauliku või jutustaja poolt esineb seal improvisatsioonilisust — teos kujundatakse esitaja poolt ümber. Selles mõttes võib öelda, et traditsioon avaldub improvisatsioonis. Edasikandumine esineb koos pidevate ümberkujunduste reaga. Lähtudes levikust, võib öelda, et traditsioon loob laulu- või jututüübi, improvisatsioon selle variandid. Nagu traditsioon avaldub improvisatsioonide reas, nii ka teose tüüp esineb variantide reas — traditsioon tähistab tüübi pidevust, improvisatsioon iga üksiku variandi erisust. Traditsioon ja improvisatsioon on ühe protsessi kaks erinevat külge ning sellistena lahutamatud.

Variantides ilmneb vastava teose areng, mis kulgeb lihtsamalt keerukamale. Rahvaluule areng ei seisa teose järkjärgulises mandumises, nagu omal ajal eeldasid soome koolkonna teoreetikud, lugedes kõige täiuslikumaks rekonstrueeritavat algkuju. Teose areng pidi seisma täiusliku teose pidevas muutumises ebatäiuslikumaks, kuni fragmendini. Sellise taandarengu nägemine on väär. Nagu areng üldse, nii ka folkloorse teose kujunemine viib tavaliselt madalamalt kõrgemale. Muidugi, kui kaovad teoses peegelduvad ühiskondlikud tingimused, kui kaob teose aktuaalsus, siis kaob viimaks ka teos — kuid enne seda on ta läbi käinud pika arengutee.[10]

Muutuste ja ümberkujunduste rohkus ja ulatus oleneb otseselt folkloristliku teose kandja kunstimeisterlikkusest; ka ühiskondlike olude muutumisest tingitud muutused teostuvad ju esitaja kaudu. Sellest lähtudes võib folkloristliku teose kandjaid jagada kahte suurde rühma — reprodutseerijaiks ja ümberkujundajaiks. Esimeste püüdeks on kord kuuldut võimalikult täpselt ja muutumatult edasi anda. Selle rühma juures on muutuste põhjuseks eeskätt unustamine. Teise rühma kuuluvad need laulikud ja jutustajad, kes suurte sõnameistritena ei piirdu kuuldu lihtsa edasikandmisega, vaid kes selle loovalt ümber töötavad, üht või teist neile omasemat ja tuttavamat sündmust sisse põimides või detailsemalt ümber kujundades. Teose sel-

[9] Improvisatsiooni mõistet kasutatakse rahvaluuleteaduses kahes tähenduses: 1) improvisatsioon kitsamas tähenduses tähistab teose e s m a s t esitust (s. o. uue teose teket); 2) improvisatsioon laias mõttes tähistab folkloorse teose i g a k o r d s e t esitust.

[10] Folkloori eksisteerimises on nähtud kolme perioodi: 1. — kui folkloorne teos on elavas tarvituses, normaalses funktsioonis; 2. — kui folkloorset teost veel mäletatakse, kuid ei tarvitata ja 3. — kui teos on unustatud ja säilib ainult üleskirjutustes. Vt. Ed. L a u g a s t e, Ülesandeid Nõukogude Eesti rahvaluuleteaduses. «Edasi» 1950, nr. 26.

line ümberkujundamine ei ole sageli niivõrd lauliku või jutustaja teadlik akt, kuivõrd nende improvisatsioonivõimest ja kunstimeisterlikkusest lähtunud ebateadlik looming. Teose esitaja ise kinnitab, et annab teose edasi sel kujul, nagu ta seda kuulnud. Silmapaistvamalt andekamad laulikud võivad luua terveid koolkondi, suruda oma pitseri ümbruskonna repertuaarile.[11]

Seega on selge, et unustamine ei saa olla oluliseks muutumiste põhjustajaks. Unustamine piirdub enamasti mõne detaili või kõrvalsündmustega. Olulist ei unustata. Ununeb ainult see, mis põhiteema arendamiseks pole vältimatult vajalik. Osalist unustamist võib võrrelda teatud üldistamisega, lihtsustamisega. Selles võib avalduda keskendamistendents.

Kui unustamisest tingitud muutumine ulatub laulu või jutu olulisemate sündmuste, juhtmotiivi väljajätmiseni, siis on meil tegemist fragmendi ehk katkega. Ulatuslik fragmentide tekkimine eeldab vastava teose sisulist aegumist, ühiskondlike olude muutumist. Teose fragmendistumisele eelneb tavaliselt (või käib kaasas) teose funktsiooni muutumine. Aktuaalne, kehtivaid olusid ja tingimusi kajastav teos ei fragmendistu.

Levides selliselt suust suhu, kollektiivist kollektiivi ja põlvest põlve, kaotab rahvaluule kõik juhusliku. Püsima jääb ainult tüüpiline: see, mis on vastuvõetav kollektiivile. Levimisprotsess on folkloorsele teosele sama, mis lihvimine vääriskivile — teos muutub ja täiustub, kaotades kõik ebaolulise. Nõukogude folkloristikas on korduvalt tähelepanu juhitud, et rahvaluule, olles loodud sadade aastate kestel, jõudis selle aja jooksul end lihvida, puhastada ja saavutas seetõttu täiusliku, viimistletud kunstivormi. See kehtib kõigi rahvaluule liikide kohta.

Võib tekkida küsimus: miks muutumine ja ümberkujundamine ei vii teose täielikule moondumisele, tundmatuseni muutumisele? Folkloorse teose stabiilsus on seletatav nähtusega, mida nimetatakse rahvaluule enesekontrolliks (või eneseõienduseks). See seisab selles, et teose esitaja reeglina ei kuule teost mitte üks kord ja ühelt autorilt, vaid 1) ta kuuleb seda oma õpetajalt mitu korda, erinevatel aegadel ja 2) ta kuuleb teost mitte ühelt isikult, vaid mitmelt. See esiteks väldib suuremate unustusvigade ja lünkade tekkimise, teiseks aga aitab nivelleerida ulatuslikumad kõrvalekaldumised.[12] Kollektiivi sellise korrigeeriva osaga on seletatav folklooris esinev stabiilsus.

---

[11] Koolkondade küsimust on uurinud eriti vene folkloristid, näiteks vennad J. ja B. Sokolovid. Vt. ka «Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года», I. Москва-Ленинград 1949, lk. 29—84.

[12] Vt. W. Anderson, Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks; FFC Nr. 42. Helsinki 1923, lk. 399—400.

Rahvaluule pealisehituslik laad ja ideeline sisu.

Rahvaluule nagu kirjanduski kuulub pealisehituslike nähtuste valdkonda. Sellena on folkloor välja kasvanud kindlast ühiskondlik-majanduslikust baasist, mille omapärasusi ta kajastab.

Folkloor peegeldab oma tekkimis- ja levimiskeskkonda ja muutub või kaob vastavalt ühiskondlike olude ja tingimuste muutumisele.

Kajastades oma ajastu eripära, võrsudes konkreetsest ühiskondlik-majanduslikest tingimustest, on folkloor samal ajal seotud rahva maailma-tajuga, maailmakäsitusega. Rahva vaated loodusele ja ühiskonnale on folkloori aluseks ning samal ajal avalduvad viimases. K. Marx osutas seosele kreeka eepilise luule ja rahva maailmakäsituse vahel: «On teada, et kreeka mütoloogia on nii kreeka kunsti arsenal kui ka see pind, millest ta välja kasvab. Kas oleks võimalik kreeka fantaasiale ja seetõttu ka kreeka [kunstile] aluseks olev suhtumine loodusesse ning ühiskondlikesse vahekordadesse ketrusmasinate, raudteede, lokomotiivide ja elektritelegraafi ajal?» [13] K. Marx rõhutas: «Igasugune mütoloogia võidab, valitseb ja vormib loodusjõude kujutluses ja kujutluse kaudu, järelikult hajub ta koos nende loodusjõudude tegeliku allutamisega ... Kreeka kunst eeldab kreeka mütoloogiat ...» [14] K. Marx osutas siin lahutamatule seosele kreeka mütoloogias avalduva maailmavaate ja kreeka kunsti, eeskätt eepilise luule vahel. Rõhutades folkloori seost oma ajaga, näitas K. Marx ühtlasi, et on lubamatu ja võimatu kanda mineviku kunstiloomingu üksikuid liike üle kaasaega. Eriti kehtib see väide eepilise luule (eepose, bõliinade jne.) kohta. K. Marx osutas samal ajal folklooripärandi väärtusele, selle nauditavusele. «Mees ei või uuesti muutuda lapseks või ta muutub lapsikuks. Kuid kas ta ei tunne rõõmu lapse naiivsusest ja kas ta ise ei pea püüdma seda, et kõrgemal astmel reprodutseerida oma tõelist olemust? Kas lapse loomuses igal ajastul ei elustu ajastu karakter tema loomulikus tões? Miks ei peaks inimühiskonna lapseiga seal, kus see arenes kõige kaunimalt, meie jaoks omama jäädavat võlu kui kordumatu aste? On kasvatamatuid lapsi ja vanainimeselikult tarku lapsi. Paljud vana aja rahvastest kuuluvad viimasesse kategooriasse. Kreeklased olid normaalsed lapsed. Võlu, mida omab nende kunst meie silmis, ei ole vastuolus selle madala ühiskondliku arenemise

[13] К. Маркс, Введение (Из экономических рукописей 1857—1858 годов). К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 12. Москва 1958, lk. 736—737.

[14] Sealsamas, lk. 737.

astmega, millest ta võrsus. Vastupidi, ta on selle tulemus ja sellega lahutamatult seotud, et ebaküpsed ühiskondlikud tingimused, millistes ta tekkis ja ainult võiski tekkida, ei saa kunagi uuesti korduda.» [15]

Folkloorse teose tüüpilisusele ning olenevusele oma ajastust juhtis tähelepanu ka Kreutzwald: «Kes ei peaks mitte eesti tuttavat sulaselaulu tundma?

Ehk tuli tulista lunda
ja sadas sula raheda,
valas vihma varda'asta:
ikka pean mina minema, jne.

Seda laulukest lauldakse Läänemaal ja Peipsi rannas, Alutaga ja Virumaal. Mispärast? Ühesugune orjus ja töö teeb laulu igamehe kohaseks [Ü. T.]. Üks laulab praegu, teine kuuleb pōōsa tagant ja mōtleb: justkui minu lugu; ja teisel päeval oskab ta niisama osavalt kuuldud sōna järele laulda.» [16]

Selles, et rahvaluule peegeldab oma tekkimis- ja levimiskeskkonda, seisab ka tema väärtus ajaloolise dokumendina. Folklooril on suur tähtsus töötava rahva ajaloo selgitamisel. «Ei saa tunda töötava rahva tōelist ajalugu, kui ei tunta suulist rahvaloomingut,» [17] ütleb Gorki. Kuid tuleb silmas pidada, et folkloor ei ole kroonika. Ta peegeldab ajaloolist tōde kunstiliste kujundite kaudu. Folkloor kujutab ajaloolist tegelikkust küll õigesti, kuid mitte faktide täpsusega, vaid olukordade, iseloomude, suhete ning peamiselt rahva hinnangu edasiandmisega. Just selles mōttes kōneles V. I. Lenin folkloorist kui töötavate masside ootuste ja lootuste ajaloost.

---

[15] Sealsamas, lk. 737—738.

[16] Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda. Tallinn 1953, lk. 356. Mitte ainult ühiskondlikud tingimused, vaid ka puht-looduslikud erijooned avalduvad rahvaluules. Sellele osutas noor Fr. Engels: «Alles sellest ajast, mil ma tunnen Põhja-Saksa nõmmemaad, olen hakanud õigesti mõistma Grimmi «Laste- ja kodumuinasjutte». Peaaegu kõigist neist muinasjuttudest on tunda, et nad on tekkinud siin, kus öö tulekuga kaob kõik inimeslik ja kus rahvafantaasia hirmuäratavad vormitud kujud libisevad üle maastiku, mille üksluisus on jubedavõitu isegi heledal keskpäeval. Need on nende tunnete kehastused, mis haaravad üksildast nõmmeelanikku, kui ta sellisel metsikul ööl läbi oma kodukandi matkab või kui ta kõrgest tornist üksluisele tasandikule vaatab. Siis meenuvad talle ning võtavad muinasjuttude kuju lapseea muljed nõmme tormistest öödest.» Fr. Engels, Landschaften, 1840. Marx-Engels, Gesamtausgabe, I Abteilung, 2. Band. Berlin 1930, lk. 77.

[17] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 398. — Fr. R. Kreutzwald märkis sama, iseloomustades rahvaluulet kui rahva vaimse elu kujutajat ning rahva iseloomu, usundi, eluviiside ja hariduskäigu omapärasuste pildistajat (vt. «Maailm ja mõnda», lk. 313).

Olles tekkinud ja levinud rahvahulkades, on rahvaluule t ö ö t a v a r a h v a i d e o l o o g i a v o r m i k s. Sellisena peegeldab ta rahva ühiskondlik-majanduslikku korda ja muutub ühes selle muutumisega. Erinevais ühiskondlikes formatsioonides on rahvaluulel erinev sisu ja erinev funktsioon.

Klasside-eelses ühiskonnas, kui tootmine oli veel madalal tasemel ja kui kirjaoskus oli tundmatu, hõlmas suuline rahvaluule peaaegu kõiki pealisehituse valdkonda kuuluvaid nähtusi. Sellele juhtis tähelepanu juba M. Gorki: «Kunagi, muistsel ajal, oli töötajate suuline kunstiloominq nende kogemuste ainsaks organiseerijaks, ideede kehastuseks kujudes ja kollektiivi tööenergia äratajaks.» [18] Rahvaluule laiemas mõttes oli kirjaoskuse puudumise tõttu tollal ainukeseks vahendiks, mille abil inimene üldistas oma kogemusi võitlusest ümbritseva loodusega ja mille abil ta neid kogemusi järgnevaile põlvedele edasi andis. Need kogemused tihenesid teatud kindlaiks kommeteks ja uskumusteks, mis iganditena on osalt säilinud meie ajanigi. Et kergendada mälus püsimist, selleks anti neile üldistavatele kogemustele kindel kunstiline vorm, kujundati neist laulud või jutustused, vanasõnad või loitsud.[19] Nagu näitab oma rahvaluulealastes artiklites Maksim Gorki, seisis rahvaluule mõte klasside-eelses ühiskonnas peamiselt muistsete tööinimeste püüdluses kergendada oma töövaeva ja suurendada oma tööjõudlust, samuti taotlustes sõna jõuga, laulmise ja loitsimise abil avaldada mõju inimesele vaenulikele loodusnähtustele. Kuid selle n. ö. töömaagilise funktsiooni kõrval oli lauludel ja jutustustel juba tollal ka kunstilis-kasvatuslik funktsioon — ehkki nõrgalt väljaarenenud kujul.

Üleminekuga klasside-eelsest ühiskonnast klassiühiskonda hakkas pidevalt kasvama folkloorsete teoste kunstilis-kasvatuslik funktsioon. Koos sellega nõrgenes rahvaluule teoste n. ö. töömaagiline funktsioon. Sellega kaasnes ka poeetiliste võtete areng, kunstilisuse märgatav tõus.

Klassiühiskonnas jäi rahvaluule oluliselt töötajate loominguks ning ühisvaraks. Olles töötava rahva ideoloogia vormiks, organiseeris ja virgutas rahvaluule töötajaid võitlusele ekspluateerijate vastu, sisemiste ja välismaiste rõhujate vastu.

Kujutades töötajate rasket olukorda klassiühiskonnas, ei ole rahvaluule siiski kunagi pessimistlik. M. Gorki on näidanud, et «rahvaluulele on täiesti võõras pessimism, hoolimata tõsiasjast,

[18] M. G o r k i, Kirjandusest, lk. 406.

[19] Sellisteks kunstilisteks, kuid ühtlasi meelespidamist kergendavaiks ehk mnemoonilisteks võteteks on eesti rahvaluules, näiteks lauludes (ka vanasõnades) kasutatav alliteratsioon ja assonants, aga ka parallelism, mis on väga vanad nähtused ja ulatuvad tagasi aega enne meie ajaarvamist.

et rahvaluule loojate elu oli raske ja piinarikas — nende orjalik töö oli tehtud ekspluateerijate poolt mõttetuks, nende isiklik elu oli õigusetu ja kaitsetu».[20] Klassiühiskonnas oli ja on rahvaluule klassivõitluse peegelduseks ja relvaks.

Oluline on märkida, et klassiühiskonnas jääb rahvaluule põhiliselt rahva huvide, töötajate püüete väljendajaks — hoolimata sellest, et rahvaluuleteostes võib mõneti märkida ka valitsevate klasside ideoloogilist mõju. Kui klassiühiskonnas on meie kunst ja kirjandus lõhenenud demokraatlikuks ja antidemokraatlikuks, rahvalikuks ja rahvavaenulikuks, siis folkloorist saame me kõnelda kui ainult rahvalikust, demokraatlikust. Rahvavaenulik rahvaluule pole mõeldav. Rahvaluule ja kirjanduse vastandamisest kõneldes peame siis kirjanduse all mõistma rahvavaenulikku kirjandust. On arusaadav, et võitluses rahvavaenuliku kunsti ja kirjandusega rahvalik kirjandus alati toetub rahvaluulele.

Kui V. I. Lenin rõhutas, et «... me võtame *igast* rahvuslikust kultuurist *ainult* tema demokraatlikud ja tema sotsialistlikud elemendid, võtame nad *ainult* ja *tingimata* vastukaaluks *iga* rahvuse kodanlikule kultuurile ...»[21], siis pole mingit kahtlust, et nende demokraatlike elementide hulka kuulub olulise komponendina rahvaluule.

Sotsialistlikus ühiskonnas, kus on kaotatud antagonistlikud klassid, on toimunud muudatus ka rahvaluules. Nagu kirjandus ja teised kunstialad on folkloorgi nõukogude ühiskonnas suunatud kommunismi ülesehitamise abistamisele, töötajate kommunistlikule kasvatamisele. Meie ajastu rahvaluulele on omane liginemine kirjandusele. Teatud määral võiks kõnelda isegi mõlema ühtesulamisest. Antagonistlike klassideta ühiskonnas kõigile omased üldrahvalikud ideed resoneerivad teineteisele nii kirjanduses kui rahvaluules. Kirjanike parimad teosed muutuvad üldrahvalikeks, kõigile tuttavaiks, üldkasutatavaiks. Rahvaluule tähtsaim tunnus — levik — on muutunud ühesuguseks nii folkloorseile kui ka kirjanduslikele teostele. Teised rahvaluulele omased tunnused (täiustamine levimisprotsessis, anonüümsus, ulatuslik suuline levik, kollektiivi osavõtt teose kujundamisest) on kadunud või kadumas. Sellest tingitult on muutumas rahvaluule mõiste ja sisu. Rahvaluule vanas mõttes on taandumas kirjanduse ees (erandiks on naljandid ja vanasõnad). Rahvaluule asemele on ilmunud uus nähtus: massiline mitteprofessionaalne kunstilooming (ehk kunstiline omalooming) ja kunstiline isetegevus. Kuid mitte ainult uudislooming ei võrsu kuns-

[20] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 391.

[21] V. I. Lenin, Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta. Teosed, 20. kd. Tallinn 1953, lk. 8.

tilisest isetegevusest. Ka säilinud rahvaluule žanrid eksisteerivad ja levivad eeskätt kunstilise isetegevuse kaudu. Pole ka täpset piiri professionaalse ja mitteprofessionaalse loomingu ning loojate vahel. Andekate isetegevuslaste ja rahvakunstimeistrite seast võrsub professionaalseid kirjanikke ja heliloojaid.

Suuremas ulatuses kui kunagi varem on rahvaluule muutunud kirjanduse ja kunsti aluseks ja lätteks. Praeguses rahvaluule kadumise või õigemini kirjandusse sulamise staadiumis on eriline tähtsus kunstilisel isetegevusel ja omaloomingul kui töötajate massilisel ning sageli kollektiivsel kunstiloomingul. Kunstiline isetegevus ja omalooming on teatavaks vahelüliks professionaalse kunsti ja rahvaluule vahel.

Rahvaluule tähtsus

Rahvaluule on rahva ajaloo peegel, rahva elu ja võitluse kajastaja kunstilises vormis. Olles esteetilise elamuse pakkujaks, on rahvaluulel samal ajal suur tunnetuslik väärtus, peegeldades meie esivanemate elu- ja mõtteviisi. Seepärast on rahvaluule kirjanduslik väärtus aegumatu. Ülisuur tähtsus on rahvaluulel kui kirjanduse ja teiste kunstialade alusel. M. Gorki ütles I nõukogude kirjanike kongressil a. 1934: «Kordan: sõnakunsti algus on folkloris, õppige temast, töötage ta läbi! Folkloor pakub väga palju materjali nii teile kui meile, Liidu poeetidele ja proosakirjanikele. Mida paremini me tunneme minevikku, seda kergemini, sügavamini ja rõõmsamini saame aru meie poolt loodava oleviku suurest tähtsusest.» [22] Folkloori tundmise ja uurimise tähtsust ning tema kasutamise vajadust nõukogude kirjanike ja heliloojate loomingus on korduvalt rõhutatud.

---

[22] М. А. Горький, О литературе. Москва 1953, lk. 729.

2. EESTI RAHVALUULE KOGUMISE JA UURIMISE AJALOOST

EESTI RAHVUSLIKU FOLKLORISTIKA TEKKE EELDUSTE KUJUNEMINE

Sajandite kestel loodud eesti rikkaliku suulis-poeetilise loomingu vastu tärganud teadlikuma ja tõsisema huvi algusest võib kõnelda alles XIX sajandi esimestel kümnenditel. Kuni selle ajani olid valitseva feodaalklassi esindajad, esmajoones pastorid, juhuslikult tegelnud eesti rahvaluule ülesmärkimisega ja mõnevõrra ka publitseerimisega eelkõige selleks, et hukka mõista rahvas sügavasti juurdunud paganlikke uskumusi ja tavasid [1]; vanasõnu ja mõistatusi avaldati keelenäidetena esimestes eesti keele grammatikates.[2] Maarahva poeetilisse loomingusse suhtusid tolleaegsed autorid sageli halvustavalt, oskamata seda õiglaselt hinnata.[3]

Vanim meile tuntud eesti rahvalaulu ülestähendus — nõelamängu laulu fragment «Nedko Nedko Negelcken» (= Nõtku, nõtku, nõelakene) põlvneb aastast 1680; selle on esitanud Pärnumaa talupoeg Ralli Hans, keda süüdistati nõidumises. —

---

[1] J. Gutslaff, Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefland Wöhhanda. Dorpt 1644; J. W. Boecler, Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Reval [1684].

[2] H. Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Reval 1660. Sisaldab 72 vanasõna ja 2 mõistatust; [A. thor Helle], Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle 1732. Sisaldab 525 vanasõna ja 135 mõistatust.

[3] Nii kirjutas üleoleva põlgusega eesti rahvalaulust, mõistmata selle sisulist ja vormilist omapära, Põltsamaa pastor A. W. Hupel. Ta esitas aga esimesena ühtlasi hulga huvitavaid tähelepanekuid laulude ettekandmisviisi, refrääni, meloodia, laululiikide erinevuste ja omapärasuste, improvisatsiooni jm. kohta, samuti tõi ta näidetena ära mitmeid rahvalaule, vanasõnu ning mõistatusi ja peatus lähemalt usundilisel ja kombestikulisel materjalil. Vt. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Zweyter Band. Riga 1777, lk. 133—161.

Vanim trükis avaldatud terviklik eesti rahvalaul («Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?») on ilmunud Chr. Kelchi kroonikas «Liefländische Historia» (Liivimaa ajalugu) a. 1695.

XIX sajandi alguseni ei saa me veel kõnelda folkloristika kui teaduse, kui teoreetilise distsipliini olemasolust üldse. Selle teke on seotud XVIII ja XIX saj. vahetusel Lääne-Euroopas sündinud uue kirjandusliku suunaga — romantismiga.

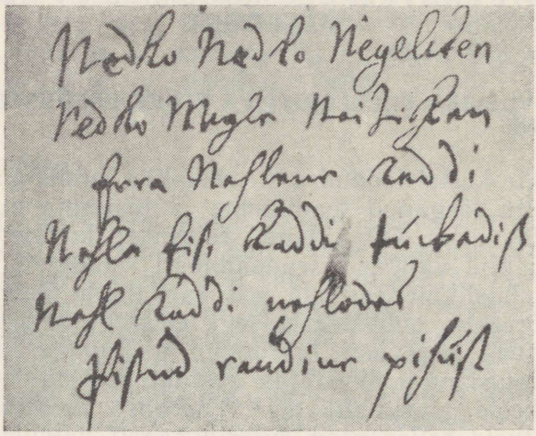

Vanim üleskirjutus eesti rahvalaulust a. 1680

Eelkõige tuleb märkida XVIII saj. 70-ndatel ja 80-ndatel aastatel Saksamaal kujunenud kirjandusliku ja ühiskondliku protestiliikumise «tormi ja tungi» tähtsust, mis rahvusliku kultuuri loomise eesmärke järgides tõstis esmakordselt üles rahvaluule väärtuse küsimuse. Selle liikumise väljapaistvaks juhiks oli J. G. Herder, kelle tegevus pani folkloristika tekkele aluse mitte ainult Saksamaal, vaid mõjustas oluliselt, kuigi tunduvalt hiljem, paljude sotsiaalselt ja rahvuslikult allasurutud rahvaste, nende hulgas ka eesti folkloristliku mõtte ärkamist.

XVIII saj. 70-ndatel aastatel tõstab Herder tollal veel küllaltki mõjusale klassitsistlikule, rahvapõlglikule kunstikäsitusele vastukaaluks teravalt ja julgelt üles mõtte luule rahvuslikust olemusest ja päritolust. Herderi demokraatliku rahvaluulekontseptsiooni kujunemises omas määravat tähtsust tema Riias viibimise aeg (1764—1769), millal ta tutvus läti ja eesti rahvalaulude ja -kommetega.[4]

Aastatel 1778 ja 1779 ilmub kahes köites Herderi rahvalaulude kogu «Volkslieder nebst untermischten andern Stücken».[5] Sellesse on koondatud paljude rahvaste laule, nende hulgas ka tuntud autorite (Shakespeare'i, Goethe jt.) loomingut, kuna rahvalaulu mõiste polnud tollal veel omandanud kindlaid piirjooni.

Jõrru! Jõrru! jooks Ma Tullen?
Erra tulle Ellaken.
Micks ep ella eile tulnut?
Eile ollin Ella üxineſſe
Nüht ollen Wirbi wiekeſſe
Tulle Home Homikulla
Sieſ ollen Jelle üxineſſe
Karkotella Kaſte Ella
Siuka Sittika Willula
Sieß ollen Walmis Wainijull
Kaunis karja Satemalle.

Vanim trükitud eesti rahvalaul a. 1695

Eesti rahvalaule esindavad selles pastor Hupeli saadetud 8 näidet koos mõningate väljavõtetega (nende hulgas on ära toodud ka 9 eesti vanasõna) tema eespool tsiteeritud raamatust «Topographische Nachrichten» II.[6] Herder ise suhtub saadetud materjalisse sügava tähelepanuga, kriipsutades oma märkustes alla nende laulude rahvaehtsat sisu.[7]

Tungivalt kõneleb Herder rahvalaulude kiire kogumise vajadusest võimalikult kõigi rahvaste juures, märkides ses osas

---

[4] W. Steinitz, Lied und Märchen als Stimme des Volkes. Wissenschaftliche Annalen zur Verbreitung neuer Forschungsergebnisse. Herausgegeben von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Heft 6, Juni 1955.

[5] Hiljem (peale Herderi surma) J. v. Mülleri poolt välja antud 2. trükis pealkirjaga «Stimmen der Völker in Liedern» (1807).

[6] Hupeli juba märgitud rahvaluule-põlglikkust illustreerib saadetisele juurdelisatud kaaskirjas esinev märkus laadalaulikute loomingust mõttetumatest eesti rahvalauludest, «vanade naiste sigitusest». Vt. saatekiri Herderile, äratrükk: Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XVI, lk. 261. (Edaspidi lühendatult: Verh. GEG.)

[7] Sealsamas.

mahajäänute hulgas ka eestlasi.[8] See ülesanne kerkis tõsiselt arvestatavana paljudes maades üles tõepoolest alles Herderi mõjul.

Herderi hinnangud ei ulatunud eestlaste endini ka veel XIX saj. I veerandil. Kuni 30-ndate aastateni puudusid meil veel oma rahvusest haritlased, kes oleksid asunud võitlusele pärisorjusliku ideoloogia vastu. Viimane ülesanne kuulus XVIII—XIX saj. vahetusel balti-saksa valgustajatele, kellest silmapaistvatena kerkivad esile G. Merkel ja J. Chr. Petri. Ka folkloristlikus tegevuses oli peamine osa veel balti-saksa haritlastel.

Eelkõige tuleb peatuda Herderi ja kogu ajajärgu valgustuslikest ideedest innustunud sakslase Chr. H. J. Schlegeli eesti rahvaluulet puudutaval tegevusel. Töötades Eestimaal 1780. a. peale mõnda aega koduõpetajana ja hiljem postiametnikuna Baltimaadel palju ringi reisides õnnestub tal jälgida eesti rahvaluulet mitmesugustes olukordades. 1787. a. avaldab ta juba oma esimese kirjutuse.[9] Selles hindab Schlegel eesti rahvalaulude rikkumatut looduslähedust, lihtsat ja siirast ilu. Ühtlasi märgib ta neis esinevat sarkasmi ja esitab näitena orjuslaulu, mis kajastab rõhutud rahva suhtumist oma isandatesse.

Veel järgmiselgi aastal ilmub talt kirjutus,[10] milles ta kõneleb töö ja laulu lahutamatust seosest eestlaste juures, torupillimuusikast ja rahvatantsust, lauludes esinevast satiirist. Viibides 1807. a. uuesti Eestimaal ja sooritades paarkümmend aastat hiljem puhkusreisi Tallinna, kogub Schlegel hulgaliselt juurde mitmesugust rahvaluulelist materjali ning avaldab selle koos varemkogutuga oma 10-osalises reisikirjelduses.[11] Siin leidub ca 150 laulu, arvukalt vanasõnu ja mõistatusi ning mõned muinasjutudki, samuti rahvamuusika näiteid, tantsude ja kommete kirjeldusi. Schlegel annab ka juba eesti rahvalaulude esimese temaatilise jaotuse (lõikus-, pulma- ja kiigelaulud) [12] ja peatub pikemalt nende vormilisel küljel, märkides ühtlasi regivärsilise laulu taandumist riimilise ees.[13]

---

[8] J. G. v. Herder, Stimmen der Völker in Liedern, lk. 65—66.

[9] Chr. H. J. Schlegel, Volksgedichte der Ehstnischen Nation. «Teutscher Merkur» 1787, IV, lk. 232—255. Sisaldab 13 rahvalaulu.

[10] Chr. H. J. Schlegel, Etwas über Form, Geist, Charakter, Sprache, Musik und Tanz der Ehstnischen Nation. «Teutscher Merkur» 1788, I—II, lk. 331—347, 403—433.

[11] [Chr. H. J. Schlegel,] Reisen in mehrere russische Gouvernements. I—X, 1819—1834. (Edaspidi lühendatult: Reisen.) Kõige enam rahvaluulelist materjali sisaldavad I, V ja X k., vähem VI, VII ja VIII. Laulude enamik on saadud Simuna pastoritelt Pauckeritelt ja Kadrina pastorilt Knüpfferilt.

[12] Reisen V, lk. 112.

[13] Sealsamas, lk. 110.

Tuleb kahtlemata nõustuda Schlegeli enda hinnanguga, et tema oli esimene, kes juba XVIII saj. lõpukümnendeil tutvustas eestlasi neist külgedest, mis seni olid paljudele täiesti tundmatud.[14] Eesti rahvaluule esiletõstmine lihtsa, looduslähedase ja meeldiva poeesiana on Schlegeli vaieldamatu teene.

XIX saj. esimestel kümnenditel võib ometi märkida kohaliku saksa intelligentsi liberaalsemalt mõtlevate esindajate juures senisest mõneti erinevamat, elavamat ja süvenenumat huvi eriti eesti keele küsimuste, aga ka rahvaluule vastu. Tolleaegse kultuurielu tähelepanuväärsemaks sündmuseks oli ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniss der esthnischen Sprache» ilmuma hakkamine Pärnus 1813. a. Seda andis välja maarahva vastu üsnagi siirast huvi tundev Pärnu pastor ja kirjamees J. H. Rosenplänter aastatel 1813—1832. «Beiträge» ilmus kahekümnes vihus ja oli kohalikele sakslastele parema eesti keele oskuse õppimise vahendiks. Sellisena pakkus see häid võimalusi ka eesti rahvaluule avaldamiseks.

Juba «Beiträge» esimestes vihkudes tuuakse ära rahvalaule, vanasõnu, mõistatusi. Sealsamas on mõnevõrra endiselt põlglikhalvustavat suhtumist, küündimatust ja tahtepuudustki mõista eesti rahvalaule, mis olevat «enamikus seostamatud väljendused, mille loojad lisaks viisid ühes taktiga küll oma kodulindude ja lojuste häälitsuste ja liigutuste järgi on komponeerinud»,[15] või milles ei leita ei poeesia jälge, ei «tänu ega tunnet», küll aga «kavalust, teesklust ja meelitust».[16] Kuid ühtlasi kohtame siin juba ka rahvaluule kui ajaloo-allika väärtuse rõhutamist.[17]

«Beiträge» VI vihus näeme esimesi otseseid Herderi mõjusid. Herderi rahvalaulukogu eessõna seisukohti tsiteerib Rosenplänter otsekui vastuvaidluseks samas vihus äratoodud anonüümsele kirjutusele, milles esitati eesti rahvalauludele klassitsistlikke vorminõudeid.[18] Õigesti konstateerib Rosenplänter omapoolselt, et eesti rahvalaule, selleks et nende üle otsustada, on veel väga vähe kogutud ja olemasolevadki üles märgitud oskamatult. Edasi esitab ta samas kirjutuses joonealuse tsitaadi Herderilt,[19] milles naeruvääristatakse otseselt senist

---

[14] Reisen I, lk. 374.

[15] Frey, Ueber die Ehstnische Poesie. «Beiträge» II, lk. 16.

[16] Rosenplänteri kommentaarid pastor Bochmanni saadetud lauludele. «Beiträge» II, lk. 74.

[17] «Beiträge» III, lk. 82—83. Siin kõneleb Rosenplänter ka talupojast laulikust Kikkeperre Lausest, kes oskavat üle 100 aasta vanu laule.

[18] «Beiträge» VI, lk. 16.

[19] Sealsamas, lk. 17—18.

Johann Heinrich Rosenplänter

«klassitsistlikku silpe lugevat kirjandust» ja nõutakse julgelt eluõigust rahvast lähtuvale luulekunstile. «Meie klassitsistlik kirjandus on paradiisilind, nii kirju, nii viisakas, lausa lend, lausa kõrgus ja — jalutu e e s t i[20] pinnal.»

Need esimesed meil avaldatud konkreetsed Herderi seisukohad jäävad tollal muidugi ainult tagasihoidlikeks joonealusteks märkusteks, millel ei saanud veel olla mingit silmapaistvat mõju siinsete saksa kirjameeste suhtumisele rahvaluulesse. Kuid ajajärgu üldine rahvaluule-innustus ei jäta ometi ka siin kogumis- ja publitseerimistegevuse elavnemisele oma mõju avaldamata. Selles osas suudeti ära teha mõndagi. Rosenplänter koondas oma ajakirja ümber terve ringi eesti keele ja rahvaluule kogumisega tegelevaid isikuid, peamiselt pastoreid. Silma-

[20] Sellega on Rosenplänter asendanud Herderi «saksa».

paistva kogujana kerkib esile Rosenplänter ise, kelle käsikirjalistes kogudes leidub väärtuslikke rahvalaule, vanasõnu, muinasjutte jm.

Rosenplänteri kaastööliste hulgas pälvib erilist tähelepanu Kadrina pastor A. Fr. J. Knüpffer. Kavatsetava eesti keele sõnastiku jaoks materjali kogudes pani ta kirja ka rahvaluulet, peamiselt laule. Esimese trükitud laulu temalt leiamegi 1818. a., 1827. a. aga juba samast käsikirjalisest kogust[21] 19 laulu — kõik «Beiträge» veergudel. Knüpfferi kogu sisaldab eranditult häid vanu lüürilisi ja lüroeepilisi laule.

Peamine osa Knüpfferi kogutud rahvaluulest — laule, mänge, jutte — on koondatud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu (EKÜ) materjalide hulgas säilitatavasse 2-osalisse käsikirja,[22] milles on ärakirjutusi ka teistelt tolleaegsetelt kogujatelt.

Knüpfferi ulatuslik rahvaluulekogu on tähelepandav just laulude poolest (kokku umbes 600 laulu, seega oma aja tingimustes lausa hiigelkogu!), mis oma rahvaehtsuse ja vanuse poolest on meie kultuuripärandi asendamatuks, hinnaliseks osaks. Neid materjale publitseeris hiljem ulatuslikumalt A. H. Neus.

Tutvumine eesti rahvaluulega oli aluseks 1817. a. avaldatud huvitavale Knüpfferi kirjutusele.[23] Selles hindab ta luuletamist (ka luule tõlkimist) eesti rahvalaulu vormis kõrgemaks tolleaegsete saksa kirjameeste vaevalises eesti keeles kirjutatud luulest.

XIX saj. kolmandast kümnendist alates võib aga kõnelda juba eesti rahvusliku folkloristika tekke algetest. Need on seotud eesti mütoloogia kujundamise esimese katsega, milles ilmnevad juba selgesti rahvusliku teadvuse elemendid. Nimelt ilmub Kr. J. Petersoni sulest 1821. a. «Beiträge» XIV vihus soomlase Christfrid Gananderi rootsikeelse teose «Mythologia Fennica» (1789) saksakeelne tõlge-ümbertöötus.[24] Nii Soomes kui ka Saksamaal oli XVIII saj. lõpul ja XIX saj. esimestel kümnenditel folkloristikas kesksel kohal mütoloogia uurimine. Gananderi teosel oli pikka aega soome rahvaluule uurimisele suur mõju, mis ulatus Petersoni kaudu ka meile.

Gananderi teos on õieti alfabeetilises järjestuses koostatud mütoloogiliste nimede loetelu, mis oli mõeldud täienduseks soome-rootsi sõnaraamatule «Nytt Finskt Lexicon». Lisatud

[21] ÕES, EK 62.

[22] EKÜ, 232 a I, II. A. F. J. Knüpffer's von St. Katharinen Sammlung Ehstnischer Volkslieder und Märchen. Erster und zweiter Band.

[23] A. K[nüpffer], Dritter Brief. «Beiträge» IX, lk. 12—14.

[24] Christfrid Ganander Thomasson's Finnische Mythologie. Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Christian Jaak Peterson. «Beiträge» XIV, 1821.

Kristjan Jaak Peterson

kommentaarides ei tõusnud Ganander kaasaegse soome muinasaja uurimise tasemele, lähtudes vananenud ja ebakriitilistest seisukohtadest paljude soome haldjate ja jumaluste nimede tuletamisel klassikalisest mütoloogiast või skandinaavia allikaist. Ja õieti väärtuslikem tema mütoloogiast ongi ainult arvukas hulk näiteid soome rahvaluulest.

Seega oli juba Petersoni lähtematerjal oluliselt pseudoteaduslik. Meil aga puudusid vastavaks kriitiliseks suhtumiseks — võiks öelda — algelisemadki eeldused nii kogutud materjalide kui ka uurimismeetodi osas. Muidugi ei jäänud kaasaegne huvi rahvaluule vastu mõju avaldamata ka progressiivselt meelestatud, oma rahva keelt ja luulet ülistavale laulikule, kelle loomingus on tunda tugevat rahvalaulu mõju. Et Peterson lähemalt rahvalaulu tundis, selle tõenduseks on ta käsikirjalises pärandis leiduvad 24 rahvalaulu.[25] Need on tegelikult ärakirjutused Knüpfferi kogust,[26] mida tal oli nähtavasti võimalik kasutada. Rahvalaulud ja Boecleri «Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche» ongi tal tõenäoliselt olnud peamiseks eestipoolseks materjaliks eesti muinasusundi iseloomustamise juurde asumisel.[27]

Ülesandele lähenemine toimus kindlast veendumusest lähtudes: soome ja eesti mütoloogia on väga paljus sarnased, sest ka mõlema rahva laulud on sarnased nii sisult kui vormilt. Sellepärast on Petersoni arvates võimalik paralleelselt soome materjalidega esitada ka eesti vastavat mütoloogilist ainestikku ja nii kujundada eestigi mütoloogia.

Neid lähtekohti põhjendab Peterson pisut lähemalt hiljem «Beiträge» XV vihus,[28] kus ta kõneleb samuti mõlema rahva lau-

[25] ÕES, MA 16, lk. 59—104.
[26] ÕES, EK 62.
[27] Peterson ise kõneleb veel paarist teosest, mis aga ei lisa juurde midagi olulist. «Beiträge» XIV, lk. 6.
[28] «Beiträge» XV, lk. 70—71.

lude sarnasusest. See aga, et eesti lauludes ei laulda enam jumalustest, tulenevat — unustamisest, mida soomlaste juures ei esinevat, kuna need — erinevalt eestlastest — olevat tundnud ruunikirja, mis aitas nende jumalatest kõnelevaid laule säilitada järelpõlvedele.

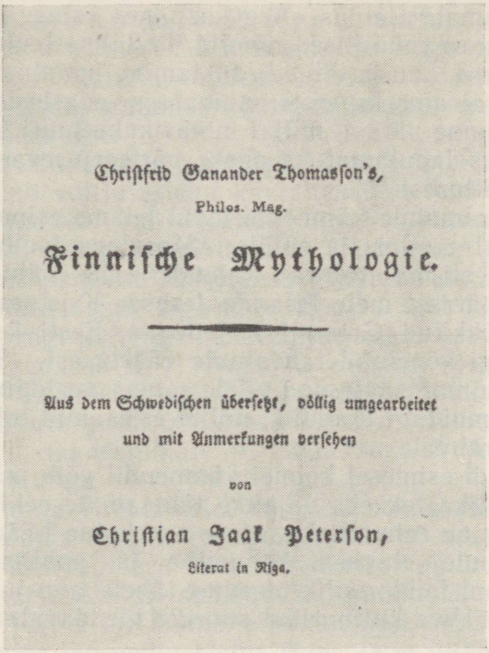

Christfrid Gananders Thomasson's,

Philos. Mag.

Finnische Mythologie.

Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen

von

Christian Jaak Peterson,

Literat in Riga.

Gananderi «Finnische Mythologie» K. J. Petersoni tõlkes

Petersoni käsituses avaldub ilmekalt kaasaegne romantiline teaduslik mõte, mis ei lähtunud veel kõigekülgsest faktilisest materjalist, vaid subjektiivsetest otsustustest, materjale meelevaldselt seostavast ja juhuslikke (väliseid) kokkusattuvusi määravaks pidavast meetodist.

Nii kujundab Peterson suvaliselt Gananderi nimede loetelu ümber viide suuremasse jaotusse.[29] Seal, kus see on tema arvates võimalik, esitab ta paralleelselt soome materjalidega ka eesti omi, mille seos esimestega on valdavas osas põhjendamatu ja meelevaldne. Ja nii toobki Peterson eesti mütoloogiasse seni-

[29] A. Die Götter des ersten Ranges, B. Götter des zweiten Ranges, C. Riesen, Helden und fabelhafte Könige, D. Heilige Tage, Stellen u. s. w., E. Mythische Thiere.

tundmatu sõja- ja äikesejumala Turrise, laulujumala Vainemoise ja terve rea muidki pseudomütoloogilisi olevusi. Eesti rahvalaulud «Venna kannel» ja «Laulu mõju» ongi talle ainsaks tõestusmaterjaliks Vainemoise tundmisest ka eestlaste juures;[30] Thori nime tundmaõppimisega olevat eestlased andnud äikesejumalale Kouk'ele (Kouke) uue nime Turris, kes on ühtlasi ka sõjajumal,[31] laulus «Arg kosilane» esinevatest külaneidudest on saanud müütilised nümfid,[32] «Salme laulust» järelduvat aga päikese, kuu ja tähtede austamine jumalustena ...[33]

See teos sai aluseks eesti muinasaja edasisele uurimisele paari aastakümne pärast, millal minevikukultuuri suuruse tõestamine muutus lahutamatuks osaks pärisorjusevastasest ideoloogilisest võitlusest.

XIX saj. kolmanda kümnendi lõpul leiame esimese kirjutuse rahvalauludest eestlastele endile: «Marahwa loud». See ilmus kalendris «Eesti-ma rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1829 aasta peäle, pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse sündimist. Tallinnas, trükkitud Gresseli kirjadega». Eesti keeles polnud veel seni keegi kõnelnud rahvaluule väärtusest. Seegi tagasihoidlik anonüümne saatesõna viiele samas avaldatud eesti rahvalaulule oli muidugi erandlik, millel ei saanud tollal olla veel olulist mõju rahvale.

XIX sajandi esimesel kolmel kümnendil võib märkida seega eesti folkloristika tekkeks vajalike tähtsamate eelduste kujunemist. Nendeks on rahvaluuleteaduse tekkimine Lääne-Euroopas, eesti rahvaluule elavnev kogumine ja publitseerimine ja Kr. J. Petersoni folkloristlik tegevus, tähelepanu juhtimine rahvaluulele kui rahva kultuurilist suurust tõendavale allikale.

EESTI RAHVUSLIKU FOLKLORISTIKA TEKE

XIX saj. 30—60-ndatel aastatel toimub eesti ühiskonnas kvalitatiivne muutus — üleminek kapitalistlikule formatsioonile. Kapitalismi hoogustuv areng lõi tingimused ühise majanduselu väljakujunemiseks, mis võimaldas ka keelelise ja kultuurilise ühtsuse tekkimise. Selle perioodi lõpul kujuneb välja eesti rahvus ja sünnib eesti rahvuslik kultuur.

Rahvusliku kultuuri tekkimine toimus ägedas võitluses baltisaksa mõisnike ja pastorite poolt pealesurutava pärisorjusliku ideoloogiaga, mis taotles igati eesti rahvusliku teadvuse arengu

[30] «Beiträge» XIV, lk. 16—18.
[31] Sealsamas, lk. 16 ja lk. 62—63.
[32] Sealsamas, lk. 91.
[33] Sealsamas, lk. 34—37.

pidurdamist, kaitstes visalt ja järjekindlalt keskaegset «balti erikorda». 30—50-ndatel aastatel tekib pärisorjusevastases ideoloogilises võitluses uue nähtusena eesti ühiskondliku mõtte arengus talurahva huve väljendav ideoloogia, mis on oma iseloomult valgustuslik-demokraatlik.[34] Tol perioodil kerkivad esile talurahva huve väljendavad valgustajad-demokraadid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald, meie rahvusliku intelligentsi esimesed esindajad, kes kogu oma tegevuses astuvad välja rassistliku kultuurträgerluse teooria, eesti rahva kultuurivõimelisuse eitamise vastu, võideldes eesti rahvusliku kultuuri loomise eest.

Äärmiselt tähtsa koha omandas nii pärisorjusliku ideoloogia vastu suunatud võitluses kui ka rahvusliku teadvuse kujundamises toetumine eesti rahvaluulele kui rahva kultuurivõimelisust kõige paremini tõestavale materjalile. Faehlmann ja Kreutzwald ongi need, kes panevad aluse eesti rahvuslikule folkloristikale. Oma rahvaluule-alases tegevuses leiavad nad toetust mitmelt kaasaegselt progressiivselt meelestatud saksa intelligentsi esindajalt, nagu seda on A. H. Neus, G. Schultz (pseudonüüm Dr. Bertram), J. S. Boubrig, E. Sachssendahl jt. Tihedad sidemed kujunevad Kreutzwaldil 50-ndatel aastatel folkloori küsimustes ka Peterburi akadeemikute A. Schiefneri, J. A. Sjögreni ja F. J. Wiedemanniga.

Faehlmann ja Kreutzwald, kes olid rahvaluulega tutvunud vahetult juba oma varases noorpõlves, olid 30-ndateks aastateks jõudnud nii mõndagi ära teha rahvaluule kogumise alal. Tõsi, Faehlmanni kirjalikud ülestähendused puuduvad meil küll peaaegu täiesti.[35] Kuid me teame, et Kalevipoja-muistenditega tutvus ta juba oma lapsepõlvekodus Haol, ja et ülikooli vaheaegadel samas viibides tegi ta ümbrusse mitmeid kogumisretki.[36] Samuti on teada, et 30-ndate aastate alguseks pidi tal olema juba mõningaid Kalevipoja-materjale, et tal võis tekkida kavatsus neid hakata ka paberile panema.[37] On arvatud, et Faehlmann säilitas rahvaluuleteosed mälus. Kreutzwald on korduvalt rõhutanud Faehlmanni suurepärase mälu osa nii rahvaluuletoote sisu, jutustamislaadi kui ka selle erivärvingu meelespidamisel, «mistõttu ta kuuldut sagedasti sõna-sõnalt võis edasi anda . . .»[38]

30-ndate aastatega alanud kvalitatiivselt uus ajajärk kogu

[34] Eesti NSV ajalugu I. Tallinn 1955, lk. 628.

[35] ÕES, EK 125 leiduvad Faehlmanni käekirjaga kirjutatud 3 rahvalaulu fragmendid ja üks huvitav orjuslaul.

[36] Dr. Kreutzwald, Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. Verh. GEG II, 4. Dorpat 1852, lk. 19.

[37] Sealsamas, lk. 33.

[38] Sealsamas, lk. 8.

eesti kultuuri arengus toob endaga kaasa ka esimese teadusliku organisatsiooni asutamise. Selle mõte pärineb Fr. R. Faehlmannilt. Koostöös mõnede teiste progressiivsete haritlastega (anatoomia prof. Hueck, Tartu seminariinspektor Jürgenson) saabki see mõte teoks ja 1838. a. toimub uue organisatsiooni — Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) asutamiskoosolek.[39] 1839. a. astub seltsi liikmeks ka Fr. R. Kreutzwald. 1843. a. kuni oma surmani on seltsi presidendiks Faehlmann.

ÕES seadis oma peaeesmärgiks edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest kui ka eestlaste poolt asustatud maast.[40] Tema ülesannete hulgas kuulus oluline koht eesti rahvaluule kogumisele ja uurimisele.

Seltsi esimese aastakümne folkloristlikus tegevuses jätkub ja süveneb rahva ajaloolise mineviku elustamine. 40-ndatel aastatel, mis on rahvale majanduslikult raskeks katsumisajaks, kõnelevad valitseva klassi esindajad üha avalikumalt eestlaste ja nende keele paratamatust kadumisest. Eesti rahvas olevat ainult väärtusetu «rassrahvas», kelle saatuse vastu tuntav kaastunne kuuluvat kõige narrima sentimentaalsuse hulka ja kelle keele ning kultuuriga tegelemine tähendavat ainult selle kadumisele määratud rahva surmaheitluse pikendamist . . .[41]

Sellistes tingimustes algab Faehlmanni ja Kreutzwaldi poolt eesti rahvaluule teadlik ärakasutamine eestlaste kultuurivõimelisuse tõestamiseks.

Juba seltsi tegevuse esimesel aastal esitab Faehlmann ettekande Kalevipoja-muistenditest.[42] Selles on ära toodud rahvapärast ainestikku Kalevipojast, keda esitatakse rahva vabaduspüüete kehastajana — seega on antud juba teatav temaatiline luustik hilisemale Kreutzwaldi «Kalevipojale» koos ideoloogilise suunitlusega.[43]

Faehlmanni folkloristlikus töös jätkub eesti rahvamuistendite kui kunagise muinasusundi säilinud kildude avaldamine. Aastatel 1840—1852 ilmuvad järgemööda muistendid «Emajõe kaevamine», «Vanemuise laul», «Keelte keetmine»,[44] «Koit ja Hämarik»,[45] «Vanemuise kosjaskäik», «Endla järv ja Juta» ning

[39] Seltsi põhikirja lõplik kinnitamine toimus 1839. a. algul.

[40] Statut der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Verh. GEG I, 1. Dorpat (1840), lk. 11.

[41] Ed. Meyer, Ueber die jüngst erschienene Schrift des Hrn. Pastors Ahrens zu Kusal. «Das Inland» 1845, nr. 28.

[42] ÕES, SK 214.

[43] Vrd. A. Annist, Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» II. «Kalevipoja» saamislugu. Tartu 1936, lk. 56.

[44] Fr. R. Faehlmann, Esthnische Sagen. Verh. GEG I, 1 (1840), lk. 38—47.

[45] Fr. R. Faehlmann, Koit und Ämmarik. Verh. GEG I, 3 (1844), lk. 84—86.

Vanemuise laul. *F. L. v. Maydelli illustratsioon*

«Vanemuise lahkumine».[46] Muistendite esitamisega kaasnes ka eesti mütoloogia rekonstrueerimise katse.[47] Selles toob Faehlmann Petersoni pseudomütoloogilistele jumalustele lisaks veel teisigi (esitatud «Loomise» nime all tuntud müüdis). Põhjendamata lähemalt Taara-kultust, teeb Faehlmann sellest lähtudes julge üldistuse, et eestlased olevat monoteismi jõudnud

Koit ja Hämarik. *F. L. v. Maydelli illustratsioon*

juba enne kristlust, ka enne soomlasi, kellest ta asetab eestlased kultuuriliselt palju kõrgemale tasemele. Aasta hiljem seab sellele vastu oma polüteistliku, eestlaste rahvausundi olemusele pisut lähemale jõudva jumalateõpetuse Kreutzwald,[48] kelle mütoloogia rekonstruktsioonis on aga samuti lähtutud ainult vähestest fragmentidest ja soome mütoloogia mõjudest, mille põhjal

---

[46] Fr. R. Faehlmann, Die Sage von Wannemuine. Verh. GEG II, 4 (1852), lk. 72—76.

[47] Dr. Faehlmann, Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen? Verh. GEG II, 2 (1848), lk. 63—68.

[48] Dr. Fr. R. Kreutzwald, Ueber den Charakter der Estnischen Mythologie. Verh. GEG II, 3 (1850), lk. 36—50. Ettekandena ÕES-is esitatud 1849. a.

Friedrich Robert Faehlmann. *Ed. Hau litograafia järgi*

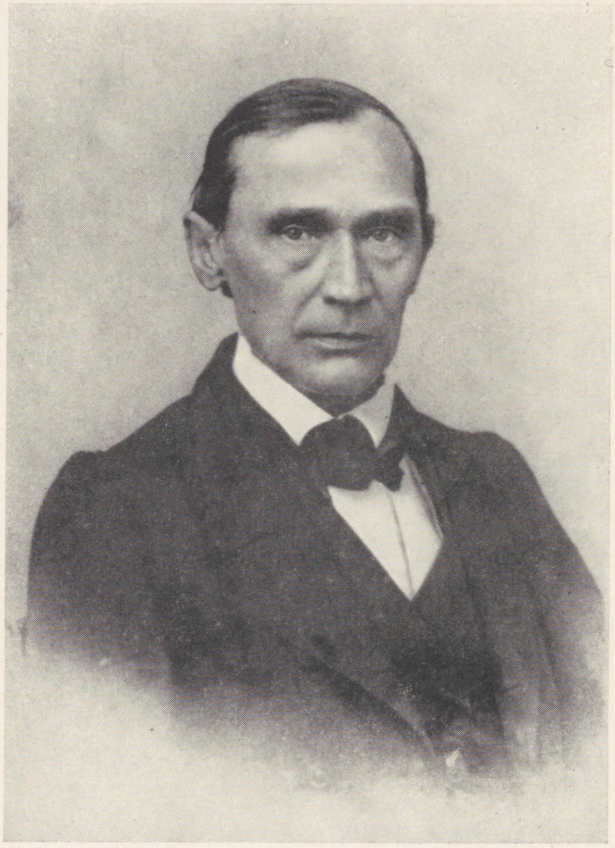

Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Foto 1860-ndaist aastaist*

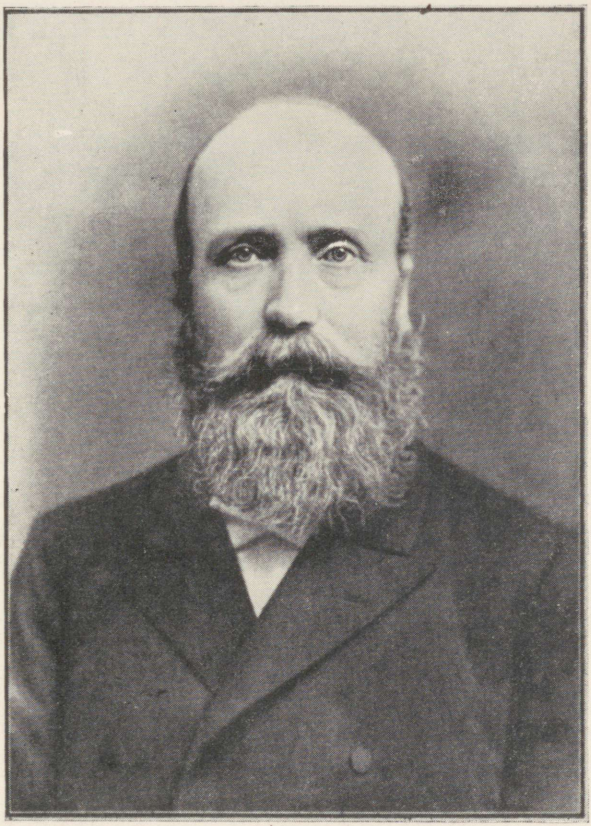

Jakob Hurt. *Foto*

Matthias Johann Eisen. *Foto*

loodud pilt ei saa veel anda muidugi kaugeltki õiget käsitlust meie muinasusundist.

Rahvaehtsast tekstist, selle täpsest edasiandmisest, üleskirjutamise koha, aja ja isikute märkimisest ei saa Faehlmanni muistendite puhul veel olla juttugi. Need polnud tolleaegses romantilises rahvaluulekäsituses ei meil ega ka mujal jõudnud kujuneda vaieldamatuiks, vältimatuiks teaduslikeks nõudeiks. Faehlmanni enda osa nende muistendite loomisel on kõige olulisem.[49] Ometi ei toiminud ta teadliku rahvaluuleainete võltsijana, kelleks teda küll mõned reaktsioonilised ringkonnad (eriti 50-ndatel aastatel) tahtsid tembeldada, lähtudes umbusust ja kahtlustustest eestlaste loomisvõime kohta üldse. Oma aja arusaamade kohaselt toimis Faehlmann enda arvates lihtsalt kord täielikult rahva suus kõlanud muistendite taastajana, püüdes neile tagasi anda nende esialgset arvatavat kuju.

Kirjanduslikult väljaarendatud, kunstiliselt nauditavate paladena, millele tihti oli lisatud varjamatu teravusega saatesõnu sakslastest anastajate aadressil, muutusid Faehlmanni muistendid tõepoolest võimsaks pärisorjusevastaseks ideoloogiliseks relvaks, eestlaste loomisjõudu imetlema kutsuvateks teosteks, kõigest avaldatavast umbusust hoolimata.

Fr. R. Kreutzwaldil oli 1833. aastaks, millal ta asub tööle arstina Võrus, kogunenud kenake hulk rahvalaule. Ta enda andmeil teame, et esimesed rahvalaulude üleskirjutused pärinevad juba 1818. a.[50] Ülikoolivaheaegadel tegeleb ta pidevalt kogumisega.[51] Ulatuslikum on 1828. a. Peetri kihelkonnast Viisust kirjapandud rahvalaulude kogu, mis sisaldab peaaegu täielikult rahvaehtsaid, häid üleskirjutusi.[52]

1836. a. ilmuma hakanud ajakirjas «Inland» kohtame esimesi saksakeelseid lühiuurimusi eesti mütoloogiast ja rahvakommetest Kreutzwaldi sulest. Neis tuuakse esmakordselt huvitavaid, rahvaelu vahetule vaatlusele tuginevaid andmeid pulma-, kosja-, tähtpäevade[53] ja matmiskommetest,[54] samuti mitmesu-

---

[49] Faehlmanni muistendite rahvapärasuse kohta vt. M. J. Eisen, F. R. Faehlmann folkloristina. Friedr. Rob. Faehlmann'i album. Tartu 1929, lk. 66—88.

[50] ÕES, MA 169:3.

[51] Nii näit. 1824. a. Viru-Nigulas, 1825. a. Ambla kihelkonnas.

[52] ÕES, EK 72. Sama kogu koopia: EKÜ, 232mf.

[53] Fr. K r[e u t z w a l d], Ueber einige festliche Gebräuche bei den Esthen. «Das Inland» 1837, nr. 12, 25, 27.

[54] Fr. K r[e u t z w a l d], Ehstnische Gebräuche bei den Sterbenden und Todten. «Das Inland» 1837, nr. 18.

gustest uskumustest.[55] Kui seni oli eestlaste kommetest kõneldud kui rahva rumaluse ja tooruse tõendusest, siis nüüd esitab Kreutzwald neid kui vajalikku lisandit päevakorrale kerkinud eestlaste ajaloo ja muinasusundi uurimisele. Tema esimeses

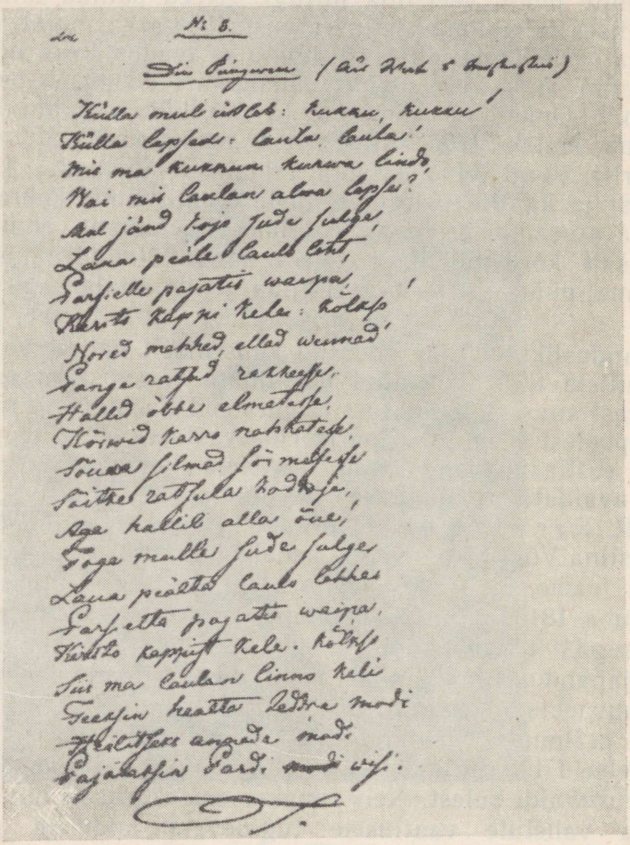

Fr. R Kreutzwaldi üleskirjutatud rahvalaul Viisust a. 1828

lühikeses mütoloogia-uurimuses[56] kõlavad väljendused «õnnelik eelaeg», «mälestus endisest vabadusest ja iseseisvusest», «suur minevik», «vana mütoloogia jäljed». Ja nagu iseenesestmõistetavaks jätkuks Petersoni astutud esimestele sammudele

[55] [Fr. Kreutzwald,] Einiges über Aberglauben, Sitten und Sagen der Esthen. «Das Inland» 1837, nr. 41, 42.

[56] Fr. Kr[eutzwald], Beitrag zur Mythologie der Esthen. «Das Inland» 1838, nr. 9.

eesti jumalate-maailma kujundamisel toob ka Kreutzwald omapoolselt juurde terve rea uusi jumalate nimesid. Järgnevatel aastatel omandab see muinasaja-huvi järjest suurema tähtsuse pärisorjusliku ideoloogia vastases võitluses.

Kreutzwaldi tegevusele iseloomulik on, et 40-ndail aastail hakkab ta otsima muinsusluulet rahvalauludest. Laulusaadetisi temalt hakkas ÕES saama 1839. a. peale.[57] Järgmisel aastal kantakse seltsis ette Kreutzwaldi saadetud rahvalaul;[58] 1844. a. saab selts Kreutzwaldilt 28 rahvalaulu[59] ja samal aastal saadab ta ka Faehlmannile 14 rahvalaulu tema sünnipäevaks.[60] Kõik need laulud kuuluvad Kreutzwaldi parimate üleskirjutuste hulka. Seni on Kreutzwaldi kogutud paremaid rahvalaulutekste sisaldavaks käsikirjaliseks koguks peetud ka tema «Estnische Volkslieder und Zauberrunen».[61] Tegelikult on see aga koopia G. Schultz-Bertrami kogust[62] (ära kirjutamata on jäänud üksikud laulud), millele Kreutzwald on lisanud omapoolselt peamiselt setu päritoluga nõiduslaulude osa, samuti mõned Faehlmannilt saadud laulud.

1845. a. aga saadab ta Faehlmanni kaudu ÕES-ile rahvalauluks nimetatud «Wana aeg olli vaeno-aega»,[63] mis kujutab eestlaste muistset vabadusvõitlust sakslaste vastu ja rahva langemist orjusse. Kreutzwald ise nimetab seda katkeks eestlaste nn. saagalauludest, mida rahvas iga võõra eest hoolega varjavat, saadud tema famuluselt Märt Mohnilt, kes muretsenud selle kirja teel oma kodukihelkonnast Simunast.[64] See rahvalaul olevat kuulunud rändava laulik-rauga, nn. «Rootsi rüütli» repertuaari, keda Kreutzwald nimetab «eesti minstreliks», ainsaks tõeliseks meeslaulikuks.

Ilmselt on kogu laul, hoolimata saamislugu valgustavatest andmetest, Kreutzwaldi enda looming, loodud usus taolise mehelik-heroilise minevikuluule kunagisse olemasollu. Siit peale näeme üha sagedamini ümbertöötatud-kohendatud rahvalaule Kreutzwaldi kogudes.

Olulise tähtsusega Kreutzwaldi edaspidisele süvenemisele eesti rahvalaulude küsimustesse on 1847. a. alanud väga sisu-

---

[57] Fr. R. Kreutzwald D. H. Jürgensonile 25. IV 1839 ja 18. V 1839. Laulud on pärit Peetri kihelkonnast.

[58] Verh. GEG I, 2, lk. 5.

[59] Need on juba lk. 33 tsiteeritud Viisu laulud.

[60] Koos eespool nimetatud Viisu lauludega leiduvad need käsikirjalises kogus: ÕES, EK 72.

[61] EKS, Kreutzwald M 4, v. l.

[62] ÕES, SK 162.

[63] ÕES, EK 142.

[64] Fr. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmannile 6. apr. 1845. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Tartu 1936, lk. 61.

Aleksander Heinrich Neus

tihe kirjavahetus tollal Tallinnas eluneva pensionil oleva sakslase A. H. Neusiga, endise Haapsalu kreiskooli inspektoriga.

1842. a. oli Tallinnas asutatud Eestimaa Kirjanduslik Ühing (EKÜ), kes seadis oma eesmärgiks kohaliku kirjandus- ja kunstielu arendamise ja kodumaa ning selle elanike mineviku kui ka oleviku täpsema tundmaõppimise.[65] Seltsi arvukatest sektsioonidest väärib tähelepanu «Kodumaateaduse» osakond, mille direktoriks a. 1842—1857 oli A. H. Neus ja sekretäriks mõnda aega F. J. Wiedemann. See sektsioon, õigemini küll Neus, tegeles

[65] P. Jordan, Geschichte der ehstländischen literärischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892. Reval 1892. lk. 2.

innukalt ja viljakalt eesti rahvaluule kogumise organiseerimise. uurimise ja publitseerimisega.

1836. a. oli Neus juba avaldanud ka pikema kirjutuse eesti rahvalauludest,[66] mis oli tegelikult retsensioon Schlegeli 1834. a. ilmunud reisikirjade viimasele köitele. Selles artiklis peatus ta eesti rahvalaulude mõningatel vormi-, leviku ja kollektiivsuse, laulutraditsiooni püsivuse, erinevate maade rahvalaulude sarnasuse küsimustel. Neus rõhutas eesti rahvalaulu omapära ja ilu. Nagu vahetuks jätkuks sellele kirjutusele oli mõni aeg hiljem ilmunud artikkel,[67] kus ta, lähtudes samast rahvalaulu omapära esiletõstmisest, toetab juba eespool märgitud Knüpfferi nõuet võtta eestikeelse kunstluule aluseks eesti rahvalaul.

Pikemat aega kestnud tutvumine eesti rahvalauludega viis A. H. Neusi mõttele anda välja eesti rahvalaulude kogu. 1847. a. oli ta oma laulukogu koostamisel jõudnud sellisesse staadiumi, et vajas mitmesuguste tekkinud lünkade täitmiseks Kreutzwaldi nõu ja abi, mida viimane ka ei keelanud, tundes sidemete süvenemise vastu EKÜ-ga erilist huvi seetõttu, et lähemalt tutvuda Knüpfferi koguga.[68] Oma kirjavahetuses süvenevad nad eelkõige paljudesse rahvalauludega seotud küsimustesse. Nii soovib Neus täiendavat materjali mitmete rahvalaululiikide, aga ka rahvamängude, -tantsude ja kommete osas. See kõik suunab Kreutzwaldi senisest intensiivsemalt ja üksikasjalisemalt süvenema vastavasse ainevaldkonda. Kerkib üles tungiv vajadus täiendavate materjalide kogumise järele.

1841. a. oli Kreutzwald küll juba koostanud meie esimese rahvaluule kogumise üleskutse «Üks küsimine», mis ilmus 1843. a. «Sipelga» I osas.[69] Siin ei suunata veel rahvaluule otsesele kirjapanemisele, vaid palutakse ainult «teädust anda, kos veel rahva ulgas mõnningad vannad enne muistesed juttud ja reggevärsi luggud likumas». Tuleb kõrgelt hinnata seda Kreutzwaldi väärtuslikku algatust viia ka rahvahulkadesse mõte eesti rahvaluule kogumise vajadusest ajal, kus sellega tegelesid ikka veel peamiselt sakslased, kelle vastu tuntav usaldamatus ja umbusk aga võimaldas neil saavutada ainult väheseid tagajärgi. Kuigi sel esimesel üleskutsel ei saanud oma aja oludes olla veel mingeid tulemusi, oli ta ometi eesti rahvaluule kogu-

[66] H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. Fünfter und letzter Band. Leipzig 1836, lk. 217—232.

[67] H. Neus, Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in der Esthnischen Sprache. «Das Inland» 1840, nr. 35.

[68] Fr. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmannile 14. VII 1847. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 117.

[69] [Fr. R. Kreutzwald,] Sippelgas. Essimene jäggo. Tarto linnas 1843, lk. 38.

mise arengus vajalikuks esimeseks astmeks, millelt oli võimalik astuda juba edasi.

Kreutzwald oli 1847. a. avastanud uued laulualad Setus, kuhu ta tegi kogumisreisi Neusi õhutusel. Setu näib olevat rahuldanud Kreutzwaldi otsinguid muistse luule järele, andes talle vihjeid ka Kalevist ja Kalevipojast. 40-ndate aastate lõpul kerkis nimelt jälle teravamalt üles eepose väljaandmise probleem. Kreutzwald märgibki hiljem Pihkva eestlaste suurt osa «Kalevipoja» koostamiseks vajaliku rikkaliku laulumaterjali andmisel, kuigi pihkvalased «hoidusid aga nimetamast neid laule niisugusteks, mis kõnelevad Kalevipojast . . .».[70] Muidugi oli kõigis neis arvamistes oluline osa Kreutzwaldi enda soovidel, sest ka setu laulude juures toimus ümbertöötamine ja täiendamine, soovitud ajaloolis-mütoloogilist sisu silmas pidades. 1848. a. ilmub Kreutzwaldi kirjutus Pihkva kubermangu rahvalauludest koos viie laulunäitega, milles kõigis rohkem või vähem on märgata ta enda kätt.[71]

Kreutzwald ise käib veel teistkordseltki Setus 1849. a. Vene Teaduste Akadeemia ülesandel materjali kogumiseks Köppeni atlase jaoks, kasutades võimalusi ka laulude ülesmärkimiseks.[72] Kreutzwaldi enda ülestähendused Setust on peaaegu tervenisti muudetud, täiendatud-ümbertöötatud, kuna teiste kaudu on ta saanud ka ehtsat materjali.[73]

Oma setu lauludki andis Kreutzwald kasutada Neusile, kes 1850—1852 avaldab kolmes vihus rahvalaulukogu «Ehstnische Volkslieder».[74] Neusi eesmärgiks oli välja anda teaduslik kogu, kus laulud esitatakse täpselt nii, nagu nad esinesid ka rahvasuus, ja et oleks antud ülevaade eestlaste kogu rahvalaulu-repertuaarist. Ulatuslik kasutada olev materjal (umbes 1300 laulu) võimaldas Neusil esitada 14 suuremat temaatilist rühma, milles antud materjalidest valitud paremad laulunäited esitati tüüpide kaupa, mõnikord ka koos variantidega paralleelselt saksakeelse tõlkega. Iga laul oli varustatud andmetega, kellelt ja kust saadud, samuti sisulist ja vormilist külge puudutavate kommentaaridega.

---

[70] F. R. Kreutzwald, «Kalevipoja» I trüki eessõna. Maailm ja mõnda. Tallinn 1953, lk. 328.

[71] Dr. Kreutzwald, Mittheilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben. Verh. GEG II, 2, lk. 43—61.

[72] Fr. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmannile 1. VIII 1849. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 160. Samal aastal saadab ta ka ÕES-ile setu laule. ÕES, EK 141.

[73] Vrd. A. Annist, Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» II. Tartu 1936, lk. 121—122.

[74] H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung I—III. Reval 1850—1852.

Laulude temaatilises jaotuses torkab silma kaasaegse mütoloogilise teooria tugev mõju. Neus oli natuurmütoloogiliste vaadete esindaja meil, kes oma uurimustes[75] lähtus teooriast, et erilised ja jõulised loodusnähtused on olnud aluseks müütide tekkele, et jumalad on sündinud stiihiliste loodusnähtuste personifitseerimisest.

Nii on laulude rühmitamiselgi esikohale asetatud need laulud, mis Neusi arvates sisaldavad kunagise mütoloogia pärimusi. Oma natuurmütoloogilistest seisukohtadest väljudes näeb ta näiteks tavalises eepilises laulus «Suisa suud» esinevas Kalevis põhja kaljulooduse jumalustamist, «Salmelaulu» Salmes aga veejumalat... Kriitikaga polnud ta suuteline suhtuma Kreutzwaldilt saadud ebarahvapärasesse laulumaterjali. Kuid kogu sisaldab ka hulgaliselt häid rahvaehtsaid laule.[76]

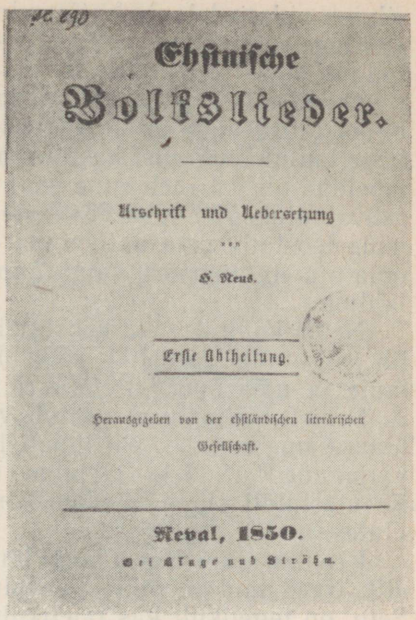
Ehstnische
Volkslieder.

Urschrift und Uebersetzung

H. Neus.

Erste Abtheilung.

Herausgegeben von der ehstländischen literärischen Gesellschaft.

Reval, 1850.

H. Neusi «Ehstnische Volkslieder»

Ulatuslikus sissejuhatuses käsitleb Neus asjalikult eesti rahvalaulude sisulist ja vormilist külge. Siin arendab ta edasi oma varasemates artiklites esitatud seisukohti rahvalaulu kohta, toob õigesti välja rahvalaululise loomingu mitmekesisuse, kuid ühtlasi ei jäta ka märkimata, et suurel osal eesti lauludel puudub luuleline väärtus, kõrge lend, samuti peen ja valitud graatsia.[77]

Kreutzwaldi aga, kelle arusaamine rahvalaulust oli Neusi omast siiski hoopis erinev just oma rahvusliku lähtealuse poolest, ei rahuldagi see kogu eelkõige seetõttu, et Neus polnud

---

[75] H. N[e u s], Die altehstnische Gottheit Judas. «Das Inland» 1849, nr. 36, 37 ja 39; H. N[eus], Die Altehstnische Gottheit Turris. «Das Inland» 1849, nr. 48, ja teisi. Käsikirja on jäänud tema ulatuslik uurimus veejumalatest. ÕES, SK 477. Need uurimused ei oma teaduslikku väärtust.

[76] Need on ennekõike Knüpfferi, aga ka Schüdlöffeli, Agti, Glanströmi ja «Beiträgedes» avaldatud laulud.

[77] H. N e u s, Ehstnische Volkslieder. Einleitung, lk. 11.

silmas pidanud laulude täiendamise põhimõtet[78] ega lausunud «midagi sügavamat, mida oleks tulnud keele puhul ja üksikute laulude mõistmiseks öelda».[79]

Ometi oli Neusi kogul kui meie esimesel rahvalaulude väljaandel üldse väga suur tähtsus ulatusliku pildi andmisel eestlaste laululoomingust haritud maailmale, kellele ta ka tegelikult mõeldud oli.[80] Läheb enne paar aastakümmet, kui ilmuvad uued rahvalaulukogud juba eestlastelt endilt.[81] Hinnatav oli Neusi püüe teostada oma antoloogia — nii hästi-halvasti kui see tal oma aja tingimustes saigi õnnestuda — teaduslikelt alustelt lähtudes.

Neusi kogu 3. vihu koostamisel selgus, et sinna pole võimalik paigutada kaugeltki kõiki Kreutzwaldi saadetud müütilisi laule ja nõiasõnu.[82] Peterburi akadeemikute O. Böhtlingk'i ja A. Schiefneri toetusel osutub võimalikuks nende laulude trükkimine uue koguna. Nii ilmub 1854 Kreutzwaldi ja Neusi ühine väljaanne.[83] Sellele kirjutas eessõna A. Schiefner, kellega Kreutzwaldil algas tihedam kontakt kirjavahetuse teel 1853. a. alates.

Kreutzwaldi—Neusi kogu laulude enamik pärineb Kreutzwaldilt. Need laulud, mille päritolukohaks on märgitud peamiselt Setu, on tegelikult kas täielikult või osaliselt Kreutzwaldi enda looming (täiesti rahvaehtsateks võib pidada kahte laulu, samuti mõningaid nõiasõnu). Siin esinevad pseudomütoloogilised Kungla ja Vanemuine, Tuuslar, rootsi kandle kõlistaja ja Taara tütred — kõik Kreutzwaldi tahtel pandud tõestama «eesti müütilise luule» olemasolu. Kõiki neid laule kommenteeris Neus, lähtudes omakorda natuurmütoloogilistest seisukohtadest.

Selle kogu rahvaehtsad ülestähendused pärinevad sakslastelt-kogujatelt.

Samal aastal nägi trükivalgust ka teine mütoloogia ja kombestiku alale kuuluv Kreutzwaldi teos, mis ilmus samuti Vene Teaduste Akadeemia väljaandel. See oli Kreutzwaldi kom-

---

[78] Fr. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmannile 29. I 1850. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 168.

[79] Fr. R. Kreutzwald E. Sachssendahlile 23. II 1853. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn 1956, lk. 306.

[80] Tugevasti kärpis esitatud käsikirja tsensor, kes kustutas rea orjus- ja nekrutilaule, samuti mõned eleegiad.

[81] 50-ndatel aastatel oli Neusi algatusel tekkinud kavatsus anda välja ka eesti rahvalaulude rahvaväljaanne. Koos N. Fr. Russowiga valmis Neusil nimetatud aastate lõpul vastav käsikirigi, mis jäi aga tsensuuritakistuste tõttu ilmumata.

[82] H. Neus Fr. R. Kreutzwaldile 12. XII 1851. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II, lk. 137.

[83] Mythische und magische Lieder der Ehsten. Gesammelt und herausgegeben von Fr. Kreutzwald und H. Neus. St. Petersburg 1854.

mentaaridega varustatud Boecleri juba 1684. a. ilmunud «Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten.»[84] Väljaande mõtte algatajaks oli A. J. Sjögren, kellelt oli ka teose eessõna. Kreutzwald kommenteerib siin oma materjalide põhjal üksikasjaliselt Boecleri esitatud eestlaste usundit ja kombeid. Kuigi need kommentaarid ei saanud tol ajal veel baseeruda ammendatud materjalile ja kuigi Kreutzwald on neis tihtigi lähtunud ebakriitilistest ja juhuslikest andmetest, samuti on püüdnud mõndagi tõestada ebarahvapäraste laulunäidetega, näitavad nad ometi Kreutzwaldi eesti rahva elu, tema kommete ja uskumuste head tundmist, mille tõttu teos on säilitanud oma väärtuse tänapäevani.

Kalewi poeg.

üks ennemuistene Eesti jut,

Kahehäälses laulus.

«Kalevipoja» rahvaväljaanne a. 1862

1850-ndate aastate teravneva ideoloogilise võitluse õhkkonnas asus Kreutzwald oma elutöö — eesti rahva eepose «Kalevipoeg» loomisele. «Kalevipoja» avaldamine, kuigi küll rahvale kättesaadamatu teadusliku väljaandena, viidi lõpuni ÕES-i toetusel. 1853. a. valmib nn. «Alg-Kalevipoeg». Põhjalikult ümbertöötatuna ilmub «Kalevipoeg» puhtteadusliku väljaandena ÕES-i Toimetistes.[85] 1862. a. saab teoks ka Kreutzwaldi tungiv soov — ilmub eepose eestikeelne väljaanne, mis trükitakse Soomes. Suureks toeks olid Kreutzwaldile Peterburi akadeemikud Schiefner ja Wiedemann, kelle retsensiooni alusel toimus «Kalevipojale» ka Demidovi preemia määramine 1860. a.

Hoolimata raskustest, mis Kreutzwaldil tuli «Kalevipoja» koostamisel ületada, hoolimata pastorite (Schüdlöffel, Kallmeyer, Ahrens) pahatahtlikust kriitikast ja tsensuuritakistustest, hoolimata ka «Kalevipoja» kunagise koostamismõtte alga-

[84] Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg 1854.

[85] Kalevipoeg, eine Estnische Sage, zusammengestellt von F. R. Kreutzwald, verdeutscht von C. Reinthal und Dr. Bertram. Verh. GEG IV, 1—4; V, 1—3. Dorpat 1857—1861.

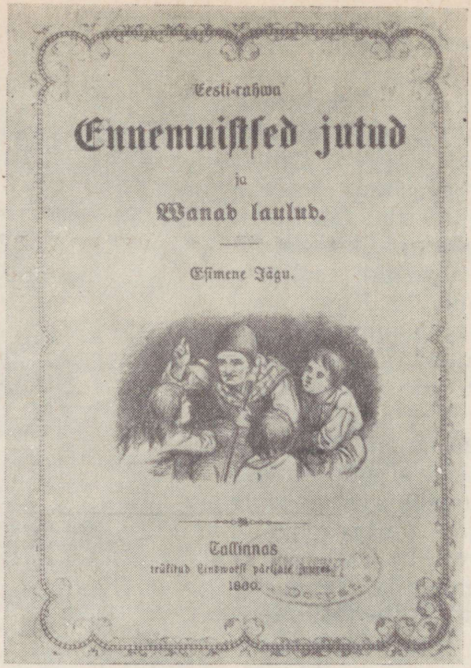

Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud», 1. jagu

taja Schultz-Bertrami üllatuslikult teravast kallaletungist,[86] kujuneb «Kalevipoeg» Kreutzwaldi käe all tõeliseks eesti rahva eeposeks, rahvuslikuks ja rahvalikuks suurteoseks, eesti kirjanduse esimeseks teoseks, millel oli suur tähtsus eesti rahvuse kujunemisele ja 60-ndatel aastatel algavale rahvuslikule liikumisele.

Paralleelselt «Kalevipoja» koostamisega töötab Kreutzwald 50-ndatel aastatel eesti muinasjuttude kallal. Tema esimene muinasjutt, esitatud veel saksa keeles, ilmub 1850. a.[87] Huvi selle ala vastu oli äratanud H. Neusi poolt 1847. a. avaldatud Knüpfferi kogust võetud muinasjutt,[88] mis Kreutzwaldi arvates oli fragmendina kaugel rahvalikust jutust.

1854. a. oli tal juba olemas kaunis suur hulk muinasjutte,

[86] B[e r t r a m], Die Estensage vom Kalewipoeg in ihrer neuen Gestalt. «Das Inland» 1859, nr. 46.

[87] Fr. K r e u t z w a l d, Der dankbare Fürstensohn. Verh. GEG II, 3 (1850), lk. 74—93. Muinasjutt esitati OES-i koosolekul 1849. a.

[88] H. N[e u s], Der dankbare Königssohn. «Das Inland» 1847, nr. 14, vg. 307—310.

kuid nende avaldamiseks eesti keeles, nagu märgib õigesti Schiefner,[89] puuduvad tollal veel reaalsed väljavaated — pole lugejaid, mille tõttu ka ükski kirjastaja ei tunne nende vastu huvi. Alles 1860. a., sõprade Schiefneri ja Russowi abiga, näeb päevavalgust esimene tagasihoidlik eestikeelne muinasjuturaamat,[90] mis sisaldab ainult 2 muinasjuttu ja 3 rahvalaulu.

Selle raamatu eessõnas pöördub Kreutzwald esimest korda eestlaste poole eesti rahvaluule väärtuse ja tähtsuse selgitamisega. Lihtsalt kõneleb ta «vanast päritud» rikka varanduse olemasolust, selgitab lühidalt rahvaluuleteose teket ja koputab rahva ärkavale rahvuslikule teadvusele küsimusega: «... aga millal meie ise seda äramõistame, et se alvaks peetud vanemate pärandus meie Eestirahva au ja ilu on?» Ja lõpuks ei saa ta lisamata jätta, arvestades tollal veel küllalt sügavat usu, eriti vennastekoguduse halvavat mõju rahva vaimuelule, et «niisuguste vana laulude ja juttude laulmine ehk lugemine kellegi ristiinimesele patuks ei tõuse . . .» [91]

Muinasjuttude teine ja kolmas vihk ilmuvad a. 1864 ja 1865.[92] Schiefneri vahendusel ilmub 1866. a. Helsingis Kreutzwaldi muinasjuttude täielik väljaanne, sisaldades 43 muinasjuttu ja 18 muistendit.[93]

Muinasjutukogu koostamisel ei olnud Kreutzwaldil muidugi kasutada sõna-sõnalt ülesmärgitud rahvaehtsaid tekste, sest selliseid nõudeid üleskirjutamisel tollal veel ei tuntud. Ta lähtus rahvaluuleteose vaba esitamise printsiibist, parimate rahvajutustajate tasemelt, pidades kõige olulisemaks edasi anda juttude rahvapärast sündmustikku ja kujusid.

Muinasjutukogu rahvalikkus põhineb Kreutzwaldi arusaamisele rahvaluulest kui lihtsa töötava inimese elu ja maailmavaate peegeldusest, kui tema ootuste ja lootuste väljendusest. Vastavas eessõnas selgitab ta rahvale esmakordselt «ennemuistsete

---

[89] Mythische und magische Lieder der Ehsten. Gesammelt und herausgegeben v. Fr. Kreutzwald u. H. Neus. St. Petersburg 1854, lk. V—VI.

[90] [Fr. R. Kreutzwald,] Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud, noore põlvele mälestuseks korjatud ja kirja pandud. Esimene Jägu. Tallinn 1860.

[91] Nende seisukohtadega võitles Kreutzwald ka eesti intelligentsi rahvale ülalt alla vaatava, saksasõbraliku osa rahvaluule-vaenuliku suhtumise vastu. Nii näit. eelistas J. W. Jannsen rahvalauludele, mis «panneb kõrwad ugama ja aiab, nago suitso ving, pea vallutama», seni, kui puuduvad vastavad vajalikud eestikeelsed laulud, saksa laule. «Perno Postimees e. Näddalileht» 1857, nr. 14.

[92] [Fr. R. Kreutzwald,] Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud, noore põlvele mälestuseks korjatud ja kirja pandud. Teine jägu. Tartu 1864. (Sisaldab 4 juttu.) Kolmas jägu. Tartu 1865. (Sisaldab 5 juttu.)

[93] Eestirahva Ennemuistesed jutud. Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud Fr. R. Kreutzwald. Helsingis 1866.

juttude» internatsionaalse ja rahvusliku olemuse ühtsust, nende põhilist realismi ja suurt kasvatuslikku väärtust.

«Kalevipoja» kõrval sai ka see teos eesti rahvusliku kirjanduse aluseks, nagu seda Kreutzwald oli ette näinud.[94] Samuti oli muinasjutukogul väga tähtis osa täita rahvaluule väärtuse selgitamisel rahvale.

Selles mõttes on oluline ta 1861. a. ilmunud pikem eestikeelne artikkel rahvalauludest ja ennemuistsetest juttudest.[95] Esmakordselt selgitab Kreutzwald siin eestlastele endile rahvalaulu mõistet. Ta teeb seda värvika piltlikkusega, näidates, kuidas ühesuguse töö ja orjuse tingimustes tekkinud laul mõjub kuulajale oma sisuga sedavõrd, et see järgmisel päeval oskab kuuldut sõna-sõnalt järele laulda. Nii tekivadki rahvalaulud, «kelle tegijad tundmata jäivad». Seega mõistis Kreutzwald juba tollal küllalt õigesti tähelepanu juhtida rahvaluule kollektiivsusele, anonüümsusele, suust suhu levimisele, tema vahetule seosele elu tegelikkusega.

Edasi peatub ta laulude vormilistel iseärasustel, rõhutades eesti rahvalaulu erinevust «vööräst keelest võetud ehk vööra keelte vormil» tehtud lauludest. Nii annab ta esmakordselt eesti keeles seletuse algriimile («igas värsis hakkavad kõige vähemalt kaks sõna ühesuguse pookstaviga»), samuti parallelismile («arwast leitakse meie rahva lauludes üks mõtte, mis üksi seisab, vaid mõttel on ika kõige vähemalt üks, mõnikord kaks ja veel enam teisi tugiks kõrvas»). Viimast selgitab ta konkreetselt, näiteks toodud sulaselaulu põhjal.

Rahvalaulude kõrval kõneleb Kreutzwald ka rahvajuttude, rahvapärase terminiga «ennemuistsete juttude» väärtusest. Eriti rõhutab ta «Kalevipoja» rahvuslikku tähtsust, esitades üleskutse Kalevipoja-lugudest teadaandmiseks. Sellega pöördub Kreutzwald teistkordselt rahva poole otsese palvega rahvaluule kohta teadete saamiseks.

Kreutzwaldi «Kalevipojal», «Eesti rahva ennemuistsetel juttudel» ja rahvaluule tähtsust selgitavatel kirjutustel oli suur mõju rahvusliku teadvuse kandumisele rahvahulkadesse, eesti rahvuse konsolideerumisele ja algavale rahvuslikule liikumisele. Üha laiemale rahvasse hakkab tungima arusaamine rahvaluule väärtusest ja kogumise vajadusest. Hakkab esile kerkima järjest enam rahvaluulekogujaid rahva enda hulgast.

Eesti folkloristika teket, mille alged ulatuvad XIX saj.

[94] «Kui neist ennemuistsetest juttudest ükskord midagi trükkimisele tuleb ja kui «Kalevipojast»... rahvaväljaanne korraldatakse, siis tohime sõnakese rääkida eesti kirjanduse algusest.» Fr. R. Kreutzwald A. Schiefnerile 12. II 1860. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn 1953, lk. 165.

[95] [Fr. R. Kreutzwald,] Eestirahva lauludest ja ennemuistesest juttudest. Sippelgas. Teine jagu. Tartu 1861, lk. 23—33.

20-ndaisse aastaisse, võisime seega jälgida 30.—60. a. vahemikul. Rahvuslik folkloristika sai arenema hakata ainult kindlais ajaloolistes tingimustes, rahvusliku kultuuri loomise eest võitleva eesti oma rahvusliku intelligentsi esindajate olemas olles.

Nagu mujal maailmas, nii ka meil on folkloristika arengu esimeseks etapiks rahvaluule romantilise käsituse ajajärk, millal rahvaluules nähti rahva vaimu, tema hinge, tema loova sisemise jõu, tema ürgse muinasluule väljendust. Selliselt mõistetuna muutus rahvaluule valgustajate-demokraatide Faehlmanni ja Kreutzwaldi antifeodaalses võitluses asendamatuks ideoloogiliseks relvaks rahva kultuurivõimelisuse tõestamisel, rahvusliku iseteadvuse äratamisel. Nii panevad nemad esimestena aluse eesti rahvaluule kui ideoloogilise, rahvusliku väärtuse hindamisele.

Sellega koos tõstsid Faehlmann ja Kreutzwald esile eesti rahvaluule kogumise ja kasutamise, uurimise ning publitseerimise vajalikkuse.

RAHVALUULE KOGUMINE JA UURIMINE XIX SAJ. II POOLEL

XIX saj. 60—80-ndad aastad olid Eestis kapitalistlike suhete kiire arengu perioodiks, millal teravnes võitlus kogu edasist progressi takistavate feodalismi igandite vastu. Sellega seoses arenes ulatuslik, suuri talurahva hulki haaranud ülddemokraatlik liikumine — rahvuslik liikumine. Majanduslik-poliitilise võitluse kõrval omandas selles tähtsa koha võitlus eesti rahvusliku kultuuri arengu eluõiguse eest. 1860-ndatest aastatest alates asus teostama rahvuslikke kultuurilisi üritusi, tõestama eesti rahvusliku kultuuri elujõudu ja arenguvõimelisust eesti oma haritlaskond. Selle silmapaistvamateks esindajateks olid C. R. Jakobson, J. Hurt, M. Veske, J. Adamson, vennad Petersonid jt., kes jagunesid ideelis-poliitiliste taotluste osas rahvusliku liikumise kahe teravalt erineva suuna esindajateks.

Feodaalsest tardumusest rahvuslikule teadvusele ärkamise aastail oli eriliselt esile tõusnud oma rahva mineviku tundmaõppimise vajadus rahva ajaloo ja eepose, aga mitte vähem ka rahvaluule kaudu. Faehlmanni ja Kreutzwaldi alustatud minevikukultuuri suuruse tõestamine, rahvaluule käsitlemine selle peegeldusena, imepärase Kungla-varandusena jätkus nüüd uue haritlaspõlve esindajate poolt, kelle eesmärgiks oli laiu rahvahulki endid teadlikuks teha selle varanduse olemasolust, õpetada seda väärtuslikult hindama ja koguma. Need olid ülesanded, mis seisid olulistena rahvusliku liikumise nii ühe kui teise suuna rahvuskultuurilises programmis.

Rahvusliku liikumise perioodil, millal rahvahulkade osavõtt

ühiskondliku elu üritustest üha enam aktiviseerus, tekkis vajadus mitmesuguste organisatsioonide järele. Nende hulgas omas silmapaistvat kohta Eesti Kirjameeste Selts (1872—1893). Seltsi üheks tähtsamaks ülesandeks sai rahvaluule kogumine. Seltsi folkloristliku töö energiliseks juhiks oli 1872—1881 seltsi president J. Hurt.

J. Hurt alustas 1860. a. üliõpilasena esimesi rahvalaulude kirjapanekuid. Üleskirjutusi tegi ta a. 1860—1866 ja 1868—1872. Neist aastatest pärinev käsikiri sisaldab 68 laulu. Ülikoolipõlves kogus ta kodukihelkonnas Põlvas ka muistendeid, uskumusi ja kombeid ning avaldas nende materjalide põhjal raamatukese ÕES-i väljaannetes.[96] Esimesteks kaastöölisteks rahvaluule kogumisel olid Hurdale ta lähemad sugulased ja sõbrad.

1870-ndatest aastatest peale võib kõnelda uuest ajajärgust Hurda folkloristlikus tegevuses. Tol ajal asus ta rahvusliku kultuuri arendamise eest võitlejate esiritta ja tõstis laiade hulkade ees üles rahvaluule kui rahva kogu muistset elu valgustava loomingu kogumise vajaduse.

1871. a. alustab Hurt vastavat selgitustööd ajakirjanduses. Kirjutus «Mis lugu rahva mälestustest pidada» [97] oli 1861. a. «Sipelgas» avaldatud Kreutzwaldi artikli järel sammuks edasi eesti rahvaluule tähtsuse selgitamisel, üleskutseks kogumisele. Oma kirjutuses püüdis Hurt esmakordselt piiritleda, mis üldse kuulub rahvaluule — Hurda tolleaegse termini kohaselt «rahva mälestuste» — mõistesse. See haaras rahva suulis-poeetilise loomingu (jutud, laulud, mõistatused, vanasõnad, kõnekäänud) kõrval ka usundilis-kombestikulist, ajaloolis-olustikulist ning etnograafilist ainestikku. Teiseks peatus Hurt selles artiklis pikemalt rahvamälestuste väärtuse selgitamisel.

Kui Hurt seni oli rõhutanud, et «rahva mälestusi» on vaja koguda ajaloo-raamatu kirjutamiseks, siis oma üleskutses «Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjost armastavad» [98] väljendas ta esmakordselt kavatsust hakata välja andma rahvalaule «Vana Kandle» nime all. Rahvalaulude kogumise organiseerimine ja avaldamine saab siitpeale Hurda folkloristliku tegevuse keskseks ülesandeks.

Asudes 1872. a. presidendina EKmS-i etteotsa, alustab Hurt seltsi kaudu energilist vanavarakogumise propageerimist ja organiseerimist. Juba oma kirjas seltsi esimesele koosolekule rõhutab Hurt, et «teaduse asjade poolest peaks Seltsi esimene püüdmine olema igal pool ja kõige jõuuga vanu Eestirahva

[96] J. Hurt, Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. (Aus dem Kirchspiel Pölwe.) Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft Nr. 2, Dorpat 1863.

[97] «Eesti Postimehe» lisaleht 1871, nr. 26 ja 27.

[98] «Eesti Postimehe» lisaleht 1871, nr. 27.

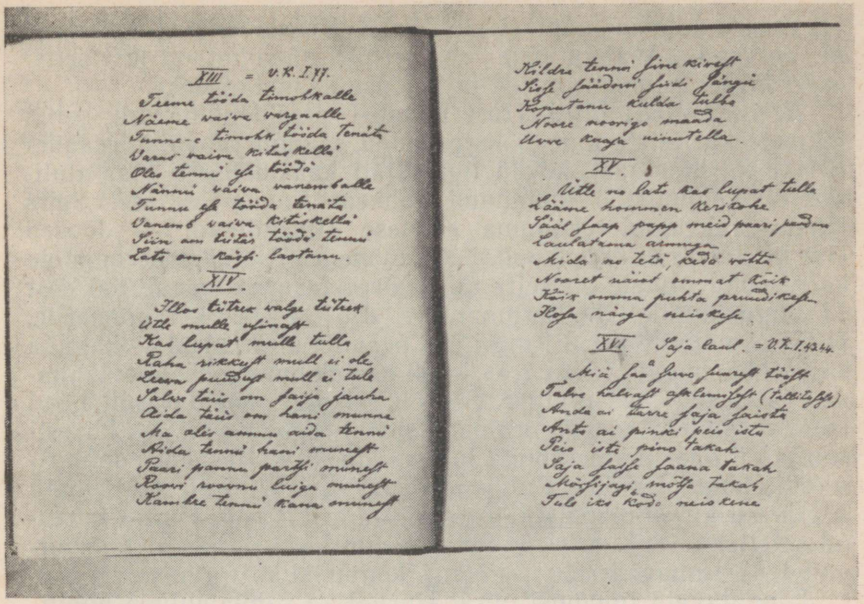

Rahvalaule Jakob Hurda käsikirjast

mälestusi, iseäranis aga vanu Eestirahva laulusid ja regevärsisid rahva suust korjata ja kirja panna.»[99] Ühtlasi ergutab ta seltsi liikmeid alustama rahvaluule kogumise propagandat rahva hulgas. Kogumistöö vajalikkust toonitab Hurt peagu igal koosolekul, rõhutades esmajoones vanade laulude kogumist. 1875. a. võib ta juba märkida, et vanu laule on kogutud poolteist tuhat, peale selle muud materjali. Rahvaluule kogumiseks luuakse seltsis koguni 11-liikmeline komitee. See komitee aga tegevust ei alustanud, kogumistöö organiseerijaks oli ja jäi Hurt.

1875. a. lõpul oli Hurdal kujunenud kindel kavatsus asuda kogumistööd organiseerima kõiki kihelkondi haarava kaastööliste võrgu abil. Selle intensiivne loomine langeb a. 1876—1879. Samal ajal avaldas Hurt selgitavaid kirjutusi selle kohta, mida ja milleks koguda.[100] 1878. a. ilmus mitmes ajalehes «Avalik kiri kõigile»,[101] millele oli alla kirjutanud terve rida liikmeid EKmS-i

[99] J. Hurt EKmS-le 22. II 1872. KM KO, F. 15, M. 3:1.

[100] J. Hurt, Eestirahva ajaraamat. «Eesti Postimehe lisaleht e. Jutututuba» nr. 13, 1876; J. Hurt, Mõned vanad eesti regevärsid Võru murdes. Tarto Kalender 1877, lk. 35—42.

[101] «Eesti Postimehe lisaleht e. Jutututuba» nr. 14, 1878; «Sakala Lisaleht» nr. 11, 1878; «Perno Postimees» nr. 16, 1878; «Neue Dörptsche Zeitung» nr. 73, 1878.

juhatusest eesotsas aupresidendi Fr. R. Kreutzwaldi, J. Hurda ja M. Veskega. «Avaliku kirja» eesmärgiks oli rõhutada just seltsi osa rahva «vaimuharimises ja teaduse kasvatamises».

A. 1872—1881 oli J. Hurt EKmS-i presidendina nii seltsi liikmete kui teiste kaastööliste kaudu saanud rahvaluulesaadetisi 48 kihelkonnast, kokku ligi sajalt kaastööliselt. Maa-alaliselt oli kogumistöö kandunud rohkem Lõuna-Eestisse. Selts lähetas rahvaluulet koguma esimese stipendiaadi — Joosep Hurda Sangaste kihelkonda. Ka mõnedele silmapaistvamatele korrespondentidele on selts mõnevõrra tasunud nende töö eest (J. Jagomannile, J. Bergmannile, J. Peedile, J. Sommerile, H. Krickmannile jt.). EKmS-i üks peamisi ülesandeid — koguda kiiresti hääbuvat «vanavara» — oli aastakümne jooksul omandanud tähelepandava ulatuse. See oli eelkõige mõeldav seltsi kui laiemaid hulki haarava organisatsiooni tegevusena, kes kiiresti suutis nii oma liikmeskonna hulgas kui ka väljaspool populariseerida kogumismõtet. Kuid väga suur osa selles oli kahtlemata J. Hurdal kui silmapaistval organisaatoril. Peale Hurda lahkumist seltsist 1881. a. ei leidunud enam kedagi, kes oleks suutnud teda samaväärselt asendada kogumistöö organiseerimisel.

Hinnatavaid tulemusi oli J. Hurdal ka rahvalaulude publitseerijana. 1875. a. oli ta EKmS-i koosolekul avaldanud esmakordselt rahvaluule publitseerimise plaani.[102] See sisaldas 6 jaotust: 1) Vana kannel (laulud), 2) vana tarkus (vanad mõistusõnad), 3) vana usk, 4) vanad jutud, 5) vanad kombed, 6) rahva lauluviisid. 1876. a. esitas ta uuesti sama plaani, jättes välja viimase punkti.[103]

1875. a. ilmus EKmS-i toimetuste kolmanda numbrina Põlva kihelkonna laule sisaldava eesti- ja saksakeelse tekstiga «Vana Kandle» esimese köite 1. vihk, 1876. a. 2. vihk ja 1886. a. 3. vihk. Teise köite (sisaldas Kolga-Jaani laule) 1. vihk ilmus 1884. a., 2. vihk 1886. a.

«Vana Kandle» ilmumine tähistab uue etapi algust eesti rahvalaulude publitseerimises. «Vana Kannel» oli meie folkloristikas esimeseks katseks teostada laulude täielikku teaduslikku väljaannet kindla geograafilise üksuse — kihelkonna — piirides, lähtudes uurijaile vajaliku ammendava ja teaduslikult usaldatava materjali esitamisest. Kuigi nende nõuete tegelik teostamine ei toimunud tollal küll veel tunduvate puudujääkideta — ei toodud ära kogu materjali, toimiti suvaliselt kontamineerunud lauludega, ei märgitud väljajätteid —, võib öelda, et «Vana Kandlega» lõi J. Hurt aluse meie rahvalaulude teadusliku publitseerimise printsiipidele.

[102] EKmS-i aastaraamat 1875. Tartu 1875, lk. 101.
[103] «Eesti Postimehe lisaleht e. Jututuba» nr. 13, 1876.

J. Hurda kõrval kerkisid EKmS-i folkloristlikus tegevuses esile veel M. Veske, C. R. Jakobson ja J. Kunder.

M. Veske võttis 1873. a. alates EKmS-i tegevusest aktiivselt osa, olles 1875.—1882. a. seltsi abiesimees ja hiljem kolme aasta jooksul esimees.

Esimesi samme rahvaluule kogumisel oli M. Veske teinud juba 1860-ndatel aastatel. Õppinud Saksamaal mõnda aega,

J. Hurda «Vana Kannel» I—II

pöördus ta 1873. a. uuesti tagasi kodumaale, kogudes samal aastal oma kodukihelkonnas üle 100 rahvalaulu.

1874. a. avastas Veske Paistu kihelkonnast pärineva silmapaistva lauliku Epp Vasara ja kirjutas temalt, nagu ta ise märgib, üles umbes 700 laulu.[104] Ühtlasi on Veske temalt üles märkinud mõistatusi ja muinasjutte.[105]

M. Veske sooritas mitmeid kogumisreise. 1875. a. suvel kogus ta keele ja kultuurilooliste andmete kõrval rahvaluulet Kagu-

[104] EKmS-i aastaraamat 1875. Tartu 1875, lk. 101. Epp Vasara lauludest on M. Veske käsikirjalises kogus säilinud üle 200 laulu. R. Põldmäe, Dr. M. Veske ja rahvalaulik Epp Vasar, «Edasi» 1956, nr. 70.

[105] Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat 1876, lk. 21. (Edaspidi lühendatult: Sb. GEG.)

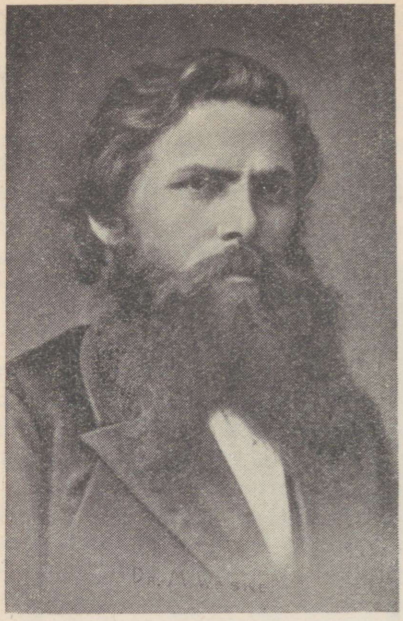

Mihkel Veske

Eestis ja Virumaal, pannes kirja muinasjutte ja arvukalt rahvalaule (eriti Virumaalt).[106]

1876. a. suvel toimus teine kogumisreis. Peamiseks eesmärgiks oli keeleuurimine, kuid selle kõrval kogus Veske ka rahvaluulet. Ta viibis mitmes Virumaa kihelkonnas, märkides üles hulgaliselt rahvalaule ja Kalevipoja-muistendeid.[107]

1879. a. suvel toimunud kogumisreisiks sai M. Veske toetust EKmS-ilt. Ta käis Viljandi- ja Pärnumaal ning sai rahvalaule ja teateid tõnnivaka-kultusest.[108] 1882. a. suvel matkas Veske EKmS-i toetusel Haljala kihelkonnas, kogudes rahvalaule.[109]

Nagu aruannetest nähtub, tegeles Veske rahvaluulekogumisega viljakalt. Tal oli sel alal ka kaastöölisi (M. Tõnisson, J. Rothberg, P. Koit, J. Wehlmann jt.). Veske kogutud materjal paistab silma üleskirjutuste täpsuse ja usaldatavuse poolest, kuigi suureks miinuseks on kogumisandmete märkimise puudulikkus. Suur osa Veske korjatud materjalidest on aga kaduma läinud. Säilinud osa moodustab 2558-leheküljelise Veske-nimelise käsikirjalise rahvaluulekogu.

Rahvaluule kogumise organiseerijana EKmS-is ei suutnud Veske tõusta Hurda tasemele. Ta püüdis küll luua uut kaastööliste-kogujate ülemaalist võrku,[110] kuid see ettevõte jäi peagi soiku.

Valimiku oma kogutud rahvalaulude paremikust avaldas M. Veske kaheosalises kogus «Eesti rahvalaulud» (1. osa 1879, 2. osa 1883).

Enne seda, nagu eespool nägime, oli rahvalaulude antoloo-

---

[106] Aruanne selle reisi kohta vt. Verh. GEG VIII, 3, lk. 40—84; 4, lk. 1—32.

[107] Aruanne vt. Sb. GEG 1876. Dorpat 1877, lk. 161—169.

[108] Aruanne vt. EKmS-i aastaraamat 1879. Tartu 1879, lk. 34—41.

[109] Aruanne vt. EKmS-i aastaraamat 1882. Tartu 1883, lk. 16—18 (protokollide osa).

[110] EKmS-i aastaraamat 1882. Tartu 1883, lk. 48 (protokollide osa).

gia andnud välja H. Neus. See kogu kajastas omaaegse kogumistöö puudulikkust, mütoloogilise teooria mõjusid ja sisaldas rohkesti ümbertöötatud-täiendatud rahvalaule. Veske antoloogia baseerus tema enda kogumistööle, rahvasuust muutmatult ja täpselt kirjapandud tekstidele.

Rahvalaulud olid Veskele nagu teistelegi rahvusliku liikumise tegelastele kauge mineviku väärtuslikuks pärandiks, mille unustusest päästmine ja rahvale tagasiandmine sai eriti tähtsaks ülesandeks rahvusliku teadvuse virgutamisel, võitluses rahvusliku kultuuri loomise eest. Antoloogia eessõnas suhtub ta hindavalt rahvalauludesse, milles avaldub «Eesti rahva sügav vaim, mõistus, tarkus ja luuletuse imeline osav kunst ja keele pidu- ja pühapäeva ilu».[111]

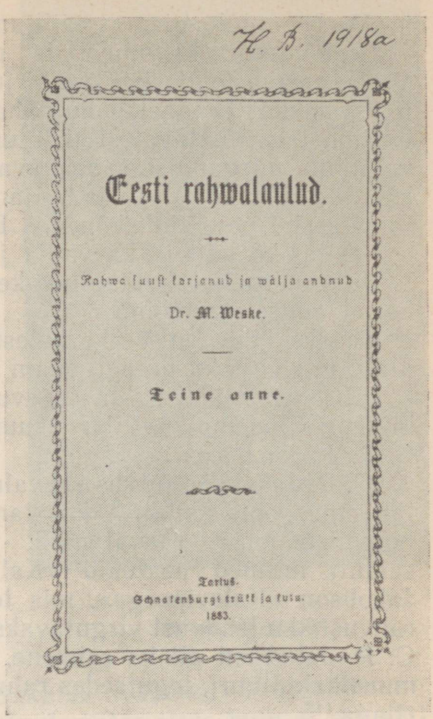

M. Veske «Eesti rahvalaulud»

«Eesti rahvalaulude» 1. osa laulud pärinevad kõik Virumaalt, välja arvatud kolm laulu.[112] Ka antoloogia 2. osa laulude enamik on pärit Virumaalt, ainult 17 laulu on Viljandi- ja Pärnumaalt. Nii sisaldavad mõlemad vihud valdavas osas Virumaa laule.

Veske antoloogia eesmärgiks oli maalida terviklik pilt meie rahvalaulust kui rahva kõiki elunähtusi, tundeid ja mõtteid kajastavast kunstiloomingust. Temaatiliste laulurühmade piirides on Veske oma antoloogias toonud esile enam-vähem kõik laululiigid (puudusid kalendrilised tavandilaulud, samuti sõja- ja nekrutilaulud). Lauluteisendid olid valitud õnnestunult ja need kujutavad endast häid, terviklikke, ilmekaid variante. Laule on Veske redigeerinud ainult keeleliselt.

[111] M. Veske, Eesti rahvalaulud. Esimene anne. Tartu 1879, lk. VII.
[112] Sealsamas, lk. IX.

TARTU ÜLIKOOLI

Veske antoloogia on säilitanud oma väärtuse tänapäevani.

Rahvaluule kogumise ja publitseerimise kõrval avaldas Veske ka rea folkloristlikke kirjutusi. Esimesena eesti folkloristidest hakkas ta tähelepanu pühendama eesti rahvalaulude keele küsimustele. Vastavatest kirjutustest võiks nimetada «Eesti rahvalaulud nurganaisest seletavate tähendustega»,[113] milles ta käsitles lähemalt Viru- ja Viljandimaa tuhulaulude keelevorme, ja «Passivi potentiali kõneviis Eesti rahva lauludes».[114] Viimases esitas ta näiteid ka vadja ja soome rahvalauludest. Veske teeneks on meie rahvalaulude keele küsimuste käsitlus võrdleva keeleteaduse meetodiga.

Lisaks neile on Veske sulest ilmunud kirjutusi mütoloogia alalt, mis ei paku praegu enam teaduslikku huvi.[115]

EKmS-i folkloristliku tegevusega on seotud ka rahvusliku liikumise demokraatliku suuna silmapaistvaim esindaja C. R. Jakobson.

C. R. Jakobson tutvus rahvaluulega lähemalt 1860-ndail aastail oma kooliraamatute koostamisel. Neis moodustasid olulise lugemismaterjali rahvalaulud, -jutud, vanasõnad, mõistatused, samuti mitmed peatükid «Kalevipojast».[116] Kõrgelt hindas Jakobson «Kalevipoega», mis tema arvates oli asendamatuks rahvuslikku teadvust virgutavaks ja tegudele äratavaks jõuks.[117] C. R. Jakobson oli ka esimene, kes asus rajama rahvuslikku muusikakultuuri, tegutsedes rahvaviiside kogujana ja publitseerijana.[118]

Kui 1878. a. hakkas ilmuma «Sakala», avanes C. R. Jakobsonile hea võimalus asuda populariseerima rahvaluule kogumist ka EKmS-i huvides. Eelnevatel aastatel oli J. Hurt korduvalt pöördunud Jakobsoni poole palvega abistada teda rahvalaulude kogumise organiseerimisel. Juba «Sakala» kolmandas numbris tõi Jakobson ära J. Bergmanni EKmS-is peetud kõne rahva- ja kunstluulest.[119] See kirjutus omas peamiselt rahvaluule hindamisele ja kogumisele kutsuvat tähtsust.

Siit peale on Jakobsonile hakatud saatma mitmesuguseid

---

[113] EKmS-i aastaraamat 1881. Tartu 1881, lk. 23—48.

[114] Sealsamas, lk. 74—81.

[115] Üheks pikemaks artikliks oli «Vana Eestlaste palved metsa-jumalatele», milles ta püüdis ebaehtsa laulumaterjali põhjal tõestada soome-eesti ühiste jumaluste olemasolu. EKmS-i aastaraamat 1884/85. Tartu 1886, lk. 3—21; EKmS-i aastaraamat 1886 87. Tartu 1888. lk. 3—18.

[116] Vrd. Ü. Tedre, C. R. Jakobson ja rahvaluule. C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn 1957, lk. 145—151.

[117] C. R. J., Ural-Altai keeleselts. «Eesti Postimees e. Näddalaleht» nr. 26, 1866.

[118] Vanemuine Kandle Healed. Nelja healega meeste koorid. Eesti laulupühaks 1869 välja annud C. R. Jakobson.

[119] J. Bergmann, Sõnakene luuldest. «Sakala lisaleht» nr. 3, 1878.

rahvaluulesaadetisi. Enamvähem kõigile saatjatele on ta kirjavastuste rubriigis «Sakalas» ka vastanud, lisades tihti omapoolseid palveid koguda ja saata rahvaluulet. Mitmele kogujale on ta vastanud, et annab saadetised edasi EKmS-ile. See aga on jäänud tegemata ja käsikirjad leiduvad Jakobsoni materjalide hulgas Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

Juhan Kunder

Saadetisi on tulnud ligi 30-lt kogujalt. Silmapaistvamatest saatjatest võib nimetada H. Metti, kes on saatnud laule kuuel korral,[120] P. Kääri,[121] J. Tamme.[122] Mõningaid rahvaluule materjale avaldas Jakobson ka «Sakalas».[123] Rahvalaulu väärtuse selgitamiseks ja kogumise propageerimiseks avaldas «Sakala» vastava artikli.[124]

Jakobsonile saadetud rahvaluulematerjalide hulk ei ole küll suur ega ka kvaliteedilt silmapaistev, kuid ta kõneleb Jakobsoni huvist rahva hinnalise suulise loomingu vastu, püüetest selle tähtsuse selgitamisel ja tol ajal EKmS-is Hurda poolt organiseeritud laiaulatuslikule kogumistööle omapoolsest kaasaaitamisest, hoolimata Jakobsoni-Hurda vahelisest teravast ideoloogilisest lõhest.

EKmS-iga on tihedasti seotud ka J. K u n d e r i folkloristlik tegevus. Aktiivsemalt asus ta selles osas tööle 1880-ndate aastate algul, peale J. Hurda lahkumist EKmS-ist.

Kuid juba 1872. a., kreiskooli õpilasena, esines J. Kunder kõnega «Rahva luuletuse üle»,[125] milles ta teravalt süüdistas sakslasi-anastajaid eestlaste vaimse arengu pidurdajaina. Pike-

[120] H. Mett 14. V, 29. VI, 6. VIII, 10. VIII, 13. VIII, 24. VIII 1878. KM KO, Kurgja fond.

[121] P. Käär (daatumita); 9. II 1880. KM KO, Kurgja fond.

[122] J. Tamm 29. II, 9. IV, 19. XII 1880. KM KO, Kurgja fond.

[123] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 16, 28, 35, 36, 39, 41; «Sakala Lisaleht» 1880, nr. 27, 28, 35.

[124] P. P., Rahva laul. «Sakala Lisaleht» 1880, nr. 37. See on osa pikemast kirjutusest, mis ilmus samas lehes nr. 34, 36, 37.

[125] KM KO, F. 55, M. 4 : 22.

malt kõneles ta rahvalaulude ja -juttude tekkest ning soovitas rahvalaulude allitereeruvat vormi jäljendada ka kunstluules.

1886. a. EKmS-is peetud kõnes «Mõnda Eesti rahva luuletusest»[126] rõhutas ta, et rahvaluule senisest intensiivsem kogumine peab olema seltsi tegevuse peamisi eesmärke. Ühtlasi esitas ta samas hästi läbimõeldud kogumisplaani, mis haaras suulis-poeetilise loomingu kõigi liikide kõrval ka rahvaviisid ja etnograafilised esemed. Senisest üksikasjalisemalt oli esile toodud rahvalaulude kogumiskava. Organisatsioonilistes küsimustes piirdus ta juba Hurda tegevusest tuntud nõuete kordamisega.

Kunderi poolt ülestõstetud mõtete teostajat aga ei leidunud. Ta ise lahkus 1886. a. kodumaalt ja suri a. 1888.

Kunder isiklikult pööras peamise tähelepanu rahvajuttude kogumisele. Tema kogutud materjalid pole kahjuks säilinud, välja arvatud üks käsikiri 1887. a.[127]

Intensiivne kogumistöö on Kunderil toimunud enne 1883. a., sest sel aastal oli põhiliselt trükivalmis tema muinasjutukogu käsikiri «Eesti muinasjutud», mis ilmus 1885. a.[128] See sisaldab 53 muinasjuttu ja muistendit. Kõige arvukamalt on siin esindatud rahvausundilised muistendid ja imemuinasjutud. Siin äratoodud rahvajutud esinevad rohkema- või vähemaarvuliste variantidena kõik rahvasuus. Ilmselt võib väita, et Kunder polnud kirjutanud jutte kogumisel üles sõna-sõnalt, sest juttude täpse üleskirjutuse nõue polnud tollal veel muutunud praktiseeritavaks. Kuid rahvapäraste variantidega võrreldes võib ka öelda, et Kunder pole neis teinud süžeelisi muutusi-täiendusi, omapoolseid lisandusi ega kontamineerimisi. Väga hästi on ta osanud tabada rahvapärast jutustamisviisi, selle tihedust, lakoonilisust, ilmekust.

Kunderi «Eesti muinasjutud» oli Kreutzwaldi muinasjutukogu kõrval meie teiseks rahvajuttude väljaandeks. Võrreldes Kreutzwaldi koguga on Kunderi kogu teaduslikus mõttes palju väärtuslikum.

Kunder tegeles ka hiljem rahvajuttude kogumisega. 1888. a. alguseks oli tal kogutud umbes 60 juttu,[129] mida ta kavatses hiljem publitseerida.

«Eesti muinasjuttudega» ühel aastal ilmus Kunderilt veel teinegi väljaanne — proosakokkuvõte Fr. R. Kreutzwaldi eeposest «Kalevipoeg».[130] Selle avaldamine kõneleb ilmekalt, kui

[126] Kõne on ilmunud «Meelejahutajas» 1886, nr. 27—29.

[127] ERA II 116, 375—383. Sisaldab 14 punkti lühidalt ülesmärgitud rahvajutte ja uskumusi ning mõned mõistatused.

[128] J. Kunder, Eesti muinasjutud, Rakvere 1885.

[129] EKmS-i aastaraamat 1888, Tartu 1889, lk. 57.

[130] Kalevipoeg. Lugu Eesti muinaskangelasest. Välja annud J. Kunder. Tartu 1885.

kõrgelt hindas Kunder eepost ja kuivõrd ta soovis, et see võimalikult sügavalt tungiks rahva, eriti noorsoo südamesse. «Kalevipoja» 20 lugu on Kunder ümber jutustanud 18-nes peatükis. Sõnastuselt on ümberjutustus elav ja ladus, dialoogiderohke. «Ka olen ma katsunud, omas kirjeldustes vana laulude keele ilu (alliteratsioni) tarvitada . . .» märgib Kunder eessõnas.[131] See lühike, ladusalt jutustatud ja stiililiselt viimistletud kokkuvõte aitas palju kaasa «Kalevipoja» tundmaõppimisele rahva kõige laiemates hulkades.

EKmS-is peetud rahvaluulealaste ettekannetega tõi Kunder mõndagi uut meie folkloristikasse. 1882. a. kõnes «Ema-armastus Eesti rahva-luuletuses» [132] käsitles ta esimesena eesti rahvaluule funktsionaalset külge. Erilise austusega kõneleb ta lauludes ja juttudes avalduva emaarmastuse suurusest ja puhtusest, hinnates selle järgi rahva moraalset taset. Väärtuslik ja esmakordne oli püüe siduda rahvalaulude sisuline käsitlus väljendusvahendite vaatlusega. Pikemalt peatus ta ka rahvaluule kollektiivsusel. Kogu ettekandes ilmnes terav antifeodaalne suunitlus, «Soome sugu ja Germania seltsi rahvaluuletuse» vastandamine, puhuti ka liigne agarus tondi- ja nõiausu algupära omistamisel ristiusu kirikule.

Esimesena juhtis Kunder tähelepanu eesti rahvaluule naljale ja pilkele, selgitades oma aja kohta küllaltki mitmekülgselt ja näidetega illustreerides nende avaldumisvorme (juba eespool märgitud ettekandes «Mõnda Eesti rahva luuletusest»).

Rahvusliku liikumise erinevate suundade esindajad — Hurt, Jakobson, Veske, Kunder — käsitlesid kõik rahvaluulet tolleaegses ühiskondlik-poliitilises võitluses vajaliku relvana — rahvuskultuurilise väärtusena, mille tähtsust oli vaja põhjendada ja selgitada rahvusliku teadvuse äratamiseks ja süvendamiseks. Kõik nad jagasid Kreutzwaldi seisukohta, et rahvalaulude ja -juttude näol on meil varandus, mis on «eesti rahva ilu ja au», mis lubab eestlasi oma loomisjõu poolest võrdsetena asetada teiste rahvaste kõrvale.

1887. a. alates kuni EKmS-i tegevuse lõpuni oli seltsi folkloristliku töö juhiks J. Jõgever. 1886. a. oli ka tema avaldanud «Oma Maas» ulatusliku kava rahvaluule kogumiseks.[133] Selles juhtis ta tähelepanu rahva suulis-poeetilise loomingu kõikide liikide (välja arvatud kõnekäänud), samuti rahvausundi ja kombestiku kogumise vajadusele.

Mitme aasta jooksul saabus Jõgeveri kätte üsna hulgaliselt

---

[131] Kalevipoeg. Lugu Eesti muinaskangelasest. Välja annud J. Kunder, lk. 7.

[132] «Sakala» 1882, nr. 20—21.

[133] «Oma Maa» 1886, nr. 1.

saadetisi, mis moodustavad EKmS-i kogus ühe köite (EKS 4°5).[134]

Kohe asus Jõgever ka saabunud materjale publitseerima. 1887. a. esitas ta seltsi kirjanduse komisjoni juhatajana vanavara ulatusliku avaldamise plaani. Vanavara pidi hakkama ilmuma pealkirja all «Eesti Muinasaeg».[135]

Selle plaani tegelikule teostamisele asus Jõgever alles 1889. a. Sel aastal ilmus EKmS-i aastaraamat kolmes vihus; teise vihu lisana[136] oli ära toodud 32 väikeseformaadilist lehekülge rahvajutte. Leheküljed 33—64 avaldati sama aastaraamatu kolmanda vihu lisana,[137] leheküljed 65—96 seltsi viimase, 1890. a. aastaraamatu lisana.[138] Need lisad olid mõeldud üheks raamatuks kokkuköitmiseks.

Jõgever jõudis seega avaldada ainult väikese osa jutte (nende hulgas olid ära toodud ka mõned rahvalaulud). EKmS-i sulgemisel saatis ta seltsi rahvaluulekäsikirjad Hurda kätte, kes 1881. a. peale oli omaette, seltsist lahus, tegelnud rahvaluule kogumise ja selle organiseerimisega.

EKmS-i tegevuse tulemusena koguti rahvaluulet 7622 lk. (11587 punkti), mis moodustavad kümme eri köidet. Eriti arvukas on rahvalaulude osa (ligi 4000 rahvalaulu), kuna neile pöörati erilist tähelepanu.

1888. a. peale, seega mõned aastad enne sulgemist, kaotas aga EKmS täiesti rahvaluule kogumist organiseeriva keskuse tähtsuse, sest sel aastal alustas J. Hurt oma suurkogumist.

1887. a. oli Hurt avaldanud palve, et talle saadetaks setu rahvaluulet «Setu-raamatu» koostamiseks.[139] Ta oli ise kogunud Setumaalt mitmel korral (1884., 1886. ja 1887. a.) «vanavara». Eriti soovis ta ennemuistseid jutte. 1888. a. aga avaldab Hurt uue, palju laiema üleskutse vanavara kogumiseks. See ilmus pealkirja all «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele».[140] Esimene palve selles üleskutses oli mõeldud murdematerjalide kogumiseks, teine aga «rahvamälestuste e. vanavara» kirjapanemiseks. Hurt palus kõiki, «kes iganes sulge oskab pruukida», panna kirja: 1) vanu rahvalaule, 2) ennemuistseid jutte, 3) vanasõnu, 4) mõistatusi, 5) vanu kombeid ja pruuke, 6) vana rahvausku ja ebausku.

---

[134] Osa Jõgeverile saadetud materjalidest asub veel köidetes H I 7, 667—746 ja H. Jõgever 2 ja 3.

[135] EKmS-i aastaraamat 1886/1887. Tartu 1888. lk. 59.

[136] EKmS-i aastaraamat 1889. II vihk. Tartu 1889.

[137] EKmS-i aastaraamat 1889. III vihk. Tartu 1890.

[138] EKmS-i aastaraamat 1890. Tartu 1891.

[139] J. Hurt, Lühikene teadus ja tähtis palumine. «Olevik» 1887, nr. 21.

[140] «Olevik» 1888, nr. 8, 9, 10, 12; «Postimees» 1888, nr. 23, 26, 29, 32.

Paar palwid

Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele.

Ja mõnikord olen mina awalikult ajalehtede läbi armsaid suguwendi palunud, mind Eesti uurimiste põllul materjaali korjamisega lahkeste aidata ja minu palumine ei ole ial asjata olnud. Mitmelt poolt on mulle kaunid korjandusi saadetud, laulusid, wanusõnu, mõistatusi, wanu juttusid, teadusi rahwa kombetest ja pruukidest. Kõiki, kes mind nõnda rõõmustanud ja Eesti muinasteaduse ülesehitamist toetanud, tänan siin awalikult ja südamelikult. Tänuwäärilist tööd on mitmelt poolt tehtud, aga weel ärksamat ja hoolsamat tööd tuleb teha, et meie esiwanemate elupilt täielikult ja nägusalt igamehe silmade ette wõiks tõusta ja ajaloo tundmisels kindlaks mälestuseks seisma jääda. Sellepärast palun mina uuesti armsaid Eesti wendi ja õdesid, igasuguse wanawara korjamises mitte lõdwaks jääda, waid elawaste tööd teha. Seda tööd wõib laialt teha ja sest wõib palju inimesi osa wõtta. Ühtlasi on see töö üks isamaa kohus. Meie langeme kange laituse alla, kui selle kohuse ära unustame; ja järeltulijad põlwed saawad meid weel enam süü alla mõistma. Nüüd on wana aja tunnistusi weel kauniste saada. Sellepärast korjakem neid hoolega. Kes oma korjandusi ja kirjutust minu kätte usaldab saata, neid tänan juba ette ära ja wõin töotada, et nende kaastöö kasulikult ja teaduslikult saab pruugitud. Palun siis mind uuesti rõõmustada ja Eesti uurimist edendada. Minu

Esimene palwe

käib Eestikeele kohta. Üks keel saab siis alles taiesti tutwaks ja selgeks, kui tema murdeid ehk külade ja kihelkondade kõnewiisi hästi tuntakse. Teaduslikuks keele= pääl, lüök = löök, suama ehk soama = saama, nüid = nüüd j. n. e.

2. Ae ja ai, oe ja oi, o õ ja ö wahel tehtagu selge wahe ja kirjutatagu täiesti nõnda, kuda kihelkonnas räägitakse. Niisamati pandagu ka konsonantide wahe täiesti tähele ja kirja. Mõnes kohas öeldakse saab, mõnes jälle saap. Wõrulane ütleb akan, Tallinamaal räägitakse agan j. n. e.

3. Häälte kokkuköla, mis teadusemehed „wakaalide harmoniiks" kutsuwad, tähendatagu ülusaste ära, kui seda kihelkonnas pruugitakse. Näitused: wärisemä = wärisema, ärätämä = äratama, sündümä = sündima j. n. e.

4. Häälte pehmendus ehk peenendus tähendatagu kriipsuga konsonandi pääle, pahemalt poolt paremale poole tõmmates: will (käe pääl), aga will (lamba seljas); niisamati kann, nutt, kont j. n. e. Wõiks ka punkti silbi alla, nimelt wokaali alla, panna, õndsa O. W. Masingi kombel: arst, kast j. n. e.

5. Lõunapoolsed murded panewad mõnikord sõna lõppu wokaali taha iseätalise kurguhääle, nimelt paljuse nominatiiwis, aga ka muidu mitmes kohas. Seda kirjutatagu kustutamise märgiga ': jalo' = jalad, muu' = muud, loe' = loe ehk lue.

6. Üleüldse kirjutatagu sõna wormid täieste nõnda kuda külamurre räägib. Peaks, näituseks, kuski räägitama pueg = poeg, wiad = wead, tiud ehk tiod ehk teo' = teud, anta ehk anneta = antakse, siis pandagu see ka nõnda kirja. Oskab leegi tolmandamat häälte astet ehk raaket rohku ka tudagi ära tähendada, siis tehku tema seda.

Sest arwan esiotsa juhatuseks kull olewat. Täitku siis armsad lugijad lahkeste minu soowi. Tulewas numbris panen tõise tähtsa palumise ette.

J. Hurda üleskutse a. 1888

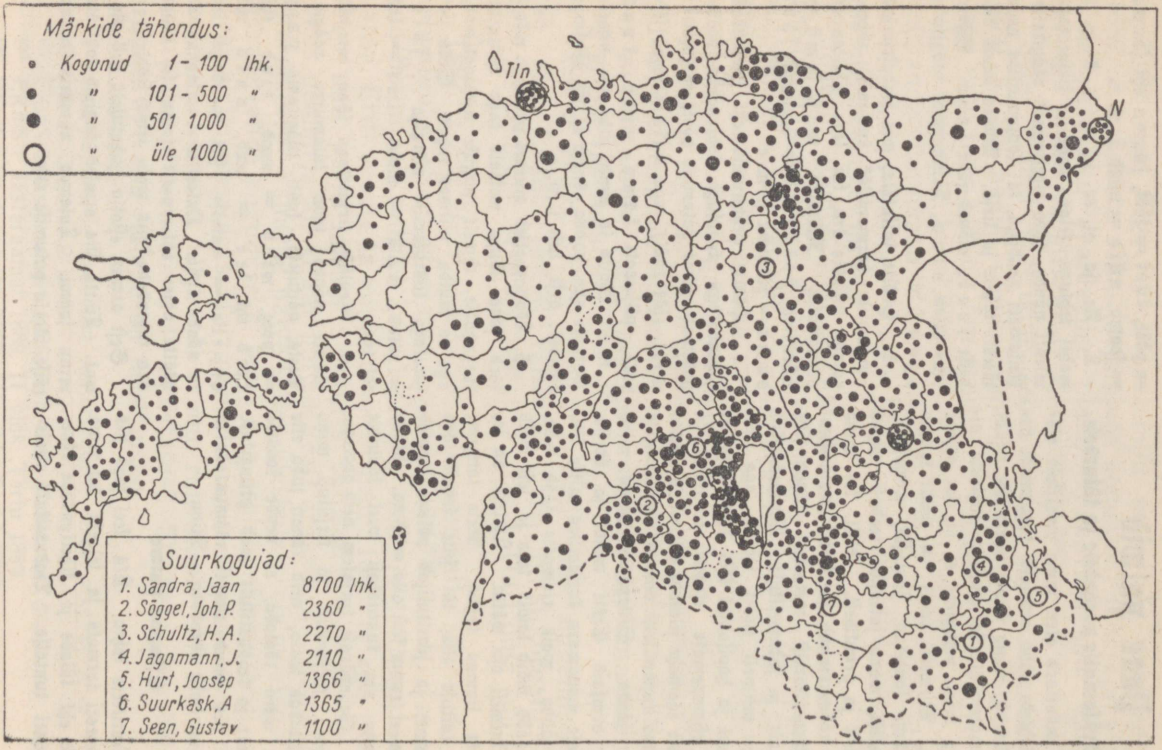

J. Hurda kaastöölised kihelkonniti. *Koostanud R. Viidalepp*

Üliõpilased O. Kallas ja M. Ostrov rahvaluule kogumise retkel (1888). *Foto*

Iga punkti osas järgnes üleskutses pikem seletus, mida ja kuidas koguda. Seni ei olnud avalikult üheski kirjutuses kõneldud, kuidas tuleb kogumisel materjali üles märkida, nüüd aga rõhutati siin täpse, muutmatu üleskirjutamise nõuet. Vanade «kommete ja pruukide» ning «rahva- ja ebausu» kogumiseks esitas Hurt meie folkloristikas esmakordselt detailse kava. Nagu EKmS-i päevilgi, nii rõhutas Hurt ka siin, et kogumistöö peab toimuma kindla plaani kohaselt ja igas kihelkonnas.

Üleskutse leidis rahva hulgas elavat vastukaja. 1906. aastaks oli Hurdal registreeritud 960 kaastöölist, üldse võib aga tema kaastööliste üldarvuks lugeda umbes 1400 inimest.[141] Neilt saadud materjal on koondatud 170 köitesse, sisaldades 122 000 lehekülge (arvuliselt kokku 262 000 numbrit).[142] Kaastöölisi on Hurdal olnud peaaegu kõigis Eesti kihelkondades, aga ka eesti asundustes tolleaegsel Venemaal. Rahva kõige laiemad hulgad

[141] R. Viidebaum, Jakob Hurda kaastöölistest. ERM-i aastaraamat IX—X. Tartu 1934, lk. 241—243.

[142] Tekstis antud kokkuvõtteis on Hurda kogu juurde arvestatud ka EKmS-i kogu. Ilma selleta on Hurda kogu suurus: 160 köidet; 115 000 lk.; kirjapandud palade üldarv — 250 000. Toim. m.

(külakooliõpetajad, talupojad, -sulased, rätsepad jt.) olid tohutu rahvaluulematerjali kokkukandjateks.

Hurt juhtis oskuslikult seda väga elavat ja laiaulatuslikku kogumistööd ajakirjanduses avaldatavate aruannete (kokku 155), selgitavate kirjutuste ja kirjavahetuse abil. Kui ta EKmS-is oli juba alustanud kogujate esiletõstmist seltsi koosolekutel, siis 1888. a. alates pöördus ta oma aruannetes nimeliselt iga koguja poole, andes selle saadetisest lühikese, kokkuvõtliku analüüsi. Nii tekkis tihe kontakt. Ühtlasi avaldus selles Hurda lugupidav ja tähelepanelik suhtumine oma kaastöölistesse, mis oli oluliseks teguriks kogumistööle innustamisel.

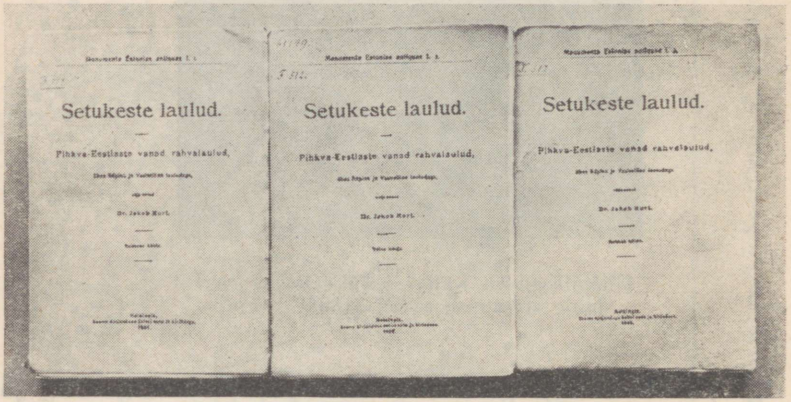

J. Hurda «Setukeste laulud» I—III

Suurkogujatest, kelle saadetised ulatuvad üle 1000 lehekülje, võiks nimetada rätsep J. Sandrat Vastseliinast, metsavaht J. P. Sõggelit Hallistest, rätsep H. A. Schultzi Koerust, peremees J. Jagomanni Räpinast, Hurda sugulast Joosep Hurta (kogunud Sangastest, Hallistest, Karksist, Setumaalt jm.), üliõpilast G. Seent (kogunud Urvastest, Sangastest jm.).[143]

Terminit «rahvaluule» Hurt ei tundnud, vaid kasutas selle asemel «vanavara». 1893. a. Hurda ja Eiseni vahel tekkinud mõttevahetusel asendada termin «vanavara» «rahvaluulega» kaitses Hurt innukalt nimetust «vanavara», põhjendades, et «see vara on tõesti vana, põlvest põlve päritud».[144] Mõiste «rahva-

[143] R. Viidebaum, Jakob Hurda kaastöölistest. ERM-i aastaraamat IX—X. Tartu 1934. lk. 249—253.

[144] J. Hurt, Üheksaskümnes kolmas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. «Olevik» 1893, nr. 50.

luule» oli tema arvates ühelt poolt «meie vanavara kohta liiga kitsas, sest ta ei tähenda mitte kõik ära, mis meie vanavara aita kogume (vanad pruugid, vanasõnad jne.)», teiselt poolt aga liiga lai, kuna «rahval ka uuema aja luuletusi on, näiteks laulusid, mis täiesti «rahva luule» nime alla peavad pandama, aga ometi «vanavara» hulka ei käi».[145]

Seetõttu ka riimilised laulud, mida kogujad näivad aruannete järgi olevat sageli saatnud, ei mahu Hurda kogumistöö raamidesse. Mõnes aruandes nimetab ta konkreetselt laule, milliseid ja mille taolisi tema arvates pole vaja korjata, nagu näit. «laul Krõmmi sõjast»[146] või tuttav laul «Eesti mees ja tema sugu».[147]

Nii kuulus Hurda rahvaluule-mõistesse ainuüksi minevikuline «vanavara», isaisade elu valgustav minevikulooming.

1904.—1907. a. ilmusid J. Hurda «Setukeste laulud» I—III.[148] Need anti välja Soome Kirjanduse Seltsi poolt, viimane köide ilmus peale Hurda surma. Võrreldes «Vana Kandlega» olid «Setukeste laulud» hoopis kõrgemal teaduslikul tasemel — siin polnud enam suvaliselt toimitud kontamineerunud lauludega, iga üksik laul oli varustatud kogumisandmetega, oli rohkem silmas peetud tekstoloogilisi nõudeid, samuti oli lisatud lühiülevaade Setu maast ja rahvast. Tollal olid Hurdale juba selgunud «Vana Kandle» kui teadusliku väljaande puudused. «Vanavara» teaduslikud väljaanded pidid hakkama ilmuma ühise nimetuse all «Monumenta Estoniae antiquae», mille esimeseks köiteks oligi «Setukeste laulude» esimene osa. Laulude rahvalik väljaanne aga pidi jätkuma «Vana Kandle» nime all.[149]

Huvipakkuvaks kokkuvõtlikuks ülevaateks rahva arvamustest ja uskumustest päikese, kuu ning tähtede kohta on 1899. a. ilmunud J. Hurda teos «Eesti astronoomia».

J. Hurda kõrval on meie tähtsamaks rahvaluule kogumise organiseerijaks, publitseerijaks ja uurijaks M. J. Eisen.

Eisen tutvus rahvaluulega juba oma lapsepõlves. 1869. a. (Eisen oli siis 12-aastane) on pärit ta esimesed mõistatuste üleskirjutused.[150] Huvi mõistatuste vastu ilmnes tema juures

---

[145] J. Hurt, Üheksaskümnes kolmas aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. «Olevik» 1893, nr. 50.

[146] J. Hurt, Kahekümnes seitsmes aruanne... «Olevik» 1889, nr. 10.

[147] J. Hurt, Saja kahekümnes viies aruanne... «Olevik» 1897, nr. 29.

[148] Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. I—III. Helsingi 1904—1907.

[149] «Linda» 1904, lk. 413.

[150] Vrd. R. Viidalepp, M. J. Eiseni folkloristlikust pärandist. «Nõukogude Õpetaja» 1957, nr. 39. Mõistatuste käsikiri kannab pealkirja «Moistatusse ramat. Sel 1-sel Detsember. Kirjotanud M. Eisen 1869».

veel paarkümmend aastat hiljemgi. Nimelt avaldas ta 1887. a. üleskutse vanade eesti mõistatuste kogumiseks. Tal oli kavatsus neid hiljem avaldada.[151] 1889. a. ilmuski raamat «Eesti rahva mõistatused». Mõistatuste kõrval tundis ta huvi ka rahvajuttude vastu.[152] 1890. a. alates hakkas Eisen, mõjutatuna Hurda eeskujust, pidevamalt tegelema rahvaluule, eriti aga rahvajuttude ja -usundi kogumise organiseerimisega, asudes seega tööle Hurdaga paralleelselt.

Kogumistöö kõrval hakkas Eisen kohe ka materjale publitseerima väikeste odavate rahvaraamatutena. 1882. a. ilmus ta esimene rahvajuttude kogu «Esivanemate varandus», 1883. a. muinasjutud «Endise põlve pärandus». Arvukatest XIX sajandi lõpul avaldatud väljaannetest nimetagem veel teoseid, nagu «Krati raamat» (1895), «Näkiraamat» (1897), «Rahva raamat» I—V (1893—1895), «Hans ja Vanapagan» (1896).

M. J. Eiseni folkloristlik tegevus jätkus XX sajandil.

Sajandi lõpukümnenditelt tuleb märkida veel teisigi rahvaluule väljaandeid, nagu J. Kõrvi «Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned» (1881) ja P. Südda «Suur Tõll, Saaremaa vägimees» (1883).

Vaadeldud ajajärk oli eesti folkloristikas kvalitatiivselt uueks astmeks. Senisele üksikute asjasthuvitatute rahvaluulealasele tegevusele järgnes folkloristliku mõtte kandumine laiemate hulkade teadvusse. EKmS-iga algas eesti rahvaluule ulatusliku, kollektiivse ja süstemaatilise, juba oluliselt teaduslikule tasemele tõusnud kogumis-, samuti ka publitseerimistöö etapp. Selles osas väljakujunenud esimesi teaduslikke nõudeid süvendas ja täiendas J. Hurt sajandi lõpukümnenditel. Tema tegevust tuleb käsitletud perioodil pidada kõige tähtsamaks. Nii Hurda kui tema kaasaegsete tähelepanu oli suunatud küll ainult «vanavarale», rahva muistse elu kajastusele. Sellest hoolimata tuleb kõrgelt hinnata suuri saavutusi eriti Hurda organiseeritud kogumistöös. Tema juhtimisel lülitusid kõige laiemad rahvahulgad vabatahtlikult kogumisüritusse, aidates talletada kadumisohus olevat rahva suulist loomingut. Hurt pani aluse ka meie rahvalaulude teadusliku publitseerimise printsiipidele.

Selle ajajärgu hinnatavateks saavutusteks olid kahtlemata ka M. Veske kogumistegevus, tema rahvalaulude antoloogia, samuti J. Kunderi «Eesti muinasjutud».

---

[151] «Postimees» 1887, nr. 37.

[152] Üleskutse nende kogumiseks vt. «Eesti Postimees» 1883, nr. 7.

RAHVALUULE KOGUMINE JA UURIMINE XX SAJ. ALGUL JA KODANLIKUS EESTIS

Peale Hurta jätkas rahvaluule teaduslik-süstemaatilist kogumist O. Kallas. Alates 1904. a. organiseeris ta ulatusliku rahvaviiside kogumise, millest J. Hurt oli oma töös mööda läinud.[153] See aktsioon kestis kuni 1916. a. ja seda toetasid materiaalselt nii Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), Eesti Kirjanduse Selts (EKS) kui ka mõned teised seltsid, asutused ja eraisikud. Kogumistöö toimus peamiselt Peterburi konservatooriumi ja Tartu ülikooli üliõpilaste abil. Viisidega koos kirjutati üles ka sõnu ja esitamistavasid. Seega oli O. Kallas esimeseks folkloristiks, kes juhtis tähelepanu vajadusele üles kirjutada rahvalaul koos viisi ja teadetega selle kohta, millal ja kuidas lauldi. Esimesena juhtis O. Kallas tähelepanu ka riimiliste laulude kogumise vajadusele. Kogumistöö tulemuseks on EÜS-nimeline kogu, milles on üle 13 000 rahvaviisi ja 19 000 rahvalaulu, peale selle vähemal määral muid rahvaluule liike.[154] Sellega täienesid meie rahvaluulekogud oluliselt väärtusliku ainestikuga.

Kogumistöö puuduseks oli, et mõned kogujad märkisid üles ainult viisi (paremal juhul oli sõnu ainult paar rida), samuti ei märgitud üles ka viisi varieerumisi. See takistab saamast õiget ettekujutust elavast, loomulikust laulutraditsioonist.

Mis puutub riimilisse rahvalaulu, siis siin oli tähelepanu suunatud peamiselt minevikulisele materjalile, nagu näit. XIX sajandi keskpaiku hoogsalt levinud mõisnike- ja pastoritevastastele lauludele.

Hinnata tuleb O. Kalda huvi kraasnalaste ja lutsilaste — võõrakeelsete rahvaste seas elutsevate eestlaste rahvaluule vastu. Eesti alalt olid kraasnalased välja rännanud tõenäoliselt juba XVI saj. II poolel, lutsilased XVII saj. keskpaiku. Nende eluga vahetu tutvumise tulemusena ilmusid O. Kaldalt teosed «Lutsi Maarahvas» (1894) ja «Kraasna Maarahvas» (1903), milles ta annab ülevaate mõlema rahvakillu rahvaluulest, kombestikust, usundist. See ainestik aitab dateerida Eesti alal vastavaid materjale seetõttu, et rahvaluule, mida tunnevad need väljarännanud eestlased ja mida tuntakse ka Eestis, pidi järelikult eksisteerima juba enne väljarändamist.[155]

---

[153] 1888. a. avaldas K. A. Hermann rahvaviiside kogumise üleskutse (ilmunud «Postimehes» nr. 97), mille tulemusena koguti ca 2500 viisi.

[154] R. Viidalepp, Dr. O. Kallasest kui folkloristist. «Eesti Kirjandus» 1938, lk. 431—432.

[155] Viimasel ajal on avaldatud arvamist, nagu oleks Lutsi «maarahva» saareke põline eesti hõimude ala ja mitte rajatud hiljem Eestist tulnud välja-

Lutsilaste rahvajutte esitab Kalda väljaantud «Kaheksakümmend Lutsi Maarahva Muinasjuttu» 1900. a.

O. Kaldalt pärineb esimene ulatuslikum monograafia eesti rahvaluuleteaduses: «Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie» I (Korduslaulud eesti rahvaluules) (1901). Selles töös, mille kaitsmise põhjal Helsingi ülikoolis autorile omistati doktorikraad, käsitleb Kallas eesti eepiliste rahvalaulude üht liiki, nn. korduslaule.

O. Kalda doktoritöö tõi eesti folkloristikasse geograafilis-ajaloolise ehk nn. soome meetodi, mis on põhjendatud XIX saj. II poolel soome uurijate Julius ja Kaarle Krohni poolt. Selle meetodi põhiprintsiibid on järgmised: 1) tuleb kokku koguda uurimiseks vajalik täielik materjal kõigi nii trükitud kui käsikirjaliste teisenditega, 2) kogutud materjali tuleb uurida teisendite võrdluse teel episoodide, motiivide, värsside kaupa (sealjuures silmas pidades üksikute teisendite üleskirjutamise kohta ja aega), et rekonstrueerida nn. algkuju ja määrata selle tekke koht ja aeg, 3) jälgitakse uuritava tüübi levikuteid.[156]

Geograafilis-ajalooline uurimismeetod oli omal tekkeajal kahtlemata progressiivne nähtus, kuna ta püüdeks oli oma teoreetilistes väidetes kui ka praktilises uurimistöös lähtuda materjalist endast. Materjali tühjendavale kogumisele järgnes teisendite geograafiline ja kronoloogiline järjestamine. See uurimistöö esimene faas ongi geograafilis-ajaloolise meetodi kõige tugevamaks küljeks.

Uurimistöö tähtsamaks eesmärgiks oli uuritava rahvaluuleteose algkuju rekonstrueerimine. Selleks toimus kõigi olemasolevate teisendite üksikasjaline võrdlemine. Rahvalaulu uurimisel näit. registreeriti sama värsi eri kujude pisimadki lahkuminekud. Kui need olid registreeritud ja erinevuste olulisuse järgi redaktsioonideks grupeeritud, tuli otsustada, milline värsikuju kuulus algkujusse. Harilikult võeti kriteeriumiks esinemissagedus: algkujusse kuulus statistilises enamuses olev värsikuju.

Sellise üksikasjalise võrdluse teel peeti võimalikuks rekonstrueerida kõige vanem ja algupärasem variant — nn. algkuju. Kuna aga iga tõeline rahvaluuleteos on individuaalse ja kollektiivse loomingu ühtsus ning püsib rahvatraditsioonis tavaliselt inimpõlvi, siis pole kahtlemata võimalik esimese variandi

---

rändajate poolt. Vt. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Tallinn 1956, lk. 105. Toim. m.

[156] Vrd. V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal. Kandidaadidissertatsioon, 1954 (Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogus), lk. 12—29.

väljaselgitamine teisendite võrdlemise teel.

Mis puutub geograafilis-ajaloolise meetodi teistesse uurimiseesmärkidesse, siis saavutati arvestatavamaid tulemusi rahvaluuleteoste tekkekoha ja levikuteede kindlaksmääramisel, tekkeaja määramisel aga ei suudetud tegelikult midagi saavutada (piirduti harilikult kõige varasema üleskirjutuse daatumiga).

Oma olemuselt on geograafilis-ajalooline meetod formalistlik-skemaatiline, mis ignoreeris rahvaluuleteose sisulist ja funktsionaalset külge, tema seost oma loojate ja tekkemiljööga, tema kui kunstiteose vaatlust.

Juhan Lilienbach

XX sajandi algul algab kogumise kõrval ka mõningane materjalide läbitöötamine. Vastavalt sellele, et koguti minevikulist ainestikku, domineerivad ka kirjutustes peamiselt usundi ja kombestiku küsimused, tuntakse huvi rahva vaimuelu müstiliste joonte vastu.[157]

Samal ajal, XX saj. algul, tuleb märkida proletaarsete kirjanike tegevuses rahvaluule kui eelkõige rahva kaasaegset elu kajastava nähtuse, kui «rahva elava kirjanduse» käsitlust, vastandina minevikku pööratud pilguga vanavarakogujate tööle. Kaasaegse rahvaelu kajastamise seisukohalt hindab rahvaluulet proletaarne kirjanik ja publitsist V. Buk, kes ütleb setu kaasaegse rahvalaulu kohta: «Jah, see laul, mis praegu siin elab, ei sisalda enam ainult nn. vanavara, mis muinasaja uurimiseks kõlbab: ta näitab, missugused mõtted, arvamised, tujud, lootused ja püüded siin praegu liiguvad.» [158] Samuti tuleb teiste proletaarsete kirjanike puhul märkida rahvaloomingu võitleva sisu ja selle tähtsuse mõistmist ning rahvaluule kui töötava rahva

[157] «Eesti Kirjanduse» veergudel ja ka mujal leidub tollal mitmeid M. J. Eiseni kirjutusi nimetatud aladelt; J. Luiga avaldab pikema artikli «Meelehaigus rahvaluules», milles lähtub sellest, et eesti rahvaluules domineerivat «haiguslikud ollused» ja «pataloogiline meel». «Eesti Kirjandus» 1912, lk. 145—148, 177—187, 417—430.

[158] V. Buck, Petseri eestlased. Tartu 1909, lk. 33.

elava loomingu eeskujude kasutamist oma kirjanduslikus tegevuses (J. Lilienbach, G. Tikerpuu jt.).

J. Lilienbach oli üsnagi viljakas rahvaluule koguja. Oma ülestähendusi on ta saatnud (peam. möödunud sajandi viimasel kümnendil) nii Hurdale kui Eisenile. Tema saadetised ulatuvad üle 500 lk., sisaldades rahvalaule, mõistatusi, vanasõnu, kõnekäände, naljandeid, uskumusi ja kombeid, rahvameditsiini jm. Ühes oma saadetises kriipsutab ta eriti alla vanavaras avalduvat mõisnike- ja pastorite-vastast võitlust, toonitades, et pole õigust «vanavara põhjuseta luuleks pidada».[159] Hurda ja Eiseni kogudes on rahvaluulesaadetisi ka proletaarseilt kirjanikelt O. Müntherilt ja H. Pöögelmannilt.

Kodanliku Eesti algaastail asutati Tartu Ülikoolis eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, mis hakkas ette valmistama folkloristide kaadrit. A. 1920—1939 töötas seal professorina W. Anderson, kes oli geograafilis-ajaloolise uurimismeetodi tuline pooldaja ja edasiarendajagi. Teise õppejõuna töötas seal veel 1919. a. alates M. J. Eisen, 1920.—1927. a. isikliku professorina, hiljem kuni 1934. a. lugedes rahvaluulet prof. emeritusena.

Oma praktilises õppetegevuses käsitles W. Anderson geograafilis-ajaloolise meetodi rakendamise küsimusi rahvalaulude ja -juttude uurimisel, pidades selle kõrval loenguid veel mitmesugustel muudel teemadel. Tema tähtsamatest monograafilistest uurimustest võiks nimetada näit. «Kaiser und Abt» (1923), «Der Schwank vom alten Hildebrand» (1931), «Das Lied von den zwei Königskindern in der estnischen Volksüberlieferung» (1932) jt. Nendes ja teisteski tema töödes on meetodist tingitud puudustest hoolimata väärtuslikke, üldistavaid tähelepanekuid nii eesti kui rahvusvahelise laulu- ja juturepertuaari alalt. Andersoni professori-tegevuse tulemusena muutus soome meetod eesti kodanlikus rahvaluuleteaduses põhiliseks uurimismeetodiks. Selle meetodiga teostati kodanlikus ülikoolis terve rida töid.

W. Andersoni puhul tuleb märkida veel seda, et ta organiseeris eesti lastelaulude kogumist koolide kaudu, saavutades üle 150 000 numbri ulatuva kogu. Tema juhtimisel alustati ka eesti eepiliste rahvalaulude väljaandmist tüpoloogilisel printsiibil — esitati kõik ühe laulutüübi variandid, kusjuures jäeti välja kontaminatsioonid. Kavatsetud suurväljaande asemel jõuti tegelikult avaldada ainult 2 köidet pealkirjaga «Eesti rahvalaulud» (I k. 1926, II k. 1932), mis sisaldavad 18 eepilist rahvalaulu ühes kõigi variantidega. Selle väljaande kõige suuremaks puu-

[159] H II 46, 447—448.

duseks oli, et ta killustas rahvasuus tervikuna esinenud liitlaulud põhjendamatult kunstlikeks osadeks.

M. J. Eisen jätkas ka ülikooli õppejõuna oma üliõpilaste ja korrespondentide abil rahvaluule kogumist, asetades pearõhu rahvajuttudele ja -kommetele. 1921. a. alates sai ta haridusministeeriumilt toetust kogumistööks, mille tulemuseks oli tema enda kogu kõrval veel teine, üle 8000-leheküljeline kogu (Eiseni stipendiaatide kogu, lüh. E, st. k.). Eisen saavutas kogumistöös hinnatavaid tagajärgi. Kokku moodustab tema juhtimisel kogutud ainestik ümmarguselt 107 000 lk., milles on rahvakombeid ja uskumusi (70 000 p.), rahvajutte (30 000), vanasõnu, mõistatusi, rahvalaule jm. Rahvajuttude osas oli ta kogu tunduvalt suurem Hurda omast. Kaastöölisi on Eisenil olnud umbes 1500.[160]

Oma loengulises töös ülikoolis keskendas Eisen tähelepanu eesti mütoloogia küsimustele, tegeldes selle kõrval ka teiste teemadega, nagu Kalevipoja, Suur-Tõllu, «Kalevala» ja rahvalauludega. Eisenilt pärineb suur hulk mitmesuguseid uurimusi, mis on enamasti deskriptiivset laadi. Tema kui uurija silmapaistvamaks saavutuseks on «Eesti mütoloogia» I—IV.[161] See töö on esimene tõsisem, olgugi küll provisoorset laadi katse eesti mütoloogia küsimuste uurimisel. «Eesti mütoloogia» on säilitanud oma väärtuse tänapäevani.

Peale selle võiks nimetada veel hiiumuistendeid käsitlevat uurimust «Tõll ja ta sugu» (1927) ning «Meie jõulud» (1931) ja «Kevadised pühad» (1932), milledes antakse vastavate kalendripühade kommetest üksikasjalik ülevaade.

Eisen jätkas ühtlasi ka rahvaluule-materjalide publitseerimist. Avaldatud silmapaistvamatest kogumikest võiks nimetada antoloogiat «Eesti rahvanali» (1910), milles oli üle 1300 naljandi, vanasõnu ja kõnekäände sisaldavat teost «Meie vana hõbe» (1913), valimikke «Eesti vanasõnad» (1914) ja «Eesti kohalikud muistejutud» (1920) jt. Rahvaraamatutena olid Eiseni arvukad tekstide väljaanded kaugel teadusliku publitseerimise nõuetest. Eelkõige väärivad nad tähelepanu rahvaluule ja selle kogumise populariseerijatena rahvahulkades.

Eesti folkloristikas on Eisen omandanud Hurda kõrval silmapaistva koha kui rahvaluule ulatusliku kogumise organiseerija.

Oluliseks sündmuseks oli 1927. a. eesti rahvaluule-keskuse —

[160] Vrd. R. Viidalepp, M. J. Eiseni folkloristlikust pärandist. «Nõukogude Õpetaja» 1957, nr. 39.

[161] See koosneb teostest: «Eesti mütoloogia», «Eesti uuem mütoloogia», «Esivanemate ohverdamised» (ilmunud kõik 1920. a.) ja «Eesti vana usk» (1926).

Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) asutamine.[162] ERA asutamisega avanesid kodanlikus Eestis võimalused sihikindlaks ja koordineeritud tegevuseks nii rahvaluule kogumise, uurimise kui ka publitseerimise alal. Eeskujuks oli sealjuures J. Hurda kogu ja väljaanded.

Eesti Rahvaluule Arhiivi koondati kõik tolleaegsed eesti rahvaluulekogud, ca 250 000 lk. ulatuses. Soomest toodi ära J. Hurda kogu, mis peale tema surma oli a. 1907—1927 olnud Helsingis Soome Kirjanduse Seltsi hoiu all.

ERA esimeseks ülesandeks sai nende koondatud materjalide korraldamine — registrite koostamine, käsikirjade kopeerimine, sedeldamine ja konspekteerimine, koopiate süstematiseerimine uurimiseks ja publitseerimiseks. Sellised korraldustööd andsid võimaluse avastada senistes kogudes lünki, mida järelkorjandusega püüti täita.

ERA asutamisega algabki elavnemine rahvaluule kogumisel, mida teostati kavakindlalt nii oma töötajate, üliõpilaste-stipendiaatide, koolide kui ka ülemaalise korrespondentide-võrgu abil. Eelkõige lähtuti seniste kogude täiendamise vajadustest. «Vanavara» kõrval koguti ka uuemat rahvaluulet, eeskätt riimilisi rahvalaule; selleks anti välja vastav küsitluskava (1934. a.). Kogumistöö intensiivistamiseks ja suunamiseks avaldati veel rida mitmesuguseid muid küsitluskavu,[163] samuti anti välja bülletääni «Rahvapärimuste Selgitaja» nr. 1—9 (1936—1940), milles muuhulgas toodi järjekindlalt ära kogumistöö aruandeid. Peale eesti ainestiku püüti korjata ka tolleaegse Eesti vähemusrahvaste rahvaluulet. Antud piirides tuleb ERA tööd korralduse ja kogumise alal positiivselt hinnata. Kümme aastat pärast ERA asutamist olid eesti rahvaluulekogud suurenenud kahekordseks — poolele miljonile leheküljele.

ERA-s tegeldi ka uurimistööga. ERA tolleaegne juhataja O. Loorits seadis esikohale ülesande koguda «vanavara», arendades sellest lähtudes «rahvusühtsuse» kontseptsiooni. Olenevalt sellest haaras uurimistöö (nagu põhiline kogumistöögi) «vanavara»-ainestikku. Loorits ise huvitus usundi küsimustest.[164] Sealjuures püüdis ta laiendada rahvaluule käsitluse aluseid

[162] ERA kuulus algul Eesti Rahva Muuseumi juurde; 1940. a. muudeti ta Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnaks. Praegu asuvad rahvaluule materjalid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas.

[163] Oluline tähtsus oli ülevaatlikul instruktsioonil (R. Viidalepp, Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda? Tartu 1936), mis hiljem kordustrükis ilmus laiendatud ja täiendatud kujul: R. Viidalepp, Töö-juhiseid rahvaluulekogujaile. Tartu 1940.

[164] Tema «Liivi rahva usund» kolmes köites (1926—1928) annab üldiselt põhjaliku käsitluse väikese liivi rahva usundist; «Eesti rahvausundi maailmavaade» (1932) käsitles lühidalt eesti rahvausundi küsimusi.

mitme lähedase teadusala (kultuuriajalugu, psühholoogia jt.) suunas.

Hinnatavaid tulemusi saavutati regivärsilise rahvalaulu ettekandmisviisi ja rütmiprobleemi uurimisel, milles oli oluline osa H. Tampere töödel. Kui mõned kodanlikud teadlased (Aavik jt.) suhtusid meie regivärsilisse laulu kui surnud materjali, mis tingis rütmiprobleemide formalistliku lahenduse,[165] siis lähtus H. Tampere oma töödes seisukohalt, et «uurimus rahvalaulust (resp. rahvaviisist) võib baseeruda ainult sellel, kuidas ta ettekandele tuleb rahva enese seas».[166] Niisuguse lähenemisega viis ta meie rahvalaulu ettekandmisviisi ja rütmiprobleemi uurimist tunduvalt edasi.

Rahvaluulematerjalide ja uurimuste publitseerimiseks alustati erilist «ERA Toimetuste» seeriat. 1935. a. ilmus selles H. Tampere «Eesti rahvaviiside antoloogia» I, mis sisaldab Lõuna-Eesti lääne- ja keskosa rahvaviise ja antud piirkonna laulutraditsiooni iseloomustava sisuka ülevaate. R. Põldmäe ja H. Tampere ühise tööna ilmus «Valimik eesti rahvatantse» (1938). O. Loorits avaldas kaks köidet «Endis-Eesti elu-olu» (I k., ilmunud 1939, sisaldas materjale kalurite ja meremeeste elust; II, ilm. 1941, materjale metsaelust ja jahindusest).

Üheks väljapaistvaks teoseks kodanliku Eesti folkloristikas oli Tartu Ülikooli õppejõu A. Annisti doktori-dissertatsioon «Kalevipoeg eesti rahvaluules» (Tartu 1934), milles käsitleti eesti hiiu- ja vägilasjuttude algupära ja arengut. Annist selgitas välja eesti rahva eepose «Kalevipoeg» tugeva folkloristliku aluse, mille juured ulatuvad kaugesse minevikku; see uurimus tõstis eepose uuesti väärilisele kohale eesti kirjanduse ajaloos.

Kodanliku perioodi lõpul hakati jätkama ka J. Hurda alustatud eesti rahvalaulude kihelkondlikku seeriat. 1938. a. ilmus H. Tampere toimetusel «Vana Kannel» III (sisaldab Kuusalu asunduste vanu rahvalaule). Järgmine köide «Vana Kannel» IV (sisaldab Karksi vanu rahvalaule) ilmus juba nõukogude ajal

---

[165] Näit. propageeris Aavik rahvalaulude skandeerivat esitust, milline seisukoht tunnistati 1924. a. õpetajate kongressil edaspidises koolipraktikas kohustuslikuks.

[166] H. Tampere, Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist (Eesti Muusika Almanak I), Tallinn 1934. Peale selle nimetagem veel tema teisi samade küsimuste ringi kuuluvaid lühiuurimusi: «Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel» (ÕES-i Kirjad I), Tartu 1935; «Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist» («Looming» 1937, nr. 2); «Eeslaulja ja koor setu rahvalaulude ettekandmisel» (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X), Tartu 1934.

1941. a. Mõlemad köited olid teostatud teadusliku publitseerimise printsiipidest lähtudes ja on eesti folkloristika hinnatavaks saavutuseks. «Vana Kandle» nende köidetega algab meie rahvalaulude kõiki teaduslikke nõudeid arvestav väljaandmine. Köidete väärtust suurendab see, et neis on ära toodud pikem sissejuhatus vastava kihelkonna ajaloost, majanduslikust olukorrast, kogumistööst, laulikutest jne.

Tuleb veel märkida, et kodanlikul ajal toimus ulatuslik setu rahvaluule kogumine Piirimaade Seltsi toetusel. Selle tulemuseks on mahukas setu kogu (lühend: S), mille suurus on 120 000 lk.

XX sajandi algul ja kodanlikus Eestis saavutati rahvaluulekogumisel üldjoontes hinnatavaid tulemusi. Saavutusi oli ka materjalide korrastamistöö ja publitseerimise osas. — Kogumistöös oli pearõhk asetatud küll vanavarakogude lünklikkuse kõrvaldamisele — nn. järelkorjandusele, kuid kogud rikastusid selle kõrval ka uuema ja kaasaegse folklooriga. Muidugi oli selle ajajärgu kogumistöös — olenevalt kodanliku teaduse klassi-iseloomust, kodanliku «rahvustervikluse» kontseptsioonist — paratamatuid lünki eriti materjalide osas, milles kajastub eesti rahva diferentseerumine ja töötava rahva võitlus ekspluataatorliku ühiskonna vastu.

Uurimistöö, mis toimus formalistliku soome meetodi alusel, seisis kaugel rahvaloomingu tõelisest mõistmisest. Hinnatavamaid tulemusi saavutati usundi ja kombestiku ning regivärsilise rahvalaulu mõningate küsimuste uurimisel.

RAHVALUULE KOGUMINE JA UURIMINE NÕUKOGUDE EESTIS

Nõukogude ühiskonnas, kus puuduvad antagonistlikud klassid, toimub rahvaluule kogumine ja uurimine ekspluateerimisest vaba rahva huvides, juhindudes maailma kõige eesrindlikumast teadusest — marksismist-leninismist.

Eesti nõukogude folkloristika lähtub sellest, et rahvaluule on töötavate rahvahulkade kollektiivne kunstilooming, mis on lahutamatus seoses materiaalse elu tingimustega, et rahvaluule on rahva elukogemuste üldistajaks, tema ootuste ja lootuste kajastajaks, tema kaaslaseks võitluses igasuguse ekspluateerimise vastu, tema abiliseks kommunistliku ühiskonna ülesehitamisel. Lähtudes leninlikust õpetusest kahe kultuuri olemasolu kohta igas rahvuslikus kultuuris, kasutab nõukogude folkloristika kõike progressiivset mineviku kultuuripärandist.

Meie vabariigis töötatakse rahvaluuleteaduse alal kolmes asutuses: Tartus asuvas Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas, Eesti NSV TA Keele

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Tartus

ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris (Tallinnas) ja Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris (ülikool on ühtlasi ka vastavate spetsialistide ettevalmistajaks).

Nõukogude võimu taastamisel Eestis 1940. a. asutati endise Eesti Rahva Muuseumi mõnede osakondade baasil Riiklik Kirjandusmuuseum, mille rahvaluule osakonnaks sai endine Eesti Rahvaluule Arhiiv. 1946. a. arvati muuseum ENSV TA süsteemi ja 1953. a. (seoses Fr. R. Kreutzwaldi 150. sünni-aastapäevaga) nimetati ta ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeliseks Kirjandusmuuseumiks. Muuseumi rahvaluuleosakond on meie rikkalike rahvaluulematerjalide säilitajana vabariiklikuks uurimisbaasiks. Siia on koondatud kõik eesti rahvaluule käsikirjalised kogud, enam kui 750 000 lehekülge. Neis kogudes leidub (teisendeid ümmargustes arvudes): 200 000 rahvalaulu, 150 000 lastelaulu, üle 36 000 mängu ja tantsu, 90 000 rahvajuttu, 160 000 vanasõna ja kõnekäändu, 90 000 mõistatust, 20 000 rahvaviisi jne.

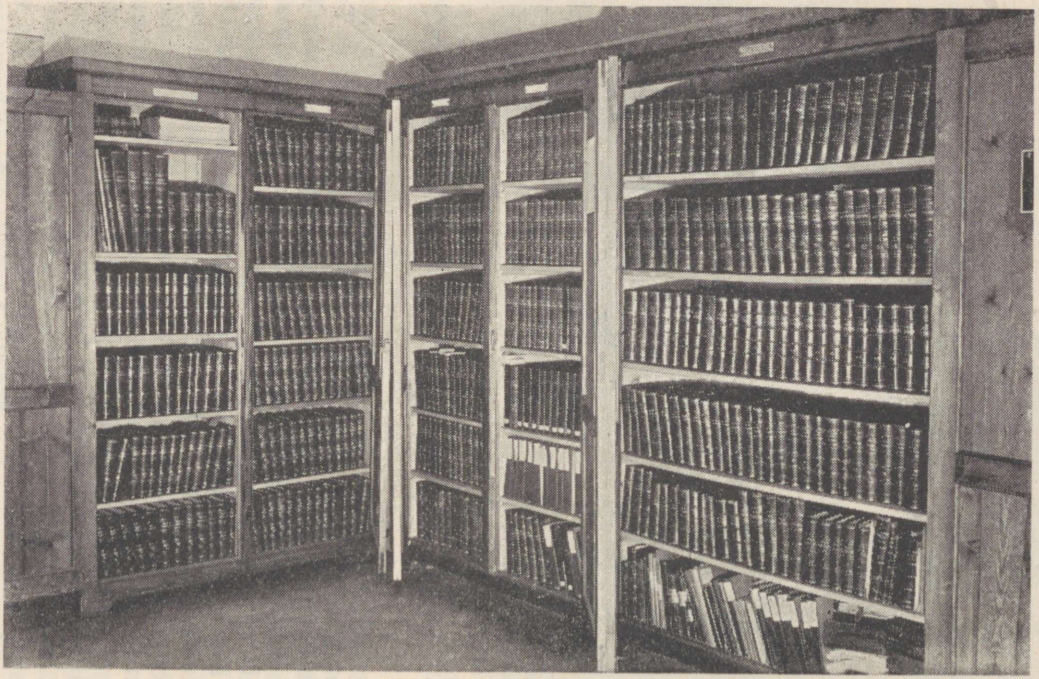

Osa rahvaluulekogude hoiuruumist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis

Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond on ühtlasi rahvaluule kogumise keskuseks ENSV-s. Rahvaluule osakonnal on oma ülemaaline korrespondentide võrk. Järjekindlalt on materjale kogutud ekspeditsioonidel, mida 1952. a. alates on korraldatud plaanipäraselt mitmesuguste folkloorinähtuste uurimiseks.

Kihnu pulmakommete filmimine a. 1954. *TRÜ EKRK foto*

Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluule sektor on oma ekspeditsioonidel pööranud peamise tähelepanu uuema folkloristliku ainestiku uurimisele ning rahvaluule arengu ja funktsionaalse külje selgitamisele.

Kogumistööd on tunduvalt soodustanud magnetofoni rakendamine üleskirjutuste tegemisel, millega esimesena tegi algust KKI rahvaluule sektor a. 1949. Viimastel aastatel on Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder kasutanud ka filmimist.[167] On teostatud ka komplekssseid ekspeditsioone, millest võtavad osa mitme teadusala esindajad (folklo-

[167] 1955 valmis dokumentaalfilm «Kihnu pulmakombed», mis on saanud tuntuks ka teistes liiduvabariikides; teoksil on setu rahvakommete filmimine jm. — 1959. a. suvel on kasutatud filmimist ka Kirjandusmuuseumi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristide ekspeditsioonidel.

ristid, etnograafid, keele- ja muusikateadlased jt.). Kogumistöö tulemusena on eesti rahvaluulematerjalid nõukogude ajal kasvanud ligemale 60 000 lk. võrra.

Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakond on pidevalt tegelnud fondides leiduvate materjalide korrastamisega, nende kättesaadavaks tegemisega uurijatele. Nii on koostatud mitmesuguseid registreid ja kopeeritud materjale. On lõpetatud või lõpetamisel vanasõnade temaatiline ja tüpoloogiline järjestamine, muinasjuttude tüpoloogiline korrastamine, regivärsiliste ja riimiliste rahvalaulude (ka lastelaulude) klassifitseerimine, rahvaviiside süstemaatiline kartoteek jm.

Sõjajärgsetel aastatel on avaldatud mitmed vajalikud teosed eesti rahvaluule alal ning on tehtud eeltöid suuremate väljaannete teostamiseks. Esimene kokkuvõtlik ülevaade eesti rahva suulisest poeetilisest loomingust ilmus E. Laugastelt — «Eesti rahvaluule» (1946), samuti ka rahvalaulude antoloogia — «Valimik eesti rahvalaule» (1948). Hiljem ilmus kollektiivse tööna lühikursus eesti rahvaluulest keskkoolidele määratud õpikus — «Eesti kirjanduse ajalugu» I (1953), millest 1957. aastal ilmus 2. täiendatud väljaanne. E. Normanni koostatuna on ilmunud ulatuslik temaatiliselt järjestatud «Valimik eesti vanasõnu» (1955) ning H. Tamperelt «Eesti rahvalaule viisidega» I (1956) ja III (1958), mis annavad läbilõike töö-, laste- ja mängulauludest ja nende viisidest. Koostatud ja trükki on antud eesti muistenditest «Hiiu- ja vägilasmuistendid», mis sisaldab Kalevipoja-materjale. Lõpetamisel on 2-köitelise antoloogia «Eesti rahvalaulud» koostamine. On alustatud ettevalmistusi eesti regivärsiliste rahvalaulude paljuköiteliseks teaduslikuks suurväljaandeks.

Korduvalt on sõjajärgsetel aastatel suurtes tiraažides eesti ja vene keeles ilmunud eesti rahva eepos «Kalevipoeg», varustatuna marksistlikelt seisukohtadelt koostatud järelsõna ja kommentaaridega. Eriti võiks esile tõsta suurt illustreeritud väljaannet, mis ilmus Tallinnas vene keeles a. 1950 ja eesti keeles a. 1951 (järelsõna ja kommentaarid E. Laugastelt). Seoses «Kalevipoja» koostaja Fr. R. Kreutzwaldi 150. sünni-aastapäevaga (1953) on ilmunud rida lühiuurimusi «Kalevipojast» ning Kreutzwaldist kui folkloristist.[168] Ettevalmistamisel on «Kalevipoja» teaduslik väljaanne.

[168] R. Viidalepp, Kreutzwald — eesti folkloristika rajaja. L. Raudsep, Eesti rahva eepos «Kalevipoeg». Mõlemad ilmunud kogumikus: Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tallinn 1953. lk. 93—129 ja 130—153; E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald folkloristina. Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tartu 1952, lk. 43—78; sama, Faehlmanni muistendite kasutamine «Kalevipojas». «Looming» 1952 jt.

On läbi töötatud ka mitmed teemad eesti-vene kultuuriliste suhete alalt. Viimastel aastatel on saavutatud hinnatavaid tulemusi nii regivärsiliste kui riimiliste rahvalaulude uurimisel marksistliku metodoloogia alusel.[169] Neis uurimustes on analüüsimisele võetud rahvalauludes kajastuvad sotsiaalsed vahekorrad, on lähtutud rahvalaulude kui kunstiloomingu sisulise ja funktsionaalse külje avamisest. On uuritud ka eesti rahvalaulude keele[170] ja sisu ning vormi ühtsuse küsimusi.[171] Teostamisel ja lõpetamisel on uurimused, mis käsitlevad teemasid kirikuvastase satiiri, rahvalaulude variatsioonilisuse, eesti folkloristika ajaloo, kõnekäändude alalt. Koostöös ajaloolastega on hakatud rahvaluulet edukalt kasutama ka eesti rahva etnogeneesi uurimisel.[172]

Marksistliku metodoloogia rakendamine rahvaluule uurimisel pole toimunud raskusteta. On tulnud tõsiselt võidelda kodanliku folkloristika iganditega, vulgaar-sotsioloogilise meetodi kasutamise ja nihilistliku suhtumise vastu kultuuripärandisse, et saavutada uurimistöös kõrge kvalitatiivne tase. Noorele eesti nõukogude folkloristikale on hindamatuks abiks olnud vene folkloristika saavutused, üleliidulised rahvaluulealased konverentsid ja diskussioonid. Väga olulised on võitluses antimarksistlike tendentside vastu meie rahvaluule kogumis- ja uurimistöös olnud NLKP Keskkomitee ajaloolised otsused ideoloogiliste küsimuste kohta, milles mõistetakse hukka formalismi ja kosmopolitismi nähtused nõukogude kunstiloomingus, eraldumine masside huvidest, progressiivsetest rahvuslikest traditsioonidest ja rahvakunsti juurtest, samuti NLKP viimaste kongresside materjalid, mis on olnud nõukogude folkloristidele hindamatuks abiks võitluses eriti igasuguste kodanliku ideoloogia avaldusvormide vastu.

---

[169] V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal. Kandidaadidissertatsioon 1954; Ü. Tedre, Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus. Kandidaadidissertatsioon, 1955. a. (TA Keskraamatukogus.)

[170] J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia. Kandidaadidissertatsioon. Tartu 1954. (TRÜ raamatukogus.)

[171] A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. TRÜ Toimetised nr. 38, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1955.

[172] Vt. H. Tampere, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Artiklite kogumik: Eesti rahva etnilisest ajaloost (Toimet. H. Moora). Tallinn 1956, lk. 255—277. Kogumik on ilmunud ka vene keeles.

II

Rahvalaulud

3. EESTI RAHVALAULUDE TEKKIMISEST JA ARENGUST

Rahvalauluks nimetatakse sellist rahvaluuleteost, mis on loodud seotud kõnes (värsivormis) ja mida normaalselt esitatakse lauldes (s. o. viisi saatel). Elavas ringluses koosneb rahvalaul kolmest komponendist: sõnalisest osast (s. o. tekstist), meloodiast ja kindlast esituslaadist.[1]

Rahvalaul on eesti rahvaluules üks populaarsemaid ja produktiivsemaid žanre. Vanades reisikirjades võib korduvalt leida teateid eestlaste lauluarmastusest ning laulurohkusest.

Nii ütleb J. Chr. Petri eesti rahva vokaalse ja instrumentaalse muusika kohta, et need moodustavad «olulise osa» rahva lõbustustest ja et «ilma laulu ning torupillita ei tunne nad rõõmu ega mõnu. Esimest harrastab üldiselt naissugu, viimane on meestele omane». Petri märgib laulmist ja tantsimist pulmades, ristsetel, mängudel ja talgutel, samuti tõstab esile torupilli kasutamist põllutöödel, eriti viljalõikusel ning lisab iseloomustamiseks: «... võib mõnuga näha, kuidas lõikajate hulk mängiva lemmikpilli taktis ridadeviisi kärmema käega vilja lõikab.»[2] Analoogilisi teateid on teisteltki autoritelt, kes ühtmoodi kinnitavad, et laul saatis eestlasi nii töödel kui puhkusel. See kajastub ka kogumistöös. Rahvalaule on kirja pandud üle 200 000 (90 000—100 000 regivärssi ja 120 000 riimilist rahvalaulu), kaasa arvamata lastelaule (150 000). Ülesmärgitud rahvalaulude hulgale vastab ka laululoomingu sisuline rikkus.

Laule on loodud väga mitmesuguste elusündmuste puhul, väga erilaadsete emotsioonide mõjul. Loodud kollektiivses tööprotsessis, edasiarendatud ja lihvitud inimpõlvede jooksul, kujunes rahvalaul inimeste saatjaks nende elus hällist hauani. Kõik tähtsamad inimelu sõlmpunktid (sünd, pulm, surm), sotsiaal-

[1] Varasemas kogumistöös asetati pearõhk tekstide kogumisele. Täiendavalt koguti ka viise, kuid andmeid laulude esitamise ettekandmise kohta on kirja pandud juhuslikult. Seetõttu on laulude esitamislaadi selgitamine üks raskemaid küsimusi ning pole võimalik sellest anda ammendavat pilti, nagu seda enamasti võib tekstide ja vähemal määral ka viiside osas.

[2] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II, Gotha 1802, lk. 171.

sed vahekorrad, üldinimlikud tundemomendid (armastus, kurbus, rõõm jne.) on leidnud aegade jooksul kajastumist rahvalaulus. Seetõttu moodustavad rahvalaulud elava kroonika, mis suure emotsionaalse jõuga, ulatuslikes kunstilistes üldistustes annab edasi möödunud inimpõlvede mõtteid ja tundmusi, ootusi ja lootusi. Selles seisab rahvalaulu tunnetuslik väärtus. Sealjuures on rahvalaulul ka tänapäeval veel suur kunstilis-emotsionaalne väärtus. Sajanditepikkuse kollektiivse viimistluse tulemusena on rahvalaulud kaotanud kõik ebaolulise, juhusliku ning esinevad nüüd sisu ja vormi ühtsuse, poeetilise pildistiku väljaarenduse ja keeleliste vahendite oskusliku kasutamise täiuslike näidetena. See teeb nad nauditavaks kuulajaile-lugejaile ning eeskujuks ja allikaks kirjanikele.

On tehtud üldisi tähelepanekuid, et sellal kui rahvajutt (muinasjutt, muistend, naljand) sisaldab tavaliselt ohtrasti rahvusvahelist materjali, siis rahvalaul ületab harva vastava rahva keelepiiri. Sama võib öelda ka eesti rahvalaulude kohta. Eesti muinasjuttudes on palju laenulist elementi, rahvalauludes on aga laene väga vähe. Eesti rahvalauludes on omaaegseile hõimusuhteile osutavaid ühisjooni eeskätt karjala ja soome rahvalauludega.

Rahvalaulude liigitus

Ülevaate andmine rikkalikust laulurepertuaarist nõuab paratamatult laulude süstematiseerimist sisu, vormi või muude tunnuste alusel. Laulude mitmelaadilisus teeb selle küsimuse küllaltki keerukaks.

Üheks põhiliigituseks on eesti rahvalaulu jagamine vormiliste tunnuste alusel, kuid ühtlasi ajaloolisest arengust lähtudes, kahte suurde rühma: vanem, r e g i v ä r s i l i n e rahvalaul ja uuem, r i i m i l i n e rahvalaul.[3] Selline liigitus ei ole niivõrd kronoloogiline kui puhtformaalne, vormist lähtuv. Eksisteerisid ju kõrvuti nii itkud ja regivärsid kui ka riimilised rahvalaulud. Setus lauldakse veel kaasajal regivärsilisi v a n e m a i d laule, sellal kui Kesk-Eestis on u u e m a d riimilisedki rahvalaulud kadunud. Sellisel liigitusel on alust, kui arvestame vastavaid laulurühmi tervikuna, kusjuures peame silmas, et hilisema laulurühma tekkimine ei välistanud ajaliselt eelneva laulurühma eksisteerimist ja edasiarendamist.

[3] Omaette alarühma moodustaksid siinjuures veel sellised laululiigid nagu i t k u d ja õ l l e t u s e d, mis vormiliselt (ja ka ajalooliselt arengult) kuuluvad regivärsi-eelsesse perioodi. Neid võiks nimetada regivärsieelseks laulurühmaks.

Kõneldes eesti rahvalaulust, mõeldakse selle all tavaliselt regivärsilist rahvalaulu, mis oma poeetilise väärtuse poolest ületab kaugelt nii riimilisi kui ka regivärsieelseid laule. Regivärsilist rahvalaulu iseloomustavad järgnevad tunnused:

1) regivärsilise rahvalaulu põhiühikuks on tavaliselt kaheksasilbiline trohheilise rütmiga värss, mis moodustab omaette mõttelise terviku;

2) regivärsilise rahvalaulu värsid on koondunud paralleli smigruppideks (konstruktiivseks elemendiks laulus on seega mõtteline parallelism, s. o. ühe mõtte kordamine, varieerimine, nüansseerimine, edasiarendamine või detailiseerimine teiste sõnadega mitme värsi ulatuses);

3) ühe värsi ulatuses on konstruktiivseks ja ühtlasi ka kõlaelemendiks alliteratsioon ja assonants (ka algriimiks nimetatud).

Lõppriimiline rahvalaul selle vastu koosneb stroofidest, värsse seob omavahel lõppriim, värsimõõt on lauluti erinev (eelistatud värsimõõduks on enamasti 3—4-jalgne trohheus või jamb).

Kronoloogilis-formaalselt jaguneksid meie rahvalaulud seega regivärsieelseks, regivärsiliseks ja lõppriimiliseks rahvalauluks.

Olenevalt oma laadist jagatakse rahvalaule e e p i l i s t e k s ja l ü ü r i l i s t e k s lauludeks. Eepilised ehk jutustavad laulud kirjeldavad mingit sündmust. Neis esineb arendatud tegevust. Eesti eepilised rahvalaulud on ülesehituselt sageli ballaadilised. Lüürilistes lauludes on tegevust vähe või üldse mitte. Neis esitatakse lauliku tundeid, meeleolusid, suhtumisi mitmesugustesse elunähtustesse. Suur enamik eesti rahvalauludest on lüürilised. Ka paljudes eepilistes lauludes domineerib eepilise jutustuse üle lüüriline vaatlus. Selliseid tugeva lüürilise varjundiga eepilisi laule on hakatud nimetama l ü r o e e p i l i s t e k s. Enamik eesti eepilistest lauludest on pigem lüroeepilised kui eepilised.

Rühmiti vaadeldes võib kergesti märgata, et regivärsiline rahvalaul on oma laadilt lüürilisem kui riimiline rahvalaul, kus eepiline toon on tugevam. (See ei tähenda, et riimilises rahvalaulus lürismi üldse ei ole; seda esineb, kuid vähemal määral — regivärsiga võrreldes; riimilises laulus on olulisem koht antud sündmusele, tegevusele.)

Kõige otstarbekam oleks rühmitada laule ajalooliste perioodide järgi: rahvalaul ürgkogukondliku formatsiooni ajal, feodaalajastu rahvalaul ja kapitalismiaegne rahvalaul. Kahjuks on eeltööd laulude periodiseerimise alal alles algastmel ega võimalda kogu ulatusliku laulumaterjali põhjalikku süstemaatilis-kronoloogilist järjestamist. Seetõttu on käesolevas ülevaa-

tes rahvalaule liigitatud temaatiliselt ning vaadeldud neid sisuliste rühmade kaupa, võimaluse piirides nende kui liikide tekkimise järjekorras. Mõnede laulurühmade piiritlemisel on aga tulnud arvestada ka nende funktsiooni. Seega puudub ülevaates laulude rühmitamisel küll ühtne alus, kuid teisest küljest on see võimaldanud mitmepalgelise laulumaterjali paremat ja põhjalikumat käsitlemist. Esinevad puudused laulude liigitamisel on periodiseerimistöö praeguse taseme juures paratamatud.

Rahvalaulude terminoloogiast

Teaduslikus kirjanduses on vanema kihistuse rahvalaulu terminiks kujunenud regivärsiline rahvalaul või lihtsalt regivärss. Paralleelselt on kasutatud termineid vanem rahvalaul ja algriimiline rahvalaul. Harvemini on ka eesti regivärsilise rahvalaulu kohta kasutatud soome ja karjala rahvalaulu terminit *runo*, *runolaul*.

Hilisema, kirjanduse mõjul tekkinud laulu nimetuseks on viimasel ajal kujunenud lõppriimiline ehk riimiline rahvalaul. Varasemas kirjanduses on riimilisi rahvalaule nimetatud lihtsalt uuemateks rahvalauludeks.

Rahvasuus on regivärsilisel rahvalaulul palju nimetusi, olenevalt ajast, kohast ja laulu liigist. Üldisem nimetus näib olevat olnud samuti regivärss (*rekivirsi*) või *regeviis*, mis vähemalt Põhja-Eestis, eriti rannikul on olnud tuttav. Lisaks sellele on veel teisi, lokaalseid nimetusi. Näiteks Mulgimaal on olnud käibel termin *sorelaulud*; Võrumaal (ja Setus) jällegi *holalaulud*.

Regivärsilisi rahvalaule tuntakse veel laiemalt *leelode* ja *kaasitustena*. Need nimetused tulevad vastavatest refräänidest «leelo» või «kaasike». Algselt märkis kaasitus (ja vastav refrään) just pulmalaulu ning leelo lõikuslaulu. Hilisemas arengus, kui regivärss üldse juba kippus ununema ning tuhmus üksikute laululiikide funktsioonide erinevus, said nii kaasitus kui ka leelo üldnimeks. Kaasajal näiteks nimetatakse leelotamiseks regivärsiliste laulude või nende eeskujul loodud laulude retsiteerivat esitamist.

Rahva seas tuttavad regivärsi nimetused lähtuvad just laulu laadist, retsiteerivast esitusest. Nii esinevad rahva suus *leesitamise laulud* sageli esinevate sõnadega «üles, üles», läti mõjul tekkinud *liigo-laulud* refrääniga «liigo», *saagutamiselaulud* (=sajatuslaulud, algusega «saagu, saagu, ma sajatan») jne. Laulmise erilaadina mainitakse *reegotamist*, *holotamist*, *vaaretamist*, *rõkatamist*, *õelutamist* ja *tsõõtamist*. Viimased on

levinud kitsal alal ja osalt tähendavad mingi kindla laululiigi esitamist. Nii näiteks vaaretati mardilaule ning rõkatati karjaselaule. Need nimetused tähistavad mitte niivõrd laulu sisu kui laulu esituslaadi, nimelt retsitatiivset laulmist.

Eriterminid olid ka lauluviiside kohta. Viisi mõistet kasutas rahvas ainult kirikulaulude ning lõppriimiliste rahvalaulude juba arenenumate viiside kohta. Näiteks olgu toodud teade Karuselt: «Seda [s. t. taalri mängu viisi — Ü. T.] ei või mõnuks ütelda, see on viisi moodi rohkem.» [4] Regivärsilise rahvalaulu retsitatiivset, monotoonsevõitu viisi nimetati rahvasuus *mõnuks* ehk *tooniks*. Selle kõrval mainitakse rahvalaulude viisidena veel *õelutust* ja *õetust*. Mille poolest erineb toon mõnust ja mõlemad õelutusest, seda pole saadud seniste andmete põhjal kindlaks määrata. Õetusega märgitakse retsitatiivse viisi pikalt venitatud lõppu (ka *õe*).

Riimilise rahvalaulu kohta üldisi nimetusi rahvasuus ei esine. Kohalikest nimedest võib mainida Põhjarannikul tuttavat *trallilaulu*. Võib tähele panna, et riimilise rahvalaulu nimetustes sageli kajastub häbenevat või halvakspanevat suhtumist. Selline suhtumine on tingitud ühest küljest valitsevate klasside poolt rahvahulkade loomingule antud eitava hinnangu igandist rahva enese seas ja teisest küljest laulude mõningase osa tõesti ebasündsast või bravuursest sõnastusest.

Rahvalaulude tekkimine ja arenemine

Eesti rahvalaulu tekkimine ulatub tagasi kaugesse minevikku, ürgkogukondliku formatsiooni perioodi. Rahvalaulude tekkimise ja varasema perioodi laulude sisu ja levimise kohta on otseseid teateid äärmiselt vähe. Seetõttu tuleb uurimisel kasutada peamiselt kaudseid andmeid, mis teeb tulemused sageli hüpoteetiliseks.

Regivärsiline rahvalaul on väga vana nähtus. Oletatakse, et regivärsi vorm ulatub tagasi aega enne meie ajaarvamist.[5] Kuid on ka selge, et eesti- või õigemini läänemere-soome hõimud tundsid laulu ja laulsid juba enne regivärsilise rahvalaulu tekkimist. On tõenäoline, et sellisteks regivärsieelseteks lauludeks olid j o i g u d ja i t k u d.

Joig on primitiivne lauluvorm, mis näiteks laplastel on püsinud meie päevini. Joigud on enamasti eepilise sisuga ja sageli

---

[4] ERA II 56, 274 (6) Karuse.

[5] Vt. V. S a l m i n e n, Suomalaisten muinaisrunojen historia I. Helsinki 1934, lk. 195 jj.

pikad.[6] Lapi joigudes puudub sageli veel algkõla (s. o. alliteratsioon ja assonants) ega ole seal tavaliselt ka kordust (s. o. parallelismi). Kõrgemal astmel on karjala joigud ja lüürilised itkud, kus esineb juba nii kordus kui ka algkõla.

Nii joigudes kui ka itkudes on värsiehitus väga ebamäärane. Värsi moodustab lihtsalt iseseisev mõtteosa, s. o. pealause või kõrvallause, mis erineb tavalisest kõnest ainult algkõla, parallelismi, epiteetide ning muudetud sõnajärjestuse poolest.[7] Joigudest Eesti alal näiteid ei ole, kuid itkud on — küll enam arenenud kujul — säilinud setude juures kaasajani.

Vana regivärsiline rahvalaul on välja kasvanud ilmselt sellisest joigudele sarnanevast, alliteratsiooni ning parallelismiga varustatud, kuid ilma kindla värsimõõduta laulust.

Selle n. ö. ürglaulu sisu ja funktsionaalse külje kohta pole võimalik midagi täpsemalt öelda. Tõenäoliselt oli see eelkõige maagilise sisuga ja vastavalt ka töömaagilise funktsiooniga. Võib veel märkida, et nendes lauludes on tekstil teisejärguline osa, määrav asend aga meloodial, viisil.

On teada, et eesti vana rahvalaul on oma struktuurilt ligidane või otseselt sarnane teiste läänemere-soome rahvaste vanale rahvalaulule.

Samas värsimõõdus ja samasuguste poeetiliste vahendite abil on loodud mitte ainult eestlaste, vaid ka soomlaste, karjalaste ja vadjalaste rikkalik laululooming. Sama värsivorm on olnud tuntud ka liivlastele ja vepslastele.[8] Läänemere-soome hõimude rahvalaul on geneetiliselt seotud. See geneetiline seos eeldab hõimudevaheliste suhete tihedust ja hõimude asumisalade ligidust. Võib oletada, et regivärsiline lauluvorm on tekkinud ajal, kui läänemere-soome hõimud asusid veel Soome lahest ja Laadoga järvest lõuna pool — s. o. meie ajaarvamise algul või isegi veidi varem. Seega võib regivärsi vanust hinnata ligemale paarituhandele aastale.[9]

Uue luulestiili kujunemine eesti alal — s. o. regivärsi tekkimine — on tõenäoliselt seotud eesti hõimude üleminekuga rändelult paiksele asustusele, küttimis-kalastamiselt maaharimisele

---

[6] On ka lühikesi, lüürilisi joige, mis koosnevad ainult paarist sõnast ja tervest reast täitesilpidest, s. o. hüüatustest. Neid esitati sageli seoses usuliste tavadega, nõiatrummi saatel, lovesse langemise eel. Vt. V. Salminen, Suomalaisten muinaisrunojen historia I, lk. 197.

[7] Sealsamas, lk. 198.

[8] Sealsamas, lk. 196.

[9] Suurele vanusele osutab ka sõnade «laul» ja «laulma» ühine esinemine eestlastel, soomlastel, karjalastel, vadjalastel, liivlastel ning laplastel. Vt. Y. H. Toivonen, Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker. Liber saecularis. Tartu 1938, lk. 739.

ja karjakasvatamisele, mis sai alguse meie ajaarvamisest alates.[10] Põllunduse arenemine soodustas hõimudevaheliste suhete tihenemist, läbikäimise suurenemist ja seega ka rahva vaimse loomingu arenemist. Selle varasema perioodi laulude kohta on raske midagi täpsemalt öelda. Selleks puuduvad vajalikud eeltööd (võrdlevad monograafilised uurimused kogu läänemeresoome laululoomingu kohta). Vanad Skandinaavia ajaloo allikad kõnelevad küll sellest, et eesti saarlased on oma viikingiretkedel laulnud s õ j a l a u l e. Sellest võib järeldada, et eesti hõimudel olid enne XIII sajandit olemas omad k a n g e l a s l a u l u d, oma vägilaseepika. Võib oletada, et need laulud oma sisu ja laadi poolest olid ligidased «Kalevalast» tuntud Lemminkäise või Kullervo tsükli lauludele (s. o. nende sisuks olid hõimude ja sugukondade vahelised võitlused, veretasu, sõja- ja kaubitsemisretked üle mere jne.). Üldse võib oletada vana eesti kangelaslaulu sisulist ligidust soome ja karjala kangelaseepikale. Sellele ligidusele osutavad mõned ühised teemad ja ka ühised kangelasnimed.[11]

Pole kahtlust, et säilinud eesti lüro-eepilised rahvalaulud enamikus samuti ulatuvad tagasi aega enne XIII sajandit.

Kangelaslaulude kõrval on i t k u d laululiigiks, mille olemasolu on dokumenteeritud. Selle kohta on teateid Läti Henriku kroonikast, kus korduvalt kirjeldatakse, kuidas eestlased oma langenuid põletasid kurtmise ja kaebamise saatel.[12]

Veel on teateid l o i t s u l a u l u d e s t, mis on seotud teadetega eestlastest kui suurtest «nõidadest».[13]

Teiste laululiikide kohta selliseid usaldatavaid andmeid ei ole. Pole siiski kahtlust, et juba tol ajal olid eesti hõimudel tuttavad ja käibel ka mitmesugused t ö ö l a u l u d (säilinud materjalist näivad sinna aega ulatuvat eeskätt käsikivilaulud, ilmselt ka mõned lõikuslaulud).

Samuti on põhjust oletada, et p u l m a l a u l u d ja mitmed säilinud pulmakombedki ulatuvad tagasi aega enne XIII sajandit.

Laululooming teenis sel ajal kaht eesmärki: esmalt käsitati laulu kui maagilist vahendit, mille abil võis mõjutada mitme-

---

[10] Eesti NSV ajalugu, 2. tr. Tallinn 1957, lk. 14.

[11] K. Krohn osutab otseselt läänemere-soome kangelaslaulude toetumist veel vanematele eesti kangelaslauludele. Vt. K. K r o h n, Soome-eesti vanast rahvalaulust. Tartu 1924, lk. 85.

[12] Näiteks: «Kuid eestlased oma tapetute suure arvu tõttu ei suutnud jälitada äraminevaid lätlasi, vaid kurbuses paljude päevade jooksul kogusid lätlaste poolt tapetuid ja neid tules põletades leinasid langenuid oma kombe kohaselt paljude kaebelaulude ning hädaldustega.» Г е н р и х Л а т в и й с к и й, Хроника Ливонии, 1938, стр. 309.

[13] Vt. O. L o o r i t s, Eesti rahvausundi maailmavaade. Tartu 1932, lk. 14.

suguseid loodusnähtusi, aga ka teisi inimesi ja inimestevahelisi suhteid. Sellise suhtumise aluseks oli animistlik maailmakäsitus; [14] s. o. eeldati elujõu ja hinge olemasolu igal pool inimeses ja looduses; hingestati kõike. Kuivõrd kogu loodus oli hingestatud, sedavõrd arvati ta olevat ka mõjustatav — loitsimise, manamise, laulmise kaudu.[15]

Ürgkogukondliku perioodi rahvalaulu kohta kehtivad täiel määral M. Gorki sõnad rahvaluule põhilisest mõttest: «See mõte seisab muistsete tööinimeste püüdluses kergendada oma töövaeva, suurendada tööjõudlust, relvastuda neljajalgsete ja kahejalgsete vaenlaste vastu, samuti taotluses sõna jõuga, «lausumise» ja «loitsimisega» avaldada mõju inimesele vaenulikele loodusnähtustele.» [16]

Teiseks oli laul vahendiks kogemuste, tundmuste ja mõtete edasiandmisel ühelt teisele, sugupõlvelt sugupõlvele.

Seega oli lauludel põhiliselt kaks funktsiooni, n. ö. töömaagiline funktsioon ja kunstilis-kasvatuslik funktsioon. Laululoomingu arenemise varasel perioodil domineeris töömaagiline funktsioon. Laul oli eeskätt mõjustamisvahendiks, tööd rütmistavaks ja virgutavaks vahendiks, tööd kergendavaks vahendiks. Mõtete ja tundmuste edasiandmine ja selle abil teise inimese (või inimeste) õpetamine või mõjutamine oli alles teisejärguline ülesanne. Samuti võib oletada, et sel varasel perioodil ei olnud üksikud laulurühmad veel teravalt eristunud ei sisu ega funktsiooni poolest. Näiteks on töölauludes tugevaid loitsuluule jälgi, kangelaslauludes leidub ka mütoloogilisi tõlgitsusi jne.

Feodalismiperioodil, pärast eesti hõimude orjastamist saksa ordurüütlite poolt, toimuvad eesti rahva laululoomingus küllaltki olulised muutused. Need muutused kutsuti esile rahva ühiskondlik-majanduslikus elus toimunud muutuste tõttu.

Rahvas suruti aja jooksul täielisse orjusse. Raske mõisatöö ja maksukoormus surusid talumajanduse pidevasse viletsusse. Orjus kitsendas rahva silmapiiri, elu väliseks raamistuseks kujunesid kihelkonna piirid. Kirik (eriti katoliku kirik) vahendas ebausku (selle mõju on tunda rahvajuttudes, eriti mütoloogilistes muistendites). Orjus, sajanditepikkune ränk töö ja pidev alatoitlus, kõrvalesurutus ühiskondlik-poliitilisest elust ja rahva

---

[14] Religioosse mõtte arengu ja animismi kohta vt. Шарль Эншлен (Charles Hainchelin), Происхождение религии. Москва 1954, lk. 55 jj.

[15] Asja-nähtuse üle usuti saavat mõju eeskätt sel teel, et arvati ära asja-nähtuse tekkimine, sünd. Sellest usust on võrsunud näit. soome loitsuluules iseseisev laulurütm, nn. sünnisõnad. Jälgi neist — algselt kindlasti ühiseist kõigile läänemere-soome hõimudele — leidub ka eesti loitsuluules.

[16] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 385.

Rahvalaulude fonografeerimine Kihnus 1948. *R. Viidalepa foto*

füüsiline hävimine sõdades (muistne vabadusvõitlus, Vene-Liivi sõda, Põhjasõda) ja nendega kaasnevates taudides ei saanud jätta mõjustamata rahva luuleloomingut. Endine aktiivne elutunnetus, välismaailma sündmuste kajastus surutakse tagasi. Olude kitsus rõhub luuleloomingu enesessepööratuks, passiivseks. Sellega seoses libiseb juhtiv osa laululoomingus meestelt naistele.

Ühiskondlike tingimuste mõjul hakkas taanduma eepiline luule. Eepilisest lauluvarast säilivad ainult kitsaid perekondlikke sündmusi ja vahekordi kajastavad laulud. Needki saavad aja jooksul naislaulikute suu läbi tugeva lüürilise kõrvaltooni. On iseloomulik, et paljudes meie säilinud eepilistes lauludes on sündmustiku keskpunktis naine, või on leidnud erilist väljaarendust just puhtnaiselikud teemad (näiteks mitmesugused kosjafantaasiad, kosilaste ootus jne.). Kangelaseepika selle sõna otseses tähenduses kaob sajandite jooksul.

Uue liigina eepikas arenevad välja — küll kitsal alal, nimelt Setus — legendilised laulud (peategelasteks Maria või Jeesus). Põhiliselt muutub ka loitsuluule. Tekivad uued, katolitsismist mõjutatud lausumised ning manamisvormelid.

Üldiselt on aga feodaalses laululoomingus kiriku ja kristliku religiooni mõju minimaalne. Loitsuluule (ja Setu eepika) kõrval võib teatud nõrka mõju näha ainult kalendrilistes tavandilauludes, mis põhiliselt kujunevad välja feodalismi perioodil (näit. mardi- ja kadrilaulud). See mõju on küllalt nõrk ja piirdub enamasti tavandile nime andmisega.

Feodalismi perioodil areneb välja ja muutub domineerivaks lüüriline laul. Lüüriline laul, jagunedes temaatiliselt õige mitmesse rühma, oli tihedalt seotud feodaalse talupoja (eriti talunaise) eluga, saatis teda töödel ja lõbustustel hällist hauani. Feodaalse rahvalüürika seast kerkib esile peamiselt kaks, teravasti piiritletud laululaadi — satiiriline laul ja eleegiline laul. Satiiriline ning eleegiline laululooming varjutab muud laulurühmad nii oma arvukuse kui ka sisulise haaravusega.

Pilge ja satiir on domineeriv mõisa vastu suunatud lauludes,[17] mis tekkisid feodalismi perioodil. Pilke teravust olid sunnitud möönma ka valitseva klassi esindajad. Nii kirjutab pastor Frey: «Eestlasel näib olevat — nagu see tema kõnest sageli kuuldub — ergas vaist pilke ja iroonia tarvis, millega ta — kui tal muid relvi alanduste ja solvamiste vastu käepärast pole, sageli kõige valusamalt oskab kätte maksta.» [18]

Eleegiline laad domineerib talurahva elu kujutavates lauludes.[19] Eleegilise laadi parimad näited on vaeslapselaulud.

Oleks siiski väär arvata, et feodalismiaegses lüürikas täiesti puudub helgus ja optimism. Rõõmsalaadilised on eelkõige mitmesugused lõbustustega seotud laulud (kiigelaulud jne.). Ülemeelikut pilget on ohtrasti pulmalauludes.

Feodalismiaegses laululoomingus on algselt domineerimas töömaagiline funktsioon. Sajandite vältel aga kasvab ja tugevneb laulude kunstilis-kasvatuslik funktsioon, mis feodalismi kriisi ajastul muutub määravaks.

Kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsemine

---

[17] Nimetatud orjuslauludeks, ühiskondlike vahekordi kajastavateks lauludeks jne.

[18] Beiträge II, lk. 34. Seda rõhutab ka J. Chr. Petri: «Nad (s. o. rahvalaulud) on sageli täis kõige hammustavamat pilget, milles nad eelkõige sakslasi ei säästa...». Ehstland und die Ehsten II, 1802, lk. 71.

[19] Eesti rahvalaulu eleegilisele laadile osutab ka Kreutzwald, vt. Maailm ja mõnda, lk. 325.

taas muudab oluliselt kogu eesti rahvaluulet ja selle seas ka rahvalaulu. Kapitalistlike tootmissuhete arenguga lagunes külakogukond. Feodaalne küla lõhenes kapitalistlikeks üksikmajapidamisteks. Üksiktalude tekkimisega hakkas lagunema külakollektiiv; hakkasid kaduma kollektiivne töö ja kollektiivsed koosviibimised puhkehetkil. XIX sajandil tekkinud eesti kirjandus hakkab haridustaseme tõustes mõjutama rahva laiemaid hulki. Kirjanduse mõju rahvale oli kvalitatiivselt uus nähtus. Üheks selliseks kirjanduse mõju avalduseks oli kirjandusliku laulu laialdane levik rahva seas. Tekivad raamatukogud, mitmesugused seltsid, kalendrikirjandus jne. aitavad levitada kirjanduslikku laulu.

Kõigi nende tingimuste mõjul muutus rahvalaulude laad ja ainestik. Juba XVIII sajandi lõpul kirjanduse mõjul ja eeskujul tekkinud riimiline rahvalaul hakkas XIX sajandil elavalt arenema, surudes kõrvale vana regivärsilist rahvalaulu, mis külakollektiivi kadumisega oli mõistetud kiirele hääbumisele. Kõige kauemini püsisid vanast rahvalaulust elavana pulmalaulud ja mardilaulud. Teised laululiigid hääbusid suhteliselt kiiresti, mõne aastakümne jooksul.

Vana regivärsilist rahvalaulu asendas osalt uus lõppriimiline rahvalaul, osalt rahvalik kirjandus, s. o. kirjanduslik laul ja luule.

Kapitalismi perioodil on rahva laululoomingul põhiliselt satiiriline laad. Peamiseks ainealaks sel ajal muutus ühiskondlike vastuolude kajastus. Elavana püsis *mõisavastane laul*, mis sisult toetus vanale feodalismiaegsele regivärsilisele mõisa vastu suunatud laulule. Uueks teemaks on võitluse õhutamine *kiriku* vastu. Sel teemal tekkis XIX sajandil hulgaliselt riimilisi rahvalaule.

Uueks, sajandivahetusel tekkivaks laululiigiks on *tööline laul*, mis kajastab proletariaadi võitlust kapitalismi vastu.

Satiiriliste sotsiaalse protesti laulude kõrval on ohtrasti laule, mis kirjeldavad mitmesuguseid külaelu sündmusi ning vahekordi, sageli erootilist laadi nähtusi, ja seda peamiselt koomilistes värvides.

Uueks lõbutsemisvormiks, mis tekitas hulgaliselt laule, oli ringmäng ja paaristants. Tekkis ohtrasti *ringmängu-* ja *tantsulaule*, mis sisult kujutavad enamasti kas õnnetut armastust või — otse vastupidi — armuõnne.

See on lühiülevaade eesti rahvalaulu arenemisest ja kujunemisest. Näeme, et rahvalaul on tihedalt ja vahetult seotud rahva elu ja tööga; et muutused ühiskondlikus elus ja majanduslikes elutingimustes kajastuvad ka laulurepertuaaris toimuvates muutustes. Rahvalaul — nagu rahvaluule tervikuna — on töötava

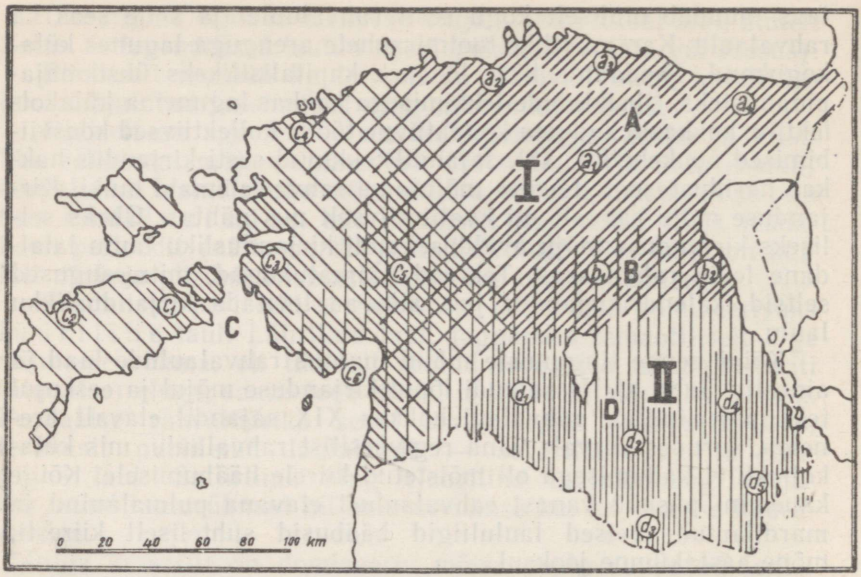

Eesti rahvaluule kohalikud rühmad. (*H. Tampere järgi*)

rahva ideoloogia üheks vormiks, on pealisehituslik nähtus ja muutub koos baasi muutumisega. Seda rahvalaulu seost rahva majanduslik-ühiskondliku eluga on ka rahvalaulude temaatilises ülevaates püütud silmas pidada ja esile tuua.

Laulualad

Rahvaluule üksikud žanrid ning nende avaldusvormid — sealjuures ka rahvalaulud — ei ole kaugeltki ühesugused üle maa. Võib märgata maa-alati esinevaid erijooni nii rahvaluule žanride temaatikas kui ka esitamisviisides ning tavades. Lähtudes nendest erijoontest jaguneb kogu Eesti mitmesse eri rajooni.

Algühiku, mille piirides rahvaluule ja eriti rahvalaul on homogeenne, moodustab k i h e l k o n d — feodaalaegne territoriaal-administratiivne ühik, mis enamasti kujunes välja väga ammu, juba enne saksa ordurüütlite vallutusi. Kuid sageli ei lõpe ühisjooned kihelkonna piiridega, vaid ulatuvad kaugemale, kattudes enamasti vanade Eesti maakondade piiridega. Täpsemalt öeldes — erijooned rahvaluules üldse ja rahvalaulus eriti on sageli kattuvad vanade hõimupiiridega, ning on tagasiviidavad vanade eesti hõimude eripärale.

Suurtes joontes võib märkida kolme suurt rahvaluule

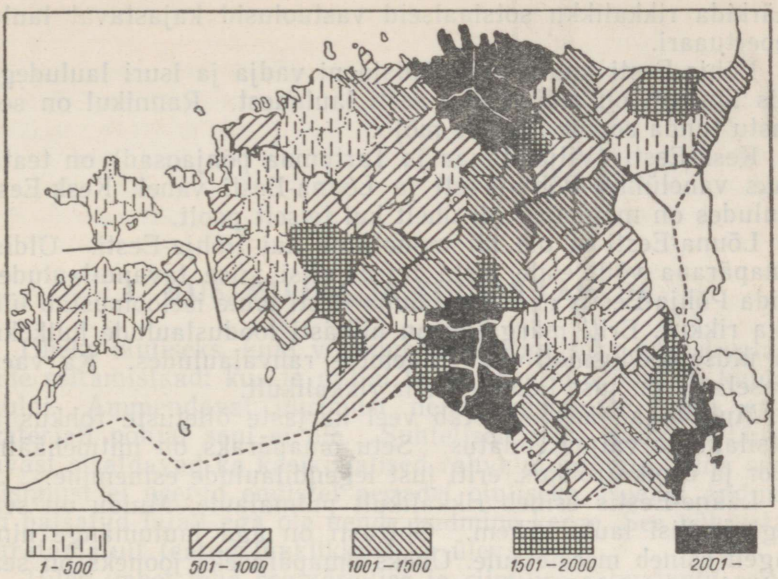

Eesti rahvalaulude kogumise tihedus kihelkonniti (1932).
Koostanud R. Viidalepp

rajooni, mis omakorda jagunevad mitmesse allrajooni.[20] Need on Põhja-Eesti (Virumaa, osa Järva- ja osa Harjumaast), Lõuna-Eesti (Lõuna-Viljandimaa, ja maa-ala Võrtsjärve, Emajõe ja Peipsi vahel) ning Lääne-Eesti (Saaremaa, Muhu, Pärnu rannik ja Lääne rannik).

Lõuna-Eestist kerkib esile kaks tugevasti eriilmelist ja iseseisvat lauluala: Mulgimaa ja Setumaa. Lääne-Eestist võib suurema ja iseseisvama alana esile tõsta Saare- ja Muhumaad. Põhja-Eesti on suhteliselt monoliitsem lauluala (märgatavamat eripära omab Põhja-Eesti rannik, mis on tugevasti mõjustatud Soomest).

Need alad erinevad üksteisest lauluainete, lauluviiside (eriti refrääänide) ning esituslaadi poolest.

Põhja-Eesti on väga rikas lauluala. Eriti välja arenenud on siin lõikuslaulud, kiigelaulud ja eepika. Põhja-Eesti laulutraditsioon on ilmselt väga vana ning kajastab põlist kõrge kultuuriga põllunduslikku keskust (Lääne-Viru). Nende laulude vorm on viimistletud, klassikaliselt täiuslik. Hilisemast ajast võib

[20] Vt. H. Tampere, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn 1956, lk. 256—259. Vt. ka Eesti NSV ajalugu I. Tallinn 1955, lk. 702.

märkida rikkalikku sotsiaalseid vastuolusid kajastavat laulurepertuaari.

Põhja-Eesti lauludel on ühisjooni vadja ja isuri lauludega, mis ilmsesti on mõjustatud eesti lauludest. Rannikul on seevastu tunda soome laulude mõju.

Kesk-Eesti (Viljandimaa ja Tartumaa põhjaosad) on teatavaks vahelüliks Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti vahel. Kesk-Eesti lauludes on mõjustusi nii ühelt kui teiselt poolt.

Lõuna-Eesti ei ole nii monoliitne kui Põhja-Eesti. Üldise omapärana võib esile tõsta refräänilisi viise tavandilauludes, mida Põhja-Eestis ei esine. Lõuna-Eesti laule iseloomustab lüürika rikkus. Eriti märgatav on niihästi looduslaulude hulk kui ka üldse loodusmotiivide esinemine rahvalauludes. Ka vaeslapselaule on just Lõuna-Eestis rikkalikult.

Mulgimaad iseloomustab veel karjaste õlletuste rohkus ja õitsilaulude väljaarendatus. Setu omapäraks on mitmehäälne koor ja eepika rohkus, eriti just legendilaulude esinemine.

Lääne-Eestis esineb rikkalikult pulmalaule. Muidu on seal regivärsilisi laule vähem. Ohtrasti on aga laulumänge ning sageli esineb meestelaule. Üheks omapäraseks jooneks on seal paljude mujal lüürilistena tuntud laulude kujunemine kordus-lauludeks.

Laulurajoonide erinevuste väljaselgitamine ja kaardistamine on alles algamas ning edaspidised uurimused sellel alal on paratamatud ja seotud etnogeneesi küsimuste lahendamisega.

4. KUS, MILLAL JA KUIDAS LAULDI

Üheks oluliseks, kuid väheuuritud küsimuseks on rahvalaulude esitamislaad: kus ja millal lauldi, kes olid lauljad, kuidas lauldi. Ammendavat uurimust nende küsimuste kohta eesti materjali põhjal seni ei ole. Suhteliselt vähe andmeid laulutavast sisaldavad ka käsikirjalised rahvaluulekogud, kuna seda küsimust ei peetud endistel aegadel oluliseks. Needki andmed on paisatud laiali ega ole nende leidmine kerge. See põhjustab paratamatult teatud lünklikkust ka ülevaates.

Tuleb vahet teha regivärsilise ja riimilise rahvalaulu esitamislaadis. Ehkki neis on mõningaid ühisjooni, on erinevused märksa suuremad ühisjoontest. On ilmne, et seoses laulu vormi ja stiili muutusega XIX sajandil muutus ka nende esitamislaad.

Kus ja millal lauldi siis vanu rahvalaule? Sellele võib vastata, et lauldi kõikjal ja igal sobival ajal. «Laul oli inimeste saatjaks hällist kuni hauani. Muidugi oli laulmine edusam pühadel ja pidudel, mil oli võimalusi rohkem kokkutulemiseks: jaanitulel, mardi- ja kadrisandis käies, talvistel pühadel liugu lastes, suve ja kevade pühil ja pühapäevil kiigele ja «tsõõriplatsile» kogunedes, eriti aga pulmades. Kuid ka tööl lauldi: talguil ja viljalõikusel, tubastel ketrustöödel ja karjas käies. Viimaks ka üksi olles.»[1] Kõiki üksikjuhtumeid loetleda, kus võidi laulda, on muidugi raske ja pole selleks erilist põhjustki. Põhilisena tuleb esile tõsta, et regivärsilise rahvalaulu esitamine oli enamasti kollektiivne. Võidi muidugi laulda — ning lauldigi — ka üksi, ajaviiteks, nukruse peletamiseks või rõõmu väljendamiseks, kuid ilma teadliku kuulajata laulmisel puudusid kindlad, väljakujunenud traditsioonilised tavad. Üksinda laulmine oli pigem juhuslikku laadi.[2] Põhiliselt eeldas ette-

[1] H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935, lk. 27.
[2] Üksinda laulmist võis esineda näiteks hällitamisel, karjas, mitmesuguste koduste tööde puhul, ka puhkehetkil või teed käies jne. Hällilaulude kohta võib märkida, et neid esitati kindlas, aeglases hällitamise rütmis. Üksilaulmisest vaata ERA II 195, 99 (19) Karuse; ERA II 130, 24 Muhu.

kandmine ikkagi kollektiivi, nii esitajate kollektiivi kui ka kuulajate kollektiivi.

Kõige üldisemateks lauluaegadeks olid kahesugused kollektiivsed kogunemised: kollektiivne töö ja kollektiivsed lõbustused. Selle kohta on hulgaliselt teateid. Nii märgib näiteks J. Chr. Petri: «Laul on eestlaste lemmikajaviiteks, nad laulavad põllul, metsas, oma tööde juures, kodus, vahetevahel ka kõrtsis.»[3] Laulu ja torupilli-mängu tähtsat osa eestlaste lõbustustes ja pidudes rõhutavad A. W. Hupel ja J. Chr. Petri.[4] Ka hilisemad teated rõhutavad kollektiivset mõisatööd laulupaigana: «Palju saanud mõisa kedrustel laulda. Lauldud aga niisama ka kodus kedrates, kuid ikkagi mõisas rohkem, sest et rohkem inimesi koos oli. Lauldud, sest muidu oleks tukkuma jäädа võinud; lauldes läinud aeg lõbusasti mööda.»[5] Teotööl laulmisest on samuti teateid: «Teol on väga palju lauldud. Kui teol kaks küla ligistikku tööd teinud, kõlanud hommikust õhtuni pilke- ja sõimulaulud.»[6] «Kes tiul käisivad, seal õpiti palju laulu, tiulised öeldi palju laulma.»[7] «Umbes paarkümmend või rohkem aastaid tagasi keelatud (siin Paide ümbruses) laulude laulmine põllul ära, sest rahvas lauld enamasti niisugusi laulusi, kus mõisnikud, opmanisi, kubjaseid jne. laidab.»[8]. Teisalt jälle: «Lauldi sõnikut lautades, rukkiväljal. Üks ehk kaks laulsid ette, teised kooris järele.»[9]

Laul oli tööle innustajaks ja virgutajaks. Kollektiivsete tööde juures laul aitas pidada ühtlast töörütmi, seega ühtlustades ning sel moel kergendades töötamist.

Väga levinud oli laulmine ühiselt tööle minnes ja töölt tulles.[10] «Kui vaimutüdrukud mõisa tööle läksid või töölt tulid, laulsid . . .».[11] «Kõige rohkem lauldud teed käies. Teed käies lauldud niisama, mis kätte juhtunud: kiigelaulusid, teolaulusid, laulusid laulust — ehk jälle laulusid, mis otse seks nagu loodud näivad. Kõige rohkem lauldud siis laupäeva õhtul seltsis mõisast koju tulles.»[12] On teateid, kus kinnitatakse, et just

---

[3] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II, 1802, lk. 67.
[4] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II. Riga 1777, lk. 133; J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II, lk. 171.
[5] EÜS IX 926 (7) Peetri.
[6] ERM 151, 3 Rõuge.
[7] ERA II 192, 107 (15) Kuusalu.
[8] H II 54, 162 (26) Paide.
[9] EÜS VIII 572.
[10] ERA II 11, 204 (6) Koeru; ERA II 59, 160 (9) Laimjala; ERA II 73, 551 Karksi.
[11] ERA II 195, 401 (34) Kirbla.
[12] EÜS IX 812 Kuusalu.

see ühine tööle minek või töölt tulek aitas säilitada vanu laule.[13]

Teiseks suureks laulukohaks olid kollektiivsed peod ja lõbustused. Siin võib eraldada kaht suurt pidustuste rühma: 1) perekondlikud peod ja koosviibimised, nagu pulmad ja matused, kus juhtivat osa (nii tseremoonias kui ka laulus) etendasid vanad, vilunud laulikud; võiks isegi öelda, et poolprofessionaalsed, kogenud laulude ja tavade tundjad, kellele nende laulu eest tasuti annetega ning 2) noorte peod ja lõbustused, nagu kiigepeod, mardi- ja kadriõhtud, «istjatsed» (noorte ühine veimevaka valmistamine talveõhtuil), «kildsann»[14] jne., kus lauljateks olid noored inimesed. «Ennemuiste olid kiigud, sai kiigu peal lauldud. Kiikusime ja laulsime. Ja vahel muidu ka pühade ajal. Nüid pole enam kiiku, pole laulu koa.»[15]

Laulurohked olid ka mitmesugused algselt usundiliste motiividega seotud koosviibimised, nagu jaanipäeval jaanitule põletamine,[16] «metsiku»[17] kultus Lääne-Eestis (XVII saj. teada); setude «Peko» kultus (samuti viljakuse jumalus) jne. Näiteks olgu toodud järgmine kirjeldus: «Meie maal oli alles Rootsi kuningate viimsel ajal mones kohas üks ebauso pruuk peetavaks, mis muialgi maailmas liikumas oli. Tegid inimesed Vastla õhto hölgist [õlgedest] ühe kuio, mis Metsikuks nimetasid; panid temale ühel aastal meesterahva kübara ja vana kuue selga, teisel aastal tano pähä ja naesterahva kuue selga. Seda kuio pistsid pitka ridva otsa, kandsid õiskades ja suure kisaga tantsides üle oma küla, valla ehk kihelkonna raja, ja sidusid teda metsas ühe puu ladva külge kinni. See pidi küll seda tähendama, et nüüd keik äpardust ja õnnetust olid ära kannud, ja et vili ja linad sel aastal hästi pidid sigima.»[18]

Võib märkida, et usundilise sisuga pidustustel on laulmise kõrval sageli ka ohtrasti tantsitud. Eriti teated Metsiku kohta mainivad iga kord ka tantsimist ning juubeldamist.[19]

---

[13] EÜS IX 919 Peetri.

[14] Neljapäevased või laupäevased õhtused koosviibimised, kus tüdrukud ühiselt valmistasid endale veimevakka. Koos kedrates või kududes sai ohtrasti lauldud, mõistatatud mõistatusi.

[15] ERA II 130, 210 (5) Muhu.

[16] Vrd. R. Põldmäe, H. Tampere, Valimik eesti rahvatantse. Tartu 1938, lk. 3—5.

[17] Metsik oli õlgedest tehtud ja inimesena riietatud nukk, millele omistati sigivusmaagilisi omadusi. Vastlapäeval viidi nukk laulu ja pillimängu ning tantsu saatel võõra valla maa-alale ning põletati seal pidulikult (või jäeti lihtsalt maha). Seeläbi loodeti vabaneda õnnetustest ja muredest. Vt. M. J. Eisen, Eesti mütoloogia. Tallinn 1919, lk. 121—123.

[18] Eesti-ma rahva Kalender ehk Täht-ramat 1839 aasta peäle. Tallinn 1838, lk. 19—20.

[19] Vt. H. Laakmann, W. Anderson, Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680. Tartu 1934, lk. 23.

J. Chr. Petri kirjeldab jaanipäeva pühitsemist: «Pärast kella üheksat õhtul, kui hakkas nõrgalt hämarduma, tulid kõik mõisa talupojad mehed, naised ja lapsed mõisaõue ja moodustasid rongi (Prozession). Meestel olid punased paelad kübara ümber, mõned mängisid igasugustel pillidel, nagu torupill, parmupill, vana viiul, seitsmekeeleline kannel [— — —]. Vali juhhei, mõnikord õnnesoovidest, vahel naljatustest saadetud, kõlas üle õue, nii et ligidalasuvad metsad vastu kajasid. Naisisikutest

Setu neiud külatänaval laulmas

vanimad, kes sageli etendavad ämmaemanda ja arsti või soolapuhuja osa mõisadeski, on tavaliselt eeslauljad ja ülejäänutel tuleb ainult tähele panna, et vananaiste laulule «kaasikene» ja «kannikene», nende laulude põhiväljendiga, õigel ajal sekka lüüa. Loomalautadele ja seal asuvaile loomadele langes esmalt osaks au pealelauldud saada, kuna talupoegade naised viskasid loomadele ette teatud taimi, mida tuleb korjata päeva kindlaksmääratud tunnil ja mis peavad aitama katku, õnnetuse ja mitmesuguste muude halbade juhuste vastu. Siit läksid nad lakkamatu laulu saatel mõisaomaniku teiste majapidamishoonete, küüni, aida, rehe jne. juurde, seda kõike hästimõeldud kavatsusega, taeva õnnistust oma härrastele paluda... Nüüd järgneb tants torupilli saatel ning ülejäänud öö saadetakse

mööda majaesisel platsil või rehes, osalt laulu ja tantsuga, osalt joomise ning tuletegemisega, mida nad süütasid kõrgematele kohtadele, et selle ümber tantsida või sellest üle hüpata.»[20] Siit ilmneb laulu tähtsus maagiliste tavade saatjana.

Vanade laulurohkete koosviibimistena mainitagu veel kirmeseid (kiriku nimepäevade pühitsemised, mis pärast n. ö. ametlikku osa — jumalateenistust — kujunesid täiesti rahvapäraseks lõbutsemiseks laulu ja pillimängu saatel), vakuseid ja talguid.

Tähtsat osa laulutraditsiooni säilitamisel etendasid ka kõrtsid, need talurahva populaarsed koosviibimiskohad, kus lauldi, mängiti ja tantsiti.

Üldistades võib seega öelda, et lauldi igal pool, kus esines kollektiivset koosviibimist — olgu see siis töö juures või puhkehetkedel. Selle kõrval esines laulmist ka üksinda — tüütu töö kergendamiseks või teel olles ajaviiteks.

Edasi kerkib küsimus — kes olid lauljad? On selgunud, et viimastel sajanditel ei tuntud meil elukutselisi laulikuid. Laulis tegelikult kogu rahvas, kusjuures võis esile kerkida silmapaistvamalt andekamaid laulikuid. Laululist andekust võis esineda perekonniti ja sugukonniti — lauluoskus n. ö. pärandati põlvelt põlvele.[21] Andeka lauliku ümbertöötlused läksid ka ümberkaudse rahva suhu. Laule õpiti ühistöödel ja koosviibimistel.

Enam-vähem väljakujunenud näisid Eestis olevat siiski erilised pulmalaulikud.

Teiseks iseloomulikuks jooneks Eesti laulualale on naislaulikute domineerimine. Kui näiteks Karjalat iseloomustab meeste kahelaul, siis Eesti on tüüpiline naistelaulu maa. Sellest on arvukalt teateid. Nii märgib A. W. Hupel: «Laul on õigupoolest omane naistele: pulmades on erilised naised lauljateks, ometi löövad ka mehed kaasa, niipea kui joogid on rõõmu üldiseks teinud.»[22] J. Chr. Petri teatab, et laulmist harrastavad peamiselt naised, kuna mehed tegelevad pillimänguga;[23] teisal: «Peamised lauljad on naisisikud, eriti pulmades ja ristsetel.»[24]

---

[20] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II, lk. 257—259.

[21] Sellele osutatakse ka rahvalauludes. Mainitakse, et ollakse «lauliku soost», et «laulik oli mu isa, laulik oli mu ema». Analoogilist nähtust silmapaistvamalt väljaarenenud kujul võib kohata Karjala laulikute juures. Näiteks Perttuste suguvõsast on võrsunud rida kuulsaid laulikuid. Üldse võib Karjala laulikute juures märgata sageli lauluande ja laulurepertuaari pärandatavust (eriti eepiliste laulude alal).

[22] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II. Riga 1777, lk. 133.

[23] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II, lk. 171.

[24] Sealsamas, lk. 68.

Naiste juhtiva osaga lauluvara esitamisel ja edasikandmisel seletub ka Eesti regivärsilise rahvalaulu lüürilis-naiselik laad ning lüürilise laulu domineerimine eepilise laulu arvel.[25] «Mehed ei laulnud nisukesi laulusid (s. o. regivärsilist laulu), ikka naised laulsid. Mehed palju ei laulnudki; enne ei laulnud teistele sekka.»[26]

Naiste määrava osaga laulmisel on arvatavasti seletatav ka asjaolu, et laul ja pillimäng olid eraldatud. Regivärsilist rahvalaulu esitati pillimängu saatel kui üldse, siis väga harva. Teateid kandle (või torupilli) saatel laulmisest peaaegu ei ole. Sectõttu ei saa näiteks «Kalevipoja» algvärsse («Laena mulle kannelt, Vanemuine! Kaunis lugu mõlgub meeles, muistse põlve pärandusest ihkan laulu ilmutada») lugeda adekvaatseks laulutava esituseks, vaid lihtsalt poeetiliseks pildiks, mis on mõjustatud niihästi omaaegsest romantilisest kujutelmast rahvalauliku ja laulude esitamise kohta kui ka võib-olla teadetest antiikaja laulikute ja laulmisviisi kohta (mis sageli või isegi enamasti sündis pilli saatel).

Külapidu («kirmask») setu külas Värska jõe kaldal.
A. O. Väisäneni foto 1914

[25] Karjalast on näiteks tähelepanekuid, et meeslaulikud esitasid just eepilisi laule.

[26] ERA II 161, 337 (19) Kuusalu.

Rattas laulmine Kihnus a. 1948. *R. Viidalepa foto*

Laulude esitamisviis on küllalt mitmepalgeline. Olemasolevate andmete põhjal võib öelda, et Eestis on esinenud kõik laulmisviisid ühelaulust alates ja kooriga lõpetades. Teateid ei ole ainult kahelaulu kohta, mis on omane just meestelaulule (mis teatavasti Eestis on üldse haruldane). On esinenud seega järgmised suhted: ühelaul, eeslaulja koori saatel (ka kaks eeslauljat ja koor), koor ning kaks koori. Pulmades võis esineda kahe lauliku vastamisi laulmist.[27] Teateid on ka laulmisest kahe paariga: esimene paar oli eeslauljaks, teine paar kooriks.[28] Laul-

[27] Kahe laulja vastamisi laulmist (võistulaul) ei tule ära segada nn. kahelauluga, kus üks laulja esitab värsi, mida teine kordab jne. Vastamisi laulmisel kumbki laulik esitab terve laulu.

[28] E, StK 34, 74 (2) Kursi.

misest kahe kooriga kirjutab A. W. Hupel: «Nad (s. o. eestlased. — Ü. T.) laulavad kõik ainult ühehäälselt, aga enamasti kahes kooris, nii et iga ühe jõugu poolt lauldud rida teise poolt korratakse.[29] Ka J. Chr. Petri märgib kahe kooriga laulmist,[30] rõhutab aga teisal, et ühte rida võidi mitu korda korrata.[31] Kahe kooriga on lauldud mõisa töödel. Põhja-Eestis esitati kiigelaule kahe kooriga.

Laulu esitamisel oli põhivõtteks iga värsirea kordamine. Eeslaulja alustas laulmist, koor hakkas laulma värsirea viimasest silbist, kordas värssi, eeslaulja vaikis senikaua ja alustas uuesti laulmist koori poolt lauldava värsirea viimasel silbil, laulis selle kaasa ning esitas seejärel uue värsi jne. Ühe värsi kordamist mitu korda esines setu laulus. Koor (või kaaslaulja) ei pruukinud värsse korrata täpselt. Tavaliselt esines värsi kordamisel varieerumist, peamiselt just rütmis. Laulmata jättis koor mitteolulised täitesõnad (teinekord liidetud sinna ainult eeslaulja poolt).

Töö juures lauldi töötamise rütmis. Kiigel jälle lauldi kiige õõtsumise rütmis.[32] Pidustuste puhul esines laulmist nii istuva rühmana kui ka seistes ning liikudes. Liiguti tavaliselt ringis, nii sõõrina (näod ringi keskpaiga poole) kui ka rongina (üksteise järel, külgedega ringi sisse). Üksikjuhtudel esines keerukamaid, juba tantsulisi liikumisviise (näit. Mustjala pulmarong).

Olenevalt sellest, kas lauldi istudes, seistes või liikudes, muutus laulu rütm ja tempo.

Laulmisel seistes või istudes õõtsutati keha laulurütmis. «Kui vanasti pulmades lauldi, siis laulikud ei seisnud lauldes mitte liikumatult paigal, vaid «jalgu pääl kiigutive».» [33] «Üks oli laulik, aga pulmarahvast see laulik võttis koa, need aitasid laulda. Neid oli 4—5 tükki, kes järel laulsid, muidu es ole jo mõnu mette, kui üksainuke laulis. Olid sedasi üksteise õlanukkidest kinni ja sedasi õõtsusid ise. Jalad olid ikke paigal, aga õladest liikusid.» [34] Analoogilisi teateid on veelgi.[35]

Koor oli Eestis üldiselt ühehäälne. Erandiks on setu koor, mis laulis (ja laulab) kahe- või kolmehäälselt (madal «torrõ'» ja kõrge «killõ'» on saatehääled).

Kokkuvõtvalt võib märkida, et nagu läänemere-soome hõi-

---

[29] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, lk. 133.
[30] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten II, lk. 68.
[31] Sealsamas, lk. 173.
[32] EÜS IX 928 (13) Peetri.
[33] ERA II 35, 485 (2) Põlva.
[34] ERA II 130, 227 (1) Muhu.
[35] ERA II 130, 452 (6) Muhu.

mude lauludes, nii ka laulude esitamisviisis on palju ühisjooni. Põhiliselt esineb kaks suurt laulutavade peatüüpi: kahelaul ja rühmalaul. Esimene iseloomustab meestelaulu ja esineb peamiselt Karjalas, varem ka Soomes. Rühmalaul on valdavalt naistelaulule omane ning esineb Ingeris, Lõuna-Karjalas ning Eestis. Rühm moodustab koori, milles üks või kaks lauljat toimivad eeslauljatena. Laule esitatakse enamasti seistes või liikudes.[36]

Eriküsimuse moodustavad lõppriimiliste rahvalaulude esitamistavad. Võib märkida, et seoses lõppriimiliste rahvalaulude esitamisega pole kindlailmelisi, traditsioonilisi tavasid välja kujunenud. Täheldada võib meeste osatähtsuse kasvu laulmisel. Riimilisi laule laulsid enamasti noored mõlemast soost. Paljud riimilised laulud on seotud liikumisega (tantsud, ringmängud). Riimilisi laule esitati tihti pillimängu (kannel, lõõts) saatel. Kindlat kohta riimiliste laulude esitamisel ei olnud. Eelistavalt lauldi neid külapidudel, kiigel, laupäevaõhtustel noorte koosviibimistel. Teateid ei ole riimiliste laulude laulmisest töö juures (erandiks on talgud, eriti talgute lõbustuslik osa).

Seega näeme, et laulmine oli tihedas ühenduses töötajate igapäevase eluga, — tööga, eriti aga lõbustustega. Laul koos tantsu ja mänguga oli kui mitte ainukeseks, siis väga oluliseks momendiks pidudel ja koosviibimistel. Laulu, tantsu ja mängu tihedas sidemes avaldub rahvaluulele omane sünkretism. Oluline on märkida, et laulmine oli enamasti kollektiivne, harva individuaalne. Laul oli omal kombel külaühiskonnas kollektiivseks organisaatoriks, oli lahutamatult seotud talurahva elu ja võitlusega, oli selles võitluses innustajaks ja ühtlasi relvaks.

---

[36] Eesti rahvalaulude esitamise kohta vt. ka Elsa Enäjärvi-Haavio, Pankame käsi kätehen. Suomalaisten kansanrunojen esittämistavoista. Porvoo-Helsinki 1949.

5. RAHVALAULIKUD

Rahvalaulud kajastavad mitmekülgselt eesti talupoja elu, tema mõtteid ja tundeid. Seetõttu on arusaadav, et väljapaistvamad rahvalaulude esitajad — rahvalaulikud, kes jätkasid rahva vanu laulutraditsioone, olles ühtlasi võimelised neid vajaduste ja olude kohaselt ümber kujundama või edasi arendama, olid üldiselt tuntud ja hinnatud. Seda enam, et «kõigile ei ole seda õnne kingitud, oma südame tundmustele osavalt sõna anda . . .» [1] Laulikuid peeti seepärast headeks ja tarkadeks inimesteks.

Nagu paljudel teistel rahvastel, nii on eestlastelgi olnud suurlaulikuid, oma ala tõelisi meistreid. Varasematest aegadest puuduvad meil aga vastavad andmed. Peamiselt alles möödunud sajandi viimasest veerandist alates hakkab korjandustes esinema lühikesi teateid laulikute kohta. Pikemaid eluloolisi andmeid on olemas ainult üksikutest laulikutest, nagu mõnedest Setu «lauluimädest» ning Paistu ja Kuusalu laulikutest.

Meil puuduvad teated professionaalsetest eesti rahvalaulikutest, kellele laulmine oleks olnud ülalpidamise hankimise vahendiks. Eesti rahvalaulikud olid töötavad inimesed, kes teistest erinesid ainult oma lauluande ja laululoomise oskuse poolest.

Tinglikult võib professionaalseteks laulikuteks pidada nn. pulmalaulikuid (kaasitajaid), keda kutsuti pulma eeslauljaks mõnikord isegi kauge maa tagant. Iga laulik ei sobinud pulmalaulikuks; selleks võis olla eriti osav ja kiire reageerimisega laulik, kes oli võimeline improviseerima ülistus- ja pilkelaule ning võistlema vastaspoole laulikutega. Samuti pidi pulmalaulik põhjalikult tundma kohalikku keerukat pulmakombestikku ning teadma sellekohast laulurepertuaari. Kuigi neile üldiselt ei tasutud pulmas laulmise eest, leidub siiski ka vastupidiseid teateid: «On ka old, kes maksu eest pulma toodud laulma. Enamasti makstud siis nasama söögi-joogiga.» [2]

[1] Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest. «Maailm ja mõnda». Tallinn 1953, lk. 355.

[2] EÜS IX 927 Peetri.

Enamikel juhtudel on lauluanne, samuti ka suurem osa laule vanematelt päritud. Sellele viidatakse rahvalauludeski:

Laulik on minu isake,
laulik on minu emake,
laulik lapse kiigutaja,
luuletajad vennad noored,
veeretajad vennanaised:
laulik peab minustki saama . . .[3]

Laule õpiti ühiste tööde juures või lõbutsemistel, eelkõige kiigel ja pulmades. Laulikud ise on öelnud, et oma laulud olevat nad õppinud «tütarlapsena vaimupõlves töö juures»[4] või «vanematelt tüdrukutelt lapsepõlves kiigel . . .»[5]

Laulude loojateks ning esitajateks on meil olnud nii naised kui mehed. Suhteliselt rohkem on siiski olnud naislaulikuid. Nii kõnelevad teated: «Tüdrukud olid enamasti ikka need lauljad. Mehed ajasid niisama lehtpilli ehk laulsid jälle oma laule.»[6] Korduvalt võib leida andmeid selle kohta, et mehed olevat sageli laulnud kõrtsis viibides.[7] Väljapaistvatest meeslaulikutest on aga meil vähe teateid.[8]

Laulikute vanuse kohta tuleb märkida, et eeslauljaks oli tavaliselt mõni keskealine või vanem inimene. Noori ei peetud selleks sobivaks, sest neil puudusid küllaldased kogemused. Noortel tuli leppida laulude kuulamise ja õppimisega ning kooris kaasalaulmisega. Kooris võisid laulda mitmesuguse vanusega laulikud. Teistega kaasa ei laulnud vaid lapsed.

Pulmalaulikuteks olid ikka vanemad naised, mitte tüdrukud. Aga kiigel laulnud nii noored kui vanad. Noored istunud kiigel, vanad kiige juures. Vanad laulnud ees, noored järele.[9] On aga ka teateid, et kiigel laulnud ainult noored tüdrukud. Naise tegevuses ja käitumises üldse oli abielu tähtsamaks piirikiviks — mis oli lubatud tüdrukule, see polnud enam lubatud naisele, ja vastupidi. See kajastub ka lokaalselt erinevates laulmiskommetes. Nii on Kuusalust Kolga külast pärit järgnev teade: «Saa-

---

[3] Valimik 1948, lk. 29.
[4] EÜS VIII 558. Vaim = naisteoline mõisas.
[5] EÜS VIII 789.
[6] EÜS IX 925 Peetri.
[7] EÜS IX 822; EÜS XII 32/33; EÜS XII 83/84.
[8] Üht tuntumat meeslaulikut, keda olevat nimetatud «Vanaks» ehk «Vanaks laulumeheks», meenutab Kreutzwald oma kirjavahetuses; ta märgib, et olevat teda viimati näinud 1811. a. jõulude ajal ühes pulmas «kui kõrges eas rauka». Fr. R. Kreutzwaldi kiri Neusile 13. VII 1847, Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn 1956, lk. 22.
[9] EÜS VIII 572.

nud tüdruk naiseks, olnud ta laulule kadunud. Juba teoajal loetud häbiasjaks, kui keegi naine veel kiigel käinud, või veel hullem, kiigel laulnud. Vaadatud põlgtusega niisuguse ülekäte läinud naise peale.» [10] Kuusalu ranna külades ei tehtud sellest aga küsimust, kas oli naine või tüdruk, tähtis oli, kes aga laulda oskas. Sellest kõneleb ka teade Harju-Jaanist: «Kõige suuremad lauljad olid muidugi tüdrukud ja noorikud; kuid laulsid ka naised... Noorikud käisid niisama kiige peal, isegi naised ei jäänud teistest maha... Mõnikord oli võistluski laulmises tüdrukute ja naiste vahel lahti läinud.» [11]

Tuntumaid rahvalaulikuid

Allpool püütakse anda ülevaade eesti silmapaistvamatest rahvalaulikutest, kusjuures eraldi on peatatud Põhja-Eesti, Lääne-Eesti ja Lõuna-Eesti laulikutel.

Meie väga rikkalikult laulualalt — Põhja-Eestist — on peaaegu igast kihelkonnast teada terve rida laulikuid, kellelt on rahvalaule kogutud. Juba ainuüksi Kuusalu kihelkonnast, kust on kirja pandud mitu tuhat lauluteisendit, on andmeid ka paljude laulikute kohta. Siit on pärit näiteks Simititsa asunduse [12] parim laulik Els Mikiver (rahvasuus Migivor; sündinud Einok), kes sündis 1824. a. Kiiu-Aablas ning elas hiljem Virve külas, 1846. a. abiellus Tõnu Mikiveriga. Neil oli 3 poega ja üks tütar. Laste ja nende perekondadega koos asus Elski Simititsasse, kus ta suri 1900. a. Oma lauluoskuse on Els Mikiver pärinud arvatavasti emalt, kes «kuulus suurde ja põlisesse Virve küla Vaagiströmide sugukonda».[13] Laulikult on kirja pandud rohkesti rahvalaule, neist üle 170 on avaldatud kogus «Vana Kannel» III.

Teiseks suuremaks laulikuks Simititsas oli Ann Tootsel (ka Tootelselg), kellelt on kogutud nii laule kui viise. «Vana Kandle» III köites leiame rohkem kui 120 temalt saadud laulu. Ann Tootsel (sündinud Kröönvalk) sündis 1840. a. Kuusalus Tapurla Kadapikul vabadiku tütrena. 1861. a. abiellus ta Mart Tootseliga. «Tootselid olid ärksamaid inimesi ja esimesi ajalehelugejaid rannas... Meie laulik oli jällegi nimekast Kröönvalkide perekonnast... Kröönvalgid ja sama sugukonna teised liinid, Salströmid ja Aamanid on kõik andnud terve rea häid lauli-

[10] EÜS IX 811/4 Kuusalu, Kolga k.
[11] EÜS IX 820 Harju-Jaani.
[12] Kuusalu väljarändajate poolt XIX sajandi lõpul rajatud Simititsa asundus oli endises Jamburi maakonnas (praegune Kingissepa rajoon Leningradi oblastis).
[13] Vana Kannel III. Tallinn 1938, lk. 46.

kuid ja pillimehi... Anne õde Mai Kravtsov oli viimastel aegadel nimekaim laulik Kolga rannas...»[14]

Suureks laulikuks oli ka Els Vaagiström, kellelt saadud laulud, arvult üle 120, on ilmunud samuti «Vana Kandle» III köites. Els Vaagiström (sündinud Siiberg) sündis 1826. a. Kuusalus Kiiu-Aablas Suugu talus. Abiellus 1846. a. Laulikul oli kaks poega — Elias ja Jaan. Jaaniga koos asus Elski hiljem Simititsasse, kus ta 1912. a. suri.[15]

Põhja-Eestist on teada veel teisigi laulikuid, nagu Joosep Kilström, Eva Roopen-Reinberg ja Kadri Viikstrom (kõik Kuusalust), M. Paemurd (Jõelähtmest), Marie Kilu (Jõelähtmest, 1947. a. autasustatud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga), Jüri Kulp (Amblast) jt.

Rahvalaulik Els Mikiver.
Foto a. 1899

Lääne-Eesti rahvalaulikutest on paljude rahvaluulekogujate tähelepanu äratanud Kihnu laulik Liis Alas, kellelt on ajavahemikus 1907—1937 kirja pandud 72 laulu (123 varianti) ja üle 100 lehekülje muinasjutte, muistendeid ja uskumusi. Liis Alas on senini meil ainuke rahvalaulik, kellest on kirjutatud pikem uurimistöö,[16] milles antakse ülevaade lauliku eluloost, iseloomustatakse tema laule ja jutte ning käsitletakse variatsioonilisuse küsimust tema laulurepertuaaris. Mainitud töö põhjal on iseloomustatud rahvalaulik Liis Alasit ka käesolevas kirjutises.

Liis Alas (hüüdnimed «Kuraga Liis» ja «Aia vana»; sündinud Vesik) sündis 1850. a. Kihnus Rootsi külas kehvas paljulapselises perekonnas. Tema isa suri noorelt. Perekonna ülalpidajaks jäid ema ja Liis kui kõige vanem laps. 1877. a. abiellus Liis

[14] Vana Kannel III, lk. 47.
[15] Sealsamas.
[16] O. Niinemägi, Liis Alas — Kihnu rahvalaulik. Diplomitöö TRÜ-s. Tartu 1954, 185 lk.

Rahvalaulik Mari Paemurd

Jakub Alasiga, kes aga peagi suri. Seejärel asus laulik noorema venna hooldajana elama Lemsi külla Kuraga tallu. Venna abiellumise järel aeti Liis majast välja; ta elanud siis vanas ahjuta tares. Et vend Liisi maad oma poja nimele kirjutas, algas venna ja õe vahel Kuraga talu pärast kohtuprotsess, mis kestis peaaegu Liisi surmani. Protsessi võitis vend, kes oli saanud jõukaks laevaomanikuks ning oli advokaadid ära ostnud. Liis aeti välja ka vanast tarest. Kodutuna rändas laulik nii Kihnu saarel kui ka mandril, parandades ja kududes võrke ning valmistades veimi, et endale ülalpidamist teenida. Temast peeti lugu kui osavõtlikust inimesest, osavast töötajast, suurest laulikust ja tabava sõnaga jutustajast.

Töö eest ehitati Liisile, kui ta oli üle 70 a. vana, talgute kor-

ras Lemsi külla väike majake. Lähedal asetseva vana aia järgi nimetati see Aia majaks (vrd. «Aia vana»). Siin elas Liis kuni surmani (1939. a.).

Liis Alas sai varakult tunda vaeslaste ja leskede kibedat ja kaitsetut elu, mis oli täis lõputut võitlust igapäevase leiva ja kodupaiga pärast. Tihe side rahvaga, töö ja laul aitasid aga tal püsida alati lõbusana ja optimistlikuna. Kaasaegsete iseloomustuse järgi olnud Liis Alas «käbe, tuline ja erk nagu säsi, pulmades esimene laulumees ja naljategija».

Lauliku lapsepõlve- ja noorusaastail lauldi regivärsilisi rahvalaule mitte ainult pulmapidudel, vaid ka tööle minnes ja töölt tulles, Kihnu neidude omapärastel käsitööõhtutel — «ülaljõstmistel», rahvamängudel jm. Liis Alasi laulude põhiosa moodustavadki tollal Kihnus lauldud laulud. Tema laulurepertuaar on väga mitmekülgne. Selles kajastuvad nii ühiskondlikud olud kui ka lauliku isiklikud kalduvused ja tema ande omapära.

Liis Alasilt kirjutatud laulud võib jaotada järgmistesse rühmadesse: 1) jutustavad laulud (arvult 11); 2) ühiskondlikkude vahekordade laulud ja orjuslaulud (8); 3) armastus- ja abielulaulud (26); 4) kodu- ja lapsepõlvelaulud (3); 5) laulud laulust ja rõõmust (4); 6) pühade ja lõbustuste laulud (4); 7) rahvamängude laulud (4) ja 8) lõppriimilised laulud (12).[17] Mitte kõik rühmad ei esine Alasi laulurepertuaaris võrdselt. Paistab silma jutustavate laulude rohkus ja täiuslikkus. See tuleneb esiteks sellest, et eepilised laulud olid XIX sajandi II poolel Kihnus veel tuntud ja lauldavad, teiseks aga sellest, et laulikul oli üldse kalduvus eepikasse (oli ta ju ka andekas ja hinnatud jutustaja). Vanu jutustavaid laule on Liis Alas vaeslapselaulude kõrval pidanud oma lauluvara kõige väärtuslikumaks osaks, esitades neid rahvaluulekogujailegi esmajärjekorras.

Eriline koht tema repertuaaris on ühiskondlikke vahekordi kajastavail lauludel. Sellesse rühma kuuluvaist lauludest on just Liis Alasilt kirjutatud kõige sisukamad ja täiuslikumad variandid (vaeslapselauludest näiteks on tema repertuaaris esindatud kõik Kihnus tuntud tüübid).

Oma lauludesse on Liis Alas võrdlemisi vabalt suhtunud, muutes ja täiendades üht ja sama laulu kord rohkem, kord vähem. Esinevad muutused on lauliku poolt tahtlikult tehtud. Juhuslikke, mäluvigadest tingitud muutusi esineb minimaalselt, sest laulikul oli haruldane mälu. Nii võis ta 87-aastasena esitada laule peaaegu samal kujul kui 30 aastat varem.

Kuigi Liis Alas polnud saanud kooliharidust ega osanud kir-

[17] O. Niinemägi, Liis Alas — Kihnu rahvalaulik. Diplomitöö TRÜ-s. Tartu 1954, lk. 21. Jutustavad rahvalaulud on O. Niinemäel nimetatud lüro-eepilisteks.

jutada, oli ta oma aja kohta tark ja arenenud inimene, kes kunstniku pilguga jälgis ümbritsevat elu, mõistis nii selle tumedaid kui ka heledaid külgi. Tõelise rahvalaulikuna oli ta mitte ainult rahva lõbustaja, vaid ka kasvataja.

Rahvalaulik Liisu Orik. *E. Niidu foto 1950*

Lääne-Eestist on meil üksikuid huvitavaid teateid selle kohta, et pulmalaulikuiks on olnud mitte naised, vaid mehed. Nii kõneleb teade Ansekülast (Saaremaalt): «Pulmadel ja jootudel laulnud rahvalaulusid muiste ainult mehed. Naiste laulu peetud inetuks ja naeruväärseks . . .» [18] Tõstamaa tuntumaks pulmalau-

[18] «Eesti Kirjandus» 1922, lk. 110.

likuks möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul on olnud Hendrek Jantson (Janson). Ta sündis 1861. a. ja elas Tõstamaa kihelkonnas Tõstamaa vallas Tõhela külas. Ametilt oli ta rätsep ja rändkaupmees. See on ka kõik, mida teame tema eluloost. Oma laulud õppinud ta juba lapsepõlves ja hiljem pulmades vanadelt laulikutelt. Samas külas elanud laulik Vana Riinu, kellelt Jansongi laule õppinud. Jansonilt on kogutud peamiselt pulmalaule,[19] mida ta suurel arvul osanud.

Teisena võib Tõstamaalt nimetada Liisu Orikut, kes mõnikord on esinenud H. Jantsoniga koos. Ka L. Oriku repertuaar koosneb peamiselt pulmalauludest. Temalt on veel 1950. aastal, kui ta oli 76-aastane, kirjutatud 40 rahvalaulu.[20]

Kõige rikkalikumalt andmeid on meil Lõuna-Eestist, eriti selle omapärasematest alarajoonidest — Mulgimaalt ja Setumaalt.

Mulgimaalt on pärit eesti suurim rahvalaulik Epp Vasar. Lauliku avastas esimene teadusliku ettevalmistusega eesti keeleteadlane ja folklorist Mihkel Veske. 1875. a. esines M. Veske Õpetatud Eesti Seltsis ettekandega, milles ta märkis, et tänu õnnelikule juhusele on talle üks eesti talunaine üksinda üle 500 rahvalaulu peast dikteerinud. Hiljem on laulik talle veel 100 laulu esitanud. M. Veske arvestuse järgi sisaldas lauliku repertuaar üle 10 000 värsi, seega rohkem värsse kui saksa rahvuseepos «Niebelungenlied» (selles on 9000 värssi), veidi vähem kui vana-kreeka «Odüsseia» (milles 12 000 värssi), kaugelt rohkem aga kui on rahvaehtsaid värsse «Kalevipojas» (neid olevat umbes 7600 värssi).[21]

Veske on rõhutanud Epp Vasara haruldast meelespidamisvõimet. Ta kirjutab, et kuigi nii suurt arvu üksikuid laule on raskem meeles pidada kui jutte, on laulik talle esimesed 50—60 laulu dikteerinud ilma pikema mõtlemiseta ning hiljem vajanud mõtlemiseks väga lühikest aega. Seejuures ei olevat ta ühtegi laulu korranud.[22]

1884. a. teatas Veske, et ta on kirjutanud Epp Vasaralt umbes 800 laulu, mitte vähem kui 14 000 värssi. [23]

Epp Vasar sündis 1828. a. Paistu kihelkonnas Loodi vallas, kus ta isa Hendrik Muri pidas renditalu. «Epp õppis ainult vallakoolis, ja tema kirjaoskus ei võinud suur olla. Ta abiellus 19-aastaselt naabritalu sulase Jakob Vasaraga, kes asus Loodi

[19] Vt. ERA II 172, 14 jj.

[20] KKI 12, 366—368, 437—508 Tõstamaa.

[21] M. Veske, Über eine estnische Sängerin. Sb. GEG 1875. Dorpat 1876, lk. 18.

[22] Sealsamas.

[23] R. Põldmäe, Dr. Mihkel Veske ja rahvalaulik Epp Vasar. «Edasi» 7. apr. 1956.

mõisa moonameheks. Neil olevat sündinud 4 poega ja 2 tütart. Mees jäi vanemas eas põduraks ja perekond oli sunnitud siirduma Viljandi linna, kus Epp töötas pesunaisena ja toitis perekonda ning meest. Nende vanem poeg töötas Tartus ja kutsus vanemadki sinna elama. Koduvalda külastades jutustanud Epp, et tema mees olevat juba surnud ja ta ise elavat doktor Veske juures, kes olevat võtnud tema noorema tütre endale kasulapseks. Pole teada, kuidas nad elasid pärast Veske lahkumist Tartust 1886. aastal. Epp Vasar suri 1895 ja maeti Tartusse, kus ta oli elanud ligi 20 aastat.» [24]

Iseloomult olnud Epp alati lõbus, lahke ja sõbralik ning paistnud silma oma lauluoskuse ja laulude rohkusega. Epu koduvalla rahvas mäletas teda kui tuntud laulikut.

Laule olevat Epp õppinud teistelt laulikutelt, kuid ta olnud võimeline neid ka ise looma. Temalt kirjutatud lauludest olevat 20—30 olnud ta enda noores eas loodud laulud, mis olevat levinud ka rahva sekka.

Sisuliselt kajastavad Epp Vasara laulud, nagu seda M. Veske märkis, rahva elu kõiki nähtusi, nii tööd kui puhkust. Siin esineb lõikus- ja jõululaule, kiigelaule jm., eriti rikkalikult on laule, milles armastusest ja pulmadest kõneldakse.[25] Mõned neist lauludest kuuluvad kaugesse aega, enamik aga kajastab möödunud rasket orjaaega. Suures enamuses olid ta laulud regivärsilised, kuid leidus ka mõningaid riimilisi laule.

M. Veske on peale laulude Epp Vasaralt kirja pannud veel 120 mõistatust ja 16 muinasjuttu ja muistendit. Lisaks neile on A. v. Oettingen ja E. Schultz-Adaievsky saanud temalt üle poolesaja viisi.

Kahjuks on suurlaulikult tehtud kirjapanekute enamik kaotsi läinud; säilinud on vaid umbes 250 laulu. Olemasolevad materjalid võimaldavad aga kindlaks teha Epp Vasara kui tõelise suurlauliku repertuaari rikkalikkust ning osutavad, et laulik tundis oma kodukihelkonna kogu repertuaari.[26]

Mulgimaalt on teateid teistestki suurtest laulikutest. Nii on Karksi laulikult Mai Kapralilt saadud lauludest üle 145 avaldatud teoses «Vana Kannel» IV; rahvaluule kogujaile on sama kihelkonna laulikud Mai Arak ja Reet Hennok laulnud kumbki saja laulu ümber.

Laialt tuntud on ka Paistu laulik Liisu Mägi, kellelt ainuüksi 1922. a. pandi kirja ligi paarsada laulu[27]; üldse olevat

---

[24] R. Põldmäe, Dr. Mihkel Veske ja rahvalaulik Epp Vasar. «Edasi» 7. apr. 1956.

[25] M. Veske, m. t.

[26] R. Põldmäe, m. t.

[27] H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935. lk. 12.

Rahvalaulik Nesteri Hemmo. *A. O. Väisäneni foto 1912*

temalt üle 9000 rea vanu laule saadud.[28] Üle Paistu, Tarvastu ja Viljandi kihelkondade oli see laulik tuntud «Puru Liisu» nime all. Teda veeti pulmast pulma ja tema lõputut kaasitamist kuulati põnevusega ööd läbi. Kõikjal suutis ta oludele kohaneda, suutis otsekohe leida ja kombineerida vastavaid värsse, nii et ta tundus alati uuena, tundus «laulikuna, kellel kunagi sõnadest puudu ei tule».[29]

---

[28] E. P ä s s, Viljandimaa rahvaluule. Tartu 1936. (Äratrükk koguteosest «Viljandimaa» I.)

[29] E, StK 10[a], 19/28 Paistu.

Liisu Mägi sündis 1831. a. Holstre vallas. Vaeste vanemate lapsena pidi ta juba varakult ise enda eest hoolitsema ja iseseisvalt elama.

Liisut jätkunud igale poole, kus noorus ilutsenud, kõikjal olnud ta esimene hakkaja ja algataja — kiigel, õitsel, talgutel, pühade mängudes ja tantsimises, isegi tööl oli tal energiat laulmiseks. Lauliku kuulsuse võitnudki ta juba varakult.

Alates 82. eluaastast elas laulik väimehe väikekohas Holstre mõisa piirkonnas. Oma viimased paarkümmend eluaastat oli laulik pime, kuid isegi 90-aastasena olnud ta «veel õieti terve ja tugev, elav ja liikuv».[30] «Aga kui süttivad tal sõnad, siis saab eidekene taas nägijaks,» kirjutab rahvaluulekoguja. «... Laulik isegi sattub varsti ekstaasi, paisust pääseb värsside valing — ja imelik on siis näha, kuidas ta hääl muutub majesteetlikuks, seis sirgeks ja uhkeks, kuidas viskab ta hooti pää üles ja kuidas põrutab ta vahel jalaga takti ning hõiskab loodusliku hooga: õissa! Ja siis võlub laulik oma kuulajad.» [31]

Oma laulud on Liisu kuulnud ja õppinud Paistust ja selle ümbrusest. Laulude õppimiseks aitas kaasa lauliku sagedane esinemine pulmades ja võistlus teiste laulikutega. Iseäranis kardetav võistleja olnud Liisule keegi Aidu valla laulik. Sellega võib-olla seletub ka see suur halvakspanu, mis peegeldub Liisu lauludes naabervalla Aidu vastu.

Liisu laulurepertuaar sisaldab laule iga elujuhtumuse kohta. Siin on lõikuslaule, õitsilaule, kiigelaule, aga ka jaani-, mardi- ja jõululaule jne. Rohkesti leidub tal pulma-, vaeslapse- ja eepilisi laule. Regivärsiliste rahvalaulude kõrval on temalt kirja pandud ka riimilisi laule.

Üheks rikkamaks ja omapärasemaks laulualaks on Setumaa, kus on eriti välja arenenud improvisatsiooniline looming. «Nagu mujalgi Eestis, nii ka Setus on lauljaiks naised. Erilisi meeste laule on vähe ja naiste laulude laulmist peavad mehed alandavaks.» [32] Siit on pärit suur hulk laulikuid, nn. «lauluimäsid», kelle laulurepertuaari võib kõrvutada meie suurlauliku Epp Vasara omaga.

Juba Jakob Hurda päevil said setu leelotajate suures peres kuulsaks kolm suurlaulikut — Miko Ode, Martina Irö ja Hilana Taarka, kelle improvisatsioonivõimet ja ainerohkust tuleb tõesti imetleda. Nende lauluoskus ulatus 10 000 kuni 25 000 värsini.[33]

Miko Ode (ametliku nimega Jevdokia Kanniste) sündis

---

[30] E, StK 10[a], 25.

[31] E, StK 10[a], 20.

[32] H. Tampere, Eeslaulja ja koor setu rahvalaulude ettekandmisel. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat IX—X, 1934, lk. 54.

[33] E. Päss, Hilana Taarka. «Eesti Kirjandus» 1934, lk. 5.

Rahvalaulik Mai Kravtsov. *E. Wittofi foto*

Rahvalaulik Marie Kilu. *Foto*

Rahvalaulik Hendrek Jantson. *Foto*

Rahvalaulikud Reet Sutt ja Liis Alas. *Foto*

Rahvalaulik Epp Vasar. *Foto*

Rahvalaulik Liisu Mägi. *Foto*

Rahvalaulik Miko Ode. *I. Mannineni foto 1923*

Antsla pulmakaasitajaid. *V. Thomsoni foto*

Matsuri külas 1857. a.(?) Tema ema oli hea «laululine», kellelt tulevane suurlaulik õppis enamiku oma laule. Miko Ode ise jutustab laulmisest järgmist: «Ku mi' talvõ aol «tulli üles hommogul, varra inne valgõt», sis kedräti ja laulõti, pirdu küllält palotõdi. Hulgah olli' imä, unonaane, unotütär ja ma'. Mi' leelodi kõik muistitsõ' «pikä' laulu'» otsast otsa. Väega' kavvõh käve ma' podruskis... Mitu kõrda võidõldi laulaga' sajah ja kirmasõh.» [34]

25-aastaselt läks Miko Ode mehele Helbi (Kropkova) külla, kus ta hiljem elaski. Tema mehel, kes oli lesk, olnud 6 last, kellega laulikul olnud palju muret ja tegemist, pealegi nagu ta ise ütleb: «Mehe puja' olli' laisa' ja joodigu'.» 9 aasta pärast mees suri. Odel jäi järele kaks oma last, kellest tütar suri. Laulik elatas end kangakudumisega, hiljem aga elas poja perekonnas. Miko Ode suri 1924. a.

Kui Jakob Hurt 1903. a. suvel paar kuud Petseris elas, kirjutas ta Miko Ode käest mitusada laulu, kokku 20 720 värssi. Peale Hurda on temalt teisedki kogujad laule kirja pannud.

Martina Irö (Irina Luik) sündis Satseri vallas Kundruse külas 1857. a.(?) Abiellus 18-aastasena ja asus elama Kolovinna külla. Muistsed «pikad laulud» õppinud ta oma lellenaiselt. Miko Odega, kellega laulik oli ühevanune, käinud ta mitmel pool koos laulmas.

Temaltki kirjutanud J. Hurt 1903. a. terve rea laule, kokku 10 800 värssi, mille hulgas olnud mitmesuguste laulude kõrval ka palju «kuulja ikmiisi» (surnuitke). Irö ise aga öelnud: «Pallõ jäi Hurdal kirotamada'.» Hiljem on laulik teistelegi laulnud. Tema laule on ka fonografeeritud.[35] Suur osa tema lauludest on ilmunud J. Hurda rahvalaulude kogus «Setukeste laulud».

Kolmas Setu suurlaulik Hilana Taarka (Vasila Taarka) on sündinud 1849. a. Võrumaa piiril Hilanamäe külas jõukas põllupidaja perekonnas. Tema isast sai aga joodik, kes müüs pea kõik maad maha, nii et järele jäi vaid ribake hingemaad. Hilana oli neljast lapsest kõige vanem. 13-aastasena hakkas ta emaga käsikivil töötama ning ema õpetas teda siis laulma: «Jahva', jahva', kivikõnõ» jt. Hilana ema oli suur «laululine», kelle juures olid käinud üleskirjutajadki ning kes oli paljudes pulmades kaasitajaks. Temalt õppis ka Hilana oma laulud.

Hilana Taarka laulurepertuaari kuulusid paljud huumoriküllased nalja- ja pilkelaulud. Ta esines oma lauludega Setumaa pulmades ja mitmesugustel pidudel. Esimesel setu laulu-

[34] A. O. Väisänen, Seto lauluimä' ja näide johutise' laulu'. Kodotulõ'. Seto lugõmiku II osa. Tartoh 1924, lk. 7—9.

[35] Sealsamas, lk. 13—16.

peol (1922) esines Hilana Taarka tervituslauluga, mida kaasitasid saatjatena 100 setu rahvalaulikut. H. Taarka esines ka Soome üldlaulupeol (1921. a.). Ta suri 84-aastasena 1933. a. Ajavahemikus 1889.—1922. a. on temalt mitmed kogujad kirja pannud laule ja neid ka fonografeerinud. Suur osa tema lauludest on avaldatud J. Hurda kogus «Setukeste laulud».[36]

Peale nende vanemate ja tuntumate on Setust teada veel terve rida teisi suure improvisatsioonivõimega rahvalaulikuid, nagu Maria Laanetalu, Anastasia Paloots, Matö Raudla, Maria Krüüts, Tatjana Rendla jt., kellelt on tehtud rohkesti kirjapanekuid kahekümnendail ja kolmekümnendail aastail.

Tänapäevalgi kohtame Setumaal rahvalaulikuid. Siin elavad Aleksandra Leivo, Kreepa Pihlaste jt., keda tuntakse kogu Setus. Üle Eesti on tuntud aga rahvalaulik Anne Vabarna, kellel on suuri teeneid setu omapärase laulukunsti populariseerimisel.

Anne Vabarna (rahvasuus «Jako naane») sündis 22. dets. 1877. a. Peipsi rannal Võporsova külas Värska lähedal. Anne ema Kreepa oli «laululine» ja «sõnoline» (eeslaulja). Laululine oli ka tema sõtse (isa õde), kelle lastelaulukesed ning ka mõned pikemad laulud jäid Annele meelde. Sõnolised olid ka Anne kaks õde. 18-aastasena pani isa Anne vastu tema tahtmist naabrusse Tonja külla mehele. Sealsamas elab Anne Vabarna praegugi.

Kuni 50. eluaastani ei saanud Anne Vabarna oma elukohast kaugemale kui Petserisse ja Räpinasse. Hiljem on ta aga korduvalt esinenud laulu- ja rahvapidudel Tartus, Tallinnas jm. Eestis; a. 1931 on ta käinud esinemas Helsingis. Meie kodumaa pealinna 800. aastapäeva puhul esines laulik 1947. a. ka Moskvas koos vennasvabariikide rahvalaulikute ja rahvapillimeestega.[37]

Anne Vabarna laulikuks kujunemisele on suuresti kaasa aidanud meelekibedus, mida ta tundis esimesel setu laulupeol 1922. a., kus temal kui tundmatul ei lastud esineda. Tundes oma võimeid püüdis Anne saada teiste lauluemade vääriliseks ning arendas ja viimistles oma lauluoskust veelgi. Ja Annest saigi suurlaulik, kellelt rahvaluulekogujad on kirja pannud üle 200 rahvalaulu. Tema laulurepertuaar on väga mitmekesine. Siin on nii töö- kui tavandilaule, mängulaule ja pulmalaule, laule laulust ja laulikust, rohkesti eepilisi laule jpm. Tema

[36] E. Päss, Hilana Taarka. «Eesti Kirjandus» 1934, lk. 5—7.

[37] N. Goldschmidt, Lauluema Anne Vabarna 70-aastane. «Rahva Hääl» 8. jaan. 1948; R. Viidalepp, Anne Vabarna 80-aastane. «Nõukogude Naine» 1957, nr. 12, lk. 29.

meloodilise struktuuri ja ettekande viisi poolest haruldasi laule on ka fonografeeritud ja helilindistatud.

Oma aastate kohta on Anne Vabarna suhteliselt veel väle ja käbe. Ta laulab «kindlalt, kogemuste kohaselt». Ühe soololaulu puhul, s. o. «Koolja ikmine» — elab Anne niivõrd kaasa, et lauliku silmad on märjad fonograafitoru juurest tulles. Laulab Anne ja ise koorib kartulit või puhastab seeni, koob sukka või peseb. Käed ei püsi paigal lauldeski.» [38]

XII üldlaulupeo eel autasustati 1947. a. Anne Vabarnat suurte teenete eest eesti rahvakunsti kauaaegsel edukal viljelemisel Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga.

Tinglikult võime eraldada kaht tüüpi rahvalaulikuid. Ühed laulikud oleksid need, kes laulavad kuuldud ja õpitud laule, neid oluliselt muutmata. Võiksime neid nimetada reprodutseerijaiks. Selliseid laulikuid võime kohata kõikjal üle maa.

Teise tüübi moodustavad laulude loojad laulikud, s. o. need, kes peale laulmise on suutelised looma ise uusi laule. Siia kuuluksid ka improviseerijad, kes on võimelised igas olukorras otsekohe uusi laule looma. Selliseid loomisvõimelisi laulikuid on üldiselt vähem kui reprodutseerijaid. Tänapäeval kohtame näiteks Saaremaal laulikuid, kes on ka riimiliste laulude loojad. Regivärsiliste laulude improviseerijaid leidub aga peamiselt Setus — Vastseliina ja Räpina rajoonis. Setu laulikud on suutelised vajaduse korral improviseerima pikki eepilisi laule. Nende regivärsilised improvisatsioonid on loodud enamasti aktuaalsetel teemadel.

Rikkaliku laulurepertuaari ning mõjuka esinemisoskusega rahvalaulikud, olgu siis reprodutseerijad või uute laulude loojad, on kõik suures lugupidamises oma kodukohas, osa neist aga koguni kogu rahva hulgas.

---

[38] KKI 6, 420. E. Päss, Setu ekspeditsioonilt 1948. a.

6. EESTI RAHVALAULUDE POEETIKA JA KEEL

Eesti rikkalik rahvalauluvara jaguneb kahte suurde rühma: vanemad ehk regivärsilised rahvalaulud ja uuemad ehk riimilised rahvalaulud. Mõlemale rahvalaulude rühmale on omased erinevad poeetilised iseärasused, mis on välja kujunenud pika ajaloolise arengu tulemusena. Regivärsiline laululooming on käibel olnud juba palju sajandeid, riimilised laulud on nooremad, on ülekaalu saanud alles XIX sajandi keskelt alates. Et aga nii regivärsilised kui riimilised rahvalaulud on rea aastakümnete jooksul eksisteerinud paralleelselt, siis poeetiline struktuur ei võimalda määrata veel iga üksiku konkreetse rahvalaulu vanust. Võib leiduda üksikuid regivärsilisi rahvalaule, mis on nooremad mõnest riimilisest rahvalaulust. Setu rahvalaulikud loovad tänapäevalgi uusi laule regivärsi vormis.

Regivärsiliste rahvalaulude omapärane ehitus on välja kujunenud sajandite jooksul ning on saavutanud suure täiuslikkuse. Riimilised rahvalaulud on oma vormilt lähedased kirjanduslikule laululoomingule: neile on omased lõppriim ja salmidesse jagunemine, mis regivärsilistes lauludes puuduvad.

A. REGIVÄRSILINE RAHVALAUL

VÄRSIMÕÕT

Regivärsiline rahvalaul koosneb värssidest või värsirühmadest, kusjuures iga värss sisaldab harilikult tervikliku mõtte. Mõtte ülekandumist kahele või mitmele värsile esineb regivärsilises rahvalaulus väga harva; see näib olevat hilisema aja ja taandarengu tunnuseks.

Üldisemalt esineb näiteks:

Nüüd ilus vilulla veerda,
kaunis käia kaste'ella,
armas hallalla kõnelda:
vilu veeretab sõnuda,
kaste kannab häälekesta.

Hilisemaks nähtuseks osutub:

Minu ella vennikene
tegi kannelta salussa
vihterasta, vahterasta,
õunapuusta õige'esta.

Kas sina tahad mulle tulla
kahta lehmä lüpsämäie?

Sagedamini, kuid ka siiski harva esinevad seesugused värsipaarid paralleelrühmiti:

Ärä mu sormed surevad
kahta lehmä lüpsäjessä;
nuga kuldane kulukse
ohraleiba leikajessa;
poll vade polvilda kulukse
holesängi säädäjessä.

Värsi jaotumisel võrdseteks kõlavältusteks tekib rütm. Rütmi võivad moodustada sõnade rõhuliste ja rõhutute silpide korrapärane vaheldus (mille puhul kõneleme *dünaamilisest* ehk *aktsentueerivast meetrumist*) või sõnade pikemate ja lühemate silpide korrapärane vaheldus (mida nimetame *kvantiteerivaks* meetrumiks) ja veel muudki tegurid.

Eesti regivärsilise rahvalaulu värss koosneb normaalselt kaheksast silbist, milles korrapäraselt neli korda vaheldub rütmi tõus ja langus. Kahesilbilist tõusev-langevat rütmi nimetatakse *trohheuseks* ehk trohheiliseks värsijalaks (—⏑). Regivärsiliste rahvalaulude värsimõõduks ongi üldiselt neljajalgne trohheus.

Niisugustes värssides nagu:

Alta / kaanta / tõstis / häälta.
Laske / marti / sisse / tulla.
Andke / juua / lauli/jalle.
Muile / maile / musta / härga.

moodustab rütmi selgesti tuntav 1) rõhulise ja rõhuta silbi, 2) ülipika ja lühikese silbi vaheldus.

Suures enamuses on aga värsijalad, milles eesti keelele omase vältevahelduse tõttu kvantiteeriv rütm ei ole enam nii ilmne. Siin moodustab rütmi pikkade ja poolpikkade silpide vaheldus. Sõnarõhkude toetuse tõttu ei teki rütmi suhtes arusaamatusi:

Võllas / maksab / võigu / ruuna.
Kiige/sepad, / hellad / vennad.
Tooge / pardid / paela/kaelad.

Enne vältevahelduse tekkimist pidi seesugustes värssides valitsema samuti ülipika ja lühikese silbi vaheldus. Tavaliselt esinevad värsis mõlemad tüübid segamini:

Rauda kaljub kaste'ella.
Kuku vastu, kuusemetsa!
Pange ratsud rakke'esse!
Kirstukapist keelekõlksu.

Palju vaidlusi ja vastukäivaid väiteid on tekitanud värsid, milles sõnarõhud ei ühtu trohheilise värsi rõhkudega. Et seesuguseid värsse leidub küllaltki palju (ligikaudu $^1/_3$ värsside üldarvust) ja et neis on sagedasti kolme trohheilist värsijalga täidetud kahe kolmesilbilise sõnaga (mis üksikult võttes on rõhuprintsiibilised daktülid —⏑⏑), on neid värsse nimetatud ka daktülotrohheilisteks värssideks ja kogu rahvaluule meetrumit daktülotrohheiliseks.

Vaatleme silpide kvantiteeti mõnes seda tüüpi värsis. Vahekorrad võiksid olla umbkaudu järgnevad[1] (üp — ülipikk, p — pikk, pp — poolpikk, l — lühike):

Sui-sa lõin Su-le-vi poe-ga
p : pp / üp : l/p : pp/üp : l
Ja mar-jal ma-ga-dis pai-ka
üp : p / pp : l/pp : l / üp : l
Kol-man-daks vi-had hu-ma-lad
p : pp / pp : l / p : l / p : pp
Nai-sed tant-si-vad ta-nu-ta
p : pp / p : pp / pp : l / pp : l

Järelikult moodustab niisugusteski värssides rütmi kvantiteedivaheldus, ja nimelt trohheiline vaheldus. Kui me loeme ülaltoodud värsse normaalse sõnarõhuga, kas kaob siis sellega neist trohheiline rütm? Peaks olema arusaadav, et ei kao. Eesti keelele omane keerukas pikemate-lühemate silpide vaheldus jääb sellegipoolest püsima. Niisiis pole alust näha niisugustes värssides daktüleid ega nimetada meie rahvalaulu meetrumit daktülotrohheiliseks. Värsimõõt on ikkagi ainult skeem, mille piirides liigub elav keel. Et eesti keele struktuuris on üksikhäälikute ja silpide pikkussuhetel põhjapanev osatähtsus, pole midagi

[1] Arvestades kümogramme H. Tampere artiklites: Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist. Tallinn 1934. (Separaat), lk. 10; Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist. Tartu 1937, lk. 7.

loomulikumat kui et eesti rahvalaulu värsivormi aluseks on eeskätt kvantiteet.

Kõnealuste värsside trohheilise rütmi tabamist raskendab meie harjumine kunstluule rõhuprintsiibiliste rütmidega, mis meie keele kvantiteedirikkusi ei arvesta. Teiseks põhjuseks võib olla see, et silpide kvantiteedisuhted on eesti keeles mõnevõrra nivelleerunud, kõrvale mitte just kergesti eraldatavaks kujunenud. Eespool juba vihjati vältevahelduse tekkimisele: enne seda hääldati näit. *musta härga* ja *mustad härjad* ühetugevuselt. Sedasama võib tõenäoliselt olla toimunud ka lühikesele algussilbile järgneva lahtise silbi pikkusega.[2]

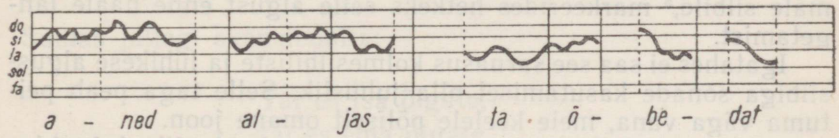

«Haned haljasta hõbedat» häälikute pikkused ja kõrgused. (*H. Tampere järgi*)

Soome runolauludes kasutatakse kolmesilbilisi sõnu nii nagu meilgi. Selle nähtuse põhjust otsides viitavad soome uurijad ingeri murdele ja soome edelamurdeile, samuti kainulaste aladele piki lääneranniku kuni Tornio suudmele, kus silbipikkuste suhted (kõnealuste sõnade teises lahtises silbis) olevat analoogilised eesti keelele. Neid alasid peetakse lõuna poolt Soome lahte saabunud siirdlaste asustatuks või vähemalt tugevasti mõjustatuks.[3] Järelikult mujal murretes pole need suhted siis nii tuntavad.[4]

Huvitavaks nähtuseks on lühikese algussilbiga kolmesilbilise sõna kordamine värsi algul. Skandeeriva esitusviisi juures tekitab see omapärase rõhuga mänglemise mulje (nagu seda nii palju esineb näit. vene rahvalauludes):

Helise, helise, ilma!
Kõmise, kõmise, kõrbe!

---

[2] Näit. ungari keeles on lühikesele esimesele silbile järgnev lahtine silp tublisti pikem kui eesti keeles, kusjuures dünaamiline rõhk istub ometi kindlalt esimesel silbil.

[3] M. Sadeniemi, Die Metrik des Kalevala—Verses. Helsinki 1951; (FFC 139) lk. 134 jj. — K. Vilkuna, Kainuu-Kvenland. Helsinki 1957, lk. 94 jj., 104 jj. — Vt. ka A. Vassar, Soomlaste Soome siirdumise lähteruumist. «Ajalooline Ajakiri» 1938, lk. 49 jj. — H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Artiklite kogumik «Eesti rahva etnilisest ajaloost». Tallinn 1956, lk. 41 jj.

[4] Ometi leiame ka soome kunstluules arvukalt näiteid värsirõhu langetamisest lühikese esimese silbi asemel teisele pikale silbile — nähtus, mida me oma kunstluulest ilmaaegu võime otsida.

Sirise, sirise, sirpi!
Vihule, vihule, virved!
Kubule, kubule, kullad!
Alane, alane, nukku!
Ülene, ülene, nukku!

Samasugust võtet kasutatakse muide ka ungari rahvalauludes.

Võimalik, et siin on tõepoolest tegu t o o n i l i s e rõhu (helikõrguse) ärakasutamisega, mis pika või ülipika silbiga algavatel sõnadel langeb märkamatult ühte dünaamilise rõhuga, lühikese algussilbiga sõnus aga libiseb teisele, suhteliselt pikemale silbile,[5] markeerides hetkeks selle algust enne hääle langetamist.

Igatahes ei saa see sarnasus kolmesilbiliste ja lühikese algussilbiga sõnade kasutamisel olla juhuslik. Selle taga peab peituma väga vana, meie keelele põliselt omane joon.

Soome uurijad väidavad, et soome rahvalaulikud lauldes alati s k a n d e e r i v a d, s. o. laulavad värsirõhke rõhutades. Samuti skandeerivat ingeri laulikud. Eesti rahvalauludes on esitusviis mitmesugune: paiguti skandeeritakse, paiguti ei. Praegu näib skandeerimine olenevat kohalikust traditsioonist, meloodiast (kui vastaval kohal on toon kõrgem, tõuseb vaidlusalune silp teravamini esile, tundub rõhutatuna), laululiigist (skansiooni esineb kiigelauludes, ringmängu- resp. ringtantsulauludes, mille rütm on markeeritum, hällilauludes) jne. Üldisemalt skandeeritakse Mulgimaal, Kihnus, Põhja-Eestis.[6]

Kuid esitusviis võib olla kirju ka samal laulikul, isegi samas laulus. Nii laulavad näiteks Tõstamaa pulmalaulikud Hendrek Jantson ja Liisu Orik (kuulatud 1936. a. tehtud heliplaatidelt):

Sáanad sáarilé soéndud
(= Saunad köetud saarepuudega).
Tée oli píkka já piméda.
Kúi ei ánna, éi palúgi,

samas aga skandeerimata:

Ehk hűppab űle hóbuse,
ehk kárgab űle kátuse.
Aúrab õlut púnanée.

---

[5] H. T a m p e r e, Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist, lk. 6—7.

[6] Vt. H. T a m p e r e töid: Tähelepanekuid rahvaviisidest ja rahvalaulude ettekandmisest lõunapoolses Lääne-Eestis. Tartu 1932, lk. 13 jj.; Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935, lk. 43 jj.; Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist. Tartu 1937, lk. 7 jj.; Eesti rahvalaule viisidega I. Tallinn 1956, lk. 14 jj.

Paistust pärit A. Luttein sõnub loomulike sõnarõhkudega (helilindistatud Tallinnas 1958):

Kúuli ma róost róbina,
únti úlluda túlema,

aga laulab:

Sélle nóorelé eále,
sélle kársilé kasúle.
Óled sá omá kodúna.
Táimeké taré lävéle.

Samas jällegi skansioonita:

Tái es ísa õigate,
tái es éma õigate.
Kúule éi omá nímeda.

Kolga-Jaani laulik skandeerib paaris värsis:

Sääl seisís Sulévi póega,
Suísa lõín Sulévi poéga.

Üldiselt aga laulab skandeerimata, pikendades viisi puhuti kolmetaktiliseks ja lisades värsile silpe:

Múl oli núga térava.
Táati tárgula sõnula.
Sain sínna ju Súlevi mäele.
Lõin läbi ta íhu ta ílusa.
Séal seisis kángema Kálevi póega.

On võimalik, et mõnedel laulikutel käib mitteskandeerimine käsikäes puuduliku vormitunnetusega (millest tunnistab ka rohkete rõhuprintsiibiliste värsijalgade kasutamine). Üldiselt on pilt võrdlemisi kirju. Skansiooni küsimuse ammendav valgustamine vajab veel laialdasemaid tähelepanekuid.

Eesti regivärsiliste rahvalaulude ehituses on kindlaks tehtud järgmised statistilised, s. o. värsside protsentuaalses enamikus kehtivad kvantiteedireeglid:

1. Esimene värsijalg on vabalt täidetav (nii silpide arvu kui nende kvantiteedi poolest). Selles võib olla kuni neli silpi:

Vii viinad, kanna kihlad.
Ole hommiku usina.
See võrss põlveda parasta.
Siis ehk toon kanase koduje.
Nüüd sünnib olla orjal uhke.
Küla mull' ütles: kuku! kuku!
Kuda mina kukun, kurba lindu.

2. Värsijala t õ u s u s ei või esineda lühike pearõhuline silp. Reeglivastane oleks seega:

Sõida **sõja** keskeelle.
Teise piisa **õlut** saanud.
Ader **po**rine peossa.

3. Värsijala l a n g u s e s ei või esineda pikk või ülipikk pearõhuline silp (välja arvatud ühesilbilised sõnad).
Sellest reeglist kõrvalekaldumine on saanud võimalikuks pärast vältevahelduse tekkimist: kvantiteedivaheldus jääb värsijalas püsima. Näit.:

Kellel / need **kul**/lad kumavad.
Ronti on tumma, / ei **rää**/gigi.
Reedi / joob **ree**/si rinnasta.

Nende eeskujul on ehk moodustatud mõned harvad erandlikud värsid, mis ilmsesti eksivad kvantiteedisuhete vastu:

Osta mul/le **pär**/ga punane.
Lambalapsed / mind **lai**/masid.
Ukse-edi/ze **eh**/teksi.
Naised tanu/ta **tant**/sivad.

Viimane värss esinebki ka reeglipärasel kujul: Naised tantsivad tanuta.
Ühesilbiline sõna võib esineda nii värsijala tõusus kui languses (välja arvatud neljas värsijalg). Põhjuseks on asjaolu, et ühesilbilise sõna kvantiteet võib rõhutus asendis nõrgeneda:

Kõvve/**tükk** kü/bara pääle.
Nelja/**päev joob** / vöö vöölta.
Et ei liiva / **maast ei** / liigu.

Pikk vokaal ja diftong on eesti keeles tooniliselt murduvad, seega kergesti jagunevad. Regivärssides võib pikka vokaali või diftongi sisaldav silp täita nii üht kui kaht värsijalga:

Ära / **vii** / **vii**dan/gusse,
viidan/gus **vi**/**ed** sügäväd!
Neiu / **ei** tin/gi **te**/**e**la.
Söö, / tähte, / **joo,** / tähte!

Kaugemal sõnas olevad endised diftongid ja hilispikad vokaalid loetakse kahte silpi:

Valge jutud vaini/ulta.
Rahe rukki/id ra/banud.

Viimases värsijalas leiame mõnikord ühe silbi nõudekohase kahe silbi asemel:

Suurta koera surmamast(**a**).
Aitas salved vilja täis(**i**).

Seda nähtust esineb sagedasti dikteeritud lauludes. Laulmisel täiendab laulik need kahesilbilisteks. Mõnikord kasutab laulik viimast silpi hingamispausiks.

Rahvalauludes leiame siiski küllalt rohkesti värsse, milles kvantitatiivne rütm pole järjekindlalt läbi viidud. Esijoones mõjub kaasa võimalus esimest värsijalga vabalt täita:

Ilu kuuldub Hiiumaale.
Puna põlle paeladesse.

Ligi pooled värsid sisaldavad 4—6-silbilisi sõnu. Paljudes on eelviimane silp lühike, näit. lõppudes -line, -lised, -jada, -sida, -legi, -tama, -tema, -leda, -nesin, -tasin, -tasid jne.

Leina**line,** kurva**line.**
Too neiu tulles**sagi.**
Vahtsid pudruvaage**nida.**
Tua ette helki**vada.**
Kust need käod kukku**nesid.**
Varised valusa**mini.**

Kvantiteedivaheldust võivad kahjustada ka murdealased keelendid, millega asendatakse traditsioonilise värsi seaduspäraseid jalgu:

Tõstamaa:	Kas on luba **tuba** tulla?	(= tuppa)
	Tooge **mede** neidu välla!	(= meie)
Karksi:	Kui ma **johu** liiguteme.	(= juhtun)
	Ei või tõusta, **tüdär** nuori!	(= tütar)
	Kali meie **kaju** vesi.	(= kaevu)

Kolga-Jaani: Pajopilli/da **puh/kuma** (= puhuma)
Muhu: Meie **kiri** kalakene. (= kirju)

Küllalt paljudes värssides leiame rõhuprintsiibilisi värsijalgu kaugemal esimesest silbist:

Lõksun **mina** lõo moodi.
Toanurka **noru**tama.
Käi **läbi** karjalaudad.

kuni värssideni, kus rõhuprintsiibilised värsijalad on isegi enamuses:

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine.

Selle põhjusena peaks võima näha meie rahvalaulu pikka iga. Regivärsiline rahvalaul on elanud palju sajandeid. Rahvalaulude keeles võime leida kajastusi eesti keele arengu mitmesugustest etappidest, kusjuures olukord võib olla väga ebaühtlane: kõrvuti kõnekeelest ammu kadunud vormidega esineb ka kõige hilisemaid, kaasaegseid keelekujusid. Me leiame värssides rõhuprintsiibilisi värsijalgu, mis varemini on võinud olla kvantitatiivsed. Näiteks:

Tule, ohak (<ohδak), hoia lasta!
Tulli karu (<karhu) karvanegi.
Marju maha (<maahan) pillutada.
Haned (<hanhet) haljasta hõbedat.

Teiseks tuleb arvestada ka mitu sajandit kestnud võõrapärase rõhuprintsiibilise luule mõju, mis sõnade lühenemise pinnal maad võttis. Nii esineb juba meie ühes varasemas (a. 1695) trükitud rahvalaulus rõhuprintsiibilisi värsijalgu:

Jöru, Jöru, jo-ks ma **tulen?**
Ära tule, hellakene!

Kuid möödunud sajandil trükitud J. Hurda «Vanas Kandles» on pikki laule, kus pole neid üldse või esineb väga harva.

Säärane olukord on võinud aja jooksul laulikutele kahtlemata desorienteerivalt mõjuda. Kui rahvalaulik oskas nii regivärsse kui ka uusi, riimilisi laule, lipsasid rõhuprintsiibilised «vigased» värsijalad kergesti regivärssidesse, eriti kui vormitunnetus kippus ähmastuma. Mis puutub viimasesse, siis pole kõik rahvalaulikud ühesugused meistrid (niisama nagu seda pole ka kõik professionaalsed luuletajad). Seda momenti aga laulutekstide analüüsimisel harilikult ei arvestata. Aladel, kus

riimiline rahvalaul varemini levis, on selle mõju ka märgatavam. Nii lauldakse Muhus:

Tule aga, **tule**, tursukene,
mere **kiri kala**kene!

Tõstamaa pulmalaulik kasutab lauluhoos üsna ohtrasti rõhuprintsiibilisi värsijalgu:

Teise piisa **õlut** saanud.
Keele **pära** pehmemaksi.
Palju **raha** raiskasime.
Akan aga arjast **arutama**.
Kapetatel **põle** kanda.

Lõuna-Eestis on regivärsivorm vabam kui muudel laulualadel. Võrumaa meieaegne laulik esitab järgnevaid värsse:

Múl om mán mákus áis.
Radasida rajamaie.
Jáhe léhe jálad pitsitasõ.
Tálu om kui üts núustik núrga pääl.

Erandi moodustavad setu laulud. Setus on laulukeele ja kõnekeele erinevus suurem kui mujal. Nende regivärsilistele lauludele on iseloomulik rohke lisasilpide ja lisasõnade kasutamine, mis aitavad paremini rütmistada ja mitmekesistada laulude ettekannet. «Põhivärss on Setu laulus sageli ainult mõtteline, s. t. ei tule ette tegelikult ei dikteerimise ega laulmise juures või siis esineb ainult kooripartiis.» [7]

Setu lauludes kasutatakse erilisi lisasõnu (**õks, no, jo, kjull, jalə, vilə** jne.), mis pole enam kuigi tihedas seoses põhitekstiga ning võivad kiiluna liituda mitte ainult sõnade vahele, vaid isegi sõnade keskele (1., 2. ja 3. värsijalas), samuti liidetakse neid põhiteksti sõnade lõppu:

Jauha‿**ks**, jauha‿**no**, kivikene!
Handa‿**ks**, handa‿**no**‿**kjul** hahe-**vilə**-kõsõ,
lukku‿**ks**, lukku‿**kõik** luiga-**no**-**kjulə**-kõsõ.[8]

---

[7] H. Tampere, Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist, lk. 11.

[8] H. Tampere, Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Kaleviste mailt. Tartu 1935, lk. 98. Esitatud näiteis on transkriptsiooni veidi lihtsustatud. Näiteridade tõlge:

Jahva, jahva, kivikene!
Hända (= ritta), hända, hanekesed,
lukku (= kokku), lukku, luigekesed!

Kokkuvõttes võiksime öelda, et regivärsside värsimõõduna valitseb kvantiteeriv trohheus dünaamilise või ka toonilise rõhu toetusel. Mitmesugustel põhjustel on regivärssi tunginud rõhuprintsiibilist meetrumit.

Regivärss võib poolduda kaheks värsipooleks ehk dipoodiks:

Tõuse, naine, // lüpsa lehma,
kallis naine, // saada karja!

Trohheilist värsijalga võidakse asendada rõhuprintsiibilise daktüli (— ⏑ ⏑) või peooniga (— ⏑ ⏑ ⏑). Seda on tehtud kvantiteedivigadest hoidumiseks (et värsijala tõusu ei satuks lühike pearõhuline silp):

Süda/mes oli / süte/vakka,
Mööda / maada / madalu/kene,
Tule aga, / tule aga, /tuule/kene!

ilmsesti vahelduse vajadusest:

Metsa/mees minu / venna/kene

või ka suuremat kergust ja elavust taotledes:

Mis tuli / karates / kalda/asse.
Täna sinu / nahka / nõelu/takse.

Sagedamini põimitakse neid vabalt täidetavasse esimesse värsijalga, kust nad tõenäoliselt on tunginud ka teise ja kolmandasse, mitte kunagi aga neljandasse värsijalga: [9]

Paled kui / paiste / kaku/kesed.
Igas / kuus kisub / uue / kuue.
Muud läksid / mukiga / sõite/maie.
Päev tuli / kallis / kaheksa/ratsi.

Dipoodides:

Vaht oli / pealla, / pärm oli / alla.
Kütis on / külmä, / mätäs on / märgä.

Peoon esimeses värsijalas ja kaugemal:

[9] Soome rahvalauludes neid esimesest värsijalast kaugemal ei esinevat: W. Anderson: Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. Tartu 1935, lk. 196.

Juba tulli / kubjas / tõista / kõrda.
Mina / vaene / vabatmehe / naine.
Taga/nege/, taganege, / talad!
Tale tile / tale tile / taskin / puskin.

Neid vaheldust toovaid kergema sammuga värsijalgu moodustatakse mõnikord ka kiilsõnade või kiilsilpide abil:

Kivi-aga- / murdu / kisub / kingad.

Kiilsilpide või -sõnade kasutamine on omane eriti meestelauludele. Võimalik, et see on üle võetud riimilisest rahvalaulust, kus selle esinemine on üldisem.

STIIL

a) Kõlakujundid

Regivärsi kõige silmapaistvamaks, lahutamatuks jooneks on sõnarõhuliste alghäälikute kordus. Kaashäälikute kordust nimetatakse alliteratsiooniks:

Ma võtsin **m**ullu **m**õisast naise,
see oli **k**ärmas **k**etramaie.

Täishäälikute kordust nimetatakse assonantsiks:

Arul põllud **a**lgamata.
Udarasta **uu**ta piima.

Sageli esinevad nad koos (seda on nimetatud ka algriimiks):

Kullerkupud **ku**lmudele,
sinililled **si**lmadele.

Ühes värsis võib esineda kahekordset alghäälikute kordust:

Viks oli **v**inna, **k**õrk oli **k**ooku.
Küllap mul **v**iisi, kui ma **v**iitsin.
Oh me **va**esed **va**lla **o**rjad!

Alghäälikute kordus võib siduda kaht või rohkematki värssi:

Ära tema **mur**dis **mu**sta **hä**rja,
ära **ki**skus **ki**rju **hä**rja.

Läksin läbi **õu**napuumetsa,
õunad minu **õ**lasse sadasid.

Kui käed kinnasta kuduvad,
siis mine kiuste kiskumaie:
kas on kirjad kinnastessa,
kirjad kinda varressagi.

Esineb ka ilma alliteratsioonita värsse, kuid sageli järgneb seesugusele üks värss või rohkem, mis kordavad mõnda tema alghäälikutest:

Ei ole aega päeval veerda:
päev soeb sulaste päida.

Mineteleș, tuleteles,
mineteles meelihobust,
tuleteles tuliratsut.

Alliteratsioon ja assonants hõlbustavad värsside loomisel vajalise sobiva sõna leidmist ning meelespidamist, mis laulude suulisel edasiandmisel oli väga oluline. Mõnikord on assotsiatsioonitaotlus viinud pealtnäha sisuliste absurdsusteni:

Üks olin õde viiel vennal,
sõtse seitsmel vennanaisel.

Mitmesuguste arvude esitamisega märgib laulik arvulist suurust — palju vendi ja vennanaisi. Erinevate kohanimedega väljendati kaugust, suurt maa-ala:

Eit ajas Virust vetta tooma,
taat ajas Harju allikalle.

Ära mina kündsin härra väljad,
risti-rästi Riia väljad,
põigiti Põltsamaa orased.

Seepärast ei häirinud säärased värsid ei lauljaid ega kuulajaid.

Alghäälikute korduse kõige tähtsamaks funktsiooniks oli värsis kõige olulisema rõhutamine, värsis peituva mõtte esiletoomine:

Keekakk oli kasvandikku,
vahelik oli vaenelapsi,[10]
peretütar peperkooki,
talutütar saiataigen.

Sulasest saab suuri meesi,
orjast saab osajagaja,
perepojast palguline.

Neistki näiteist näeme, kuidas juba ainult assotsiatsiooni suuna-

[10] Vahelik = aganaleib.

tud sõnavalik valgustab inimvahekordi: vaeslapse meelekibedust klassivahede tunnetamisel, tööorja lootust paremale tulevikule ja tasumisihagi.

Alliteratsioon ja assonants on väga tugevasti juurdunud eesti rahva keelevaistu; seetõttu kohtame neid kõikjal rahvaloomingus, peale rahvalaulude eriti rohkesti vanasõnades ja kõnekäändudes («**Vi**ha **vii**b **vil**ja väljalt, **ka**dedus **ka**lad merest», «**Ku**ri **kuu ku**mmuli, **sel**ge kuu **se**lili»; «**Ai**tüma **an**djale, **ka**ks kätt **ka**ndjale!»; «Ära **võ**ta **vi**haks ega **pa**ne **pa**haks!»), samuti mõistatustes («**Tu**hat **too**melehte, **sa**da **saa**relehte, **ka**ks **kaa**nelauakest»).

Ka kirjanduslikus luuleloomingus esineb meil palju alliteratsiooni ja assonantsi kuni tänapäevani:

Ju **va**ra **ka**lli **ko**iduga
su **po**ole **võ**tsin **pur**jeta ...
(A. Reinvald.)

Oi sa, **mu** põlluke, **mu**red **on mu**llused,
tuul **ju**ba **ki**igutab **küp**senud **te**ri.
Päevad **nüü**d **ko**dumaal **päi**kesekü**l**lased,
kõrvu **sii**n **kul**dne ja **si**nine meri.
(D. Vaarandi.)

R i i m. Riimi all mõistame kahe või mitme sõna sise- ja lõpuhäälikute kokkukõla. Riimi algust loetakse pearõhulisest, pikemais sõnus ka kaasrõhulisest silbist.

Regivärsilisele rahvalaulule on iseloomustav lõppriimi puudumine. See tees pole siiski nii üldiselt kehtiv nagu võiks arvata; lõppriimi (nn. paradigmaatilist, ühesugustest grammatilistest vormidest tingitud riimi) esineb tõepoolest üsna rohkesti ka regivärsilistes lauludes, kuigi see esinemine on sporaadiline. Ometi on raske pidada seda täiesti juhuslikuks sattumiseks, vaid selles võib näha teadlikku kunstikavatsust. Lõppriimi sporaadiline esinemine regivärsilises laulus on meil kindlasti soodustanud üleminekut lõppriimilisele laululoomingule.

Näiteid lõppriimist regivärsilistes lauludes:

Mõtlesin aita **annetama**,
karja kätte **kannetama**.

Rehe peksän, sie **unetan**,
luo laulan, teist **tuletan**.

Alt tegi kiigu ah**tukeise**,
pealt tegi kiigu kit**sukeise**.

Tegin tanu tah**maseksi**,
lindi laia lii**vaseksi**.

Samuti sporaadiliselt leiame riimi värsiridade algul:

Ehita oma hobune,
kehita oma kübara!

Veersin kui muna murule,
keersin kui kera kesale.

Sagedamini esineb riimi värsirea sees, dipoodide algul või lõpul:

Sõudke, jalad, **jõudke**, jalad.
Töötegijat, **vöö**kujujat.
Tu**leteli**, mi**neteli.**
Puu **purusta**, maa **murusta.**
Suu **sinulla,** suu **minulla.**

Teadlikule riimiotsimisele viitavad rohked sõnadega mänglemise juhud:

Kirjalasta, karjalasta.
Vihterasta, vahterasta.
Riigudesta, raagudesta.
Virbelane, varbelane.

Miks on **norkus** noored mehed,
torkus need torukübarad?

Onomatopöa — helijäljendus — on sagedasti kasutatav poeetiline võte, mille abil saab meeleolu või sündmustikku eredalt ja reljeefselt esitada. Eesti keeles on palju loodushelisid jäljendavaid sõnu. Ohtrasti leiame neid ka regivärsiluules:

Liiri-lõõri, lõokene,
piiri-pääri, pääsukene!

Tähti mõõkada **täristas,**
kannuskardada **kõristas.**

Suga **sulpsatas** meresse.

Siis ta vihmada **vihistab.**

Saani parras **praksateli,**
Looga küüsi **loksateli.**

Et ei **ulu** uued uksed,
kalju kaskised sagarad,
vingu piidad pihlakased.

b) Lausekujundid.

Nägime, et hääliku kordus on regivärsilises rahvalaulus oluliseks komponendiks. Niisama elavalt kasutatakse ka muid korduse liike.

Sõna kordusel

Põhku alla, põhku pealla

saame mulje põhu rohkusest, kuna

Veere, veere, päevakene,
veere, päeva, me väsime!

väljendab mõisaväljal küürutavate teoliste igatsust, kelle tööpäev lõpeb alles päikese loojenemisega.

Maga kaua, kasva suureks,
Kasva suureks, karjas käija,
karjas käija, marja tooja!

kajastab ema hingepõhjast tungivat soovi, et tema maimuke ei sureks nagu nii paljud teised, vaid kasvaks suureks, talle abiks ja rõõmuks.

Igatahes näitab kordus tunde tugevust või mõne mõttekäigu erilist rõhutamist.

Regivärss kasutab ka värsi kordust:

Sääl on, hellad, sääl on, vennad,
sääl on vennad vehkimassa,
ema lapsed lahtimassa ...
Sääl on, hellad, sääl on, vennad,
Sääl on vööni meeste verda,
pooli sääri poiste verda ...

Samuti kasutatakse kahe-, kolmerealise või suuremagi värsirühma kordust. Näit. lõikuslaulus pöördub kuumuse all kannataja tuule poole:

Tule, tule, tuulekene,
käi, ella hingekene,
lõetsu, looja leilekene!
Puhu, tuuli, põuejeni,
käi, tuuli, käiksejeni,
veere, vilu, varrukaie,
aja, tuuli, alla hõlma:
nüid on pardilla palava,
nüid on linnul liiga sooja,
higi eide tütterella!

Tule, tule jälle, tuulekene,
käi, ella hingekene,
lõetsu, looja leilekene,
vii pardilta palava,
vii linnult(a) liiga sooja,
higi eide tütterelta! [11]

Värsirühma kordus võib esineda ka küsimuse-vastuse kujul. Näiteks loetleb laulik üksikasjaliselt maiseid hüvesid, millest mullas magaja enam osa ei saa, ja kutsub üles elust rõõmu tundma, seni kui elu on:

Kes toob muldaje õluta,
haudaja hane osada,
liivaje sea lihada,
kalmule kanamuneda,
kabelie keedukalja?
Mutt toob muldaje õluta,
haudaja hane osada jne.

Nn. korduslauludes korratakse terveid episoode. See tõstab esituse dramaatilisust.

Regivärsis esinevate mitmesuguste korduste hulgas tuleb nimetada ka refrääni. Refrään regivärsilises rahvalaulus tähendab kas ühe või mitme sõna kordamist iga värsirea lõpul. Mõnedes lauludes tuleb ette refrääni ka värsi keskel; sel juhul esineb refrään iga värsipooliku lõpul.

Refrääni lised regivärsilised laulud on tuntud ainult Lõuna-Eestis (end. Tartumaal, Võrumaal, Viljandimaal ja Pärnumaal). Kõige levinumaks (võib-olla ka kõige vanemaks) osutub *kas'ke* — refrään oma mitmesuguste variantidega (*kas'ke kan'nike* ~ *kas'ke kan'ke* ~ *kas'ke kas'ke* ~ *kaasike kaanike* ~ *kaasike* jne.). See refrään on paiguti levinud ka Järvamaale, Lõuna-Läänemaale ja isegi Saaremaale (Muhu, Pöide). Algupäraselt on see nähtavasti kuulunud pulmalauludesse, kuid aegapidi on levinud muudessegi liikidesse. Samuti lõunaeestiliseks nähtuseks on mardi- ja kadrilaulude laulmine spetsiaalsete refrääni dega (*marti, märtisanti, katri, kadrikoo* jne.); see esineb siiski mõnevõrra kitsamal alal kui *kas'ke*. End. Mulgimaal lauldakse kiigelaule refrääniga *kiigele*. Lõuna-Eestis lauldakse refrääniga veel karjaselaule (refr. *õlle* ~ *õllele* ~ *ollale* jne.), lõikuslaule, vastlalaule, mängulaule jt.[12] Mõnedel lauludel esineb pikki ja keerukaid refrääne. Mõnikord korratakse refrääns õna eraldi veel laulu algul.

[11] M. Veske, Eesti rahvalaulud I, lk. 34—35.

[12] Vrd. H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935, lk. 27 jj. Sealtsamast lk. 52, 54 ja 110 on võetud ka järgnevas toodud näited.

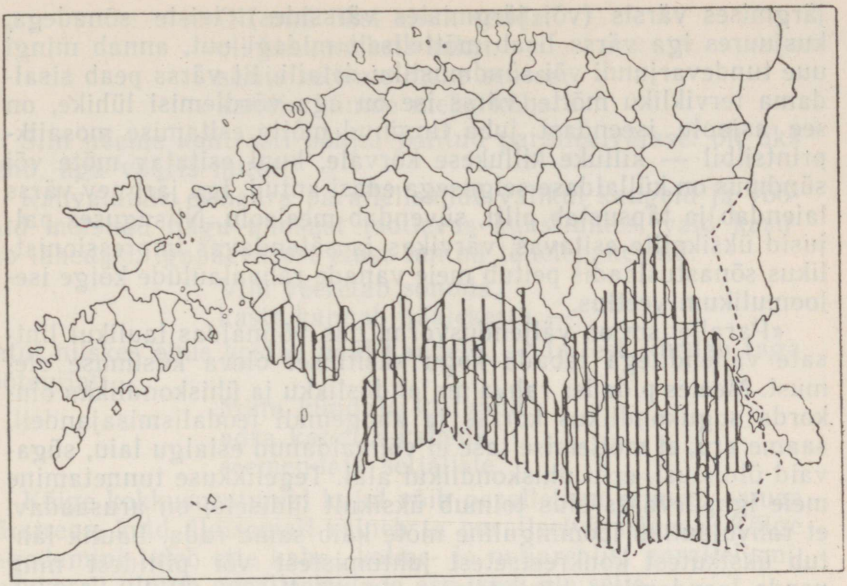

Refrääniliste mardi- ja kadrilaulude levikuala. (*H. Tampere järgi*)

Karjuste «helletus» (Tarvastust):

Alleaa alleaa
alleaa allelee!
Pilli Aadu kari siiä,
alleaa allelee!
Nahkle Peetre kari siiä,
alleaa allelee!

Refrään värsipoolte lõpul (Sangastest):

Ärä katte *õlle õlle* karjakene *õlle õlle*,
maha jäive „ „ jälekese „ „
jäle lätsi „ „ järve poole „ „

Pika refrääniga laul «Linakatkuja» (Helmest):

Lätsi mina mõtsa linnu kakme.
(Refrään:) *Joeda linnu kakme*
joeda alelo
linnu kakme jo.

Kordusest on välja kasvanud regivärsiliste rahvalaulude kõige tähtsam ehitusvõte — p a r a l l e l i s m. Parallelism ehk mõttekordus tähendab ühes värsis avaldatud mõtte kordamist

järgmises värsis (või järgmistes värssides) teiste sõnadega, kusjuures iga värss lisab mõtteliselt midagi uut, annab mingi uue tundevarjundi või sündmustiku detaili. Et värss peab sisaldama tervikliku mõtte, värss ise on aga võrdlemisi lühike, on see asjaolu iseendast juba tinginud mõtte esitamise mosaiikprintsiibil — killuke killukese kõrvale, kuni esitatav mõte või sündmus on küllaldase selgusega edasi antud. Iga järgnev värss laiendab ja täpsustab pilti, süvendab meeleolu. Niisuguses paljusid üksikpilte esitavas, värvikas ja sätendavas impressionistlikus sõnastuslaadis peitub meie vanade rahvalaulude kõige iseloomulikum veetlus.

«Parallelism on väljendusvorm, mis võimaldas laulikul lihtsate vahenditega tabada kogu käsitlusel oleva küsimuse olemust. Meeles pidades rahva majanduslikku ja ühiskondlikku olukorda sugukondlikus korras ja kaugemail feodalismisajandeil, saame aru, et mõtlemise tase ei võimaldanud esialgu laiu, sügavaid üldistusi, eriti ühiskondlikul alal. Tegelikkuse tunnetamine meie igapäevases elus toimub üksikult üldisele; on arusaadav, et rahvalauliku loominguline mõte käib sama rada. Laulik lähtub üksikutest konkreetsetest juhtumistest või piltidest ning nende loendamise, kõrvutamise ja võrdlemise teel saavutab üldise arusaamise, kokkuvõtte, seisukoha.»[13]

Nii koosneb regivärsiline rahvalaul tegelikult parallelismirühmadest. Parallelismirühm koosneb peavärsist ja paralleelvärssidest. Tavaliselt esineb peavärss rühma algul:

Kus on kullalla kodugi
ja hellal eluaseke
ja marjal magadispaika
ja taimel talutoake?

Pea- ja paralleelvärsside vahel on tihe loogiline side (sarnasuse-, naabruse-, kontrastiassotsiatsioonide alusel). Värssides

Lihad leemeje lagusid,
kalad keesid kattelasse

näeme sarnasuse põhjal võetud paralleelvärssi: kala on samuti liha.

Viisin ma kana koduje,
panin vakkaje vajuma
alla kaane kasvamaie.

Siin on aluseks naabruseassotsiatsioon: vakk ja kaas.

[13] A. Koemets, Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38. Tallinn 1955, lk. 157.

Oli mul üksi ainik venda,
oli üksi, maksis kaksi,
seisis seitsme mehe seassa,
kandis kümne mehe kübara.

Siin näeme kontrasti põhjal valitud paralleelvärsse: oli üks vend, aga vääris mitut.

Rahvalaulik ei haara parallelismide valikul kaugeid ja võõraid mõisteid nagu uudsust taotlevas kunstluules, vaid kasutab lähedasi, igapäevasest elust tuntud tähelepanekuid:

Vilu veeretab sõnuda,
kaste kannab häälekesta —

õhtul niiskes õhus kostab hääl kaugele. — Ja lesk kurdab taga töötegijat:

Minu kündaja kadunud,
adra kandija kabelis,
seemendaja seljaliste.

Kõige kokkusurutumal kujul võib parallelism esineda samas värsireas, kuid üldisemalt esineb ta paralleelvärssidena. Kõige sagedamini tuleb ette kahe-, kolme- ja neljarealist parallelismi, harukorril ulatub paralleelridade arv isegi üle selle.

Parallelismide vähesus või arvukus on tingitud laulude sisust. Lüürilistes lauludes (kiigelaulud, laulud laulust jt.), mis oma sisult on eriti staatilised, on parallelismide arv kõige suurem. Kiigelauludes on näiteks väga palju kolme-, nelja- ja isegi viievärsilisi parallelisme. Mitmesuguste meeleolude, tundmuste ja mõtiskluste esitamiseks sobis regivärsside parallelistlik ehitus eriti hästi. Seevastu jutustavates (eepilistes) lauludes, milles esitatakse tegevust, kujutatakse sündmustiku arengut, millesse põimub dramaatilist elementi, on parallelisme silmatorkavalt vähem. Protsentuaalselt esineb kõige vähem parallelisme korduslauludes, millele on omane eriline skeemipärane ülesehitus (sellekohase uurimuskatse alusel on korduslauludes parallelismideta värsse 24,2%, kuid kiigelauludes ainult 2,2%).[14]

Järgnevais näidetes on parallelistlikud kordusread näitlikkuse hõlbustamiseks antud taandridadena.[15]

Võrdlemisi sagedane on niisugune parallelism, mis esineb samas värsis (värss jaguneb siis kaheks võrdseks pooleks):

Hüppa, halli, karga, kõrvi!

---

[14] A. Koemets, m. t., lk. 152 jj. Teine autor on jõudnud hoopis vastupidisele tulemusele: parallelismide arv ei olenevat laulude sisust, vaid kohalikust traditsioonist. Vt. A. Kubjas, Parallelism J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» I. Artiklite kogumik ««Kalevipoja küsimusi» (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 53. Tartu 1957), lk. 195 jj.

[15] Parallelismiridade taandamist on kasutatud ka kahes rahvalaulude väljaandes: 1) H. Tampere, Vana Kannel III, (1938) ja Vana Kannel IV (1941).

Kuid kummalgi värsipoolel võib järgmises reas olla ka omaette paralleelne värsipool:

Kui tuleb kurja, kus sa küüdad,
kui tuleb halba, kus sa ajad?

Samuti on võimalik, et kummalegi värsipoolele järgneb oma paralleelvärss:

Hääl ei annud, kurk ei kannud:
hääl oli ära härmatanud,
kurgurauad roostetanud.

Kodu poole, kulla poole,
elu poole, hella poole —
kodu poole koidab silma,
elu poole helgib meeli.

Et ühele põhivärsile järgneb 1—2 paralleelvärssi, see on kõige levinumaks mooduseks (eriti levinud on kahevärsiline parallelism):

Ketran kõik kevadsed päevad,
tallan vokki kõige talve,
saa ei särki sääselegi,
palakat ei parmulegi,
küütu kuube kirbulegi.

Väga sagedane on värsipaaride parallelism:

Sel'lü, sel'lü, ilmakene,
taltu, taltu, taevakene,
sel'lü, ilma, eilatsesse,
taltu, taevas, toonatsesse!
Eiläp olli ilma iluse,
toonap olli taivas tasane.

3—4 paralleelvärsi esinemine on samuti üsna tavaliseks nähtuseks. Esitame näite kiigelaulust:

Oh te hullud kiigessepad,
oh te hullud ja rumalad,
kuh' nad teinud kiigekese!
Teinud küla künnismaile,
küla naiste nairismaile,
küla laste laastumaile,
tütarde madaramaile,
poiste puie raienguie.
Küla nutab künnismaida,
küla naised nairismaida,
tütered madaramaida,

lapsed nutid laastumaida,
poisid puie raienguida.[16]

Niisugust laululist väljendust ei tule võtta sõna-sõnalt. Mitme paralleelvärsiga on tahetud rõhutada seda, et kiik oli rajatud sobimatusse paika.

Mitmerealine parallelism võib kergesti üle minna *loetlemiseks*:

Leidsin isa itkemasta,
leidsin ema itkemasta,
sõsarad muretsemasta,
vennad vetta veeretamast.

Kes toob muldaje õluta,
haudaje hane osada,
liivaje sealihada,
kalmuje kanamunada,
kabelie keedukalja?

Loetlemine toimub tihti ülenevas või alanevas astmestikus, *gradatsioonis*. Ülenevas gradatsioonis alatakse väiksemast või vähemtähtsast ja minnakse üle suuremale või tähtsamale:

Kuu tema kudas kotikangast,
kaits või kuuda kaltsakangast,
aasta või ametekangast.

Tundideks on tuule armu,
päevadeks on päeva armu,
eluajaks eide armu.

Tegelaste või sündmustiku arvulisel esitamisel on tavalisem kolmeline, seitsmeline või kümneline astmestik. Sel teel tahetakse väljendada suurt hulka või pikka aega.

Kasvas kuu, kasvas kaksi,
kasvas kortel kolmat kuuda.

Viis on vaimu välja pealla,
kuus on kubjasta järella,
seitse selja peksijada,
kaheksa karistajada,
kümme külje mõõtijada.

Kümneline astmestik Kihnu rahvalaulus:

Sul tulid kolmõd kosilasõd:
Üks oli Intsu, teine Antsu,
üks tuli Intsu Iiumaalta,
teine Antsu Arjumaalta,

[16] M. Veske, Eesti rahvalaulud I, lk. 10.

kolmas kodojõ külästä,
neljäs neiu kirjutaja,
viies sie vile puhuja,
kuiõs sie koja isända,
seitsmes viel sedä parama,
kaheksas sie Kalõvi poissi,
üheksäs üle tanava,
kümnes küla Mikukene.

Alanevas gradatsioonis alatakse loetlust üldisemast ja minnakse üle peensustele:

Toatäis jäi tuikumaie,
lauatäis jäi laulemaie,
pingitäis jäi piukumaie.

Tuba on põlvi põhku täisi,
sääreluini säsi täisi,
kederluini kerpu täisi.

Arvulist alanevat gradatsiooni esineb harvemini:

Sääl oli kümme kündijada,
üheksa äestajada.

Loetlust võidakse esitada värsipaaride kaupa:

Mis kanad mune munevad —
needki saksa vaagenasse.

Lammas tegi laugu talle —
seegi praevarda'esse.

Lehm tegi härgse vasika —
seegi saksa välja peale.

Hobune tegi täkut varsa —
seegi saksa saani ees.

Loetlust võib esineda värsirühmiti:

Kui läeb heina niitemaie,
siis sina karga katsumaie,
kas on kaari kaunikene;

kui läeb rehta peksemaie,
siis sina karga katsumaie,
kas on vali varta lööma;

kui läeb vihku lõikamaie,
siis sina karga katsumaie,
kas väänab vihud väledad.

Värsirühmiti esitatav loetlus võib toimuda küsimise-kostmise kujul:

Lõhks ta kala päädä päältä.
Mis tal päästä paistunesse?
Päästä paist pärg punane.

Lõhks ta kala kaala päältä.
Mis tal kaalast paistunesse?
Kaalast paist helmed heredad.

Omapärane võte on ahelikutaoline loetlus:

Anna hoolsalt orjal süüa,
ori annab härjal süüa,
härg viib põhku põllu peale,
põld saab põhjani vägeda.

Ahelikutaoline loetlus võib esineda ka värsipaarikutena:

Kui pole peergu varna pealla,
võta õrsilt halgusida;

kui pole õrsil halgusida,
võta laest laastusida;

kui pole laes laastusida,
siis süüta sõrmed põlema!

Samuti küsimise-kostmise kujul:

Mis seal meie õue alla?
Meri seal meie õue alla.

Mis seal mere keske'ella?
Kivi seal mere keske'ella.

Loetlused võivad kujuneda ka lühemateks või pikemateks registriteks, nimestikkudeks:

Üks läks hülgijaks meresse,
teine luigeks taeva alla,
kolmas läks kuninga kukeksi.

Vastandina staatilisemale loetlusele võib esineda tegevust edasi viivat parallelismi:

Raius sõõru, rookis sõõru,
kündis sõõru, külvas kaera,
külvas kesva kirikuteele.

Vii sa vesi koduje,
kalla vesi kattelisse,
pane panged pingi peale.

Parallelismidevahelisteks üleminekuvormeliteks on rahva traditsioonilises loomingus kujunenud mitmesugused kõikides laululiikides esinevad stereotüüpilised värsid:

Tüki teeda, marga maada.
Mina kuulin, vastu kostin.

Ise lausus meelestana,
oma meele poolestana.

Uuest ütlen ümber jälle,
uuest ümber, taas tagasi.

Samuti kasutatakse laulude algul stereotüüpilisi pöördumisi:

Neiukene, noorukene!
Peiukene, poisikene!
Emakene, hellakene!

Eespool nägime lauludesse põimitud küsimusi, mis on mõeldud tähelepanu ja huvi äratamiseks ja millele laulik ise vastab (retoorilised küsimused). Seda võtet kasutatakse regivärsilises luules sagedasti:

Kes meil peseb peene särgi,
kesse vaalib valge särgi?

Mis sa kiunud, kiigekene,
halad, aluslauakene?

Samuti leiame retoorilist eitust:

Ei mina sünni suurte sekka,
mahu ei rikaste majasse!

ja retoorilist pöördumist:

Oh kalmu, kasvata kaara,
o kerik, kergita kesva!

Sagedasti kasutatakse vastuväidet (antiteesi):

Oled et esi vaene —
ole ei vesi vaene.

Kõik mehed läksid merele,
kõik kaasad läksid kalale, —
minu mees heitis magama.

Ka terava vastuolu esitamine (k o n t r a s t) võimaldab soovitud mõtet eriti selgesti välja tuua:

Ketran kõik kevadsed päevad,
tallan vokki kõige talve —
ei saa särki sääselegi,
palakat ei parmulegi:
ketran rüüdi röövelille,
peenta särki peksijalle,
siidi silmapistijalle.

Talutütar teeb tublisti tööd kaasavara lootuses, kuid peab selles kibedasti pettuma: aidatäie asemel saab ta ainult õletuusti, karja asemel vitsarao.

Mõtlesin aita annetama,
karja kätte kannetama —
õuest sain õlesideme,
väravast sain väändud vitsa.

Lause tavalisest sõnade järjekorrast erinevat sõnajärjestust (i n v e r s i o o n i) leiame regivärsilistes lauludes väga sagedasti. Vahel tingivad seda kvantiteedivahelduse seadused:

Päev läeb puudele punane.
Mul oli nuga terava.

Vahel aitab see olulist esile tõsta:

Kaits või kuuda kaltsakangast.
Mina hea siis härgadelle.
Kui läed ilma sa elama.

või lisab esitusele uudsust ja elavust:

Naiste läks nalja Narvamaale.

Sama eesmärgiga rakendatakse ka sõnade ristati asendit (h i a s m i):

Hõbedasta õrta mööda,
mööda kullasta kõrendat.
Kui mina koduna kasvin
ja istsin isa toassa.

Et väljendus oleks tihedam ja energilisem, jäetakse vahel

lausest välja ebaolulisi sõnu, mille puudumine ei takista mõtte mõistmist (e l l i p s):

Ta tule väl'läst — o väsine,
ee otsast — ta isune.

Mehed seal vaatsid — metsa suitsu,
vanad naised — Narva suitsu!

Esineb t u n d e r õ h u l i s i h ü ü a t u s i ja hüüdeid:

Kuidas pean koju minema!

Suu sööb, süda muretseb,
silmad vetta veeretavad!

Kaunil kevadel, soojal suvekesel kutsub laulik üles:

Unustage hirmupäevad,
ennemuistsed murepäevad,
vaevaaja valupäevad,
orjapõlve piinapäevad!

c) K õ n e k u j u n d i d.

Mitmesuguste lausekujundite rohkuse kõrval kasutab rahvalaulik eriti suurel arvul ka kõnekujundeid. Neid leiame peaaegu igast värsist. Näiteks tavalist v õ r d l u s t:

Hobu alla k u i s e e a h j u,
ruuna eessa k u i s e e r o o s i.

Maha jäts mu m a r j a s u u r u,
läve ala l ä ä d s ä l a i u.

Nõnda halba vaene lapsi,
k u i h a l b a h a g u n e a e d a.

K u i o n k u u k i r j a s e e s s a,
p ä ä v a p e s a ä ä r e p ä ä l l a,
nii on neiud ilu seessa,
lapsed laulude vahella.

Kaunistavaid lisasõnu (e p i t e e t e) on rahvalauludes palju. On traditsioonilisi epiteete, mis esinevad väga sageli: peretütar *peenikene, vilets* vaenelaps, *hellä* vellekene, *õrna* õekene, *õnnis* õhtukene, *kuldne, hõbedane, vaskine, must* muld, *hele* hääl, *kume* kurk, kannel *kullakeeleline, haljas* mõõk ja palju muid. Rohkesti leiame aga ka värskeid, uudseid epiteete:

Saage naine te r a h a n e,
silmini s i n i s õ l e n e,
kontsani k u l l a k o p i k i n e!

soovib neiu kiigutajale.

Andas aiga i k u l e n e.
Ma ole latsi l a u l u l i n e.

Harva satume lisasõnadele, mis sisaldavad vastuokslikku mõtet (o k s ü m o r o n):

Ehk tuleks t u l i s t a lunda.
Kuast meil tuleb k u l d a suitsu.

Rohkem kasutatakse oksümoroni laste- ja naljalauludes, nagu näiteks laulus «Imetegija»:

Mulla on, mulla on väike venda,
see on ise ilmatarka:
see teeb lõkke lainetesse,
aganasta keerab köied,
heidab otsa taeva'asse,
teise Jordani jõgeje;
kisub peergu kaljudesta jne.

Igal sammul leiame piltlikku ülekannet (m e t a f o o r i). On jällegi traditsioonilisi metafoore, nagu *kuld, kullake, hõbe, kana, tedre, sirguke, käoke, pardike, virveke* jne. lapse või tütarlapse kohta. Üldse ongi iseloomulik, et metafoore leidub väga palju just tütarlapse või neiu kohta käivais parallelismides; enamasti on need võetud talupojale lähedasest taime- ja loomariigist:

Tütarlapsed, *linnukesed,*
oakaunad kaunikesed,
haavaurvad allikesed!

Kus on *kullalla* kodugi
ja *hellal* eluaseke
ja *marjal* magaduspaika
ja *taimel* talutoake?

Metafooride valik võib rahvalaulule anda erilise värvingu. Mõnikord näiteks tundub, et on tahetud rõhutada kirjeldatava tugevust või pikkust:

Meie *tamm* lääb tantsimaie,
k õ r e k u u s k lääb kõndimaie,
v i s a k u u s k lääb veeremaie.

Üheks metafoori alaliigiks osutub e u f e m i s m ehk peitenimi, mida kasutatakse õige nimetuse asemel: koer — *koonukas*, hunt — *susi, laikäpp*, karu — *mesikäpp* jne.

Rahvalauludes leiame ka laiendatud metafoore, milles sõnade otsese ja ülekantud tähenduse liitumine annab avarama poeetilise kujutluse:

Ilu kannan kaasassana,
puna põlle paeladessa,
rõõmu rõhtude vahella.

Rahvalauludes esineb sageli niisuguseid kõnekujundeid, milles sõnale antakse uus tähendus mingi kindla suhte (loogilise, ajalise, ruumilise või muu) alusel (m e t o n ü ü m i a). Minia olukord perekonnas on lootusetum kui sulasel või palgalisel: neilgi orjadel on vahest puhkus või pühapäev, nad võivad otsida paremat peremeest, kuid —

Ei pääse pere minia,
kinni kihlatud sulane,
papi pandud palgaline.

Metonüümia tähtsamaks alaliigiks on nn. s ü n e k d o h h, milles osa väljendatakse tervikuga ja tervik osaga, samuti ainsus mitmusega või vastupidi.

Tervik osa asemel esineb näiteks järgmises rahvalaulus:

Kui mina hakkan laulemaie,
siis tuleb *küla* kuulamaie,
valda viisi vaatamaie ...

Osa terviku asemel:

Kus on *kurku* kuue pannud,
kõri karratud kasuka?

Viimast võtet kasutatakse lauludes eriti rohkesti; isikuid nimetatakse luulekeeles kas mõne tema kehakatte, ehte või muu välise joone alusel. See võimaldab esile tõsta tüüpilist, teatud tegelasele iseloomulikku. Tütarlast nimetatakse rahvalaulus: *punapärga, kardavanik, kudruskael, helmeskael, tinapihta, ubasuu* (väikese suu pärast); naist nimetatakse *linikpeaks* (kandis ainult naistele omast peakatet — linikut), poissi aga nimetatakse *kaabukandjaks, rätikkaelaks* jne. Samal põhimõttel lauldi rõhujate klassi kuuluvatest mõisameestest (ema laulust tütrele, tüüp «Tütar mõisas»):

«Sina, sina, tütar noori,
sina kasvad mõisaassa,
s a a b a s s ä ä r e d e seassa,
t u h v e l j a l g a d e toassa;
ehk sind, ehk sind, tütar noori,

ehk sind petvad p e e n e d s ä r g i d,
haugutavad h a l l i d k u u e d,
matvad m a n t e l i - a l u s e d?»

Laialt esineb regivärsilistes lauludes p e r s o n i f i k a t s i o o n i, s. o. elutute esemete, looduse, loodusnähtuste ja ka abstraktsete mõistete isikustamist. See võimaldab mitmesuguseid tähelepanekuid ja elamusi eredamini edasi anda:

Vikerkaar, mu vennike,
see'p see joob meresta vetta,
haisub vetta allikasta,
katsub vetta kaivudesta,
mekib mitmesta jõesta.

Pulmalauludes lauldakse, et kui mõrsja lahkub isakodust:

Jäävad nurgad nuttemaie,
pingid silmi pühkimaie,
ahjuke halatsemaie.

Loodust kujutatakse töötajate ja rõhutute vastu sõbralikuna ja kaastundlikuna:

Ei ole aega päeval veerda —
päev soeb sulaste päida,
kammib karjalaste päida.

Abstraktsed mõisted esitatakse sageli konkreetsel kujul:

Hulguvad unisulased,
otsivad unista lasta.

Mullu jõin mure karika,
tänavu joon teise täie . . .

Rahvalauludes ja üldse rahvaluules väga sagedasti kasutatav poeetiline võte on teadlik liialdamine (h ü p e r b o o l). See võimaldab olulise ja tüüpilise reljeefsemat esiletoomist, asja selgemaks, käegakatsutavaks tegemist.
Suurest tammest lauldakse:

Tamm oli suuri, tamm oli laia.
Tamm siis kasvis taeva alla,
oksad pilveje pugesid.
Tamm tahab taevasta jagada,
oksad pilveid pillutada.

Sõjalauludes iseloomustatakse verevalamise rohkust:

Sõjas jõed jooksvad verda,
suitsini venna verda,
sadulani saksa verda,
vöödeni on võõra verda.

Hüperboolile vastupidine võte on ülemäärane vähendamine (litootes):

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine:
ma teeks toa tuule peale,
maja marjavarre peale,
koja kobrulehe peale.

Jätid mu vara vaeseks lapseks:
põrandale põrmu suuru,
kivi pääle kirbu suuru,
läve alla läätse laiu.

Regivärsilistes rahvalauludes kasutatav poeetiliste kujundite ja väljendusvahendite hulk on silmapaistvalt rikkalik. See on tõendiks laulutraditsiooni kõrgest east. Paljude sajandite ja inimpõlvede jooksul on kõik andekad rahvalaulikud andnud oma panuse selle poeesia arendamiseks ja rikastamiseks.

KEEL

Eesti regivärsilise rahvalaulu üheks silmapaistvaks välistunnuseks on tema keele arhailisus. Me leiame lauludes sõnu ja vorme, mida kaasaegne rahvakeel enam ei kasuta, millest võime leida mõningaid jälgi ainult vanades kroonikates ja ürikutes. Vahepeal on kõnekeel arenenud edasi; sõnavara on muutunud, uuenenud ja täienenud, sõnad on mitmeti lühenenud. Luulekeel on aga kõnekeelega võrreldes jäänud vanemale arenguastmele. Luulekeel oli pidukeel, selle mõningased erinevused kõnekeelest ei häirinud kedagi, vaid koguni lisasid pidulikkust. Laule lauldi nii, nagu neid oli eelmistelt põlvedelt õpitud, nende eriline struktuur põhjustas vanade keelekujude säilimise. Vähehaaval muutus luulekeelgi: vananenud sõnu ja vorme asendati mõnevõrra uuematega, kuid stiili ühtsuse mõttes loodi siiski ka uusi laule vanas keelekujus, ja nii püsis vana stiil väga kaua. Et vanad rahvalaulud on säilinud arhailises keeles, seda esineb paljudel rahvastel; see on omamoodi seadusepärane nähtus.

Kuigi regivärsiliste rahvalaulude keelekuju on üldiselt arhailine, ei ole see siiski sugugi homogeenne ega ülemaaliselt ühtlase ilmega. Kõrvuti vanade ja arhailiste keelenditega esineb rahvalauludes keele mitmesuguste arenguastmete kajastusi kuni

võrdlemisi hiliste ja meieaegsete sõnade ja vormideni; selles tuleb näha kõnekeele mõju. Uuemaid keelendeid on võrdlemisi palju rahvalaulude hilisemates üleskirjutustes, samuti dikteerimise järgi kirjutatud tekstides. Viisi rütm aitas säilitada vanu vorme, kuid laulude esitamisel ilma viisita võidi vanu vorme kergesti lühendada või uuematega asendada.

Teiseks iseloomulikuks nähtuseks regivärsiliste rahvalaulude keeles on murdelised erinevused. Põhja-Eesti rahvalaulud erinevad keeleliselt üsna palju Lõuna-Eesti lauludest. Samuti on mõningaid silmatorkavaid erinevusi mõnede kitsamate alade rahvalaulude keelekujus (näit. Kuusalu, Vaivara, Karksi jt.). Mõnede kaugemate murdealade laulud (näit. setu laulud) sisaldavad väga palju murdelisi erijooni, mille mõistmine ilma sõnastikuta läheb raskeks.

Seega on regivärsiliste rahvalaulude keeles mitmesuguseid keeleajaloolisi kihistusi, on uuemaid ja vanemaid nähtusi, mis alles ootavad üksikasjalisemat selgitamist ja uurimist. Järgnevas on tähelepanu juhitud ainult mõnedele tähtsamatele ja silmapaistvamatele iseärasustele.[16a]

Foneetilisi erinevusi

Kõigepealt hakkab regivärsilises rahvalaulus silma nn. lõppkao puudumine, mis läbib paljusid grammatilisi vorme.

Nimetavas käändes:

Kuidas ma kukun, kurba lindu / Tuli üksi suuri tuuli / Vikati vilu emanda / Ole hommiku usina.

Osastavas käändes:

Tüki teeda, marga maada / Pesakunda piirikpäida / Kes toob muldaje õluta / Kallis kangasta kudunud / Võta seinast sambelida / Lülütuida pähkeleida.

Sise- ja väliskohakäändeis:

Ilu kannan kaasassani / Kussa nutab orjakene / Tõmba tohtu toa laesta / Riigudesta, raagudesta / Noored noorella ealla / Uni ukselta küsima.

Saavas käändes:

Tule sängi seadejaksa,/ padja pehmeks peksijaksa / Sai siis pesa valmieksi.

[16a] Üksikasjalisem käsitlus vanade rahvalaulude keelest vt.: E. Laugaste, Arhailised jooned eesti rahvalaulude keeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38. Tallinn 1955, lk. 95—142.

Tegusõnade käändevormides:

Siin on kullad kiikumassa / Hüva andi andemasta / Kes mind kuuleb laulevada / Metsas hoosta otsidessa / Tuuas tulda lüüe'enna,/ sädemeida pilduenna / Kus mu pihta piinatie,/ käsivarsi vaevatie.

Ka sõna seesmisi häälikuid kadus aja jooksul väga paljudel juhtudel (nn. sisekao nähted). Regivärsilises rahvalaulus on need säilinud:

Tuimad tüttered tubaje / Käte vaeva vaagenassa / Käerandemed rahada / Hõbe õlpemed õlalla / Valda vahib vainiulla / Tuleks raudasta raheta / Hüva andi andamasta / Mina meelta mõttelema / Küla alla kündemaie / Talinlinna tappemaie / Padja pehmeks peksijaksa / Seal ma seadisin sõnuda.

Kolmanda suure rühma moodustavad sõna seesmise nn. hilispika täishääliku lühenemise juhud, mis regivärsilises rahvalaulus on jäänud, nii-öelda, poolele teele.

Näiteks on omastav kääne sõnast kaste lühenenud umbes järgmiselt: *kasteγen > kasteen > kaste. Seesütlev sõnast regi (rees) on vanasti olnud *reγessa, mis on lühenenud re'essa, nagu esinebki rahvalauludes. Näiteid:

Leidis koolija re'essa / Raud on kaste'e kuningas / Kaunis laulda kaste'ella / Kena kirstu keske'ella / Pange ratsud rakke'esse.

Samuti muude häälikute puhul:

Küla alla kündadessa / Tuhat siia tulle'essa,/ sada siia saade'essa / Kased valge'ed kajavad (< valgedad)/ Lepad sirge'ed sinavad / Mart on tulnud taeva'asta (< taevahasta).

Sellised lühenemata vokaalid tulevad rahvalaulude lugemisel hääldada kaheks eraldi silbiks. Samuti loetakse kaheks silbiks hilistekkinud diftongid:

laine'ida, palve'ida jt.

-ks- tüvelistes sõnades, milles on toimunud areng ks > ss > s, esineb vanem kuju:

Küla laulab künniksella / Santi sauna katuksella / Vareksete vaakumine / Siit saab pulmalinnaksida.

Samuti ka ts-tüvelistes sõnades:

Näpib näljatse sulane / Küsisid külatsed naised.

Morfoloogilisi erinevusi

Osastava käände vanem lõpp **-da** on püsinud väga laialdaselt:

Sundis tema sukka**da** kuduma / Kui ep ole peerguda peressa / Kalmule kana muna**da**, / haudaje hane osa**da** / Ait sai harjani teri**da** / Vilu veeretab sõnu**da**.

Sisseütlevas käändes on **-sse** lõpu kõrval veel **-je** ja **-ie**:

Kes toob muldaje õluta,/ haudaje hane osada?/ Seadke siidije magama / Viige see kana koduje / Kui on tütar, vii vedeje / Labajalad voode'eie / Sidu siidirätikuie / Peitke peenije linuje / Õelaie rahva'aie.

Samuti tegusõna I infinitiivi sisseütlevas:

Kui ma hakkan laulemaie / Tuul on loodud tukkumaie, paha ilma paukumaie.

Lõuna-Eesti lauludes (nagu sealses kõnekeeleski) esineb sisseütleva lõpuna **-he**:

Laulema**he**, laskema**he** / Lää ma aita ehtimä**he** / Lätsi iks mõtsa kävemä**he**,/ hummongulta hulkima**he** / Viidi pillis Pihkava**he**.

Samas laulus võib paralleelselt esineda erinevaid sisseütleva käände lõppe:

Igi pannakse pada**je**, / käte vaeva vaagena**sse**.

Ülekaalus on **-i-**mitmuse tarvitamine:

Tedred teisile vesile/ Siis oleks köisist keerutatud / Kui tuled omile käima / Ilu keelilla kõneles / Paremile lauludele / Viha tee villa täterista/ Kübarita, kindaita,/ ilma vööta, vammuksita.

Alalütleva käände ulatuslik kasutamine kaasaütleva funktsioonis:

Küla siis pildus kopikalla (kopikatega), / lapsed laiulla rahulla (rahadega) / Siest o kirstu siidillä lüödüd / Pea pestud mereveella,/ käed kullerkuppudella/ Ehk meid piitsal peksetakse,/ astelal meid haavatakse.

Alaleütlev kääne omab samuti teisi funktsioone:

Omma huulile (huulte poolest) ilusa,/ omma mokkel moodulese/ Küll on hilbele (hilpude poolest) ilusa/ Ehi sõrme sõrmuksille (sõrmustega)/ Ruunad söötsin rukkitelle,/ linalakad linnassille/ Uuest uusile sõnule (uute sõnadega)/ Millal saan mina omile,/ millal veeren vendadele (kaasaegses keeles meile, teile, neile: tule meile, ma tulen teile).

Seestütlev kääne erineva funktsiooniga:

Laidan laiasta näosta,/ kõhna kaela, kukkelesta (laidan laia näo pärast, kõhna kaela, kukla pärast).

tu-karitiivi elavam kasutamine:

Ilma emätu kanaje,/ ilma esätu kanaje,/ ilma päätu pääsukene/ Mis sina häületu ägised,/ mis sina rinnutu rögised.

Nimetav kääne erineva funktsiooniga (absoluutne nominatiiv):

Mine ei mustalt muude sekka,/ tahmane tõisele talule/ Siis mine nukku (nukuna, nii kui nukk) nurme pääle,/ nirgikene niidu pääle,/ valge sa küla vahele,/ kena küla keskeelle.

Samuti partitsiibina:

Sa tuled väljasta väsinud,/ töö juuresta tüdinud/ (Siis mine) ehtinud küla edeje.

ne- ja **line**-lõpuliste omadussõnade laiem kasutamine:

Regi tammine tagana,/ naine roogune reessa/ Lõhmuksised laulukesed/ Kadril kaskine saanike/ Andas aiga ikulene/ mureline, kurvaline.

Komparatiivi lõpp on **-mbi**~ **-mba**:

Pea pare**mbi** palmikusse/ Kirevam**bi** kui see rähni,/ meelusam**bi** metsalindu/ Seni kuhja kuulusa**mba**.

Märgatavalt laiaulatuslikumalt kasutatakse **-u-** deminutiivi: Kiltri kirju koe**ru**kene/ Ma panin palaku**ke**se, annin halli

vaibukese / Ära viisin veikukese / Taat tegi raske adrukeise, / vend tegi sandi piitsukeise / Miks on ilmuke udune.

Erinevalt meieaegsest keelest kasutatakse **ne**-lõpulist deminutiivi:

Ilma eideta kanane (kanake) / Siiski kulmusta kenane (kenake).

Pöördsõnades paistab silma **i**-mineviku rohke kasutamine:

Annin halli vaibukese / Mina võtin ja vihastin / Sa kasvid isakodussa / Vara sa sõrmuse vahetid / Mehed aga mõtlid metsa suitsu / Ma sull vastu vaidelie / Sulane vaene suigateli.

Rahvalauludes esineb sageli **kse**-lõpuline oleviku 3. pööre:

Tuba luudada küsikse (küsib), / ahju halguda anukse, / pada vetta palvelekse / Helisekse äärelauda, / kolisekse kolmiklauda, / kui kana muna munekse.

Esineb **ne**-potentsiaali (kaheldavust väljendavat kõneviisi) sageli koos kse-lõpulise olevikuga:

Koju minda oodetanne, / värävällä vaadetanne (küllap mind juba koju oodatakse...) / Näginekse, kuulunekse, / kes küll vastu puutunekse? / Kuhu mind viimaks viidanekse / Kui sul viha veerines(-nekse) (kui sul ehk tõuseb viha).

ne-liitelised tegusõnad tähendavad aeglast kestvat tegevust:

Kus ma kallis kasvanesin, / mari maasta tõusenesin / Kus ma suureks sirgunesin / Kus mu hääli helisenekse, / sinna metsa murdunekse / Mulle ruttu tehtanekse, / pakki peale pandanekse.

Kaasaegsest rohkemal määral leiame frekventatiivse **ele**-tüvelise verbi kasutamist:

Tasutelen tattareida / Loogelekse, lendelekse / Mineteli, tuleteli / Leinariiet liigutelles / Kaksi naista tappelesid / Sulan vaene suigateli / Kui ma kallis kasvaelin.

Käskivas kõneviisis leiame mõnikord vanema kuju kajastust:

> Ilugeme, kui me võime, / kärageme, kui me käime (vrdl. soome iloitkaamme).

Üheks silmapaistvamaks erinevuseks kaasaegse keelega võrreldes on possessiivsuffiksite (omanikku tähistavate liidete) esinemine regivärsikeeles. Nii märgib lõpp **-ni** minu oma, **-si** sinu oma, **-nsa** > **-na** ja **-sa** tema oma. Hiljem, kui nad kõnekeelest juba kadunud olid, ähmastus nende tähendus ja nad aeti segi, neid kasutati ekslikult.

> Ilu kannan kaasassa**ni**, / rõõmu räti nurgassa**ni** / Nägin und magadessa**ni** / Mina laulan lastada**na** / nii kui parti poegada**na** / Enne kui saab neidu nähjakse**ni**, / neiu nime teadakse**ni** / Mina hulgun uksillasi / Tere teelta tulles**si** / Tuli kassi nurgasta**na** / Mehe koju minnessa**na**, / kaasa koju käiessa**na**.

Pöördsõnade käändelistes muudetes leidub mõnesuguseid vanemaid keele kujusid, mis kaasaegsest keelest on kadunud või mida nüüd vähe kasutatakse. Nii tundub meile täiesti võõras öelda:

> Neid pole püssil püüdemine (= püütav), / tinanoolil noppimine: / neid on kullal kuulamine, / hõbedal lunastamine.

Ähmaseks hakkab muutuma kaasaegses keeles konstruktsioon absoluutse genitiiviga:

> Kiik pole kirve raiutava / ega noa nooletava / ega veitse vestetava, / tapperi tasutetava / ega tule põletetava / Minu, kulla, kurtadessa, / vaese lapse vaakudessa / Kena kammi katsumata, / rusikate rudjumata / Miks on kütis külma võetud, / ale hallade aetud, / väli välgu kirjutatud?

Kaasaegses keeles kasutatakse enamasti: kirvega raiutav; eriti levinud on võõrapärane välgu poolt kirjutatud.

Vokaalharmoonia

Üheks arhailiseks jooneks meie vanemate rahvalaulude keeles on vokaalharmoonia. Vokaalharmooniaks nimetatakse järgsilpide vokaalide assimileerumist sõna esimese silbi vokaaliga:

kui esimeses silbis oli esivokaal (i, ä, ö, ü), siis pidid ka järgsilpides olema esivokaalid (küllä, sälgä); kui esimeses silbis oli tagavokaal (a, o, u), siis pidid ka järgsilpides olema tagavokaalid (unda, tuba, koju).

Sugulaskeeltes on vokaalharmoonia püsinud näiteks soome ja ungari keeles. Meil esines see varemini üle-eestiliselt, kuid kadus tõenäoliselt juba hiljemalt 17. sajandil, püsides murdeti Kagu- ja Lõuna-Eestis, Kuusalu rannal ja kohati kirdes. Seejuures esineb laiemalt ä-harmooniat, vähemal määral ü-harmooniat.

Uma imä hameh säläh.
Riibu maha rihe rüüdü.
Ämmä silmä härgütellä.
(Põlva)

Imeväid emä sülestä.
Teenud tüödä, näenud vaeva.
Tuba ju tühi tütteristä.
(Kolga-Jaani)

Kierän külle, löüän külmä.
Veräväl oli värvükäne.
(Kuusalu)

Aia muad äessämätä.
Tuleb võõrasta vägedä.
(Kodavere)

Ma lää küllä, kütä sanna.
Küünare külävaeta.
(Karksi)

Kadumistendentsist tunnistab ebajärjekindlus vokaalharmoonia kasutamisel:

Kus o mulle adra köütäjata,
pannavitsa väändajata.
Ole sul pelgu seeperästa.
(Karksi)

Sõnavaralisi erinevusi

Regivärsilised rahvalaulud sisaldavad sõnavaraliselt rohkesti vanapärast, mis annab meile mitmeti ainulaadseid kajastusi möödunud aegadest — meie esivanemate igapäevasest elust

ja tööst, ühiskondlikest oludest, kokkupuuteist naaberrahvastega jne. Rahvalaulude keeles on rohkesti ka eri murretele omaseid jooni vastavalt sellele, milliselt murdealalt laul põlvneb.

Olenevalt meie vanade rahvalaulude üldisest laadist on neis suhteliselt vähe mütoloogilisi pärimusi, ka terminoloogia näol. Esinevad küll Hiiela, Toonela, Manala surnute asukoha tähenduses.

Käisin eile Iielassa,
tunaeile Tuonelassa,
eile eide haua pealla.
(Veske, E. rl. 1, 93.)

On tuntud *manalased, toonilased, Tuoni tütred ja pojad, kalmulised* jne., ent neist teavad laulud üsna vähe. Tähelepandav on aga see, et selliseid termineid esineb peamiselt kahes eri paigas: Virumaa lauludes ja setu lauludes. See näib viitavat vanale pärandile. *Tuonela* ja *Manala* on tuntud ka soome mütoloogias. Setu rahvalauludes esinevad veel *äio, halv, tikõ* jt., mis on osalt juba hilisemad, seoses kristlike kujutelmadega.

Vanadest isikunimedest on rahvalauludes huviäratavad mitmed muistsete kangelaste nimed, mis enamuses on meile tuntud ka rahvajuttude (muistendite) vahendusel. Eriti paistab selles mõttes silma laulutüüp «Osmi haigus».[17] Selles esinevad *vana Kalevi, Kalevine, Kalevi poega, Lemmingäne~Lemmingine~Lemming, Olevi, Alevine, Sulevi poega, Osmi, Utregane, Roosna.* Kuigi selle laulutüübi teisendid on kulunud ja katkendlikud, ei jää kahtlust, et meil on tegemist vana kangelaslauluga. Samu kangelasnimesid esineb veel mõnes muuski rahvalaulus, näit. üldtuntud lastelaulus «Kits kile karja»:

Mina kaku *Kalevile*,
Kalev mulle rauda.

Ühes Kolga-Jaani rahvalaulus (VK II 360) esineb:

Uot, uot, uot, uot, *Oizo* härga,
kannata, *Kalevi* pulli!

Kihnu lauludes esineb kosilaste nimestikus *Kalõvi poissi,* Karksi lauludes: Oh sa suur *Olevipoega* (VK IV 349). *Kalevipoeg* ja *Sulevipoeg* esinevad laialt tuntud laulutüübis «Suisa suud» ja mõnes muuski jutustavas laulus.

Peale kangelasnimede leidub vanades lauludes rohkesti tava-

[17] Kõik selle laulu teisendid on avaldatud teoses: Eesti rahvalaulud II. Tartu 1932, lk. 41—44, kommentaar lk. IX—XI.

lisi isikunimesid. Nende hulgas on nimesid, mis on praegugi üldiselt tarvitusel (*Salme, Anne, Maie, Kaie, Else, Peedu, Matsi, Aadu, Ants* jne.), kuid vanemas kihistuses on palju ka haruldasi, tänapäeval mitteesinevaid nimesid, nagu *Meeli* ja *Meelas* (Saaremaa lauludes), *Jürje* ja *Ülli* (Tartumaa lauludes) jne. Lisaks isikunimedele esineb rahvalauludes ka loomanimesid, eeskätt lehmanimesid (*Mustik, Jutik, Lauki* jt.). Rahvalaulude nimeainestik on seni läbi töötamata.

Haruldaselt rikkalik on meie vanade rahvalaulude etnograafiline terminoloogia, eriti aga naiste kehakatetesse, ehetesse ja tööriistadesse puutuvas osas. Me leiame lauludest palju andmeid nii esemete kui töötehnika kohta, mis on olnud tarvitusel kaugemas või lähemas minevikus.

Pea *sualla* suetud,
kuldaharjale haritud,
vaskikammila kasitud;
sõrmikinda'ad käessa,
vikelsukad on jalassa;
kuub on kullakarvaline,
seelik siidi viiruline,
jalas uued *ummiskingad*.[18]

Kui selleski näites maha arvata poeetilised liialdused (siid, kuld jne.), jääb järele veel palju asjalikku. Vastab tõele, et peasugemisvahendeid on olnud ka metallist; *vikelsukk* — sissekootud ilustustega («viklitega») sukk; *ummiskingad* — kinnised kingad. Tänapäeval on tundmatud niisugused riietusesemed kui *kipelkingad* (VK II 85), *siniribad* (VK II 364), *sõba, uju, ümbrik, pussak* (vöö), *lina* (pealina), *linik, palmik, kaal'* (valge pruudirätt), *pallapool* (küljerätt), *harjakas* (eriline tanu), *kardalapp* (madal tanu?) jne. Neiude ja naiste ehetest leiavad sageli mainimist *helmed, kudrused* (väikesed klaashelmed), *pauad* (suured pärlid), *paatrid* (mitmest osast koosnev hõbedane rinnaehe), *kaelakorrad, rõhud* (vöö küljes kantud vaskketid) jne.

Rohkesti on lauludes endisaegsete rahaüksuste nimetusi, nagu *tibu, killing, penning, tukat, taaler~taader, veering* jne.

Minevikulisi ühiskondlikke olusid meenutavad: *vaim* (mõisateoline), *korraline, opman, kubjas, kilter, valitseja, härra, proua, preili; olderman, ollender, vaskivaagija* (vasekaaluja) jm. Rohkesti on lauludes karjuste ja karjahoidmise spetsiaalseid nimetusi, nagu *lambrine* ehk *lambrik* (lambakarjane), kes käis *lambus, sigurik* ehk *sigurine*, kes käis *sius* (seakarjas);

[18] M. Veske, Eesti rahvalaulud I, lk. 17.

häris (härgade karjas) käisid *härilised*; öösiti käidi endisel ajal hobuste karjas ehk *hobesis* ehk *õitsil~eitsil.*

Endisaegset terminoloogiat on lauludes väga paljudelt eri aladelt. Seepärast varustatakse rahvalaulude väljaanded harilikult spetsiaalse sõnastikuga.

Tähelepanu teenivad veel lauludes esinevad kohanimed, mida on väga palju. Nendes kajastub laulikute geograafiline orientatsioon. On väga iseloomulik, et näit. Lõuna-Eesti lauludes esineb sageli Riia, lauldakse Riias käimisest, Kagu-Eesti lauludes kajastuvad tihedad sidemed Pihkvaga (Pihkova) ning lauldakse isegi Kiievis käimisest. Põhja-Eesti lauludes lauldakse Soome sillast ja suveks Soome minemisest.

Eesti üksikutest laulualadest on väljapaistval kohal olnud Virumaa (täpsemalt: Lääne-Viru ühes lähedaste Järvamaa ja Harjumaa kihelkondadega). Viru laulukeskus on teisi laulualasid mõjustanud mitte ainult temaatiliselt, vaid isegi keeleliselt: ühes Virumaa lauludega on mujale levinud ka Virumaa lauludele omaseid keelendeid. Ka kohanimi Viru on tuntud paljudes lauludes üle kogu Eesti. Virumaalt on võidud märkida ka tähelepandavat rahvalaulude eksporti ida poole — vadjalastele ja ingerlastele.

B. RIIMILINE RAHVALAUL

Riimiliste rahvalaulude kujunemine kestis pikka aega, kuid alates möödunud sajandi keskelt muutusid nad domineerivaks. Neis leidub mitmesuguseid kihistusi ja lokaalseid erinähtusi, mis on veel lähemalt selgitamata. Tuleb silmas pidada mitut olulist tegurit, mis põhjustasid uue laulustiili kujunemist: välismõjud piirialadel, välismõjud omal maal (mõisad ja linnad, sõjaväed jne.), kirjandusliku luule eeskujud ja kirjaoskuse laienemine.

Algul tõlgiti võõrad laulud regivärsivormi. Niisugune on näiteks «Lunastatava neiu» varasem ümberkujundus [19]. Sama laulu hilisem tõlge «Ai Lilla istus kammeris» on märksa uueaegsema vormistusega. Võõras element toob kaasa võõraid sugemeid, eeskätt rõhuprintsiibil moodustatud värsijalgu ja lõppriimi. Hakatakse kasutama kaasaegset keelt.

Üheks vanemaks võõrastel eeskujudel kujunenud liigiks on nähtavasti olnud ringmängulaulud ja üldse laulud, milledele juba neile omase viisi tõttu p o l n u d v õ i m a l i k a n d a r e g i v ä r s i v o r m i. Regivärsi viis oli tagasihoidlik, kõnemeloodiale lähedane retsitatiiv, mis piirdus ainult ühe värsi-

[19] Vana Kannel III, lk. 151 jj.

reaga. Uute laulude viisid olid pikemad ning hõlmasid terve stroofi. Need võõraste laulude uudsed meloodilised viisid olid vaheldusrikkamad, võimelised paremini tõlgitsema mitmesuguseid meeleolusid ja väljendusvajadusi. Seega uute, võõrastelt õpitud või nende eeskujul loodud laulude puhul omandas viis p a l j u t ä h t s a m a j a k a n d v a m a o s a, kui sel oli seni olnud regivärsilistes lauludes. Seetõttu laulude sõnastuslik külg, mis regivärsilises luules oli olnud eriti viimistletud ja poeetiliselt sädelev, kaotas nüüd oma esmajärgulise tähtsuse ja selle viimistlus jäi nagu tagaplaanile, muutus vähem oluliseks. Teiseks tuleb silmas pidada, et mitte kõik riimilised laulud, mis meie käsikirjalistes kogudes leiduvad, pole olnud laiemalt tuntud ega saanud pikema lihvimise osaliseks.

Riimiliste rahvalaulude kunstilise külje käsitlemisel ja hindamisel tuleb aluseks võtta teised printsiibid kui regivärsiliste rahvalaulude puhul, sest need kaks laulustiili erinevad teineteisest kardinaalselt, neile omased spetsiifilised iseärasused põhinevad erinevatel alustel. Ekslik lähtekoht on põhjustanud halvustavaid hinnanguid, nagu oleksid riimilised laulud üldse alaväärtuslikud, tühised jne. Nagu teada, ei tahtnud möödunud sajandi folkloristid (J. Hurt, M. Veske jt.) riimilisi laule üldse rahvaluuleks tunnistada. Kuni tänapäevani puuduvad meil uurimused riimiliste rahvalaulude poeetika kohta.

Värsiehitus

Ühe üleminekuastme regivärsilisest rahvalaulust lõppriimilisse moodustavad XVIII—XIX sajandi vahetusel alguse saanud n e k r u t i l a u l u d. Neis domineerib veel muistne kristalliseerunud poeetiline kujundus: alliteratsioon ja assonants, parallelism, lause- ja kõnekujundite rohkus. Uudseks nähteks on rõhuprintsiibil moodustatud värsijalad:

Siis tulid meele **isa** härjad.
Ema rinda **ime**masta.
Pere plikad, **küla** poisid.

Mitmesugustel mõjustustel hakkab regivärssi tungima lõppriim; regivärsilises laulus tekivad värsipaarid, mis vahelduvad mitteriimivate ridadega. Näide nekrutilaulust:

Eks võind, eks võind, emäkene,
eks võind pista põõs**a'asse,**
lasta linalauk**a'asse,**
puua põllepaelu**legi,**

uputada ojassegi,
ennem kui saanud sõjamehes!
Sõjaleib on sõmerane,
vaenukakk on kanepine
tappeleväl tuha magu.[20]

Paljud niisugused laulud koosnevadki värsipaaridest:

Paneme plangid saapad jalga,
ausa alli mundri selga,
kroonu valged kindad kätte,
laia rihma rinna ette,
püssi kätte, mõega vööle,
miska meit siis pandaks tööle.[21]

Taganetakse nõudest, et iga värss peab sisaldama tervikliku mõtte (nagu oli regivärsis). Selle asemel hakkab sageli värsipaar moodustama mõttelise terviku. Näide «Krimmi sõja laulust»:

Vana Punapardi suled
põletasid vene tuled,
küll ka noore pardi tiivad
vene kullid maha viivad.

Lõppkaolistes sõnades hakkab viimases värsijalas lõppvokaal ära jääma. Nii lüheneb neljajalgne trohheus ühe silbi võrra. Niisugused lühenenud, rõhulise silbiga lõppevad värsid (akatalektilised) hakkavad vahelduma hariliku neljajalgse (katalektilise) trohheusega:

Iidut tiidut tiule minna,
meil põlnd leiba kotti panna,
läätsa leem oli lähkri sees,
seegi ei olnd easti keend.

Suurem osa riimilistest rahvalauludest ongi sellest välja kasvanud värsimõõdustikuga, nimelt katalektilise ja akatalektilise trohheuse vaheldumisest mitmesugustes kombinatsioonides. Vastavalt viisidele kasutatakse mitmesuguseid värsirühmitusi, enamasti neljarealisi stroofe. Eelistatud on pika värsi vaheldus lühemaga:

Vaikne hommik, kõik nii vaga,
vaevalt tõusnud päikse kiir,

[20] Vana Kannel II, lk. 305.
[21] EÜS X 467.

aga vali sõjakohus
surmale üht ohvrit viib.

Leiame ka kolmejalgset trohheust:

Vaikne kuu end varjab
üle looduse,
kõik, mis elab, liigub,
uinub rahu sees.

Üsna sagedasti kasutatakse 4-jalgse ja 3-jalgse trohheuse vaheldust:

Päeva töö on ära tehtud,
olen orjake . . .
Kas ma koorma kandjaks loodud?
Ütle, emake!

Eelsilbi lisamise (anakruusi) abil võib kõigist neist kombinatsioonidest tuletada jambilisi stroofe:

Jää jumalaga, Mulgimaa,
ei meie enämb siiä saa!
Me lääme Karksi kaema,
mes tõise mulgi tegevä.

Oh jesa, võta taiva
mu kige valgega:
mul taivan valged vaja
tad nirtse vidädä.

Paljudel juhtumitel vahelduvad samas laulus eelsilbita värsid eelsilbilistega:

Näe, üljes istub laine arjal,
nina väljas veest,
vahel käib ta põhjas söömas
räimi võrgu seest.

Harvemini, aga siiski küllalt sagedasti leiame daktülilist värsimõõtu, eelsilbiga ja ilma:

Oli kevade õhtu nii vaga
ja taevas oli tähtesid täis.
Sääl Poolamaa mägede taga
me salgake salaja käis.

Regivärsilises rahvalaulus võis asendada trohheilist värsijalga daktüli või peooniga. Uues rahvalaulus seda tavaliselt ei tehta. Et eriti trohheiline värss nii pikapeale üksluiselt mõjub, lisatakse lauldes mõnikord kiilsilpide abil hoogu ja käredust. See nähtus on omane rohkem meestelauludele:

Ma ole◡ga rõõmus eesti mees
ja valla◡ga piakohtumees:
ma mängin◡e valla rahvaga
kui orrav kuuse kukuga (= käbiga).

Ühiskondliku võitluse teravnemisel levisid mitmete üldtuntud kiriku- ja muude laulude paroodiad, mis olid vahel üsna keeruka värsikonstruktsiooniga, nagu «Püha öö», «Ärgake, nii võimud hüüdvad», «Nüüd paistab meile kauniste» jt. Seesugused keerukad stroofid olid siiski haruldased ja esinesid harva mujal kui paroodiates.

Keeruka värsiehitusega võivad tunduda mõned torupilliloo viisil lauldavad laulud, mille värsis iga rütmiühikut võis täita ühe või mitme silbiga.

Suurt Marit ja pisikest Peet-rit,
suur Mari tahtis luadale min-na,
pisike Peeter pidi koju jää-ma,
kulbid, vuag- nad pe- se-ma,
või val- mis te- ge-ma.

Niisugune vaheldusvõimalus jätab väga kerge ja lõbusa mulje ja need laulud ongi eranditult humoristlikud.

Riim

Lõppriimilise rahvalaulu silmapaistvamateks välistunnusteks on lõppriim ja stroofidesse jagunemine. Ometi leiame laulutekste, milles puuduvad niihästi lõppriim kui stroofid, aga samuti ka alliteratsioon ja muud regivärsilise rahvalaulu tunnused. Neid laule võidi laulda nii, et korduste ja refräänide abil sai ühest või kahest värsireast salm; niisugustel puhkudel polnud vajadust riimi järele:

Suurt Marit ja pisikest Peetrit, hii huu haa!
Suurt Marit ja pisikest Peetrit,
natt-nadi-nadi, hops vallera, hoirassassaa!

Kui mina alles :/: noor veel olin, :/:
lapsepõlves :/: mängisin. :/:

Noor veel olin, noor veel olin,
noorelt võtsin naise ma.
Ai tudi rilli, ai tudi ralli,
noorelt võtsin naise ma.

:/: Mees ja naine riidlevad:
Naine meest oli müksand :/:

Laulud, mis jagunevad stroofidesse, kuid millel puuduvad alliteratsioon ja lõppriim, peaksid kuuluma hilisemasse aega, millal alliteratsioonisundus oli jõudnud juba tuhmuda. Nende juures oli peamine mõnevõrra kindel rütm, nii et neid sai laulda. Üheks niisuguseks lõppriimita lauluks on:

Meil Eesti Soome lahes
on väike Pärnu linn,
kes viimast kõrda kates
kui kotkas tiiva all.

Kui juba kaugel jõutsime,
veel vaatsin tagasi,
et senna järel jäänud
minu armsad vanemad.[22]

Mõnikord on just tõlgitud laulud sel kombel võõra mõtte kammitsas — algtekst piirab sõnade valikut:

Päike tõuseb ja läeb looja,
vangikambris pimedus.
Ööd kui päevad vahimehed
minu akent valvavad.

Me leiame riimilisest rahvalaulust ka päris häid ja puhtaid riime. Meesriimidest (ühesilbilistest) esineb täisriime:

Kilter, kubjas, aidam e e s —
need olid põrgus kõige e e s.

Ohtrasti esineb ka naisriime (kahesilbilisi). Täisriime:

Neiud ennast välja s ä e v a d,
justkui inglid välja n ä e v a d;
katsu aga süda l ä b i —
see on nagu kuuse k ä b i.

[22] ERA, AK 3, 87.

Libisevat (kolmesilbilist) täisriimi:

Kunni mehi p a l g a t i
ja neid hästi m a l g a t i.

Ülilibisevat (neljasilbilist) täisriimi leiame üleminekuvormilistest nekrutilauludest paradigmaatilise riimina:

Leidis püssi p ü h k i m a t a,
kuue nupud n ü h k i m a t a.

Rohkesti esineb i r d r i i m i: käes — päe, kaks — läks, nalja — välja, härra — võrra, jalas — ala, sädemed — südamed, põlevad — surevad.

Väga sagedasti kipub riim jääma pealiskaudseks:

Oh isa, ema, kallim ka,
mind tulge siia vaatama!

Kui on räimed välja nopit,
võrgud kuivamas,
siis saab vähe aega viidet
Sääre jututoas.

Mõnel juhul aitab välteühtsus riimimuljet tugevdada: keelt — eest, põlves — hõlmas, teeks — süüks.

Halvemal juhul tuuakse mõte ohvriks riimile:

Sellepärast ärge nõudke,
ilmavara taga sõudke.

Tavalisemalt kasutatakse paaris- (aabb) ja ristriimi (abab, sagedamini abcb):

Ma tulen Kõpust hülgejäält, a
häid sõnumid toon teile säält: a
mis pehmed on, toon pütiga, b
mis kõvemad, toon kotiga. b

Ei ole õigust Eestimaal a
ei sõnal, ei ka teol: b
ka kirikisand võlsib kantsli pääl a
sääl vaga ingli näol. b

Kui mina mõisas teol käisin a
ööd ja päevad lõpmata — b
murest, vaevast, orjapõlvest c
suu ei taha rääkida. b

On avaldatud arvamust, et puhtaid ja rahuldavaid riime leidub riimilistes lauludes pisut üle poole.[23]

Alliteratsiooni ja assonantsi leiame üleminekuvormides veel rohkesti:

Kandsin herra **k**annusida,
vana herra **v**ammusida,
noore herra **n**õpsisida,
suure herra **su**lgesida.

Viskame **v**iisud, **k**aotame **k**ahjud.

Hiljem jääb alliteratsioon juhuslikumaks. Paremais, vormikindlamais palades leidub teda alati, pealegi üsna sugestiivse sisulise funktsiooniga. Nii kirjeldab rahvalaulik pastorite silmakirjalikku vagatsemist:

Neil **p**aistis **p**algil **p**ühadus
ja nii suur **v**ägev **v**agadus,
et jumal **i**se **i**mestas
ja nende **k**unsti **k**ummardas.

Oma rõõmutu elu üle mõtiskledes ütleb tööline nukrutsevalt:

Ei ole mind **h**ellitand **e**ma,
ei **k**aisutand **k**allima **k**äed ...

Sõdur kõnetab oma sünget abimeest sõjas:

Siis tasu, mu **s**urmav **su**urtükk!

Alliteratsiooni suunitlusel avaldub mõnikord iroonia. Jakobi unenäo taevaredelist lõpetab laulik järgmiselt:

Ja is(s)and ise istund seal
ka v i r g a l t viimse pulga peal.

O n o m a t o p ö a d märkab üldiselt harva:

Kui ööpik laulu l a k s u t a b.
Kui mõisa kell t r i l l - t r a l l i lööb.

---

[23] Ü. T e d r e, Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus. Tallinn 1955 (käsikiri Keele ja Kirjanduse Instituudis), lk. 309.

K o r d u s t leiab muidugi üleminekuvormides kui regivärsile lähedastes lauludes rohkem, aga aeg-ajalt esineb teda hiljemgi, millal ta peab aitama mõnda mõttekäiku rõhutada, esile tõsta. Teomees laulab:

Ai ai jupp ja mul oli n a p p,
ja mul oli kõigist kolmest n a p p:
selgest leivast, soolast n a p p
ja haganasest leivast n a p p.

Sõna kordumine tõstab siin ilmekalt esile olukorra karmi reaalsuse. Kaupmeest kirjeldades rõhutab laulik irooniliselt:

Väljastpoolt ta a u s a moega,
a u s a s t kaupleb kraamipoega.

Kui väga ihkab ori endale oma vere ja vaevaga haritud mõisa välju, aedu ja uhkeid hooneid, tajume värssidest:

Talupoeg saab m õ i s a aiad,
m õ i s a põllud, m õ i s a majad.

Korduse alla võib lugeda ka r e f r ä ä n i d, mis regivärsilises laulus esinesid peamiselt Lõuna-Eestis, kuid uuemate lauludega muutuvad ülemaaliseks. Neid on lihtsaid trallitamisi:

Ai tudi rilli, ai tudi ralli!
Fallerii, falleraa, fallerallalla! Jne.
Piramuse paramuse piikai jeekai,
piikai jeekai trallallaa!

Üldiselt on riimilistes lauludes tegemist pikemate refräänidega kui regivärsilistes lauludes. Eriti pikaks võisid kujuneda ringmängude tantsurefräänid. Nad olid sageli humoorika sisuga ja kerge lõbusa viisiga, liitudes kurbliku viisiga tõsisesisulistele lauludele. Nii lauldi algul aeglaselt ringi liikudes:

Mäe otsas kalju lossis
õitses mul üks õieke:
lossihärra ainus tütar
oli minu armuke.

Sellele järgnes pikk refrään polka taktis:

:/: Oh neiu, ole lustilik,
ja tantsi muga veel üks tükk! :/:

:/: Ja veel üks tükk ja veel üks tükk
ja tüki peale veel üks tükk! :/:
:/: Vaat Oru talus mängis pill
ja Mann oli nii kui roosilill! :/:
:/: Ja uks oli siin ja uks oli seal
ja Mann oli iga ukse peal. :/:

Ringmängudes kasutatud rahvaliku laulu «Mu isamaa armas, kus sündinud ma» tantsurefrääniks oli reinlender: «Kasi kapsasse, kasi kapsasse, ära mine kaalikate kallale» jne. — Kurvatoonilisele ja aeglasele «Sealt Läänemere kalda pealt on kuulda Linda leinahäält» järgnes hoogne polka: «Oh ma vilets, oh ma vaene, mis ma pean tegema? — Isa ütleb: Võta naine, võta rikas, mitte vaene». Jne. — Eriti venitades lauldud põhitekstile «Üks jahimees läks metsa» liitus kiiretempoline polka: «Sui oli kätte tulemas; sui oli kätte tulemas: toomingad ja õiepungad olid lahti minemas». Jne. Seega näeme, et refrääni sobitamisel põhitekstiga taotleti kontrastsust ja tempo vaheldust. Samal ajal võis refrään oma pikkuselt mitmekordselt ületada põhiteksti.

P a r a l l e l i s m on üleminekuvormides veel sagedane:

See taht soale sugida,
rauda-arjale arida.

Seal mind piitsal pekseti,
raudaroosal ropsiti.

Seda leiame ka hilisemates riimilistes lauludes, kuigi harvemini:

Rumalus meid vangin peab,
pimen kotin ümber veab.

Kui jõuaks ükskord viimne tund
ja kustuks hele eha.

Üldisemalt aga on riimilistele lauludele iseloomulik paralleelismi puudumine. Riimilise rahvalaulu omapärane laad avaldub käredamas, sirgjoonelisemas väljendusvormis, milles paralleelism oleks pidurduseks. Mõtte ülekanne värsipaari ulatuses on regivärsivormis äärmiselt haruldane ja uuemaaegne. Kuigi värss ka riimilises rahvalaulus sisaldab terviklikku mõtet, on mõtte laienemine kahele või rohkemale värsile üsna sagedane. Näit.:

M õ n i n a g u t a t r a v e s k i
j a h v a t a b j a j a h v a t a b

ja ei vaiki eladeski,
kui ka mõte otsa saab.

Korralt loodab igamees,
et nüüd uue usu sees
Jumalat võib sundida
rohked andid jagama.

Üsna harva esineb ka anžambmani:

Kupjal, kiltril oli talu
prii, sest andis rahval valu.

Välgu vikat, niida maha
rohtu heinamaal:
kubjas kuri, ei ma taha
tema nurinat.

Loetluse abil maalitakse kuulajatele üksikasjaliselt ette, mis head neile lubatakse, kui nad vene usku lähevad:

Pole teha rehe ööd,
kedrata ning mõisa tööd,
kana munad, rendi päävad,
kohtu annid maha jäävad,
kohtu kanad, õue rahad,
mõisad, põllud, adrad, sahad,
kirku kümnest põle maksa
ega kooli küündlaid osta.

Üsna tagajärjekalt kasutatakse gradatsiooni. Leivapala ootaval sulasel

hambad on ju ootamas
ja küüned külge kargamas.

Kui laulik on loetlenud kõik hüved, mida usuvahetajale on pakutud, näitab ta, et tegelikult pole saadud mitte midagi:

Kes on saanud roonu jahu?
Kes on leidnud hinge rahu?
Kes on saanud hingemaad?

Eelnenud näites näeme ka retoorilist küsimust. Seda kasutatakse üsna elavalt, sest küsimus sunnib kuulajat mõtlema, sugereerib leidma vastust.

Kust leian teenistust ja tööd?
Kus külmal ajal magan ööd?

Samuti kasutatakse retoorilist eitust, vastust küsimusele, mis igaühe hinges on võinud esile kerkida. Iga kuulajat puudutab lähedalt kaebus:

Ei ole mind hellitand ema,
ei kaisutand kallima käed!

Ei ole õigust Eestimaal,
ei sõnal, ei ka teol!

Meeleldi kasutatakse ka retoorilist pöördumist, mis viib mõtte enda kitsast isikust välja, kõrgema, ülevama poole:

Oh Eesti pind, su poegadel'
ei päike paistagi!

Oh Kalev, ärka üles sa,
miks uin'sid magama!

Oh püüa ennast, põhjatuul,
mu armsa juure kanda:
tal ütle, et mind püssikuul
viis täna rahuranda!

Võrdlemisi sagedane on retooriline kuulajate poole pöördumine Muhu uuemates külalauludes. Sellega saavutatakse tihe ja usalduslik kontakt kuulajatega (laulu «Sääre ranna võrgu-püist» algus):

Palun, armsad muhulased,
mitte pahaks panna,
teie vaeva tahan mina
ilma ette kanda.

Antiteesi ja kontrasti kasutatakse rohkesti. Vahel on kogu laul üles ehitatud vastandamisele. Nii valgustatakse meie hingekarjaste olemust nende sõnu ja tegusid kõrvutades:

«Armasta sa venda,»
ütleb tema tõest,
aga vere hinda
võtab vaese käest.

Silm mul hunti nägi
lamba riide sees.

Kurnajate ning kurnatavate olukorda valgustatakse nende elukohti kõrvutades paroodias «Kas tunned maad?»:

Kas tunned maad, kus mõisamajad
kõik haljad künkad ehivad
ja äärepealsed rabarajad
meid talupoegi toidavad?

Lihtsalt ja selgelt näitab laulik kätte võitluse tee revolutsioonilise sisuga võitluslauludes:

Mis kisub meid veel tagasi,
see maha eest ja edasi!

Ja nii jõuabki kord aeg, kus võidakse pilkavalt meenutada kurnaja jäädavalt möödunud priiskamispäevi:

Enne olid aidad liha täis,
nüüd sealt paistab roti reis.

Hävitava i r o o n i a g a võtab sulane läbi ihnsa peremehe:

Mul on üks i a peremies,
kel apud räimed ruuaks ies.
Mul tuli, vesi kielmata
ja inge tõmman innata.

Endise kaebliku jahilaulu «Oh kui rasked on mu päevad» eeskujul on loodud iirooniline pilkelaul, milles poliitiliselt teadlik tööline näitab oma üleolekut:

Oh kui õ n d s a d on mu päevad ...
Mind kui m u r d j a t kardetakse.

Revolutsioonilistes lauludes kasutatakse sagedasti vaikse looduspildi vastandamist verise kurbmänguga:

Vaikne hommik, kõik nii vaga,
vaevalt tõusnud päikse kiir.
Aga vali sõjakohus
surmale üht ohvrit viib.

Saaremaa ülestõusu (1919) mälestamise laul algab sõnadega:

Tasa vaikselt sõudvad pilved
õhtu taevast ülesse,
tasa vaikselt lumehelbed
langvad uude hauasse.

Riimi taotlemine ja värsirõhk tingib igal sammul i n v e r s i o o n i. Üsna sagedasti tõstab inversioon sugestiivselt esile peamise:

S i l k u silmad ei saa näha,
t u h l i ma ei tunnegi...

Aga vali sõjakohus
s u r m a l e üht ohvrit viib.

Lause tihedus suurendab lause löögijõudu. Seepärast jäetakse välja ebaolulisi sõnu (ellips). Sulane näeb vihaga ette pikka näljaperioodi:

Alles talve hakatis —
peremel leiva lõpetis.

Lühike oli sõduri lugu sõjaväljal:

Ja üle mülgaste ja üle soode
siin jooseb, laseb, langeb Eesti vend.

Et aeg on äge ja mõttedki on ägedad, on ootuspärane sagedane t u n d e r õ h u l i s t e l a u s e t e esinemine:

Siis tasu, mu surmav suurtükk
ja tuline püssiraud!

Oh mina rahata raibe,
poluskata * poisikene!

Hõissa, poisid, ma läen linna,
kus kõik suured saksad, sinna!

Kõnekujundid

Tunde ja kujutluse tugevus otsib väljendust kujukas v õ r d l u s e s, mis võib olla rabavalt uudne ja sugestiivne:

Must oli meie elu öö
kui sakste tindipott.

Ma mängin valla rahvaga
kui orav kuuse kukuga (= käbiga).

Vaimulikud... kui põrgu sikud.

Kui saetult valutab rind.

---

* Polutškata = palgata.

Naiste kiitja leiab:

Nad on kasuks maal ja linnas,
virgad nagu püssid vinnas.

Küllalt palju on aga ka lillelisi võrdlusi, mis kajastavad sentimentaalse kirjanduse mõju rahvaloomingule:

Ma õitsesin kui lilleke.

Mu elu ... on kui laev, mis mere peal,
mis tuulest, tormist aetaks seal.

Ma olen kui põlises metsas,
kus valitseb pilkane öö.

Ühest küljest küll kainelt asjalik, tihtipeale proosaliselt asjalik, ei saa rahvalaulik astuda kuigi pikka sammu epiteedita. Need on enamasti deskriptiivsed või tunderõhulised:

Oh sa vaene Eesti sugu.

Ainult roidunud ihule toitu.

Ja paksud kõhud rasvased.

Sõdur lahinguväljal tunnetab kibedasti oma elu tähtsusetust:

Mu vilets elu, väike, lühikene.

Naljalauludes leiame oksümoroni:

Tüdruk lüpsis härga turjast,
lehm see taples väljal kurjast,
kukk see tõngus aias sääl,
siga laulis penni pääl.

Regivärsiluule külluslik metafoorikasutus peegeldub vähemal määral ka kõrvutieksisteerivas riimilises laulus. Nekrut kurdab kodust lahkumisel veel üsna regivärsistiili-päraselt:

Siis hakkab hale tulema
ja kulla tilgad kukkuma.

Naiste kiitja märgib:

Olgu töö mis iial tahes,
pole neil käed-jalad lahas.

Vihast põlastust kiriku suhtes väljendab metafoor:

Silmasid sääl r i s t i k a i k a.

Kirikhärra nöörijaolemust kirjeldatakse laiendatud metafoori abil:

Lehmakene saisa vaga,
mina sõõrutan su taga!
Minu sõna on ju tõtte:
anna oma piim kõik kätte!
Saisa vaga, las ma nüssa —
kui ei lase, saad sa pessa!

Mõtte reljeefse esitamise huvides kasutatakse riimilises rahvalaulus elavalt s ü n e k d o h h i. Soldatiks minna tähendab minna

vene püssi pühkijasse,
rootsi raua nühkijasse.

Oksjoni asemel öeldakse: «H a a m r i m e e s ju ligineb». Tööori «toidap h a g a n t e g a kõttu» ja on alati näljane. Kui perenaine toob talle tema viletsa, napi eine, siis näeb ta perenaise asemel — psühholoogiliselt väga õigesti —

... ju kambrist tulema
t ü k k l e i b a k a h e s i l g u g a,

ja välisõhust raske kehalise töö juurest tulnud inimese näljatunnet saab vaevalt veel selgemini kujutada kui siin:

Mu h a m b a d on ju hakkamas —
ja k ü ü n e d külge kargamas.

Eespool toodud näidetes nägime osa nimetamist terve asemel. Harvemini leiame terve kasutamist osa asemel. Kaupmehe kohta öeldakse:

Väljastpoolt ta ausa moega,
ausast kaupleb k r a a m i p o e g a.

P e r s o n i f i k a t s i o o n i abi kasutatakse abstraktse mõtte konkretiseerimisel, et mõte oleks selgemini tabatav. Rahva hariduse eest võitleja kuulutab:

Tarkus võidab ilma ära,
annab au ja kallist vara,

kuna seevastu

Rumalus meid vangin peab,
pimen kotin ümber veab.

Vana meremees kujutab lõbusasti, kuidas ta veel pärast surmagi merepõhjas au sees on:

Küll seal mind kiisad kiidavad
ja suured haugid austavad!
Mind vimmad viivad Viiburi
ja tursad toovad tagasi!

Ka allegooriat võetakse appi pildi mõjuvamaks esituseks. Karistussalkade tegevuse puhul mediteerib laulik:

Metsa raiutakse — haljast metsa . . .
Vanad männad vaatavad tõsiselt.

Hüperbool ei kipu enam «pilvi pillutama» nagu regivärsistiilis, vaid on muutunud realistlikumaks. Soldat unistab, et kui naine teaks, kui halb tal on, siis naine

Viiks mind tõllalla kojuje,
viie vesihalliga,
kuue kena kõrviga,
seitsme süsimustaga,
paneks mind patju magama,
seaks siidi riietega.
(Nekrutilaulust.)

Kurvastades oma rahva saatuse pärast teeb laulik kokkuvõtte:

Oh Eesti pind, su poegadel'
ei päike paistagi!

Suuremal määral kui hüperbooli kasutatakse litootest, liialdavat vähendamist. Moonakas kurdab:

Päevapalk on pisike:
kopik kolme päeva kohta,
suutäis leiba nädalas!

Pastoril on aga jumalamuidu ja vaevata küllus käes:

Tund ehk kaks ta nõnda assib,
jutlust ümber vaates vassib —
selle eest tal vald ja mõisa.

Üle maa tuntakse ihnsat peremeest «seal Abjas, Vanas Karistes», kes

perel halvast' süüa andis,
ühe silgu laual kandis.

Lõppriimilises võitluslaulus oli hilisemal ajal rohkesti kasutusel p a r o o d i a. Parodeeriti väga paljusid üldtuntud kirikuja rahvapäraseid laule, nagu «Püha öö», «Oh anna tuhat keelt sa mulle», «Eks see ole arm ja heldus — paruniga kõnelda'» — «Mu isamaa armas, / kus sündinud ma, / kus kurnama mind varmas / sa oled näljaga!» — «Isamaa hiilgava pinnalta paistab / kodu meil aurava tuhana.» Jne.

Keel

Regivärsistiilile omaseid sõnavaralisi ja grammatilisi a r h a i s m e leiame rohkearvuliselt veel nekrutilauludes. Riimilisest rahvalaulust leiame neid ainult harvadel üksikjuhtumitel. Näiteks alaleütlev laiema funktsiooniga:

Kus käisid sa, kus käisid sa, mu pojuke?
Ma käisin õe h õ i m u l e, mu emake!

ja kaasaegsest keelest täiesti kadunud konstruktsioon:

Eestimaa o n h o i g a m i s e l (= oigamas),
ööl ja päeval l e i n a m i s e l.

Arhaismide asemel tungivad laialdaselt esile d i a l e k t i s m i d — murdelised sõnad ja sõnavormid. Siin ei jätku ruumi nende käsitlemiseks, mistõttu piirdume vaid paari näitega:

T u h l i ma ei tunnegi
(tuhli=tuhlit=kartulit). (Vi-Nigula)

T e i t e sõja seltsimehed (=teie)
k ä d e m a k s v a d v a i n l a s e l (=kätte).
(Saaremaa)

Suur p i l i üles tõusis (=pilv).
(Saaremaa)

Mis v õ i p t a l o p o i g sääl t e t t a, —
o i g a p k a i b a p oma häda,
t o i d a p h a g a n t e g a k õ t t u.
(Võrumaa)

Dialektismide kõrval leiame uute laensõnade tungimist igapäevasesse kõnekeelde.

Soldatiks minejad panevad

...p l a n g i d saapad jalga (=läikivad),
otsa ette t ä r n i, tähe.

Sõjalaulus lubatakse vaenlasele veel:

S o o s t i anname sull tihti
ja ka meie s o k u l a a d i.

Vaenlased:

M e k v a d vene rauast õuna.

Sõjateel:

Pilve l u h t i d rindu matsid

ja

Lendas valjust t i l l e k r a m.

Kui regivärsistiil oli nagu pidukeel, mis kasutas valitud sõnavara ja traditsioonilisi kujundeid, siis riimilised laulud tunduvad mitmel puhul — eriti näit. olustikulistes kroonikates — pigem rütmistatud proosana. Näide ühest Saaremaalt põlvnevast laulust, milles kuuleme rändtöölise kibedatest kogemustest:

Hind oli odav, töö oli kange,
see mul kohe täitis hinge.
Teenisin seal nädalt neli,
siis mu himu otsas oli.

Võrdlemisi sageli kasutatakse riimilistes lauludes p r o s a i s m e (lihtkeele sõnu), mis mõnikord just oma otsekohesusega rabavad, sest alasti tõde võib olla mõjuvam kui piltlik ümberütlemine:

Sest vilet löövad s o o l i k a d.

Aga paksu paruni k o l g i n l ä b i,
kui tema põrgus kätte saan.

Siis Tallinna neiud t ö n n i l õ i d (=nutsid).

Paljud võrdlused ja metafoorid on pejoratiivsed (halvustavad):

Oh mina rahata r a i b e.

Inglismees, tea mis tal viga,
tustib kui üks pahur s i g a.

See Martna hingekarjane
on m u s t a r o n g a s a r n a n e.

Mõnes suhtes tundub, nagu oleks varasemates riimilistes lauludes rohkem pejoratiivseid väljendeid ja otsest sõimugi

rõhujate aadressil. Hiljem, kui suureneb teadlikkus ja oma jõu tunnetamine, kasutatakse rohkem irooniat.

Värsimõõdu sunnil kärbitakse sõnu. Ka vigaseid vorme esineb mõnedes lauludes:

Ma ohkades löön risti ette.
Sääl ker'ku mäe turu pääl.
Mu teera' on ohaklik, kitsas (= teerada).
Sunnivad mei' ausat rahvast.

*

Meie vanade rahvalaulude iseloomustamiseks võime kasutada rahvalaulikute endi kujukeelset sõnastust:

Minu suusta kukub kulda,
alta hammaste hõbedat,
pealta keele killingida.

Eesti regivärsilistes rahvalauludes on tõepoolest palju helisevat ja kõlisevat, palju sära ja värvide küllust. Rõõm hääliku, sõna, mõtte ilust saadab meid siin igal sammul. Mitmesuguste kõla- ja lausekujundite rohke ja seejuures oskuslik kasutamine annab tunnistust rahva arenenud ilumeelest ja poeetilise kunstimeisterlikkuse kõrgest tasemest. Võime ainult imetleda oma esivanemate vaimujõudu, mis on suutnud säilitada muistse luule kunstiküpse vormi läbi pikkade ja raskete orjussajandite ja kätkeda sellesse suures külluses nii õrna lüürikat kui tõsist eepikat.

Riimilised rahvalaulud esitavad regivärsilistega võrreldes hoopis teise ajastu luulet, mis põhineb seetõttu ka erinevatel kunstilistel väljendusvahenditel. Nende kujunemine võttis loomulikult aega. Seetõttu võib varasemates riimilistes lauludes märgata vormilist abitust. Hiljem, seoses üldise haridustaseme tõusuga ning kirjandusliku luule eeskujude tugevnemisega, paranes riimilise rahvalaulu väljendusoskus ja väljendusjulgus. Tema kunstilises kujunduses on rohkem mitmekesisust ja vaheldust, tal puudub ühtlane vorm kõige jaoks, nagu oli regivärsis. Riimilise rahvalaulu paremais palades on mõndagi hinnatavat — kunas sügavat tuska, kunas mänglevat rõõmu või ülemeelikust, hävitavat pilget või jõulist üleskutset võitlusele. Rahva poeetiline eneseväljendus jääb alati looduslähedaselt lihtsaks ja tabavaks, võltsimatuks ja värskeks.

Regivärsilise ja riimilise laululoomingu võrdlemisel ei tule unustada, et esimese kandjaiks olid paljude sajandite jooksul kõik rahva luuletalendid, teise kandjaiks aga ainult väike osa neist (vanad laulikud jäid kõrvale, uutest hakkas osa väljenduma juba trükisõnas). Rahva laululoomingu osatähtsus hakkas siitpeale kord-korralt vähenema, vastavalt sellele, kuidas kirjanduse (resp. kirjaluule) osatähtsus tõusis.

7. JUTUSTAVAD LAULUD

Jutustavateks ehk eepilisteks nimetatakse rahvalaule, mille sisuks on mingi sündmustiku edasiandmine; sündmustik võib olla kas tõeline, tõelisena näiv või fantastiline.

Kõik jutustavad laulud ei ole oma laadilt ühesugused. Mõnikord vestab laul nagu laulikule võõrast välissündmusest, milles on osalisteks kas nimetud või isikunimega varustatud tegelased. Teatavast sündmusest jutustatakse kui erakordsest üksikjuhtumist ning jutustatakse selle sündmuse enda huviäratavuse pärast. Jutustus on antud kolmandas isikus, nii et laulu peategelast ei saa samastada lauliku endaga. Selletaolisi jutustavaid rahvalaule võiksime nimetada puhteepilisteks. Kuid meil on rohkesti ka teistlaadi jutustavaid rahvalaule, milles sündmustik on antud esimeses isikus, peategelaseks (või tähtsaks kõrvaltegelaseks) on «mina». Laulus jutustatakse nagu lauliku endaga juhtunud sündmustest ning põimitakse sisse ka meeleolude ja tundmuste kujutust, mis ei ole aga väljendatud otseselt (nagu lüürilistes lauludes), vaid välismaailmas toimuvate sündmuste abil.[1] Neid teistlaadi jutustavaid laule võiksime nimetada lüroeepilisteks. Kuid selline vahetegemine oleks siiski väga tinglik ega annaks end tegelikult rakendada: mõnel juhul on kolmandas isikus antud jutustav laul ilmselt nn. lüroeepiline, teine esimeses isikus aga sisaldab asjalikku sündmustiku esitust.

Meie jutustavale laululoomingule on enamasti iseloomulik, et põhiliselt eepilisse lõimesse põimitakse aeg-ajalt sisse lüürilisi kudesid. Rahvalaulikute taotluseks on olnud anda teatav sündmus edasi mitte kuivalt, vaid elamuslikult, eredalt ja värvikalt — väljapaistva kunstilise mõjukuse ja meeldejäävusega.

Eesti jutustavatele rahvalauludele on üldiselt omane suur konkreetsus ainevalikus ja sügav realism mitmesuguste elunähtuste kujutamisel. Müütilist ja muinasjutulist temaatikat

[1] Vt. A. Annist, Meie rahvalaulude stiili küsimusi. «Looming» 1936, nr. 7, lk. 781 jj.

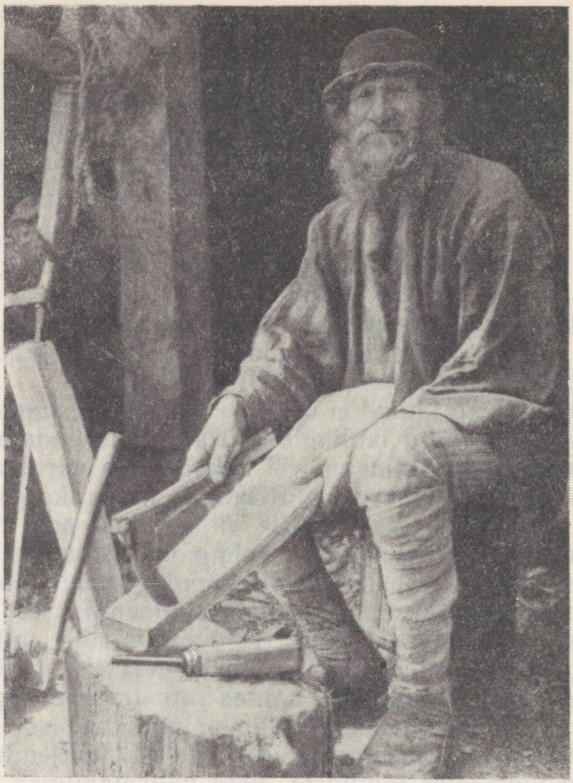

Kandle tegemine (Meremäe). *A. O. Väisäneni foto 1913*

esineb suhteliselt vähe. Meie vanadele lauludele on võõras müstika ja sentimentaalsus; sageli leiame neis karmi tõsidust.

Enamasti kujutavad jutustavad rahvalaulud eredalt nähtud ja tuntud ning suure kunstimeisterlikkusega edasiantud pilte eesti muistsest taluelust selle koduses ringis, kajastades laste ja vanemate vahekorda, perekondlikke suhteid, neiude kosjaigatsusi, ka ühiskondlikke vastuolusid varafeodaalses ja feodaalses ühiskonnas jm. Sellest aineringist on meil olemas arvukas kogu laule, mis lasevad aimata muistse luule kõrget taset.

Jutustavate laulude vanusest ja arengust

Eesti jutustavates lauludes on mõndagi kaugesse minevikku tagasiulatuvat. See paistab välja laulude temaatikast ning lau-

ludes kajastuvaist arusaamadest. Leidub laule, mis on loodud väga vanade ja paljudele rahvastele tuntud müütide alusel. Mõnedes lauludes esinevad tegelastena muistsed populaarsed kangelased, nagu Kalev jt. Lauludes kajastuvad minevikulised kombed ja tõekspidamised, mis meile tänapäeval on võõrad ja arusaamatud. Paljulevinud jutustavates lauludes räägitakse näiteks tütarlaste hukkamisest (laulutüübid «Tütar vette», «Tütarde hukkaja»). Jutustatakse neiu müümisest (naiseks) tema enda teadmata ja osavõtuta («Müüdud neiu» [2]). Mõnes jutustavas laulus kehtib veritasu põhimõte tavalise normina: ülekohtuselt hukatud naise eest tasuvad viivitamatult kätte ta isa ja vennad («Tooma laul»). On loomulik, et sellesisulised laulud võisid tekkida ühiskonnas, kus säärased vaated ja kombed olid üldiselt kehtivad, seega siis juba paljude sajandite eest.

Jutustavate laulude suure vanuse näitajaks on ka nende harukordselt laialdane levik. Suur hulk neist lauludest on olnud üldiselt tuntud kogu eestlaste asumisalal, kaasa arvatud ka niisugused paigad, kust muidu korjandusi on vähevõitu (näit. Saaremaa). On üksikuid laulutüüpe, millest on haruldaselt palju üleskirjutusi: «Tütar ema haual» — 1000 teisendit, «Venna sõjalugu» — 650 t.[3], «Arg kosilane» — 400 t., «Kaval kosilane» — 350 t., «Salme neiu» — 350 t.[4] jne. Kuid on olnud jutustavaid laule, mida peale eestlaste on laulnud veel karjalased ja soomlased. Seega pidid niisugused laulud olema tekkinud ja laialdaselt käibel olnud juba sel kaugel ajal, kui nende hõimurahvaste esivanemad asusid Soome lahest ja Laadoga järvest lõuna pool ning olid üksteisega tihedas kokkupuutes.

On olemas ka õige vanu teateid eestlaste lauluoskusest, mis usutavasti käivad jutustavate laulude kohta. Skandinaavia ajaloollikate alusel on saarlased oma retkedel, mis nad tegid Õlandi saarele ja mujale, laulnud sõjakaid laule. Need olid siis meeste laulud, mida esitati sõjasõitudel. On usutav, et neis võidi ülistada tublide ja vaprate võitlejate vägitegusid, et seada neid enne võitlusse minekut teistele eeskujuks.

Meie rahvaluules on säilinud ainult väheseid jälgi kangelaslauludest [5]. Tuleb arvata, et XIII sajandi algul, kui eestlased pärast veriseid sõdasid langesid võõraste vallutajate ikke alla,

[2] «Müüdud neiu» teisendite levik nähtub kaardilt lk. 191.
[3] Kaart vt. lk. 192.
[4] Kaart vt. lk. 187.
[5] Vt. lk. 154. — K. Krohn on oma uurimustes jõudnud tulemusele, et soomlaste kangelaslaulud «eeldavad veel vanemaid kangelaslaule Eestimaal, mida tunnistavad ühine värsimõõt, osalt ühised kangelasnimed ja mõni ühine teema». — K. Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust. Tartu 1924, lk. 85.

Setu kandlemängija Kärnä Anki.
A. O. Väisäneni foto

toimus suur murrang ka rahva laululoomingus. Välisühenduste katkemine ning üldise olustiku halvenemine põhjustasid mehise eepilise laululoomingu taandumise. Rahva laulukunst kestis edasi, kuid ta muutus oluliselt oma laadilt. Ka jutustavate rahvalaulude säilitajaiks ja edasikandjaiks said nüüd rohkem naised ja neiud. Sellest tingituna muutusid naiselikumaks ka laulude temaatika ja laad. Paljud jutustavadki laulud said nüüd juurde lüürilisi jooni, sest naislaulikud kätkesid neisse vähem mitmesuguseid välissündmuste jutustavat kujutamist, rohkem aga subjektiivseid meeleolusid ja igatsusi.

Tuleb siiski märkida, et säilinud jutustavate laulude hulk on meil tähelepandavalt suur. Eri laulutüüpe on teada mitusada. Need laulud on olnud väga levinud ja armastatud, mistõttu neid on hoolikalt põlvest põlve edasi kantud ning arvukates teisendites kogudesse saadud. Paljudel juhtudel on laulikud ise märkinud erilist kalduvust jutustava laululoomingu poole.[6] Eriti palju jutustavat laululoomingut on setu lauludes.

Eesti rahvalaulude kirjandusloolistes käsitlustes on pearõhk langenud harilikult lüürikale ning eepikast on mindud üldse lühidalt mööda. Samuti esitatakse tekstivalimikes jutus-

[6] Vt. ptk. Rahvalaulikud, lk. 107 ja 113.

tavatest lauludest vähe näiteid; needki peidetakse tihtipeale muude laulude hulka, mistõttu jutustavatest lauludest on üldse raske saada vähegi usaldatavat ülevaadet. Jutustavate laulude liigitamise küsimus on meil veel üksikasjalisemalt läbi töötamata.

Eesti jutustavaid laule on uurinud peamiselt soome folkloristid, lähtudes esijoones «Kalevala» ainestikust. Erandiks on ainult nn. korduslaulud, mille kohta on kirjutanud ulatusliku uurimuse eesti folklorist O. Kallas, kelle monograafia oli ühtlasi esimeseks doktoritööks eesti folkloristikas.[7]

Senistes uurimustes on palju formalistlikku; laule on uuritud nagu nähtusi omaette, seostamata neid ühiskondliku olustikuga ja selle arenguga; mõnikord on küsimustele lähenetud ka liiga subjektiivselt (eriti võib seda öelda K. Krohni kohta), mis pole võimaldanud jõuda usaldatavatele tulemustele. Kuid et uurimusi on üsna palju, siis korrigeerivad nad üksteist mõnevõrra ning pakuvad mõningat abi ka eesti rahvalauludesse süvenemisel.[8] Eesti ja soome rahvalauludes on palju ühiseid aineid; et Eestis on enamasti säilinud vanemad kihistused, on soome uurijail vajalik tähele panna ja arvestada ka eestipoolseid materjale.

Alljärgnevas käsitleme eepilisi laule järgmise rühmituse alusel, mis püüab võimaluste piirides arvestada ka ajaloolisi kihistusi:

1) müütilised laulud, 2) perekondlikke suhteid kajastavad laulud, 3) olustikulised laulud, 4) legendilaulud ja 5) hilised jutustavad laulud.

Müütilised laulud

Mõnede jutustavate laulude põhjaks on vanad müütilised kujutelmad. Neis esineb rahva muistse usundi elemente, loodusnähtuste seletusi ning üleloomulikke tegelasi. Niisuguseid laule ei ole palju, kuid need vähesed, mis on, väärivad erilist tähelepanu. Siia kuuluvad laulud, nagu «Loomine», «Suur tamm», «Suur härg», «Salme laul» jt.

«Loomine» jutustab taevakehade tekkimisest mingi imepärase linnu munadest või poegadest. Imelinnu nimi on varieeruv (*sinikirja linnukene, sinilindu, püha pürje linnukene* jne.). Lind ise sünnib või tuleb merest, või saabub mere kohal lennates («üle lendsi ilma kõige») ja pesa aset otsides. Ta len-

[7] O. Kallas, Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie. Helsingfors 1901.

[8] Näit. V. Salminen, Suomalaisten muinaisrunojen historia I, 1934.— Kõige uuem soome eepiliste rahvalaulude käsitlus on M. Haaviolt: Kirjokansi. Porvoo-Helsinki 1952.

dab koplisse, kus on kolm põõsast: sinine, punane ja kullakarvaline; ta põlgab sinise ja punase, teeb pesa kullakarvalisse põõsasse ja muneb sinna munad. Mõnikord tekivad taevakehad otse munadest:

Munes kolmi munakesta:
üks sai päevaks peale ilma,
teine täheks taeva'asse,
kolmas kiviks põllu peale.

Sagedamini jutustab «Loomine» taevakehade tekkimisest imelinnu poegadest:

Hakkas siis mune hauduma;
haudus kuu, haudus kaksi,
haudus tüki kolmat kuuda.
Hakkas poegi arvama:
arvas kuu, arvas kaksi,
arvas tüki kolmat kuuda.
Ühe pani päevaks peale ilma,
teise kuuks keske ilma,
kolmanda täheks taevaesse.[9]

Harilikult tekivad imelinnu munadest või poegadest täht, kuu ja päike; mõnikord siiski jutustatakse veel rohkemategi objektide tekkimisest, kusjuures esineb seitsmearvuline liigestus, mis kolmearvulisega võrreldes on kindlasti hilisem:

Ühe andis armuss alla ilma,
teise pilvess peale pääva,
kolmas Koidutähesse,
nel'las Põh[j]anaelasse,
viies Vankriss vaatama,
kuies kuuss kumama,
seitsmes Sõelass seisema.[10]

Lisaks taevakehadele ja tähepiltidele räägitakse mõnedes teisendites ka mõningate taimede tekkimisest. Vastavalt sellele lõpeb laul seal erilise kokkuvõtliku osaga, milles rõhutatakse kõigi loodud objektide vajalikkust:

Mõistkem, mõistkem, ellad vennad,
kudas seda tieda käidanesse,
kui pole kuud kumamas;
kudas seda loogu kuivatasse,

[9] Eesti rahvalaulud I, lk. 53.
[10] Sealsamas, lk. 48.

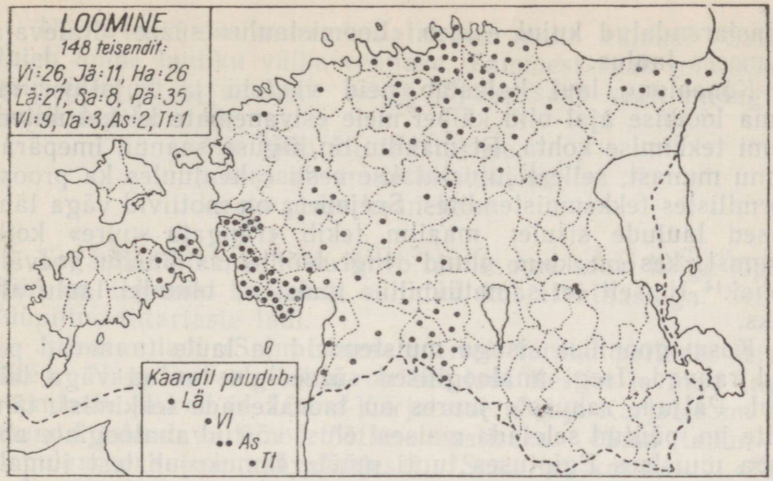

Rahvalaulu «Loomine» levikuala

kui pole päeva paistemas;
kudas seda aega arvatasse,
kui pole tähte taevaas;
kudas seda õlut tehtanasse,
kui pole kibi põllale,
kui pole kadak mäele,
kui pole tappu tua taga.[11]

«Loomine» on tuntud enam kui 150 teisendis.[12] Neid on väga palju saadud mõnedest mere-lähedastest kihelkondadest Lääne-Eestis ning Põhja-Eesti ranniku-ala keskosast (vt. kaart ülal). Silmatorkav on, et laul on tundmatu suurel alal Kagu-Eestis. Laulu tekkimispaigaks on peetud Lääne-Eesti rannikut. Võrdleva analüüsi teel on selgitatud laulu rännak Eestist Ingerisse, Karjalasse ja Soome.[13] Karjala vastavas laulus esineb tegelasena Väinämöinen, kes ujub meres. Tema põlve otsa teeb part pesa, muneb pesasse kuldse muna ja hakkab hauduma. Kui Väinämöinen põlve liigutab, veereb muna vette ja puruneb. Muna osadest tekivad maa, taevas, päike, kuu ja täht.

[11] Eesti rahvalaulud I, lk.. 49. — Arhailised motiivid: kui polnud kella, arvati öösel aega taevatähtede seisu järgi; õlleraba küpsetati vanasti puuanumas niiviisi, et raba sisse asetati kuumaks aetud kivid.

[12] Vt. Eesti rahvalaulud I, lk. 15—72. Lisaks sellele on olemas veel trükkimata teisendeid.

[13] K. Krohn, Kalevalankysymyksiä II, lk. 5—26; sama, Kalevalan runojen historia, lk. 190—216.

Edasiarendatud kujul esineb «Loomislaulu» süžee «Kalevala» esimeses laulus.

Kõnealune laul kajastab neid vaateid ja kujutlusi, mis tema loomise ajal olid käibel meie esivanemate keskel universumi tekkimise kohta. Et maailm on alguse saanud imepärase linnu munast, sellest jutustatakse eesti rahvaluules ka proosavormilistes tekkemuistendites. Seejuures on motiivid väga lähedased laulude sisule: maailm tekib «rängata suure» kotka munast, kes on kaua olnud ringi lendlemas piiritu veevälja kohal.[14] Ilmselt on samatüübiline muistend olnudki laulu aluseks.

Kosmogoonilise sisuga muistendeid ja laule tunnevad paljud rahvad. Isegi analoogilised süžeed on tuntud väga laial alal. Paljude rahvaste juures on taevakehade tekkimist, tähepilte jm. püütud seletada maisest elust võetud analoogiate abil. Juba muistses Egiptuses tunti müüte linnukujulistest jumalatest ning taevakehade tekkimisest linnumunast.[15] Maailmamuna motiiv on tuntud ka väga vanades india, birma, sumatra, hiina jne. müütides.[16]

Sellest järeldub, et meie «Loomislaulu» aluseks on olnud igivanad pärimused, mis on olnud tuntud juba mitme tuhande aasta eest.

Müütilises laulus «S u u r t a m m» kujutatakse kosmiliste mõõtmetega puud, mis kasvab otsapidi taevasse ja mille oksad päikese ja kuu ära varjavad.

Laulu mina-tegelaseks on laulik-neiu ise, kes kas merekalda pühkimisel või metsas käies leiab tammetaime ning viib selle koju. Kodus istutab ta tamme isa, ema, venna ja õe iluks. Kuid tamm ei kasva, kaldub hoopis kuivama. Muutus tuleb alles siis, kui tamm istutatakse peiu iluks:

Istutin peiu ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
tõuse tamme taeva'asse,
oksad poolde pilve'esse!
Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
tamm siis hiljuke edenes,
tamm siis kasvis taeva'asse,
oksad pilveje pugesid;
tamm taht taevasta jagada,
oksad pilvet pillutada.[17]

[14] H. Mapp 105 (2) Karja — C. Allas.
[15] М. Э. М а т ь е, Древнеегипетские мифы, Москва-Ленинград, 1956, lk. 18 jj.
[16] M. H a a v i o, Kirjokansi. Porvoo-Helsinki 1952, lk. 245 jj.
[17] Vana Kannel II, lk. 324—325.

Nüüd tekib uus mure: kes tamme maha raiuks? Sellega tuleb toime lauliku väike vennake. Tammest saab mitmesuguseid esemeid ja ehitusi. Kõige lõpuks saab sealt midagi ka laulik-neiule:

Mis jääb üle laastukene,
sest saab mulle kirstukene,
kirstu peäle kaanekene.

Tagasihoidlikkuse tõttu ütleb laulik oma soovi kõige lõpuks. Siin on tegemist peidetult esitatud kosjafantaasiaga. See on tüüpiline tütarlaste laul.

Jutustav laul «Suur tamm» on meil tuntud paljudes teisendites. Nagu on selgitatud, on see laul Eestist levinud Ingeri soomlaste juurde ja Lõuna-Karjalasse. Põhja-Karjalas on laul saanud laiendava ümbertöötluse osaliseks. «Suur tamm» on populaarne soome rahvaluuleski. Seda on kasutatud «Kalevala» teises laulus. Kreutzwald on selle laulu eesti teisendeid kasutanud «Kalevipoja» koostamisel.

«Suure tamme» laulu uurimisel on soome folkloristid jõudnud seisukohale, et sellegi aluseks on väga vanad müütilised kujutelmad, mida kauges minevikus on rakendatud tähistaeva ühe väga iseloomuliku pildi — Linnutee seletamiseks.

Linnutee on haruline ja meenutab mõnevõrra puud. Põhjamaade rahvastel on laialt tuntud seletusmuistend, et Linnutee olevat maharaiutud kosmiline puu. — Muistendid või laulud tavatust hiigelpuust on tuttavad paljudele rahvastele. Mordva rahvaluules tuntakse kosmilise puuna suurt kaske, mis oma okste ja lehtedega varjutab päikese ja kuu. Kui see maha raiutakse, langeb ta nii, et üks ots on itta ja teine läände.

Peale põhjamaade tuntakse müüte taevani ulatuvatest hiigeltaimedest veel väga kaugete Aasia rahvaste juures, nagu Indo-Hiinas, Jaapanis jm. Taime valik oleneb kohalikest tingimustest. Jaapanis on taevani kasvavaks taimeks kastan, Indo-Hiinas liaan, viigipuu jt. Sedagi asjaolu arvesse võttes peavad soome uurijad laulu suurest tammest igivanale rahvusvahelisele müüdile toetuvaks luuleteoseks.[18] Eesti «Suur tamm» on usutavasti samast väga vanast laulude kihistusest kust «Loominegi».

Neil kahel laulul ongi mitmeid ühiskohti; mõnikord esinevad nad isegi kontamineeritult. Osas teisendeis algavad nad mõlemad mere pühkimisega (tüüp «Mere pühkimine» on tuntud ka iseseisva lauluna). Mere pühkmetest tõuseb mõnikord

[18] M. Haavio, Kirjokansi, lk. 214; sama, Iso tammi, Kalevalaseuran Vuosikirja 20—21. Porvoo-Helsinki 1941, lk. 17 jj.; Vt. ka Y. H. Toivonen. Sana sanasta, kaksi parhaasta. Helsinki 1955, lk. 123 jj.

«Loomise» imelind, väga sageli aga leitakse pühkmetest tarn metaim, mis sirgub taevaniulatavaks puuks. Mõlemad laulud on nähtavasti esinenud kiigelauluna, eriti on see iseloomulik «Loomisele», mida sageli on nimetatudki kiigelauluks. Ka selles antud elevuslik värvigamma (sinine, punane, kuldne jne.) oleks nagu kiigel hõljudes tabatud õhtueelsest koplimaastikust. Nähtavasti on jutustavaid laule loodud ja esitatud ka kiigel õõtsudes. On märkimisväärne, et näit. «Loomise» teisendite levik langeb väga lähedasti kokku kiigelaulude üldise leviku areaaliga (vt. kaardid lk. 183 ja 239). Mõlemas kõnealuses laulus leidub neiude lauludele omaseid jooni. Kuid algselt on need ilmsesti olnud meestelaulud.

Müütilist tagapõhja on uurijad püüdnud näha ka laulus «Suur härg» (nimetatud ka «Soome härg»).[19] See laul esineb meil ainult Põhja-Eestis üsna piiratud alal.

Laulus kirjeldatakse fantastiliste mõõtmetega härga ning räägitakse tema tapmisest:

Mul oli mullu musta lehma,
tunamullu tommu lehma:
ei old kuigi suurukene,
peigal-sorme pikuline.
See tegi ärja rauda-sarve:
tuhat sülda oli turja pikka,
sada sülda sarved pikad;
kuu aega orava jooksi
ärja selgaroodu mööda,
päiva lendas pääsukene
ärja sarvede vahella.[20]

Mõne teisendi järgi oli härg toodud Soomest, Rootsist, Türgimaalt jne. Härja töötamist ja tapmist kujutatakse hüperboolselt. Härg kündis mäed ja männid, kündis «kuused kummuliste» ja kadakad küljeli, puid vedas tuhat sülda korraga jne. Härja tapmiseks kutsuti terve vald kokku, kutsuti mehi Hiiumaalt, Saksamaalt ja Türgimaalt, kuid need ei saanud tapmisega hakkama. Sellega tuli aga kergesti toime väike vennakene (pöialpoiss), kes rudjus härga rusikaga ning pistis pöidlaga.

Mõnes Kuusalu teisendis on härja tapjaks Uku («Ukku», «Ukko»). Samuti esineb Kuusalus see laul ka loitsuna («Rabanduse sõnad»), nagu on lugu ka soome vastavas laulus. — Laulu suurest härjast on Kreutzwald kasutanud «Kalevipojas».

[19] Teisendid on avaldatud teoses: Eesti rahvalaulud I, lk. 358—369, kaart lk. LV.

[20] Sealsamas, lk. 361 — Haljalast.

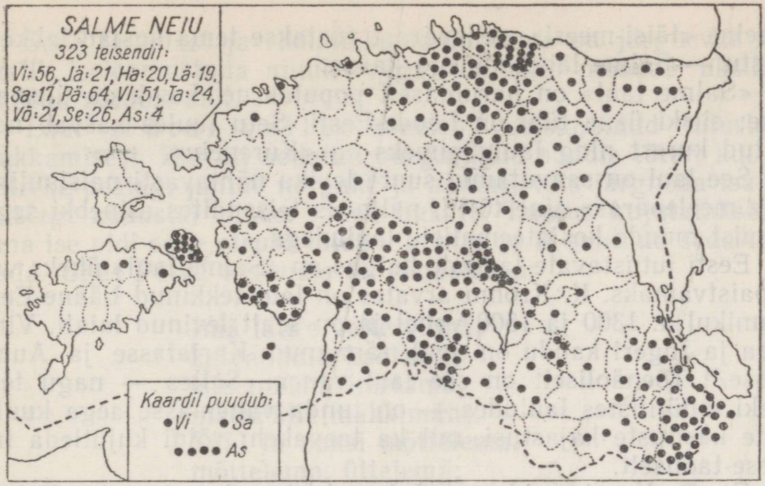

Rahvalaulu «Salme neiu» levikuala (1932)

Uurijate arvates on laul «Suur härg» meile tulnud Soomest ning segunenud siin samasisulise talgulauluga. Soome folkloristid on «Suure härja» alglähteks püüdnud väita tähepildi Suure Vankri kohta käivat seletusmuistendit.[21] Teatavasti tuntakse meilgi juttu, et selles tähepildis olevat näha härg ja hunt härjavankri ees.[22] Tähepiltide ja loodusnähtuste võrdlemine suurte loomadega on tuntud paljudele rahvastele; see kajastub ka rahvamõistatustes.[23]

Tuntumate müütiliste laulude hulka kuulub «S a l m e l a u l» («Salme neiu», «Tähemõrsja»), mis käsitleb taevakehade kosjaskäiku.

Karjasaatmisel leitud kanast (või vakka pandud lilledest või linaseemnetest) kasvab kaunis neiu, keda nimetatakse Salmeks, «Sula Salme neitsikeseks». Järgneb kosimise kirjeldus, mis moodustabki laulu peamise sisu. Salmele tulevad kolmed kosjad ning kosilasteks on kuu, päike ja täht. Salme keeldub kahest esimesest, kuid võtab vastu kolmanda. Kuu ja päike lükatakse tagasi nende muutliku meele pärast: kuu tõuseb kord vara, kord hilja, mõnikord hoopis puudub, päike toob vahel põuda, vahel vihma. Täht on aga alati ühesugune ja kindla-

[21] Vt. M. H a a v i o, Kirjokansi, lk. 238.

[22] M. J. E i s e n, Eesti vana usk. Tartu 1922, lk. 48; J. H u r t, Eesti astronoomia, lk. 25.

[23] M. K u u s i, Arvoitukset ja muinaisusko. «Virittäjä» 1956, nr. 3, lk. 181 jj.

meelne «täisi-meesi», sellepärast võetakse tema kosjad lahkesti vastu — Salme läheb tähega kaasa.

«Salme laul» on haruldaselt populaarne. Levik on ülemaaline; siiski üsna tühi on Loode-Eesti. Setu luules kasvab neiu leitud kurest ning laulu nimeks on «Kureneiu».

See laul on saavutanud suure leviku nähtavasti naislaulikutele meelepärase aine tõttu; paljudes teisendites esinebki segunemist muude kosjateemaliste lauludega.

Eesti jutustavate laulude hulgas on «Salme laul» üheks väljapaistvamaks. K. Krohni arvates on laul tekkinud Lääne-Eesti rannikul a. 1300 ja 1500 vahel ja on sealt levinud laiali. Virumaa ja Ingeri kaudu on laul rännanud Karjalasse ja Aunusesse.[24] Tõenäoliselt on see laul vanem. Selles — nagu teisteski müütilistes lauludes — on tunda vanemasse aega kuuluvate käsituste kajastusi, mil ka taevakehi võidi kujutleda inimese-taoliselt.

Fr. R. Kreutzwald on «Salme laulu» kasutanud «Kalevipoja» I loos; Lönnrot on ühe eesti teisendi avaldanud «Kanteletar'is», soome teisendit aga kasutanud «Kalevalas».

Müütilise sisuga laulude hulka kuuluvad veel «Ilmatütar», «Päevapoeg», «Kalmuneiu», «Merineitsi» jt. See laulude rühm ei ole suur, kuid ta sisaldab arvatavasti meie jutustavate laulude kõige vanemaid aineid. Kõik siiakuuluvad laulutüübid vääriksid üksikasjalisemat uurimist.

Perekondlikke suhteid kajastavad laulud

Meie jutustavate rahvalaulude hulgas on kesksel kohal abiellumist ja perekondlikke vahekordi kajastavad laulud, mida on mitukümmend tüüpi. Osa neist on väga laialt tuntud ja neist on palju kirjapanekuid. Mõnel juhul on tegemist ulatuslike kunstipäraste teostega.

Silmatorkavalt palju on kosjateemalisi laule, nagu «Arg kosilane», «Kaevul kosija», «Kosjahobune», «Vana kosilane», «Nõmme poeg», «Mitmesugused kosilased», «Ehted katki», «Kuldnaine» jt. Suhted mehe ja naise vahel võivad mõnikord viia traagiliselt lõppevate konfliktideni, nagu see ilmneb ballaadides «Maie laul», «Tooma laul» ja «Mõrsja hukkaja». Laulud käsitlevad ka vanemate ja laste ning õdede ja vendade vahekordi. Mõnedes vanades lauludes kajastuvad muistsed õiguslikud kombed, nagu tütarlaste hukkamine ja naiseks müümine — «Tütar vette», «Tütarde tapja», «Müüdud neiu» jt.

[24] K. Krohn, Die freierei der himmelslichter, Finnisch-ugrische Forschungen 3 (1903), lk. 15—44.

Seda laialdast ja rikkalikku laulurühma on järgnevas võimalik iseloomustada ainult väga lühidalt, mõnede üksikute valitud näidete abil.

Laul «T ü t a r v e t t e» kõneleb vastsündinud tütarlaste hukkamisest. Kui oli oodatud poega, kuid sündis tütar, kui see tütreke pealegi juhtus nõrgake ja hädine, võis järgneda isa (ja teistegi koduste) otsus: laps hukata. Laulus kujutatakse, et ema ise pidi selle otsuse täide viima, kuid ei suutnud seda teostada. Ühes Põlva teisendis on sõnastatud:

Imä läts'e vette viimä,
kaivanduhe kaotama,
iste maaha imetämä,
mättä'älle mähkimähe.
Sääl ta naksi mõttelema,
mõttelema, üttelemä:
Innemb sie kivi laheku,
põllu pinnar pirra mingu,
kui ma vere vette vii,
kalli kanna kaivanduhe!
Hää on iks nätä nägijil,
kaunis kõrvalt kaejil,
kui sie veri vettä tooze,
kui sie kallis karjah käüze.[25]

Laul on tuntud ülemaaliselt, milline asjaolu osutab laulu suurele vanusele. Lapsi on kahtlemata hukatud ka pärast XIII sajandit, kuid pole usutav, et see oleks võinud olla nii iseendastmõistetav, nagu on kujutatud selles laulutüübis.

Jutustavast laulust «Tütar vette» nähtub, et emaarmastus juba kauges minevikus sattus vastuollu veel kehtivate, kuid juba igandlikeks muutunud tooreste kommetega.

Mõnest teisest laulust ilmneb, et ema just ise oli aktiivne tütarde hukkamisel. Laulutüübis «T ü t a r d e t a p j a» jutustatakse, et ema hukkab tütred poja pealekäimisel, kes ei saa endale naist seetõttu, et tal kodus on mitu õde:

Eit oli hullu uskumaie,
nõder nõu oli võttemaie,
vei tüttered vedeje,
kandis Anned allikaie,
Liisud viis linaliguje,
Marid märja lainetesse.[26]

[25] Vana Kannel I, 1886, lk. 110.
[26] Valimik 1948, lk. 338 jj.

Tuuakse minia majasse. Kuid selgub peagi, et ta ei oska kangast kududa ega mõista muudki tööd. Nüüd lähevad emal nagu silmad lahti ja ta kurdab kibedasti oma hukatud tütreid.

Laulust on 360 teisendit ja seda tuntakse ka Ingeris. Et selgi juhul on tegemist väga vana lauluga, seda aitab tõestada üks etnograafiline detail, mis on ühenduses kangakudumisega. Laulus on üteldud:

Pandi kangas kanga'alle,
linane ligi lageda,
take toime taiva alla.

Siin on juttu kangakudumisest ilma telgedeta; kusjuures kangas rippus seinal või õrrel. Niisuguse väga vana tehnika kohta on teateid ka kaugematelt sugurahvastelt.

Ajast enne saksa röövvallutajate tulekut põlvneb arvatavasti ka jutustav laul «M ü ü d u d n e i u», mis pajatab neiu müümist tagaselja. Kui neiu kuuleb, mis temast on pakutud, peab ta seda tasu väheseks ning sajatab ära kõik lubatud esemed. Selline laulutüüp on tuntud ka Soomes, Ingeris ja Karjalas.

Laulik-neiu ei üllatu ega kaeba sellepärast, et ta on võõrale mehele müüdud (sest laul on koostatud ajal, kui naise ostu teel omandamine oli täiesti tavaliseks nähtuseks ega solvanud kedagi, see oli neiule koguni oodatud sündmuseks, nagu üldse kosimine), vaid ainult sellepärast, et ta on ära lubatud odavasti, vähese tasu eest. Võib arvata, et mida kallimalt osteti, seda kallimaks ka peeti.

Pikemaist ballaadidest, mis käsitlevad mehe-naise vahelisi suhteid, on tuntud «Maie laul» ja «Tooma laul».

«Maie laulu» nimitegelane tantsib Tarretu (Tõrmatu, Tarvastu) mäel, läheb ise kaasa mõõdasõitva Jürjega, istub tema vankrisse, saab tema naiseks. Kodus söödab ja joodab meest ning viib vilusse magama. Kuid hoolimata näilisest hoolitsemisest säeb Maie sängi teravad noad ja hukkab mehe. Kui kuritegu hommikul avalikuks tuleb, on Maie sunnitud põgenema. Ta läheb metsa ja otsib varju metsa puudelt — kaselt, kuuselt ja lepalt, kuid puud keelduvad talle varju andmast. Maie otsib varju kaevult — seegi keeldub. Lõpuks uputab Maie enda ojja või merre.[27]

Ballaadis jääb hämaraks roima põhjus. Üksikasjaliselt on kujutatud selle avalikuks tulekut hommikul ning Maie meeleheitlikku põgenemist tagaajajate eest. Süüdlane ei pääse karistusest.

«Maie laul» on tuntud Eestis ja Ingeris. Eestis kannavad

[27] Valimik 1948, lk. 332 jj.

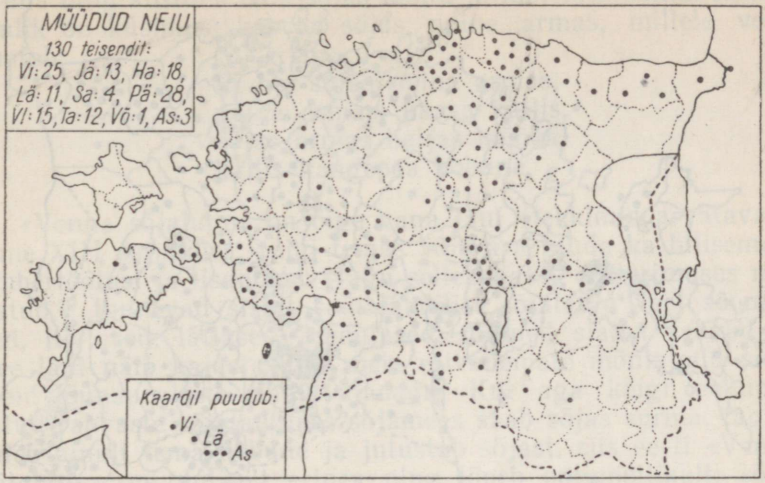

Rahvalaulu «Müüdud neiu» levikuala

tegelased kohati vanemat tüüpi isikunimesid. Saaremaa teisendites on Maie asemel Meeli, Meelas, Moli, Tartumaal Jürje asemel Ülli või Üljo.

Komplitseeritum, kuid üldiselt siiski selgema sisuga on «T o o m a l a u l».

Toomas on jõukas ja «tore» mees. Ta tõotab algul ilma naiseta elada. Hiljem teeb puust naise ega ole rahul ka sellega. Siis kosib endale «kaasa kolmeks päevaks». Kui naisel on juba lapsed, tüdineb Toomas temast. Lõpuks hukutabki Toomas oma naise.

Enne surma saab naine linnuga oma sugulastele sõna saata. Tulevad taat ja viis venda ning maksavad kätte õe mõrvamise: tehakse suur tuli vainu peale ning Toomas viiakse kinniseotuna tulle.

Ballaad on üheks meisterlikumaks teoseks omas laadis.

Teemalt «Tooma laulule» üsna lähedane on «M õ r s j a h u k k a j a»[28], mida tuntakse Kagu-Eestis. Selles jutustatakse sõjast tagasi tulnud väikesest veljest, kes läheb naist kosima. Ta tahab noort ja rikast, kuid saab siiski naise vähese kaasavaraga. Sellest pettunud, tapab ta naise koduteel. Laul lõpeb õpetusega, et ärgu ükski teine nii tehku.

Selle laulu aine on sarnane vene bõliinaga «Ivan Godinovitš». Kagu-Eestis tuntakse mõningaid muidki vene bõliinade

[28] Vana Kannel I, 1886, lk. 180 jj.

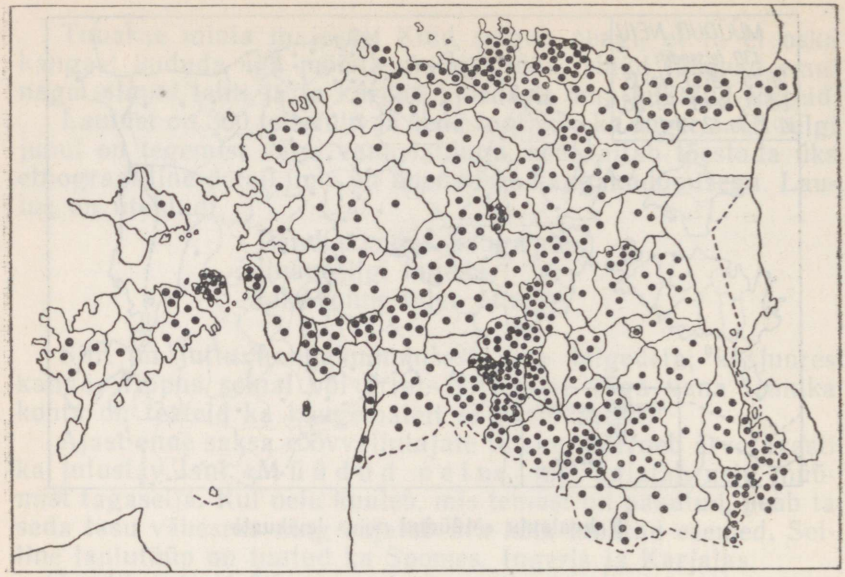

Rahvalaulu «Venna sõjalugu» levikuala (*Y. Penttineni järgi*)

süžeesid, kuid seniste kirjapanekute järgi otsustades ainult proosavormis (Ilja Muromets, Aljoša Popovitš).

Üheks väga levinud jutustavaks rahvalauluks on meil olnud «Venna sõjalugu». See pole kangelaslaul, nagu nime järgi võiks arvata, vaid kajastab perekondlikke suhteid, esijoones eredalt näidatud sõbralikku usaldusvahekorda õe ja venna vahel.

Sõjasõnumi toob lind (vares v. harakas); sõtta peab perekonnast minema noorem vend. Ta läheb hobusega, ratsurina. Sooja südamlikkusega saadetakse ratsamees teele; teda ehitakse ja õpetatakse, eriti aktiivse tegelasena nii venna lahkumisel kui tagasijõudmisel näidatakse tema õde. Õde sõtkub sõjaleivad ja vaalib vaenukakud, hella hoolitsusega kütab ta sauna ja hautab vihad («küttis ahju köömelilla, haudus vihad virdeella»); tema annab lahkujale rõivad ning saadab ta teele hoiatavate õpetustega («sõida sõja keske'ella» jne.).

Pärast kauast äraolekut («seitse aastat») saabub sõjamees koju tagasi. Järjekorras sõidab ta isa, ema ja venna «õue alla». Kuid teda ei tunta ära — peetakse võõraks meheks. Alles õde tunneb venna ära omakootud kinnastest, oma kindakirjadest ja muudest kaasapandud esemetest. Jällegi kütab õde vennale

sauna ning küsitleb teda sõjas nähtu ja läbielatu kohta. Iseloomulik on küsimus: kas on sõjas naine armas, millele vend vastab:

Ei ole sõjas naine armas,
naine armas, kaasa kallis,
sõjas armas haljas mõõka,
kallis kangepea hobune.

«Venna sõjalugu» on õige vana laul (tekkinud arvatavasti enne XIII sajandit), kuigi temas võib ära tunda ka hilisemaid ümbertöötusi ja lisandusi. Nagu sellekohases eriuurimuses näidatud,[29] tunnevad sisult samalaadilist sõjalaulu veel soomlased, liivlased, lätlased, leedulased, mitmed slaavi rahvad jt. See laul näib kajastavatki meie esivanemate mõningaid sidemeid lõunapoolsete slaavi aladega. Kui aga kõigi eelnimetatud rahvaste sõjalauludes sõjamees saab sõjas surma, tagasi tuleb ainult tema hobune ja jutustab sõjast, siis eesti «Venna sõjalugu» on oluliselt erinev ning lõpeb optimistlikult: sõjamees saabub ise tervena sõjast tagasi. Selline lahendus on kooskõlas meie rahvaluules üldiselt domineeriva rahuarmastava mentaliteediga.

Olustikulised laulud

Meie jutustavad laulud annavad mitmesuguseid huvitavaid kujutusi muistsest talupoja elust. Lauludes räägitakse meresõidust, sepatööst, kalastusest, karjandusest, jahindusest, põllundusest jne. Enamasti on sellised laulud koostatud kaines realistlikus laadis, kuid sisaldavad arhailisi jooni, mis viitavad kaugesse minevikku. Et laulud on vanad, sellest annab sageli tunnistust nende lühidus ja katkendlikkus.

Ajaloost me teame, et muistsed eestlased olid enne võõraste vallutajate alla sattumist tublid meresõitjad. Midagi sellest on leidnud jäädvustamist ka vanades merelauludes, mida seni on vähe tähele pandud. Laulud kajastavad poeetilises vormis meresõidu kogemusi ning omaaegseid vastastikuseid suhteid teiste lähedaste maade ja rahvastega.

Meresõit oli muistsel ajal seoses paljude raskuste ja ohtudega; see nõudis erilisi oskusi ja võimeid. Laulus «Osav meremees» ongi antud vapra ja tubli meresõitja kuju, kes on kartmatu ning tuleb toime tuulte ja tormidega:

Mina miesi mennen tiele —
mina tunnen tuulda nouda,

[29] Yrjö Penttinen, Sotasanomat. Helsinki 1947.

vasta päivägi valata,
poiki tuulda purjestada,
servi tuulda seisatada,
lounatuulel luoviella.
Purjestan Punasta merdä,
oma merdä oigejada,
Viru merdä virgejada,
Suome merdä suigejada,
Ruotsi merdä ruugejada
punasilla purjeella,
sinisilla siilujella.[30]

Et tuule «noudmine» (s. t. nõutamine, hankimine) on laulus esile tõstetud tähtsa oskusena, mis peab iseloomustama osavat meremeest, see on tingitud vanadest uskumustest. On olemas kaugesse minevikku tagasi ulatuvaid muistendeid, milles jutustatakse, et siinsed meremehed olevat osanud soovi järgi tuult teha või selle suunda muuta, oma tuulega sõita jne.

Meremeeste elu-olu üksikuid külgi kujutatakse veel lauludes «Meremehe tundmatu saatus», «Laeva tegemine», «Laevasõit», «Kaubalaev» jt.

Sageli on merelaulud seotud konkreetsete kohanimedega. Kuigi nimede valikut on võinud mõjustada alliteratsioon, meenutatakse neis harilikult siiski kohti, kus tõeliselt on käidud. Rohkesti kohtadega sidumist esineb Muhu saarelt kirjutatud meresõidu-lauludes. Näiteks:

Laev meil kiikus Kihnu piale,
rudjus Ruhnumaa vahela,
sugedes läks Suurest väinast
Kesse alla ankurisse . . .[31]

Läksid siis Soomest soola tooma,
Aabust alba kaupa tooma . . .[32]

Meresõidust jutustavad laulud on tuntud peamiselt mere lähedastel aladel ja saartel. Need on ilmsesti meeste loodud ja neis räägitakse meeste tegudest. Kõrvuti vanade mälestustega esineb mõnedes lauludes kajastusi ka suhteliselt hilisest ajast (laevasõidud Peterburi jm.).

Mitmed eepilised laulud, nagu «Valla sepp», «Viru sepp», «Imesepp» jt. jutustavad seppadest ja sepatööst. Et sepis meil

[30] Vana Kannel III, lk. 276 — Kuusalu. — Millist merd on nimetatud Punaseks mereks, ei ole teada. Murdelised vormid purjestada = purjetada, valata = vaadata. Punaseid purjesid olevat vanasti kasutanud sõjalaevad.

[31] H II 6, 537 Muhu.

[32] Alba kaupa = odavat kaupa. Aabu = Turu linn (Soomes).

juba kauges minevikus on olnud auväärt ametiks, kuuluvad sellekohased laulud ilmsesti vana pärandi hulka. — Lauludest kuuleme, et sepp pidi tegema vallale valjaid, kihelkonnale kirveid ja neiudele nurmenuge (=sirpe), meestele aga mõõku. Tubli töö eest saab sepp kiita. Eriti kiidetakse lauludes Viru seppa. Sepa kiitmine (~enesekiitmine) on enamasti seoses imepäraste võimete esiletoomisega:

Ma olen meesi mürgi tükist,
raua kangista kasvanud.
Suus ma sulatan raua,
keele pääl ma keedan kinni;
ambad on kui alaspakud,
lõualuud kui lõõtsalauad.[33]

«Merineitsi».
(*Kujutus Rootsist leitud pronksplaadil VIII sajandist*)

Mõnedes sepalauludes pöördutakse sepa poole, et ta oma senise ameti maha jätaks ja põllumeheks hakkaks ning teeks «Riiani rügida» ja «ette Riia erneida». Antakse mõista, et põllumehe töö on tulusam. Arvatavasti on niisugune laul tekkinud ajastul, mil sepatöö tähtsus oli tagasi läinud, põllutöö tähtsus aga tõusnud.

Iseloomulik on, et seppa kujutatakse lauludes jõulisena ja uhkena, ka vara poolest jõukana. Mõnikord on «Valla sepp» liitunud lauluga «Kuldnaine». Sepa paralleelnimeks on vahel «ilma rikas». Kui sepp vihaseks saab ja ägestub, tegutseb ta kui vägilane:

Seppa süttis ja vihastas —
viskas pihid pilveeie,
viskas tangid taevaaie,
aameri Alutahaje.[34]

Tähelepanu äratab mõnede sepalaulude müütiline algus: kolmest pojast läheb üks säinaks jõkke, teine pardiks pajusse, kolmas sepaks Virusse jne. See on analoogiline «Loomise» algusega (vt. lk. 181 jj.). Tõepoolest ongi «Valla sepp» Põhja-Eestis kontamineerunud vana müütilise lauluga «Loomine». Harukorral kohtame isegi müütilise ilmasepa motiivi («Ilmasepp»):

---

[33] EKS 4⁰3, 407/8 Tarvastu. — Mürk = teras.
[34] H I 5, 220 (3) Virumaa.

Minu isa ilma seppa,
see teeb ilmad ilusad,
see paneb soojad soonde pääle, jne.[35]

Seega esitavad sepalaulud vana laulupärandit, mis vajaks veel üksikasjalisemat selgitamist. Need laulud on tuntud ülemaaliselt.

Mõnedes lauludes jutustatakse headest kalapüügi-kohtadest («Kalajõgi») ja osavatest kalameestest («Mõrrad mõisa poole»). Kuid selliseid laulutüüpe on siiski vähe.

Vähearvukad on samuti laulud põllumehe elust. Niisugustest lauludest, nagu «Põdra tapja» ja «Loomad vilja söönud», ilmneb metsloomade rohkus, kes põldudele kahju teevad. Külvipõldude laienemist kajastab «Suured nurmed». Sisult on huvitav «Külva vilja, et sugu sööta»; see rõhutab viljakasvu laiendamise vajadust. Kuid laul ise on võrdlemisi haruldane. Suure populaarsusega on olnud mõned laulud, mis käsitlevad karjahoidmise teemat, nagu «Kari kadunud», «Haned kadunud», «Hobune varastatud», «Hobuse otsimine», «Härjad murtud» jt.

Viimati nimetatud laulude rühmale, mis käsitlevad mingit laulikule juhtunud õnnetust, on omane erilise kujundusega ülesehitus. Nendes kordub üks osa täpselt samas sõnastuses kaks korda ja seetõttu nimetatakse selliseid laule k o r d u s l a u l u d e k s. Nendes lauludes on harilikult neli osa: 1) J u t u s t u s:

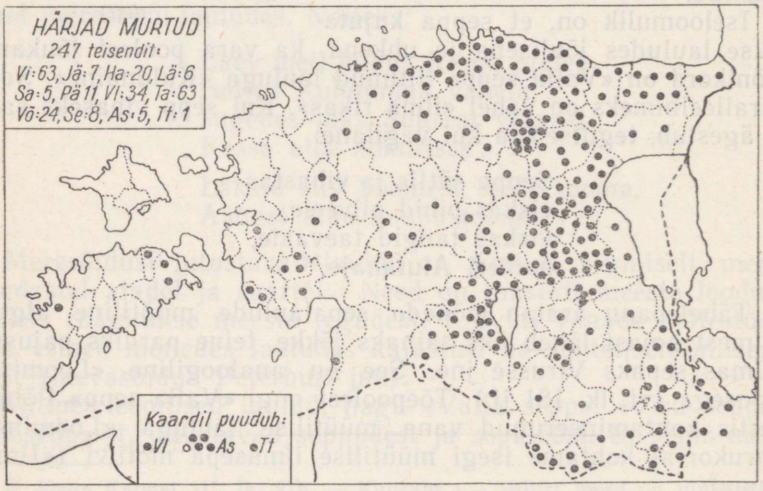

Rahvalaulu «Härjad murtud» levikuala

[35] H II 6, 183/4 (228) Käina.

laulu peategelasele juhtub mingi õnnetus. 2) N u t t e s k o j u: peategelane ruttab nuttes koju, vanemad pärivad nutu põhjust. 3) T a a s j u t u s t u s: küsitav jutustab oma juhtumuse teistkordselt. 4) L o h u t u s: vanemad lohutavad laulu peategelast.

Võtame näiteks laulu «Kari kadunud», mis algab kauni poeetilise pildiga:

(1) Istusin ilumäele,
iluvainude vahele,
ilukaske kaenelussa;
pilutasin peiusärki,
kirjutasin kimbusärki,
õmblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis mul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
keskelt memme küüdiklehma,
vahelt venna varsukene.

(2) Läksin koju nuttessagi.
Eit tuli vasta väravas,
taat tuli vasta tänavas:
«Mis sa nutad, tütar noori?»
«Mis mina nutan, eidekene,
mis mina nutan, taadikene?»

Vastuseks korratakse sõna-sõnalt uuesti esimest osa (3=1). Laul lõpeb vanemate lohutussõnadega (4); lubatakse abistada otsimisel või hankida uued loomad.

Korduslaulud on üheks omapärasemaks nähtuseks meie jutustavate laulude hulgas. Sellise vormilise kujunduse on eesti muistsed laulikud välja arendanud juba kauges minevikus.[36]

Seega pole veel kaugeltki ammendatud kõik olustikulised laulud, vaid juhitud tähelepanu ainult mõnedele tähtsamatele rühmadele. Need laulud sisaldavad teateid minevikulisest eluolust. Erilist tähelepanu väärivad merelaulud ja sepalaulud, milles leidub säilmeid vanast meesteluulest.

Legendilaulud

Jutustavaid rahvalaule, milles esineb piiblist võetud tegelasi (Jeesus, Maarja, inglid jne.) ja mille sisus kajastub kristlik ideoloogia, nimetatakse legendilauludeks.

[36] Korduslaulude kohta vt. O. K a l l a s, Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie. Helsingfors 1901. Mõnedele meie rahvalauludes esinevatele kordustüüpidele on võidud osutada paralleele vene jutustavates rahvalauludes — bõliinades. Vt. M. K u u s i, Über Wiederholungstypen in der Volksepik unter besonderer Berücksichtigung der Edda, der Bylinen und der finnisch-estnischen Volksdichtung. Studia Fennica VI : 3. Helsinki 1952.

Niisuguseid laule on eesti rahvaluules võrdlemisi vähe ja neist on vähe teisendeid. Nad on tekkinud katoliiklikul keskajal ja erilist mõju ega tähtsust neil nähtavasti pole olnud.

Ainsaks laiemalt tuntud siiakuuluvaks lauluks on «Ori taevas». Selle aluseks on piiblis esinev tähendamissõna rikkast mehest ja vaesest Laatsarusest ning kristlik ideoloogia: kes kannatab siin maailmas häda ja viletsust, see leiab pärast surma lahket vastuvõtmist taevas; kes aga maises elus elab külluses ning on teiste suhtes ülekohtune, sellel tuleb kannatada põrgutules. Kujutatakse, et ori (s. o. sulane või naisteenija), elab peremehe juures näljas, puuduses ja ülejõukäivas töös, aga kui ta sureb, siis Maarja viib ta taeva, paneb ta istuma kuldsele toolile kuldse laua taha ning annab ette mett ja mõdu. Peremees, kes tuleb orjale pakkuma maksmata jäänud palka, pannakse aga tulisele toolile ning antakse ette tuld ja tõrva.

Rahvale selline taevane tasu erilist lohutust siiski ei võinud pakkuda; rahvas oli huvitatud maise elu parandamisest. Seetõttu sellegi laulu levik on jäänud võrdlemisi piiratuks, kuigi selles leidub teenijate olukorra kriitikat ning kurnajate hukkamõistmist.[37]

Teiseks tuntumaks legendilauluks on «Jeesuse sõit». Jeesus ja Maarja tahavad minna üle jõe ning paluvad abi hobuselt ja kirikult, kuid mõlemad keelduvad. Alles kolmas palutav — härg — viib nad üle. (Sama teema esineb ka rahvajuttude hulgas.) Seega on siin tegemist isegi kiriku kriitikaga. Laul on tuntud peamiselt setu rahvaluules, kus esineb veel mõningaid teisigi legendilaule.[38]

Muud legendilaulud, nagu «Jeesuse näljasurm», «Jeesus ja Madli» jt. on veelgi vähem tuntud.[39] Üldiselt on kõnealune jutustavate laulude liik väikesearvuline ega sisalda erilisi poeetilisi väärtusi. Kristlik temaatika pole meie rahvalaulikuid kuigivõrd inspireerida suutnud. Mõnevõrra rohkem kui mujal esineb legendilaule setu laulude hulgas, kuid isegi seal pole nende üldine osatähtsus kuigi suur.

Hilised jutustavad laulud

Regivärsilisi jutustavaid laule on tekkinud ka viimastel sajanditel, kuni XIX saj. II pooleni. Nendes kajastuvad teravnenud klassivastuolud feodalismiaja mõisas ja talus ning palgatööliste aktiivne võitlus feodalismi jäänuste vastu.

---

[37] «Ori taevas» teisendid on avaldatud: Eesti rahvalaulud I, lk. 160 jj.
[38] Setukeste laulud I, lk. 146 jj.
[39] Vt. Eesti rahvalaulud II, lk. XII—XIII ja lk. 45 jj.

Hilistes jutustavates lauludes on keskseks kangelaseks kartmatult ja leidlikult oma olukorra parandamise eest väljaastuv mõisateomees ja talusulane. Õigupoolest on mõlemal juhul tegemist sulasega, sest mõisadeski töötasid taludest saadetud tööjõud, enamasti palgatud sulased. Mõisamoonakatest regivärsilistes lauludes ei räägita midagi; see kategooria on kapitalismi-aegseks nähtuseks.

Seega siis kerkib neis lauludes uuesti laialdaselt esile meespeategelane, kes vanemates lauludes oli üsna haruldane. Samuti pole kahtlust selles, et need laulud ongi meeste loodud ning peamiselt meeste poolt lauldud. Sellest ja mõningatest muudest asjaoludest tingituna tulevad nähtavale mõned uued jooned ka hiliste jutustavate laulude poeetilises struktuuris. Kogusummas moodustavad niisugused laulud küllaltki arvuka ja tähelepandava rühma.

Temaatikalt on ülekaalus mõisa-vastased laulud; talunikkude vastu suunatuid on arvuliselt vähem.

Üheks levinumaks lauluks on «Mõisa aidast varastamas», millest on palju teisendeid. Vargus on motiveeritud mitmeti, kas puuduse ja leivanälja pärast või selleks, et varastatud vili kõrtsis ära müüa ja maha juua. Mõnes teisendis laulik kujutleb end mõisa aita selleks, et sealt vaestele vilja jagada:

Istun salve jeäre peal,
triigin triigipuu käessa,
külimit kõrvas, kühvel käessa,
annan valla vaistel leiba.[40]

Vargusele juhtub peale aidamees või kubjas. Varast püütakse tabada, kuid enamasti pääseb ta põgenema. Esineb ka niisugust arendust, et varas põgeneb mõisast laenatud hobusega ning jätkab ülemeelikuid seiklusi mujal. Mõnikord lõpeb laul kujutelmaga põgeneda kuhugi soo peale ning ehitada sinna endale saun.

Korduvalt on seda laulu kirja pandud meeslaulikult; mõnikord on nimetatud kõrtsilauluks.

Vooriskäimist kui üht omaaegset rasket teokohustust on kujutatud laulus «Mõisa märg vili», mis enamasti esineb kontamineeritult lauluga «Saunamees Ants». Et vili osutub märjaks, selle eest karistatakse kiltrit, pekstakse või põletatakse ära. Kiltri karistamise väljamaalimisele antakse palju ruumi. Mõnes teisendis meenutatakse kohti, kust kaudu voor on läinud. Voori sihtkohtadena esinevad Riia, Pärnu, Tallinn ja Narva.

Laul on korduvalt kirja pandud meeslaulikutelt. Tõenäoli-

[40] H II 1, 262/3 Jõhvi 1888.

Teosulased pühapäeva õhtul kõrtsi juures. *Tundmatu kunstniku joonis 6. VII 1813.*

«Pühapäeva õhtul jätkavad teoorjad kõrtsi ees oma laule lauldes lõbutsemist, aga osa neist juba seab endid mõisaminekuks, et varahommikul asuda töö juurde.»

selt see ongi üks nendest, mida vooris käies kõrtsides on lauldud.

Otsest vastuhakkamist mõisasundijatele on kujutatud laulus «Kupja peksmine». Selles esinev konflikt saab alguse mitmeti. Sageli kubjas, hoolimata teolise palvest, mõõdab talle kündmiseks halva maatüki, kus ader murdub või veoloomad (härjad) ära väsivad. Kui kündja teeb puhkepausi, tuleb kubjas karistama. Kokkupõrge võib saada alguse sellestki, et teoline teadlikult töötab halvasti, tuleb tööle alles teisipäeval jne. Lauludes näidatakse, et teomees ei lase ennast lüüa, otsib vajaduse korral abi aiateivastest ning lööb kupja kummuli ja rehepapi rinnuli. Mõnes laulus näidatakse isegi teotüdruku vastuhakkamist.

Selle laulu koostises võib märkida mõningaid uusi momente, mis lisavad hoogu ja elavust. Esineb dialoogi teomehe ja kupja (kiltri) vahel; sõnastuses on teravust, esineb sõimu, huumorit, irooniat, vanasõnu, onomatopöad. Üldse kujutatakse teomeest aktiivsena ja sõnaosavana (nagu ta esineb juttudeski); mõnikord tuleb ette sündmustiku väljamaalimist mitmekordse korduse näol. Esineb kontaminatsioone teiste mõisavastaste lauludega («Mõisa aidast varastamas», «Halb kündja», «Hiire seljas teole» jt.). Teisendites, kus peategelane satub vangitorni, meenutatakse riimilist laulu «Tuleks tuul ja tõstaks tormi» (nii esineb see mõnikord ka «Mõisa aidast varastamas» lõpul).

Sisult nagu «Kupja peksja» edasiarendusena tundub «Sakste tapja»; selles näidatakse konflikti teel juhtuvas kokkupõrkes; tapnud vastu tulnud isandad («Riia härra» ja «Mahula saksa»), pageb laulu mina-tegelane Saaremaale.

Laul «Sundija sulane» («Hollandi sulane») kõneleb mõisniku hobustepoisist, kes ei tule toime raske tööga ning peksunuhtluse mõjul või kartusel pageb kuhugi saare peale (ka Saaremaale), kuhu ehitab endale sauna (selline pagemise ja saunaehitamise motiiv kordub mitmes mõisa-vastases laulus, esineb iseseisva tüübinagi — «Saun»).

Jutustavat väljamaalimist osa teisendeis tuleb ette ka laulutüüpides «Saksad põrgu» ja «Kubjas põrgu». Üldine tähelepanek — mõisavastased laulud tegelevad rohkem mõisa ametmeestega (kubjas, kilter, junkur, rehepapp jt.), vähem otseselt sakste endiga.

Mõisavastased laulud on otseses seoses nekrutilauludega; kes mõisale vastu hakkas, see anti nekrutiks — seda esines tegelikkuses ja sellest lauldakse ka jutustavates lauludes (näit. kontaminatsioon «Kupja peksja»+«Nekrutilaul»). Kuid leidub küllalt ka iseseisvaid jutustavaid nekrutilaule, milles kirjeldatakse linna minekut, vastuvõtu-protseduure, edaspidiseid rän-

nakuid jm. («Liisuvõtmine», «Nekruti teekond», «Kaval soldat» jt.). Samuti kõnelevad nekrutilaulud sellestki, kuidas omaaegse raske soldati-teenistuse eest kõrvale hoiti, metsa põgeneti («Nekruti põgenemine») jne.

Mõisavastastega võrreldes on arvuliselt vähem jutustavaid laule, mis käsitleksid sulase ja teenijate vahekorda taluperemehe ja -perenaisega. Peaasjalikult tegeldakse toitlustamise, halva kohtlemise ja raskete elutingimuste parandamise küsimusega. Laulud on sageli koostatud pilkelises, pererahvast naeruvääristavas laadis (tüübid «Sulase lõks», «Kaval sulane kündmas» jt.).[41]

Tuleb rõhutada, et siin käsitletud hilistes jutustavates lauludes on ilmsesti tegemist lauludega, mida on laulduд peamiselt meeste kollektiivides (mõisas töötades, kõrtsis olles, vooris käies jne.). Need laulud annavad tunnistust nende loojate kasvanud teadlikkusest ning suurenenud aktiivsusest. Sellest on tingitud mõned poeetilised iseärasused: vabam ja julgem sõnastus, prosaismide kasutamine, dünaamika tegevuse arenduses jne. Samuti torkab silma kalduvus alliteratsiooni ja parallelismide vähenemise ning värsilõppude riimimise poole. Ka keeleline pilt on vähem arhailine, segatud uueaegsete vormidega. On ilmne, et need laulud on tekkinudki peamiselt XVIII saj. teisel poolel ja XIX saj. esimesel poolel ning kujutavad nagu üleminekut riimilistele jutustavatele lauludele.

Mõningaid poeetilisi iseärasusi

Jutustavates lauludes on kunstiline külg silmapaistvalt arenenud. Esineb traditsioonilisi algusvärsse, väga mitmesuguseid kordusi sõnastuses ja ülesehituses, püsivalt tarvitatud epiteete jm. Need on kujunenud sajanditepikkuse arengu jooksul. Üldiselt ei ole meie jutustavate laulude stiil alati mitte laialt maaliv, vaid sageli ruttav, täis dramaatilist pinget, ballaadiline. Kuid leidub ka silmatorkavalt pikki jutustavaid laule.

Laulu algusena on väga tüüpiline hommikune väljaminek kodunt kas karja saatma või kuhugi mujale. Näiteks: «Läksin karja saatemaie», «Ma läksin nõmmest luuda tooma» jne. Sageli on see alguspilt täpsemalt välja maalitud:

Läksin metsa kõndimaie
udusella hommikulla,
varasella valge'ella.

[41] Sulaselaulude kohta vt. В. Пино, Социальные противоречия в эстонском сельском обществе по данным народных песен. Автореферат. Тарту 1954.

Setu jutustavad laulud algavad väga sageli värssidega:

Tulli üles hummongulla
inne varra valgõ'õt,
mõsi suu, suie pää,
känge alla aujala;
lätsi mõtsa kõndimahe,
hummongulla hulkumahe.

Kui laulu peategelaseks on poiss, siis läheb see harilikult hobust metsast koju tooma:

Läksin metsa kõndimaie,
hobo päitse'ed peossa,
varsa valja'ad käessä.

Seega algavad laulud väga realistlikult; sündmustik toimub koduses külaolustikus, sageli metsamaastikus.

Tegevuse arengule on väga iseloomulik mitmesuguste korduste kasutamine, mis süvendavad teatud teema käsitlust või avardavad antavat eepilist pilti. Sagedane on kolmekordne kordus: Salmel käivad kolmed kosilased («Salme laul»), Maie otsib varju kolmelt puult («Maie laul»), venna otsija küsib kadunud venna kohta teateid kuult, päikeselt ja tähelt («Uppunud vend») jne. On veel mitmesuguseid muidki kordusvõtteid.

Mitme tegelase esinemise puhul on kõige kaalukam viimane. Tamm istutatakse isa, ema, õe ja venna iluks, kuid ta ei taha kasvada; kui aga lõpuks istutatakse peiu iluks, kasvab ta muinasjutuliseks puuks, mis ulatub otsapidi taevasse («Suur tamm»).

Nii tegelaste kordumisel kui ka värsside korduses (paralleelismis) esinevad sageli epiteedid vask, hõbe, kuld. — Merest tõusevad kuldmees, hõbemees ja vaskmees («Mees merest»). Hobuse otsija kohtab vaskneiut, hõbeneiut ja kuldneiut («Kaupmees ja neiu»).

Laul «Suisa suud» algab sõnadega:

Läksin metsast luuda tooma,
tinaluuda teerajalta,
vaskiluuda vainiulta,
hõbeluuda õue pealta,
kuldaluuda koppelista.

Ka üsna tavalistest tööriistadest kõneldakse jutustavates lauludes valitud poeetilises sõnastuses:

Neid läks Virulta vetta tooma,
hõbe õlpemed õlalla,
hõbe ämbrid õlpemissa,
hõbe vitsad ämberissa.

(«Kaevul kosimine».)

Mõnedes jutustavates lauludes kasutatakse korduvaid vaheosi, mis on kindlas traditsioonilises sõnastuses ning võivad sel kujul esineda ka eriteemalistes lauludes. Neid ei saa mõista päris sõna-sõnalt ega ole nad nii mõeldudki; need on ainult poeetilise, kujuka väljendusviisi avaldused. Edasisõitmist ühest paigast teise kujutatakse näit. niiviisi:

Sõitsin jälle tüki tiedä,
tüki tiedä, marga maada,
raasukese ranna maada,
poole verstä Pohlamaada,
viis verstä Vene radada,
sada verstä Saksamaada,
tuhat verstä Turgimaada.

(«Kaupmees ja neiu».)

Kõik need mitmesugused stiililised ja kompositsioonilised võtted on rakendatud selleks, et laulude sisu ka kaunis, kunstipärases vormis edasi anda. Jutustavad laulud kuuluvad meie rahva luuleloomingu paremikku. Nende stiilis on mõningaid ühiseid elemente rahvaluule proosateostega, nimelt muinasjuttudega (kolmarvsus, kordused, kindlad epiteedid jne.).

Jutustavate rahvalaulude näol on meil tegemist väga rikkaliku ja väärtusliku rahvalaulude liigiga. Põhiliselt on eepilised laulud vanad, paljude sajandite jooksul lihvitud luulekunstiteosed. Vähemal määral on meil tegemist hiliste lauludega, mis kajastavad teravnenud klassivahekordi feodalismi lõppjärgus.

Eesti jutustav laululooming on omal ajal olnud niivõrd kõrgel tasemel, et see on oluliselt mõjustanud eepilise laululoomingu arengut mõnede lähedaste hõimurahvaste juures, nimelt Ingeris, Karjalas ja Soomes.

8. TÖÖLAULUD.

Kõikide rahvaste vanimateks rahvalauludeks tuleb pidada töölaule. Ka meie rahvaluules moodustavad nad ulatusliku laululiigi. Ei ole teada, millised olid meie kõige varasemad töölaulud. On arvatud, et üheks vanemaks liigiks võisid olla maagilised lõikuslaulud, mis olid olemas juba ürgkogukondliku korra ajal.[1] Meie praeguseni säilinud töölaulud, mis oluliselt on üles kirjutatud võrdlemisi hilja, alles XIX saj., on paljude sajandite arengu tulemuseks. Neis võib tõepoolest leida mõningaid ürgseid jooni, eelkõige sõnamaagia näol.[2] Mõned töölaulud on oma sõnamaagilise funktsiooniga ligidased nõiasõnadele. Töölaulude sellised igandlikud jooned säilisid pikkade aegade jooksul selletaolisi uskumusi soodustavate ühiskondlike ja majanduslike tingimuste tõttu.

Kui rahvalaulus üldse peegeldub inimese kogu elu hällist hauani, siis töölaulud, mille teke on vahetult seotud tööprotsessidega, kajastavad nii meie esivanemate mitmesuguseid tööviise ja -tingimusi, konkreetseid töid kui ka töösse suhtumist ja vastavaid ühiskondlikke suhteid. Oli ju laul tööga kõige tihedamalt seotud. Mitmed saksa ja balti-saksa autorid mainivad oma reisikirjeldustes või muudes kirjutustes laulu ja töö lahutamatut seost eestlaste juures. Chr. H. J. Schlegel näiteks, kelle reisikirjades leidub hulgaliselt eesti rahvalaule, kõneleb põldudelt kostvast laulust kui tavalisest nähtusest ja rõhutab, et laul ja muusika (eriti torupillimuusika) olid tähtsaks teguriks põllul töötavate talupoegade töötempo kiirendamisel.[3]

Kahtlemata oligi laulul suur tähtsus eelkõige tööprotsessi saatva ja kergendava tegurina, eriti kuna primitiivsete vahenditega tehtavad tööd olid rasked, monotoonsed ja igavad. Ühelt poolt soodustas laulmist töörütm ise (näit. käsikivil töö-

---

[1] Vt. Eesti NSV ajalugu I. Tallinn 1955, lk. 52.

[2] Maagia kohta vt. lk. 225.

[3] Vt. [Chr. H. J. Schlegel], Reisen in mehrere russische Gouvernements [I]. Meiningen 1819, lk. 268.

tamisel, lehmalüpsil, võitegemisel jne.), teiselt poolt on laul (mõnikord ka ainult ergutavad rütmilised hüüded) aidanud organiseerida ühiseid jõupingutusi, näit. raskuste tõstmisel, koorma vedamisel jne.[4] Oluline osa on laulurütmil olnud tööd hoogustava tegurina just kollektiivsetel töödel.

Olenevalt sellest, et mitme sajandi vältel sidus taluperesid üksteisega üldise külapõllu ning ühiste karja- ja heinamaade kasutamine, tehti terve rida töid kollektiivselt. Kollektiivne töö soodustas töölaulude kauaaegset eksisteerimist. Feodaalse külakogukonna lagunemisega ja kollektiivsete tööde kadumisega hakkasid kaduma ka töölaulud (muutudes paiguti mängulauludeks).

Ühiselt töötati muidugi ka mõisas. Kuna suurem osa talupoja ajast kuluski tegelikult mõisatöödele, siis on teatav hulk töölaule tihedalt läbi põimunud mõisaorjuse vastu suunatud motiividega. Nii on osa ekspluateerimist paljastavaid laule ja töölaule sisuliselt väga ligidased.

Kuna peamisteks tööaladeks feodalismiperioodil ja enne seda olid karjandus ja põllundus, siis kajastabki enamik töölaule neid alasid. Kuid töölaulud on saatnud enam-vähem kõiki meie esivanemate töid. Alljärgnevalt vaatlemegi töölaulude tähtsamaid liike, jaotades need välis- ja koduseid töid kajastavateks lauludeks.

Välistöid kajastavad laulud

K a r j a s e l a u l u d on arvukates tüüpides levinud üle kogu maa.

Feodaalses külaühiskonnas, nagu märkisime juba eespool, olid karjamaad jagamata ja ühiselt kasutatavad. Ühiste karja- ja heinamaade tõttu oli ka terve küla loomade karjatamiseks palgatud ühine karjus. Selleks oli tavaliselt täiskasvanu (vanem mees või naine). Suuremates külades oli koguni mitu karjast. Teda abistasid vajadust mööda perede poolt järjekorras saadetud abilised, nn. karjakorralised (harilikult olid need lapsed). Alles kapitalistlike suhete valitsevaks muutumisel XIX saj. keskpaiku toimus ka karjamaade jagamine talude järgi. Karjastena kasutati siis peamiselt alaealisi — kas oma pere lapsi või palgalisi (tavaliselt külakehvikute lapsi).

Karjaselaulude hulgalistes tüüpides kajastub karjaseelu kõiges oma mitmekülgsuses, oma rõõmudes ja muredes, alates

[4] Näiteks rehepeksul on rütmi hoidmiseks, «kui kolme nuiaga rehte peksti», lauldud (või ka mõttes kaasa loetud): «Hunt-kop-lis, hunt-kop-lis», aga kui nelja nuiaga, siis: «Kop-list-väl-ja, kop-list-väl-ja». EM, Korresp. vast. 7, 157 (6) Karja.

Karjapoiss pasunaga. *A. O. Väisäneni foto 1914*

karja metsaajamisest kuni kojutulekuni. Lauljateks on olnud peale karjaste ka kodused inimesed — karja saatjad ja vastuvõtjad. Karjaselauludel on olnud peamiselt ajaviiteline funktsioon; mõnedes lauludes on säilinud ka maagilisi jooni. Teatud määral tuleks märkida ka karjaselaulude praktilist tähtsust huntide peletamisel.

Karja metsasaatmisest kõnelevad lihtsakoelised laulutüübid «Karja saatmine» ja «Kari metsa», milles kutsutakse kiirustama karja väljasaatmisega või väljendatakse soovi, et kari koguks metsast «koorekesta, perenaisel piimakesta». Karjahoidmisel on lauldud mitmesuguseid laule. Neis manitsetakse karja rahulikult sööma («Karja söötmine»), lauldakse karja kadumisest, mille otsimisest sügavas metsas kujundatakse poeetilisi

pilte («Kari kadunud»), kõneldakse karjasele pealetükkinud unest, mis toob kaasa pahandusi («Karjase uni»). Sageli kõlab karjaselauludes sügavat ja erksalt-rõõmsat loodusearmastust, mis harilikult väljendub karjase kõnelustes loodusega. Elamuslik on näiteks pildike käoga kõnelevast karjasest («Kägu kukub kuuse otsas»)[5].

Karjas olles on lauldud tavaliselt vastastikku omapäraseid helletuslaule (ka *õlletamine, alletamine, õotus* jne.), mis on peamiselt lõuna-eestiliseks nähtuseks (eriti iseloomulik Mulgimaale). Helletused on väga meloodilised, nende sõnalise külje peamise osa moodustavad mitmesugused helletusinterjektsioonid (*õlle, alle-aa, oe-oe, ae-ae* jne.). Nende vahele lükitakse mingi vabalt improviseeritud tekst. Näit.:

> Külä karjuse, õlle, õlle, ja kavale, õlle, õlle,
> külälatse, õlle, õlle, loodu laiska, õlle, õlle,
> süütvä meie, õlle, õlle, söödü veere, õlle, õlle,
> põimva meie, õlle, õlle, põllu veere, õlle, õlle . . .[6]

Need laulud on olnud karjastele sidepidamise vahendiks, hari-

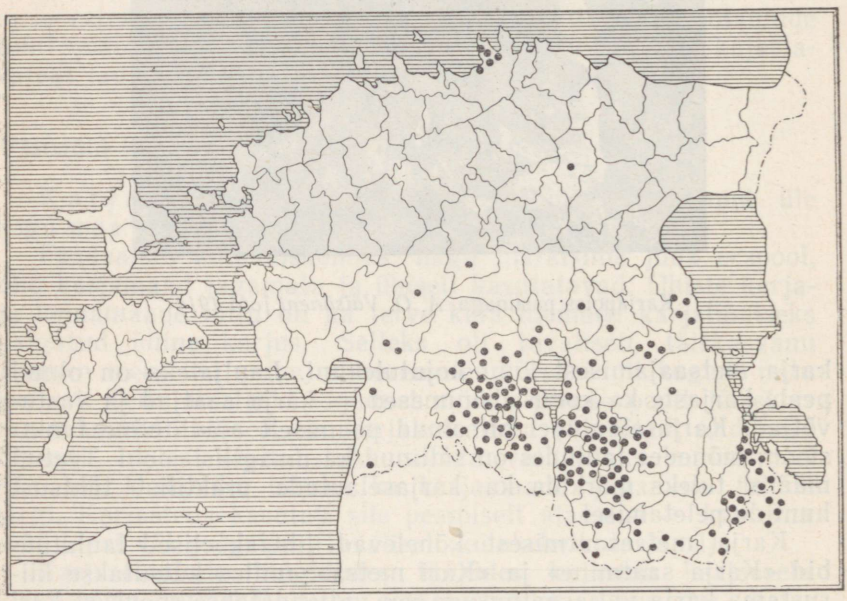

Karjaste vastastikuste laulude levikuala (*H. Tampere järgi*)

[5] Vana Kannel II. lk. 230.
[6] «Karjase kaebus». H II 31, 802/3 (5) Sangaste.

likult karjaste kokkukutsumiseks. Vastastikku on karjas lauldud ka pilkelaule, kas koju kauaks magamajäänud laisast karjasest («Laisk karjane») või antakse humoristlik pildike karjase matustest, kus asjaosalisteks on mitmesugused loomad («tsiga kaivap hauda, lammas tagu lauda, kits tege kirstu . . .» [7]). Igavuse peletamiseks ajasid erinevate külade (või ka ühe küla) karjused karjad tihtipeale kokku. Sageli kõlabki lauludes kutse selleks («Kari ühte»).

Kuna varasematel aegadel olid karja juures sageli soovimatuteks külalisteks hundid, siis kõnelevad mitmed karjaselaulud hundist («Hunt karjas», «Karjase laul hundile», «Hoia karja!»). Need laulud on omanud ilmset sõnamaagilist funktsiooni karja kaitsmisel kardetud kiskja eest. Sama eesmärki kannab «Karjase laul rongale», sest ronka peeti meie rahvatraditsioonis üldiselt õnnetusitoovaks linnuks, kelle ilmumine karja kohale tähendas halba.

Pikk karjapäev sundis sõnuks seadma ka tööpäeva lõpu ootusi. Laulus «Karjane tahab koju» kuuleme kojuigatsevat karjust:

Kuule, kulla kodoimä,
kas või karja kodo aia,
kas om valmis vas'kejook,
havvutedu lehmähaina? [8]

Ja järgnev laulusse põimitud ähvardus süvendab veelgi tungivamaks seda soovi:

Kui ei ole valmis vas'kejook,
havvutedu lehmähaina,
ma aja karja kaugemballe,
ligi liina lepistiku,
taga Tartu tammistiku,
kos ei kuule kikka hellü,
tõise tare tõlva [9] hellü.

Karja kojuootamise teemat kajastavates lauludes näeme ootavat perenaist, kes muretseb karja õigeaegse kojujõudmise pärast või ootab karja kui arvuka pere toitjat («Karja koju oodatakse»). Viimases laulus kerkib elavana meie ette pildike õhtuselt külatanumalt:

Vaat, ju rongi ronib pikka,
rongi tambib tänavessa:

[7] «Karjase pilge». H II 30, 663 (47) Rõngu.
[8] Valimik 1935, lk. 65. — Vas'k = vasikas.
[9] Tõlv = pesukurikas; kikas = kukk; hellü = heli.

Eesik sammub eesiotsas,
Tõisik tema järele,
Kolmik karja keske'ella.
Kuulda pillide puhumist,
karjaluigede luikamist.[10]

Karjaselauludes tõuseb ühtlasi teravalt esile karjase kui palgalise suhtumine oma tööandjatesse. Rahvalaulule omase sügava üldistusjõuga on perevanemate kurjus ja südametus väljendatud laulus õelast perenaisest, kes karjasele lubatud leiva sisse paneb kivi («Kivi leivas»)[11]. Teisalt aga näeme lauludes perenaisele kättemaksu tõotavat karjast, kes ähvardab võileiva mittesaamisel viia karja huntide kätte («Karjane palub võileiba»).

Hinnang karjasepõlvele on lauludes aga paratamatult lähtuv karjaseelu üldisest raskusest, mille tõttu seda võrreldakse «karjakoera, reoto rebase või alvetu haraka põlvega» («Karjasepõli»), või mille vaevadest kõneldes on laulikul tulnud väljenduda poeetilistes liialdustes:

Karjatsida, vaevatsida,
mitu nälga need näevad,
mitu külma kannatavad.
Käivad kaelani veessa,
abaluini lainetessa.
Vesi alla, vesi pealla,
vesi varvaste vahella.
Pilliroogu pistab silma,
kasteheina lõikab kaela,
rudjub ruuge'ed juuksed,
lumivalge'ed käiksed.[12]

Hobuste ja künnihärgade karjatamine toimus endisel ajal öösiti — õitsil olles. Feodaalses külas oli sageli puudus heinast. Selle tõttu algas õitsilkäimine juba varakevadel, kui lumi kadus, ja kestis umbes suur-ristipäevani. Mõnes kohas algas õitsiaeg pärast heinaaega uuesti, lõppedes alles mihklipäeval. Ühiste heina- ja karjamaade tõttu käidi õitsil hulgakesi. Õitsilisteks olid peamiselt noored tüdrukud ja poisid, kes karja valvamise kõrval saatsid aega mööda harilikult laulmise ja juttude vestmisega. Kogu öö põles õitsituli, mille ääres ka

[10] H II 24, 838/9 (16) Saarde. Karjaluik = karjapasun, mida tarvitati peamiselt huntide peletamiseks.

[11] Sama motiiv esineb ka «Kalevalas». Leiva sisse pandud kivist saabki alguse kogu Kullervo tragöödia.

[12] «Karjase põli». Valimik 1935, lk. 65.

magati. Üldise korra järele valvasid õitsiliste enda keskelt valitud õitsivanemad ja nn. kohtumehed. Noorte inimeste kokkusaamiskohana olid õitsid ka noormeeste ja neidude vaheliste armuvahekordade kujunemise paigaks. Need suhted jäid aga kombekohastesse piiridesse.

Õitsilauludes on sõnastatud mitmesuguseid vastavaid meeleolusid, antud õise karjahoidmise huvitavaid ja omapäraseid pilte. Nii kiidetakse «Õitsile kutses» õitsil olemist. Lauldakse ilusa ja hea õitsipaiga leidmisest; pilgatakse halba õitsikohta ja halbu õitsipoisse, või kurdetakse õitsile kaasaantud vana tülika teohobuse pärast. Okste toomine ja otsimine magamisasemeks tüdrukute poolt kui üks õitsikombeid on olnud aluseks laulutüübile «Kellele toome lehesed?»:

Poisi lehte palleleve —
kust ma võta kuldalehte,
kuldalehte, ellä oksa?
Ollus mul oma obene,
oma saarine sadule,
oma looka künnäpune,
lääs ma läbi Igali,
tõisest lääs Tõnomäele,
säält ma toos toomeoksa,
säält ma kakus kaselatva
poiste kullaste magada,
nende siidiste sirute,
õbeäärde külle käändä.[13]

Mõned karjaselaulutüübid on olnud ühtlasi ka õitsilauludeks (näit. «Ajage kari siia!»). Ühesugused on samuti olnud nii õitsiliste kui karjuste huiked.

Suvistest töödest kajastub vähestes lauludes ka heinatöö. Nimetagem siin laulu «Kuulus kuhjalooja», mis on täis erksat töörõõmu:

Läksin ma ergul heinamaale,
lustil loogu võttemaie.
Tegin ma saod saledad,
tegin ma kuhjad kuuta kanti:
alla ma panin haavaoksad,
et ei läind alta hallitama;
sisse panin sinikavarred,
et ei läind siest sienetama;
pääle ma panin pärnakoored,
et ei läind pealta päävitama.[14]

[13] Vana Kannel IV, lk. 418.
[14] H II 17, 632/4.

Sõrulased sirpidega «rugi õsumas». *Joh. Pääsukese foto 1913*

Ulatusliku, laulutüüpide poolest rikkaliku töölaulude liigi moodustavad viljalõikusel lauldud l õ i k u s l a u l u d, mida kohati (Lõuna-Eestis) on neile iseloomuliku refrääni «üle-es-les-les» tõttu nimetatud ka «leesitusteks». Lõikustöö oli kahtlemata suve üheks raskemaks tööks. Töö raskust suurendas see, et lõigati sirbiga,[15] mille tõttu tuli küürutada. Tavaliselt toimus lõikus külas ühistöö korras. Esimeses järjekorras tuli aga muidugi koristada mõisapõllud. Selle tõttu on ka lõikuslaulud läbi põimunud terava protestiga ekspluateerijatele tehtava töö vastu.

Viljalõikust alustas kindla tava kohaselt kas perenaine või peremees, kes lõikas esimese vihu. Ühtlasi pöörduti põllu poole lauluga:

Edene, edene, eekene,
põgene, põgene, põllukene,
usinast otsa, pea peendra,
kuperda kuhja, naperda napra,
et sa küll nüüd suur oled,
küllap sa pea pisikseks lähed! [16]

[15] Sirp — meie vanimaid tööriistu (esimesed sirbid pärinevad juba II aastatuhande teiselt poolelt e. m. a.). Ida-Eestis on kasutusel olnud hambulise, Lääne-Eestis sileda teraga sirp. Alles XIX saj. lõpul hakkas sirp asenduma kohati lühikese rukkivikati — rautsiga, kohati tavalise heinaniiduvikatiga.

[16] J. B. H o l z m a y e r, Osiliana. Dorpat 1872, lk. 106. — Tekst antud tänapäeva ortograafias.

Samasuguste algussõnadega on pöördutud põllu poole ka pärast ühe ee lõpetamist, kui istuti maha, et hinge tagasi tõmmata.

Pöördumine põllu kui elusolendi poole — see lõikuslauludele iseloomulik joon ilmneb mitmes laialdaselt tuntud lõikuslaulutüübis, nagu «Põllu põimijad», «Kaualõigatud põld», «Põld ei lõpe», «Lõikaja viskab sirbi maha», «Lõpe, põllukene!». Sellises vahetus tööobjekti kõnetamises, mis on üldiselt iseloomulik kõigile töölaululiikidele, on näha ilmseid muistse animistliku loodusekäsituse jooni. Tõenäoliselt on ka mitmesuguseid lõikustavasid (näit. lõikustöö alustamine) saatvatel lauludel olnud kunagi sõnamaagiline funktsioon — põlluviljakuse mõjutamiseks ja töövaeva kergendamiseks.

Hoolimata lõikustöö üldisest raskusest ja väsitavusest on meie rahvas loonud terve hulga laule, milles kõlab rõõm tööst. Nii on reas laulutüüpides («Suured vihud», «Kuhjaloomine», «Võidu lõikamine») kesksel kohal tubli ja väsimatu töötaja, neiu kuju, kelle iseloomustamiseks kasutatakse hüperbooli:

Leikame vihud vägevad,
tõmmame kubud tugevad,
et saaks küül koguda,
äia härgadel vedada,
naol naputa süleje.
Küdi rikub küljekondid,
äia hea härjapaari,
nadu katkestab enese
minu vihku viiessana,
kulla kubu kandadessa.[17]

Töötajate tublidust rõhutab hüperboolne lõputute põldude kujutamine. Need püüavad küll väsitada, kuid ometi paneb lõikaja «suure nurme nuttemaie, pikä põllu või põdeme» («Venna nurmed»).

Teiselt poolt aga kajastub lõikuslauludes primitiivsete tööriistadega tehtava töö raskus, pahameel «kurja sepa» tehtud sirbi üle («Halb sirp»), lõikaja kurjustamine halva maaharija pärast, keda pilgates nimetatakse «küürusseljaks», «hädalajalaks» või «seapoisiks» («Halb maaharija»). Eriti raske oli koristada lindude sasitud vilja («Lindude sasitud vili»). Ilmeka kujundlikkusega lauldakse vähesest saagist («põld oli kolmenurgeline: igas nurgas kolmi napra, igas nabras kolmi vihku, igas vihus kolmi kõrta, igas kõrres kolmi peada, igas peas kolmi ivada»[18]). Pikk ja pingutav päev väsitas kõige tugeva-

[17] H II 3, 33 (1) Viru-Nigula.
[18] «Halb vili»; EÜS VIII 798 (418) Peetri.

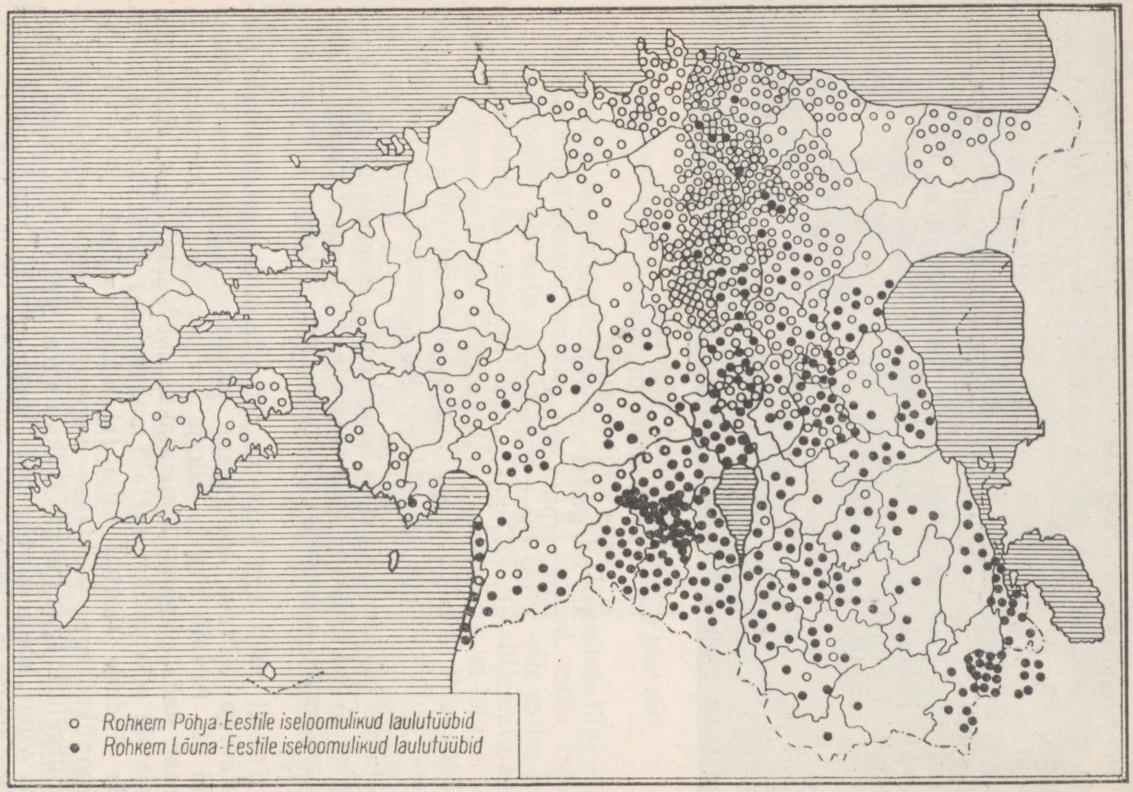

Lõikuslaulude levikuala (*H. Tampere järgi*)

madki töötajad. Lõikaja, püüdes võitu saada väsimustundest, sunnib laulus kiiremini tööle oma käsi («Käte käskimine»), jagab põllule ähvardusi, lubab selle jätta lindude süüa («Lõpe, põllukene!»), mõlgutab mõtteid sellest, et väljad saaksid kiiremini karja käia, sirbid seisma, neiud tuppa puhkama ja lõikuse lõpetajad traditsioonilist lõpeputru sööma («Lõpepuder»).

Töö väsitavusest kõnelevad laulud on sageli seotud vihaväljendustega ekspluateeriva mõisniku aadressil. Madala vilja lõikamise raskust kujutavas laulus on töötaja mõttekäigust lahutamatu saksa sajatus («Oi teie odrad õelad»). Ja töötaja tundeid mõisapõllul tehtud töö kui vihatud sunnitöö vastu kajastab ilmekalt laul «Võõral põllul»:

Oleks mu enese põldu
ehk mu kalli kaasa põldu,
meelelise mehe põldu,
küll ma teaksin, mis ma teeksin:
vihu leikaksin vilula,
kaksi leikaksin kastela,
kolmi vihku koidikula.
See on kurja herra põldu,
põrgulise proua põldu:
Vihu leikan, taas vaatan,
korra tõmman, tõstan peada.[19]

Lõikus, nagu paljud teisedki tööd, oli seotud mitmesuguste kommetega. Siinkohal mainigem lõikustava, mida saatis ka vastav laul, nimelt sirbiviskamist. Peale töö lõppu proovisid neiud sirbiviskamisega teada saada mehelemineku aega: kelle sirp kõige kaugemale kukkus, pidi saama mehele kõige enne; sirbi seliti kukkumine (või katkiminek) ennustas aga surma. Seda toimingut saatiski vastav lauluke, mille üks variante kõlab nii:

See sirpi seast karaku,
siri sirbi ruudu,
kes siit viiässe mehele,
siri sirbi ruudu;
see sirp seliti mingu,
siri sirbi ruudu,
kes siit ärä koolenesse,
siri sirbi ruudu.[20]

[19] H I 4, 6 (4) Viru-Nigula.

[20] «Sirbiviskamine». H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935, lk. 63.

Üks viimaseid ja raskemaid sügisesi töid oli r e h e p e k s. Vilja peksti feodaalses külas käsitsi. Pärast viljavihkude lõplikku kuivatamist rehetoas ja terade rabamist järgnes peksmine vartade[21] või kootidega[22].

Ka rehepeks kajastub lauludes. Kuna see oli aga äärmiselt tolmune töö, siis on tõenäoline, et töö ajal palju ei lauldud, pealegi organiseeris juba kootide ja vartade rütmiline kasutamine töö korrapärases taktis tehtavaks.[23]

Lauludes kajastub näiteks varane rehele äratamine; mitmes laulutüübis kujutatakse tugevat ja rõõmsat rehepeksjat, kes ei anna alla raskele ja mustale tööle («Rõõmus rehepeksja», «Maha peksin musta rehe», «Ei kulu koodil»). Viimane laulutüüp annab edasi rehepeksja tublidust ja kujutab moraalset üleolekut mõisatöö raskusest:

Rehepapp mede omane,
panid mu koodile kulume,
rehavarrele vaome:
ei ma's kulu koodilegi,
vajo es rehavarrelegi;
ma ole näio kui sie mürki,
kabo kui sie ravvakangi.
Rehepapp mede omane,
teid sa koodi kuusi sülda,
rehavarre viisi sülda:
katik lei koodi kuusi sülda,
rehavarre viisi sülda;
katik lei koodi kohlapuise,
rehavarre vahterise.[24]

Rehepeksulauludes kajastub ka mõisatöö teadlikult halvasti tegemine («Halb rehepeksja»), orjatüdruku kurtmine raske rehetöö ja söömataoleku pärast («Ori töös — teised söövad»).

Välistöödest peatugem veel k ü n n i l a u l u d e rühmal. Veoja künniloomadena kasutati feodaalses külaühiskonnas laialdaselt härgi, peamiselt selle tõttu, et nad olid hoopis vähenõudlikumad kui hobused, samuti ka vastupidavamad. Laulud kõne-

[21] Vart — kõveraks kasvanud või painutatud noore puu tüvest tehtud rehepeksuriist; oli tarvitusel juba enam kui 1000 a. e. m. a., seega sirbi kõrval teine vanim tööriist.

[22] Koot e. pint — hilisema algupäraga rehepeksuriist. Võetud tarvitusele umbes XVIII saj. Koosneb paari meetri pikkusest puuvarrest ja selle külge väädi, rihma või nööri abil kinnitatud puunuiast.

[23] Et rehepeks kuulus raskemate mõisatööde hulka (töötati sageli järjestikku mitmeid magamata öid), siis tõuseb rehepeksulauludes eriti esile ekspluateerimist paljastav joon.

[24] H II 5, 96 (78) Halliste. — Mürk = teras; katik = katki.

levadki enamikus härgadega kündmisest ja künnitöö raskusest. Neis ilmneb kündja hoolitsus oma tööloomade eest («Sööge, härjad!»), nende kiitmine, mida väljendatakse poeetilistes liialdustes («Head härjad»):

Head olid härjad, suured härjad,
lähvad kiiludes külasse,
vagu aades vainiulle.
Head olid härjad, suured härjad,
veel enam härjad vedasid:
sada sülda sangaleppa,
tuhat sülda turdapuida.[25]

Kivised põllud aga väsitavad tublidki härjad. Kogu künnitöö igava raskuse nii härgadele kui kündjale enesele on laulikud jäädvustanud laulus, milles härjad küsivad orjalt pühade tulekut («Härjad ootavad pühi»).

Vähestes laulutüüpides lauldakse ka linakitkumisest, kütisest ja kalapüügist. Linakitkumiselauludest on tuntumaks ja levinumaks tüübiks linatöötlemise mitmesugustest järkudest kõnelev «Lina elulugu». — Kütiselauludest on tuntud tüüp («Kütise laul»), milles töölauludele omaselt pöördutakse vahetult kütismaa poole sooviga, et sellest rutem saaks kõlbuline põllumaa. — Kalapüügilauludest tuleb märkida nõiasõnalise funktsiooniga laulukesi, mida on lauldud võrkude vetteheitmisel ja väljavõtmisel koos mitmesuguste kommete täitmisega, et kindlustada kalasaaki. Tursapüügil lauldakse:

Tule aga, tule, tursukene,
mere põhja põrsukene!
Oju aga, oju, halli poissi,
hakka minu õnge otsa![26]

Kalapüük tööteemana kajastub vähestes lauludes. Sellevastu kõneldakse rohkem küll näit. kalamehest, kelle tagasitulekule kunagi ei või kindel olla («Kalamees»), või keda kui laiska pilgatakse («Laisk kalamees»). Võiks veel märkida Setust pärinevaid laule, mida on lauldud kalale minnes või mida tüdrukud on laulnud järvel sõites; nendes kutsutakse lainetele laulma, kiidetakse kuldsete kaladega kalajärve («Kalajärv», «Laineil laulmine» jt.).

[25] EÜS VII 1711 (299) Järva-Jaani.
[26] E 25253/4 (138) Jämaja.

Koduseid töid kajastavad laulud

Kõige raskemaks koduseks tööks võib pidada käsikivil jahvatamist. See kuulus pealegi naiste kohustuste hulka. Käsikivil tuli jahvatada kogu pere tarbeks minev jahu. Kuna kartul uue kultuurina hakkas levima alles XVIII saj. 50-ndaist aastaist peale, oli jahu pikki aegu peatoiduaineks.

Käsikivil jahvatamine Kihnu saarel. *R. Viidalepa foto 1948*

K ä s i k i v i l a u l u d e s, mis on tõenäoliselt meie töölaulude üheks vanemaks liigiks, kajastubki käsikivil töötamise raskus, mis tulenes eelkõige tööriista primitiivsusest. Selliseid laule ei ole palju. Tuntud on laialdasemalt üks laulutüüp — «Käsikivil», kus vahetus pöördumises käsikivi poole soovitakse seda parem meresse mürama või mere kaldale kasvama kui neidude käsi vaevama. Sama laulutüübi variandid kõnelevad ka käsikivi veeretamisest kui orjaametist: laulus kur-

Rahvalaulik Eva Valner ketramas (Vana-Antsla). *A. O. Väisäneni foto 1912*

dab oma rasket elu välistöödelt tulnud väsinud ori, keda toas tukkunud perevanemad südametult sunnivad kivile. — Tõenäoliselt on käsikivil töötades lauldud ka muusisulisi laule, sõnastatud mitmesuguseid meeleolusid ja mõtteid (oodatavast peiust jne.).

Laialdaselt on olnud tuntud ja levinud ketruslaulud, mida lauldi igava ja monotoonse ketrustöö hoogustamiseks. Ketrustöö raskust suurendas asjaolu, et sageli kedrati öösiti; feodalismiperioodil kuulus ketramine ka mõisakohustuste hulka. Ketruslaulud on oma sisult lihtsakoelised, kujutades enamasti ketraja kõnelust vokiga, millelt soovitakse head tööd. Manitsusi kedrata kiiresti süvendatakse vahel ähvardusega panna vokk põlema («Voki põletamine»); vokki kiirustatakse sellepärast, et lastele on vaja riiet («Kedrates»), või põhjendatakse kiirustamise vajadust sellega, et ketrajat ennast tagant sunnitakse («Ketra, vokk»). Mõnusa huumoriga kõneleb rahvalaul laisast ketrajast, või väljendub tema suhtes terava pilkega. Rahvalaul sõnastab aga ka töötaja tundeid mõisnikule ketramisel, iseloomustades selle ekspluateerija-olemust vastavates metafoorides:

Kõik kedran kevad'sed päevad,
tallan vokki kõige talve —
ei saa särki sääselegi,
palakat ei parmulegi.
Kedran rüidi röövelille,
peenta särki peksijalle,
siidi silma-pistijalle.[27]

Lõpuks võiks märkida lüpsi- ja võitegemislaule. Lüpsilaulude tüüpe ei ole palju. Nad on sisult lihtsad ning väljendavad lüpsja soovi, et lehm rohkem piima annaks. Mõnedes teisendites esineb teravat irooniat mõisnike suhtes:

Sõõru, sõõru, sõrgajalga,
anna piima, mu pikkahända,
anna sarvest saksa piima,
sarve juurest junkru piima,
anna hännast härra piima,
hännaroodust rouva piima,
neljast nisast neitsi piima.[28]

Võitegemislauludest on levinum tüüp — «Kokku, kokku, koorekene», millel on ilmne nõiasõnaline funktsioon, ja mida sellest olenevalt on laulmise kõrval ka lihtsalt lausutud.

Nagu nägime, on töölaulul olnud tähtis osa meie esivanemate töös ja tegevuses. Väljendades mitmesuguseid mõtteid, tundeid ja meeleolusid olid nad meeldivaks igavuse peletamise vahendiks, töö hoogustajateks ja stimuleerijateks ning aitasid töö teostamisele kaasa ka rütmiga, mis ühtlustas vajalikke liigutusi. Neis lauludes väljendub rahva suhtumine töösse kui kogu elu alusesse, millega on seotud nii muresid kui rõõme. Ja suulise sõnakunsti ühe liigina annavadki töölaulud eelkõige hinnangu tööle kui väärtusele, sellele tööle, mida ei tehtud ekspluateerijale. See ilmneb tubli, rõõmsa ja väsimatu töötaja kujutamises või laisa ja lohaka teravas pilkamises.

Teiselt poolt on aga töölauludes diametraalselt erinev suhtumine ekspluateerijale tehtavasse töösse, mis oli vastumeelsena raske ja vihatud ning aitas omalt poolt kaasa klassivõitluse süvenemisele, mida rõhutud talupojad pidasid oma rõhujate vastu. Selles mõttes on osa töölaule sisuliselt lähedal ekspluateerimist paljastavatele lauludele.

---

[27] M. Veske, Eesti rahvalaulud I. Tartu 1879, lk. 28.
[28] H. Kase 38 (115) Halliste.

9. KALENDRILISED TAVANDILAULUD

Mitmesuguste kommetega seotud ja neid kombeid saatvaid regivärsilisi rahvalaule nimetatakse tavandilauludeks. Eesti tavandilaulud jagunevad kahte suurde rühma: 1) laulud, mis saatsid rahvakalendri tähtpäevade kombeid (kalendrilised tavandilaulud) ja 2) laulud, mis olid kommete saatjaiks perekondlikel tähtpäevadel (perekondlikud tavandilaulud).

On avaldatud arvamusi, et tavandilaulude tekkimine ulatub tagasi feodalismieelsesse ürgkogukondlikku ajastusse [1], millal harjumused, traditsioonid, pärimused ja tavad etendasid väga suurt osa inimeste elus. Meieni säilinud ja käesolevas töös kasutatud laulude üleskirjutused pärinevad aga hilisemast ajastust, peamiselt XIX sajandist.

ÜLEVAADE RAHVAKALENDRIST

Trükitud kalendrite laialdase levikuni [2] XVIII sajandi keskel oli kasutusel aegade vältel välja kujundatud primitiivne rahvakalender, mis baseerus tähtpäevadele. Eesti rahvapärane kalender, mille loojaks oli feodaalne talurahvas, kajastab neid ühiskondlik-majanduslikke olusid; mille keskel ta eksisteeris, peegeldades oma loojate ja kasutajate igapäevast elu ja tööd.

Rahvaluulekogudes leiduva materjali põhjal olid aasta alguseks kas jõulud või mihklipäev, või koguni jüripäev. Teatavasti on rahvapäraselt mihklipäev esimene talvepäev ja jüripäev esimene suvepäev. Jõulude pööripäevane ja hingedeaja lõpu funktsioon näib olevat aegamööda tuhmunud ja kaotanud ka aastaalgusliku tähenduse. Mihklipäeva (ja jüripäeva) tähtsus aga suurenes ning sai endale ka aasta alguse funktsiooni. See on seda tõenäolisem, et mõlemad nimetatud tähtpäevad olid talupoja elus väga tähtsal kohal: mihklipäeval lõppesid välised tööd, jüripäev oli aga põllutööde alguspäevaks. Seega võib oletada, et vanemas kihistuses on rahvapäraselt aasta alguseks olnud jõulud, uuemaks — mihkli- või jüripäev. Esimene jaanuar aasta algusena on võrdlemisi hiline nähtus ja on saanud oma tähenduse peamiselt trükitud kalendrite levimisel.

Kui me tänapäeval jagame aasta kuudeks, siis rahvaluulekogudes leiame vähe teateid, mis kinnitaksid seda ka omal ajal kehtinud ajaarvamise

[1] Eesti NSV ajalugu I, 1955, lk. 52—53.

[2] Esimene säilinud eestikeelne kalender — Köhleri «Eesti Ma Rahva Kalender» — ilmus Tallinnas a. 1731.

kohta. Need vähesedki teated ei kõnele mitte 12-st kuust, vaid koguni 13-st.[3] Ka Fr. R. Kreutzwald on avaldanud arvamist, et eestlaste aasta koosnes «muistsel ajal» 13-st kuust.[4]

Rahva kombestik viitab sellele, et eestlased tundsid enne ristiusustamist «aasta jaotamist neljaks aastaajaks»[5] ning pühitsesid aastaaegade vaheldumist. Populaarseim aastaaeg oli kevad, mis algas jüripäevast ja kestis jaanipäevani. See oli periood, millal algasid välised põllutööd. Kevadised tähtpäevad meenutasid talupojale vajadust alustada üht või teist tööd.

Jaanipäevast mihklipäevani kestis suvi, sellele järgnes sügis (mihklipäevast kadripäevani), millal alustati talve algul tubaste töödega. Talve lõpu poole alustati aga juba ettevalmistusi uue põllumajandusliku aasta välisteks töödeks. Sageli on talve kestust loetud mihklipäevast jüripäevani, s. o. on liidetud kaks aastaaega — sügis ja talv. On andmeid, et liideti ka kevad ja suvi ning suve kestust loeti jüripäevast mihklipäevani. Nii oli nagu ainult kaks aastaaega — talv ja suvi.

Tähtsaim ja olulisem osa rahvakalendris oli tähtpäevadel. Rahvapärase ajaarvamise aluseks olidki tähtpäevad ja algühikuks nädalad. Aega arvati nädalate (ja päevade) kaupa kindlakskujunenud tähtpäevast[6] järgmise tähtpäevani jne. Rahvakalender kujutas endast rahvapäraste tähtpäevade süsteemi. Tähtpäevade aluseks oli põllumajanduslik ja karjakasvatuslik töö. Aega arvati näiteks järgmiselt: küünlapäevast (2. veebr.) viis nädalat vessi (lume sulamiseni), 8 karja (karjalaskmiseni), 10 kündi, 11 jürgi (jüripäev, 23. aprill) ja jürist 9 külvinädalat jaani (24. juuni), jaanist 7 nädalat lauritsasse (10. aug.), lauritsast 7 mihklisse (29. sept.), mihklist 6 marti (10. nov.), mardist 6 jõulu, jõulust 6 küünlapäeva.[6a]

Peatume allpool lühidalt tähtsamatel tähtpäevadel. Väga vanad ja pööripäevase funktsiooniga olid j õ u l u d (25.—27. dets.). Sel ajal arvati olevat liikvel palju üleloomulikke jõude, mille vastu kaitsti end mitmesuguse tõrjemaagiaga, millest olulisim oli tulede põletamine öö läbi. Jõulukombestikus võtavad enda alla keskse koha ennustamised ja maagilised viljakust ning karjaõnne taotlevad kombed. Jõulukommetes väljendus soov omada järgneval aastal külluses toidust, eriti kajastus see sel ajal mängitavais mängudes.

T õ n i s e p ä e v a s t (17. jaan.) on levinud arvamus, et see on talve keskpaik. Kuna pool talvest on veel ees, siis kehtis nõue, et sel päeval peab pool loomatoidust veel alles olema. Talvistest töödest on tõnisepäeval paiguti alanud linatalgud.

K ü ü n l a p ä e v a k s (2. veebr.) pidi talvistest töödest kedrus olema kedratud ja algas kangakudumine. Pool inimeste toidust pidi küünlapäeval veel alles olema, kuna uudset saadi alles jaagupipäeval.

Hilisemad teated kõnelevad küünlapäevast kui pere lahtiütlemise päevast, millal taluteenija, kes kavatses suvel teenistusest lahkuda, pidi sellest siis peremehele teatama. Sel päeval maksti aastasulastele palka ning kaubeldi uusi sulaseid-teenijaid. Küünlakuul (s. o. veebruaris) uute teenijate kauplemisest jutustab ka XX sajandi algul kirjapandud lõppriimiline laul: «Kui jõudis kätte küünlakuu, siis peremees nii lahke...» (EÜS VI, 808 (74) Puhja).

V a s t l a p ä e v (kohati nimetatud *lihaheite* päevaks) on esimeseks pöördepunktiks talvelt kevadele. Terminit «lihaheit» kasutati selles mõttes, et

---

[3] Teated Keilast ja Põlvast ka Wiedemannilt.

[4] Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 23. IV 1857. a. Kreutzwaldi kirjavahetus III, lk. 73.

[5] Sealsamas.

[6] Tähtpäevaks ei olnud mitte pühapäev, vaid iga päev, millal oli kasulik midagi teha või tegemata jätta (vt. E i s e n, Eesti vana usk, lk. 184).

[6a] Eesti NSV ajalugu, I k.. Tallinn 1955, lk. 682.

Jõulud ja nääriõhtu. *J. Jõgi puunikerdus*

sellest päevast vähendati lihasöömist (liha tuli hoida sõnnikuveoks ja heinaajaks, ka muude suviste tööde hooajaks, sest suvel loomi ei tapetud) ja mindi üle piimatoidule[6b]

Vastlapäeval oli üldiseks kombeks liulaskmine linakasvu mõjustamiseks.

P a a s t u m a a r j a p ä e v a g a (25. märtsil) kadus «tuleõigus», s. o. õhtune tulevalgel istumine. Sellest päevast pikenes tööpäev ühe söömavahe võrra. Kaubeldi teenijaid ja karjuseid. On teateid ka kanade, sigade jm. karja väljalaskmisest.

[6b] ERA II 303, 533/5 (2) Helme.

Karjalaskepäev (1. aprillil) oli üldiselt karja esmakordseks väljalaskmise päevaks.

Künnipäeval (14. aprillil) pidi alustatama künniga.

Üks tähtsamaid tähtpäevi talupoegadele oli jüripäev (23. aprillil), kuna see tõi igapäevasesse ellu suuri muudatusi. Sellest päevast algas karjase tööaeg, mis kestis mihklipäevani; algas ka õitsel käimine. Jüripäevast hakkasid kehtima rendilepingud mõisa ja talude vahel, algas teoliste orjus ja mõisamoonaka aasta. Varem kaubeldud teenijad alustasid uuel kohal tööd samuti jüripäevast.

Jaanipäevaks (24. juunil) pidid kevadised tööd olema lõpetatud (põld küntud, sõnnik välja veetud, külvatud, äestatud jne.). Jaanipäev on olnud nagu hingetõmbeajaks enne suviseid töid, algas ju kohe pärast jaani heinategu.

Heinatöö tuli lõpetada jaagupipäevaks (25. juulil). Sellest päevast alustati viljalõikust ning tehti ettevalmistusi rukkikülviks. On teateid, et jaagupipäeval ütles mõisnik koha üles või kõrgendas rendilepingut.

Lauritsapäeval (10. aug.) algas rukkikülv.

Pärtlipäeval (24. aug.) külvati talinisu. Selle tähtpäeva ümber toimus ka linakitkumine. Pärtlipäevast alates algasid õised rehed.

Mihklipäev (29. sept.) oli välistööde lõpu ja sügise alguse tähistaja. Kari pandi kinni, teenijad-suilised said lahti. Mihklipäevast alates tapeti loomi (vanasõna «Igal oinal oma mihklipäev»). Mihklipäevast alustati tubaseid töid, mis osalt olid juba ettevalmistuseks uuele põllumajandusaastale. Mihklipäevast algasid ka noorte ühised tööõhtud neljapäeviti või laupäeviti, mis kestsid mardi- ja kadripäevani.

Mardipäeva (10. nov.) ümber rabati linu. Mardi-, kadri-, andrese-, luutsina- ja toomapäeva eelõhtul käisid noored organiseeritud grupis majast majja hulkumas ja andeid korjamas.

Kadripäeval (25. nov.) toimus talvine lambaniitmine.

Toomapäev (21. dets.) oli jõulude eelõhtuks. Algasid ettevalmistused jõuludeks — vorsti- ja õlletegemine. Selle päevani võis kedrata, siis tuli vokk pühadeks kõrvale panna.

Eelnevast näeme, et iga tähtpäev oli nagu meeldetuletuseks, millal teatavat tööd õigeaegselt alustada või lõpetada. Tähtpäevade abiga «naesil oli puha tääda, kuna na eläjid vällä lasseva ja lambid pügasive, — mihil nõndasamuti oma asja ja aea tääda...»[7]

Igale rahvapärasele tähtpäevale olid omased kindlad uskumused ja kombed. Nendega olid seotud ka rahvalaulud ja -mängud. Kommetega, lauludega kui ka mängudega taotleti viljasaagi ja karjakasvu tõstmist.

Tähtpäevadest kõige varasemasse kihistusse kuuluvad üle maa tuntud jõulud ja jaanipäev. Esimesel on säilinud ka vana nimetus, kuna jaanipäeva vanemat nimetust ei teata.

Tähtpäevade arv ei olnud kindel, see muutus nii maakonniti kui ka ajaliselt. Osa tähtpäevi oli tuntud aga üle kogu maa (näit. mihklipäev, mardipäev, küünlapäev, jüripäev jne.).

Rahvapärane ajaarvamine — rahvakalender tekkis ja levis suuliselt, teda säilitati mälus. Kogu tähtpäevade süsteem (näit.: jüripäevast 9 nädalat jaanipäevani, jaanipäevast 14 nädalat mihklipäevani, mihklipäevast 6 nädalat mardipäevani, mardipäevast 6 nädalat jõuluni, jõulust 6 nädalat küünlapäevani, küünlapäevast 7 nädalat maarjapäevani, maarjapäevast 4 nädalat jüripäevani)[8] oli inimestel peas ja vastavalt vajadustele alustati lugemist (näit. «Jüripäevast 9 nädalat jaanipäeva jne.» või «Nääripäevast 6 päeva kolmekuningasse, kolmekuningapäevast 4 nädalat küünlapäeva jne.»[9], või «Too-

[7] H III 6, 200 Tarvastu.
[8] Vt. H III 27, 175 (1) Juuru.
[9] H II 49, 318/9 Viljandi.

mast kuus nädalat küünlapäeva, küünlapäevast seitse sikku, kaheksa karjalaskmisse jne.» [10]).

Eesti rahvakalender kajastab rahva omaaegset maailmavaadet. Teatavasti võttis rahvas valitsevate klasside poolt (alates XIII sajandist) pealesurutud ristiusust vastu vaid üksikud momendid (pühad, eriti nende nimetused, mõned kombed jne.) ja kohandas ning sobitas need vanade rahvapäraste uskumuste ja kommetega. Rahvakalender, ongi sellise kohastumise kajastaja: kalendris peegelduvate tavade ja uskumuste aluseks on animism ja maagia; [11] enamik tähtpäevade nimetusi on aga pärit katolitsismist (pühakute nimepäevadest, näit. Georgios > jüripäev; Martin > mardipäev jne.), kuigi tähtpäevad ise olid palju vanemad.[12]

2. PÜHADE JA TÄHTPÄEVADE LAULUD.

Olemasolevate rahvaluulematerjalide põhjal võib märkida, et meil teadaolevatest tähtpäevadest (arvult üle 60) on ainult väike hulk (ca $^1/_{10}$) seotud lauludega. Laulud, mis on seotud kindla tähtpäevaga, on enamasti lahutamatud vastava tähtpäeva kommetest.

Tähtpäevade laule ja kombestikku jälgides võib näha, et suur osa neist langeb peamiselt perioodile, millal tegeldi tubaste töödega — s. o. hilis-sügisesele, talvisele ja varakevadisele ajale. Tähtsamad lauludega seotud tähtpäevad olid vastlapäev, jaanipäev, mardipäev ja kadripäev.

Allpool käsitleme konkreetsete tähtpäevadega seoses olnud laule alates aasta algusest (tänapäeva mõistes), kuna juba siis algasid ettevalmistused uueks põllumajandusaastaks.

V a s t l a l a u l u d käsitlevad peamiselt liulaskmist. Liulaskmise laulud on üle maa tuntud.

Lina liugu, pikka kiudu,
lina liugu laskijalle,
takud takka lükkajalle,

---

[10] H, Kase 99a/100 Halliste ja Karksi.

[11] A n i m i s m (ladinakeelsest sõnast *anima* = hing) — hingede usk, looduse «hingestamine», inimlike võimete ja omaduste omistamine loodusesemeile. M a a g i a aluseks on usk inimese võimetesse mõjuda üleloomulikul teel kaasinimestele, loomadele ja loodusele, aga samuti ka kujutletud vaimudele. Maagia, nagu ürgkogukondliku korra religiooni muudki nähtused, tekkis muistsel ajastul, kui inimene oli võimetu võitluses loodusega. Maagia on tihedas seoses inimeste praktilise tegevusega, kuna selle abil loodeti ümbritsevas maailmas esile kutsuda vajalikke muudatusi. Väga mitmekesised maagilised tavandid (s. o. kombetalitused) olid seotud sageli laulude ja nõiasõnadega. Selle tõttu kajastub tavandilauludeski rohkesti sõnamaagiat. Vt. ka A. M o o r a, Eestlaste muistsest usundist. Artiklite kogumik «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis». Tallinn 1956, lk. 7—41.

[12] Kalendritähtpäevadega seotud kommete kohta vt. M. J. E i s e n, Eesti uuem mütoloogia. Tallinn [1920].

tudrud toas istujalle,
vares-kaerad vahtijalle! [13]

Esitatud laulu esimesed värsid esinevad peaaegu kõikides vastlalauludes. Sageli põimitakse laulusse sajatusi nende kohta, kes liulaskmisele ei tulnud:

Linad liugu ja pikka kiudu!
Linad liugu laskijalle,
takud taga tõukajalle,
ebemed eest vedäjäl.
Kes ei tule vastla liule,
see kuo kolletagu,
ahju pääle alletagu,
seina ääre seenetägü! [14]

Liulaskmise laulu ja kombe eesmärgiks oli mõjustada linade kasvu. Valitses uskumus, et mida kaugemale liuelda, seda pikemad linad kasvavad. Mõnel pool on hoitud liulaskmisel linapeod põues, mis samuti pidi soodustama linade kasvu.[14a] Liugu lasti küll mäest alla, küll tasasel pinnal, küll saani ette rakendatud hobusega, küll ainult reega jne. Liulaskmise komme püsib mõnevõrra tänapäevalgi (peamiselt laste juures).

Eesti rahvaluulekogudes on rohkel arvul j a a n i l a u l e. Nendes lauludes kutsutakse jaanitulele tuld hoidma:

Tulge jaaniku tulele,
tulge tulda hoidemaie!
Tuli tükib hoone'eie,
säde kipub katuselle,
tuletükk toasse,
hele helk heintesse.[15]

Samaaegselt manatakse ja soovitakse kõike halba neile, kes ei tule teiste seltsi:

Kes ep tule jaanitulele,
peeterile paistemaie,
saagu tema madlini magama,
küünlapäini üksi küljel,

[13] H IV 8, 709 (4).
[14] H IV 6, 128 (15) Kuusalu.
[14a] Vastlapäevaga seotud tavade ja uskumuste kohta vt. E. P ä s s, Lihaheide Eestis. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamt VI. Tartu 1931, lk. 5—40; H. T a m p e r e, Lihaeit. Vanavara vallast (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I). Tartu 1932, lk. 117—119.
[15] H II 29, 509 Tartu-Maarja.

Jaanituli. *Joonis ENSV TA Ajaloomuuseumi kogudest*

ristipäini ringutama!
Saagu ta koju kolletama,
seina ääre seenetama! [16]

Jaanipäevalauludes kajastusid talupoja igapäevased tööd:

Jaanike, poisike,
kui sa mullu meilta läksid,
jätsid kõrred kündemata,
maa ääred äestamata,
kivi ääred kiskumata;
kui sa tämmu meile tuled,
leiad õlle odrast olema,
nisud leba taignast.[17]

Samuti väljendatakse lauludes soovi, et jaanipäeva ilmad ei teeks kahju, vaid soodustaksid viljakasvu:

Ää tule, jaani, hallillagi,
hall toob palju haigusida.
Ää tule, jaani, kimmeliga,
kimmel toob vilja kihuka.

[16] H II 35, 338 (19) Põide.
[17] EÜS IV 1729 (235) Suure-Jaani.

Tule, jaani, paadillagi,
paat toob vilja parema.
Tule, jaani, tuhkuriga,
tuhkur toob vilja tugeva.[18]

Jaanituli kadakatest (Muhu). *R. Viidalepa foto 1938*

Suvine pööripäev — jaanipäev — oli rahva tähtsaim pidupäev. Jaanipäeva pühitsemine ulatub tagasi kaugesse minevikku. Pearõhk jaanipäeva tavades langes jaaniõhtule ja jaaniööle. Silmapaistval kohal oli jaanitulede tegemine, mis tulenes ürgvanast suvise pööripäeva kultusest. Tulel oli vanasti inimeste arvates suur maagiline ja puhastav mõju; usuti, et ta hirmutab eemale kõik kurjad vaimud. Jaanitulesid tehti peaaegu üle kogu maa jaanipäevale eelneval õhtul ja ööl. Algselt tegi jaanituld kogu küla ühiselt, hiljemini tehti tuld kohati ka pereti. On teateid, et jaanitulele on ka ohverdatud (õlgi, heinu jm.). Tule ümber kogunesid inimesed puhkama ja lõbutsema — vanemad pillilugusid ja laule kuulama ning juttu ajama, noo-

[18] H II 13, 411 (1) Koeru.

remad aga laulma, tantsima, mängima, Põhja-Eestis ka kiikuma. Selliselt veedeti sageli aega hommikuni.

Jaanipäevaga on seoses ka rikkalik kombestik õnne otsimiseks, tuleviku ennustamiseks ja kurjade vaimude peletamiseks.

Mardipäeva komme on väga vana. Eestlastel oli mart karja kaitsjaks ja ühtlasi ka viljakasvu edendajaks. Mardipäeva eelõhtul käisid noored maskeeritult (nn. martidena) naaberperedes järgnevaks aastaks head vilja- ja karjaõnne soovimas ning mitmesuguseid andeid saamas. Mardipäeva kombed on tihedalt põimunud mardilauludega.

Mardid (ka märdid) kandnud seljas karuspidi kasukaid ja peas õlgedest torukübaraid. Noorte juhiks ja eeslauljaks olid martide «isa» ja «ema», ülejäänud marte nimetati «lasteks». Isal olnud vööl õlgedest ohelik ja kaasas kott, kus mitmesugust vilja ja viinapudelgi sees olnud, emal aga vööl taku- või linapeod ja käes kedervars. Peaaegu kõikidel martidel olnud takkudest habemed. Kaasas olnud ka pillimees — vanal ajal torupillimees, hiljem viiulimees, veel hilisemal ajal aga lõõtspillimängija tantsulugude mängimiseks. Mardiisa juhtimisel mindi naaberpere ukse taha ja paluti sisselaskmist, enamasti aga avaldati see soov lauluga:

Laske marti sisse tulla!
Marti, marti!
Mart om tullu kauge'elta:
üle soo sipa-sapa,
läbi laane lipa-lapa.
Mardi küüse külmeteve,
mardi varba valuteve . . .[19]

Laulus jutustatakse, kui raske ja vaevaline teekond on mardil seljataga, kuidas «oia läits märdi obene», kuidas oli kuulda huntide ulgumist, kuidas pilliroog pistis silma, sõnajalg lõikas sõrme jne. Samas pöördutakse üksikute pereliikmete poole sooviga, et tehtaks tuli tuppa:

Puhka see tuli tubase,
lõõtsu lõke põrmatulle;
võta pirdu pistusesta,
võta halgu ahju päälta,
võta lõmmu lõhna alta . . .

sest

[19] Valimik 1948, lk. 50.

märt tahab tare ilule,
lähempele lämme'ele,
parempele paiste'ele.[20]

Seejärel lastud mardid tuppa, kusjuures kõige ees astus mardiisa, kes külvas oma kotist viljateri põrandale, soovides perele head vilja- ja karjaõnne:

Kuule, kuule, pai pereisa,
märt toob teil kike õnne:
Märt viskab sisse viljaõnne,
sisse kannab kaaraõnne,
uue odra, keeru kesva.

Märt toob teil kike õnne:
Sisse toob sigade õnne,
hoovi toob hobeste õnne,
kaasikusse karjaõnne,
lepikusse lehmaõnne,
lauta toob lammaste õnne . . .[21]

Toas hakkas pillimees mängima, teised aga laulsid ja tantsisid. Et mardid on üldse soovitud ja oodatud külalised, seda märgitakse lauluski:

Märt om armas keige meelest,
märti mullu oodetie,
täna märdi tänna saanu;
märt tansib kui maa müriseb,
kui see põrmatu põriseb.
Siin taht tare tantsimista,
põrmat taht põrutamista,
siin taht liiva litsumista.
Kun nii märdi hüppanesse,
sinna hüppab hüva hobene;
kun nii märdi tantsinesse,
sinna tansib talli täkku;
kun nii märdi karganesse,
sinna kaara kasvanesse;
kun nii märdi keeruteve,
sinna kesva keeruteve,
sinna herne ekuteve,
sinna oa okuteve . . .[22]

[20] H. Kase 52/6 (177) Halliste.
[21] Sealsamas. — Kike = kõike; kaara = kaera; kesva = odra.
[22] H. Kase 52/6 (177) Halliste. — Kun = kus; nii märdi = need märdid.

Mardisandid. *T. Gehlhaari litograafia*

Vallalistele ennustavad mardid tulevikku:

Selle ütle ma sinule,
perenaine, linnukene!
Valatage märdi pääle:
kui o märdil nina punane,
siis viias tüdruk mehele.
Valatage märdi pääle:
kui o märti lustiline,
poig toob mini koduse,
poig toob memmel minia,
poig toob abi andijale.[22a]

Lauldes käisid mardid kogu majapidamise läbi ja vaatasid, kas peres oldi ka küllalt hoolikad ja virgad oma töödes. Kui kõik korras leiti olevat, siis kiideti, kui aga midagi korrast ära oli, laideti ja koguni nuheldi vitsakimbuga.

Järgnesid laulud, milles tähendati, et martide tuleku vastu on peremees ja perenaine kindlasti juba aegsasti valmistunud — teinud kalja, leiba ja karaskeid, vorsti jm. Otsese palvega pöörduti seejärel pererahva poole:

Peremees, peremeheke,
perenaine, linnukene,
perepoiga, saabassääri,
peretütar, kuldakenga,
otsi märdil ohverida,
kae märdil kakerida . . .[23]

sest:

Kes küll annab märdilegi,
sel kasvav sea sileve,
sel kasvav lehma lihave,
lahe villa lambe'ele . . .[24]

Kui midagi ei antud, siis sajatati (või «saagutati»):

Saagu su tuba polema,
tuli ulvist tousemaie,
lapsed liede langemaie!
Hunt tulgu sinu huoste ulka,
karu keige karja piale,
kull su kanade piale,

[22a] H, Kase 52/6 (177) Halliste. — Valatage = vaadake.
[23] Sealsamas.
[24] Sealsamas.

arakas munade piale,
tobi naiste-laste piale! [25]

Perevanematelt annete saamisele järgnes tänulaul, milles iga üksiku ande eest tänati eraldi. Tänamise järel lahkusid mardid, kusjuures mõnel pool on lõpuks veel lauldud:

Aitumal pereisale, aitumal pereemale!
Märdid ei ole mitte kosjaskäijad,
ega kosjatee kinnipanijad.
Kosjad tulgu, teised mingu,
sada saani läve ette! [26]

Sel kombel kogutud annid söödi samal õhtul ühiselt mitmesuguste tubaste mängude ja lõbustuste saatel. Lääne-Eestis on martide koosviibimisel imiteeritud pulmakombeid (peetud nn. *mardi pulma* [27]).

Samuti kui mardipäeva on k a k a d r i p ä e v a kombed väga vanad. K a d r i t on peetud karja kaitsjaks. Kadripäevaga seotud kombed — naabertaludes käimine, seal laulmine ja tantsimine — on sarnased mardipäeva omadega. Lauldakse samasuguseid laule, ainult sõna «mart» asendatakse «kadriga». Erinevus seisneb selles, et kadri ennustab peamiselt karjaõnne:

Kadri jätab karjaõnne:
jäägu siia sia siluke,
jäägu siia lehma lihuke,
lehma matsaku madale;
jäägu härja hästi hoitu,
laudatäie lambasida,
põhutäisi põrsaida,
kik katus kanuje täisi,
kik muru muneje täisi! [28]

Mardiks ja kadriks käisid nii tütarlapsed kui ka noormehed. Martide juhiks oli *mardiisa*, mõnel pool ka veel *mardiema*, kadride juhiks aga *kadriema*.

Rahvapäraseid j õ u l u l a u l e on meil vähe. Jõulud ise olid feodaalsele pärisorjuslikule talupojale ainsaks ajaks aastas, kus ta oma tahtmise järgi võis puhata ja süüa; ajaks, millal

---

[25] Vana Kannel III. Tallinn 1938, lk. 97. Ulv = ungas; tobi = tõbi.
[26] ERA II 17, 461 (354) Helme.
[27] E. P ä s s, Mardipäeva mängudest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VIII. Tartu 1934, lk. 71—89.
[28] H I 2, 117 Halliste.

leib kogu pühade aja laual seisis. Sellest tulenevalt olid jõulud oodatud pühadeks. See ootus kajastub ka lauludes:

Jõuaks, jõuaks jõulud tulla,
nika-näka näärid tulla,
et saaks lapsed saia süia,
oma käega ossi võtta,
kahe käega kakku katsu! [29]

On ka teateid (Mulgimaalt jm.), et jõulude ajal käidi, samuti kui mardi- ja kadripäeval, talust tallu ning lauldi vastavaid laule.

Rahvapäraselt olid jõulud rõõmu-, nalja- ja lõbupühad, millal mängiti ka erilisi jõulumänge (vt. mängulaulud, lk. 239 jj.).[30]

Kalendrilistes tavandilauludes, samuti kui tähtpäevadega seotud kommetes ja uskumusteski kajastub inimeste igapäevane elu, väljenduvad nende soovid paremale viljasaagile ja karjakasvule. Inimühiskonna arenedes on aegade jooksul kadunud vanad uskumused ja nendega seotud kombed, on vajunud unustusse ka kalendrilised tavandilaulud. Rahvasuus on küll säilinud veel mõnede tavandilaulude fragmendid (näit. mardilaul, liulaul jne.), täidetakse ka traditsioonina mõningaid kombeid (näit. mardiskäimine, liulaskmine, jaanitule tegemine), kuid nende maagiline funktsioon on kadunud.

RAHVAKALENDRIGA SEOTUD LÕBUSTUSTE LAULUD

Rahvakalendri tähtpäevadega on seoses ka mitmesugused lõbustuste laulud, mida laulsid peamiselt noored oma kokkutulekuil. Noorte kooskäimiskohtadeks kevadel ja suvel olid kiigeplatsid, sügisel ja talvel aga koguneti käsitöö-õhtutele ning jõulude ajal ja enne seda nn. mängutubadesse.[31]

Noore rahva «väline lõbutsemis- ja laulmisaeg algas kevadel kiigega».[32] Veel möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul kasutati laialdaselt kiikesid. Mõnes paigas on kiik ja selle juurde kuuluv tantsuplats veel tänapäevalgi suveti noortele meeldivaks kogunemiskohaks.

Kiige juurde koguneti kiikuma, laulma, mängima ja tantsima. Lõuna-Eestis oli kiigelkäimise aeg olnud lühiajaline ja varakevadine; kiiguti peamiselt kevadpühade ajal. Põhja-Ees-

[29] EÜS VIII, 418 (151) Ridala. — Ossi võtta = liha võtta.
[30] Jõulukombeid on monograafiliselt käsitlenud M. J. Eisen: Meie jõulud. Tartu 1931.
[31] H. Neus, Ehstnische Volkslieder, lk. 362.
[32] H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I, lk. 31.

tis algas see hiljem, kuid oli pikaajalisem — kestes suvistepühadest jaanipäevani, kohati koguni sügiseni.[32a] Iga kiige juures oli oma tantsu- ja mänguplats. Siia kogunes lõbutsema noori ligidalt ja kaugelt.

Mihklipäevast algasid endisel ajal noorte tüdrukute kollektiivsed käsitöö-õhtud (nimetatud: Kanepis — *istel käimine*; Setus — *istjad*; Kihnus — *üläljõstmine*; Kodaveres — *ehäputr*; Ida-Eestis — *subrik* ehk *supredka*; Puhjas — *kildsann* jne.), mida peeti laupäeviti või neljapäeviti ja mis kestsid mardi- või kadripäevani, mõnel pool aga veelgi kauem.[33] On koos käidud talutubades, saunades ja muis ruumides. Selliste õhtute lõpul on kogunenud sinna noormehedki ja siis on lauldud ja mängitud mitmesuguseid mänge. Tüdrukute ühised käsitöö-õhtud on püsinud tänapäevani Kihnus ja Setus.

Jõulude ajal, mis rahvapäraselt kestsid toomapäevast kolmekuningapäevani, Lääne-Eestis paiguti kauemgi, kogunesid noored õhtuti kuhugi suuremasse talusse lõbutsema — mängima, laulma ja tantsima.

Suvel kiigel kiikudes lauldi peamiselt kiigelaule, kiige juures aga ka mitmesuguseid muid laule. Käsitöö-õhtutel lauldi samuti väga mitmesuguseid laule (töölaule, laule laulust jm.). Jõulu ajal lauldi aga enamasti mängulaule.

Kiigelaulud

Rikkalikult säilinud kiigelaulude repertuaar tõendab, et kiige juures on palju lauldud. Lauljateks on olnud peamiselt tütarlapsed ja naised, seetõttu väljendavad laulud enamikus nende tegevust ja mõtteid. Lauludes kõneldakse juba kiigele mineku ettevalmistustest:

Kuuli ma külä hällüvat,
külä kiige kiikuvat,
ma lää alla memme manu.
Memmekene, imäkene,
anna mulle aedavõti,
kingi mulle kirstuvõti,
ma lää aita ehtimaie,
pääle aida päädimaie . . .[34]

[32a] Vt. ka H. Tampere, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Artiklite kogumik «Eesti rahva etnilisest ajaloost». Tallinn 1956, lk. 263.

[33] Vt. R. Viidalepp, Kildsann ja muid endisaegseid külanoorte kooskäimisi. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 1, lk. 47—65.

[34] H II 24, 295 (61) Karula.

Kiigel käimine oli vanasti noortele samasugune lõbustus kui tänapäeval peolkäimine, mille tõttu noored, eriti tütarlapsed, püüdsid end sel puhul igati kaunistada:

Joosi aita ehtimaie,
. . . . . .
selgä ai ame linane,
pääle rüüdi lõventine,
ette lasi laia põlle
kui sie esä aidausse;
rinda panni suure sõle
kui sie kuu taeve'enna;
pähe panni suure siidi
kui sie vihma vikerkaari;
kaala panni kaalusida,
sõrme panni sõrmusida
kui neid tähti taeve'enna.[35]

Et kiigel käimine oli noorte armastatumaks lõbustuseks, siis hinnati kiike kõrgelt. Lauluski öeldakse:

Kiike maksab kirju härja,
aluslauda halli härja,
kiigevõllas võigu ruuna,
kiige aisad halli ruuna,
kiige sambad saksa täku,
põhilauda Põltsa täku.[36]

Lauludes kiidetakse ka kiige ehitajaid ja nende vaeva kiige materjali kohaletoomisel:

Kiik on toodud Kirjelasta,
kiige aisad Haljalasta,
põhilauad Põltsamaalta,
kiige võlla Võrumaalta,
kiige sambad Saaremaalta.[37]

Esineb ka vastastikust laulmist; nii laulnud mehed:

Tulge kiikuma, külanaised,
tooge munad, tooge kanad,
tooge pardid paelakaelad,
tooge linnud lestajalad.

[35] H II 5, 163/4 Halliste.
[36] H I 5, 69 (171) Haljala.
[37] Sealsamas.

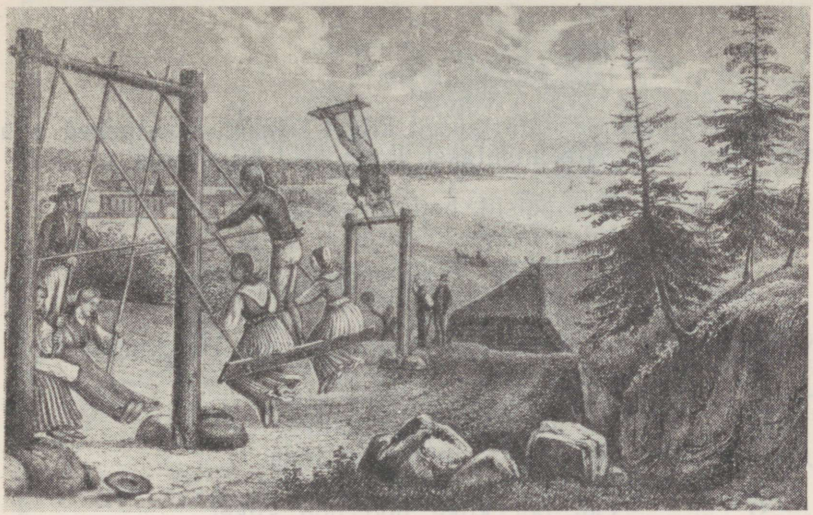

Kiigel. *T. Gehlhaari litograafia*

Neile vastanud naised:

Me tuleme kiike katsuma,
kas see kiike kannab meida,
kas on üvad kiigessepad.[38]

Kui aga selgus, et kiik on ehitatud sobimatule kohale:

. . . tennu vee veere pääle,
tennu oja otsa pääle,
tennu koera kotte'elle,
kalajärve kalde'elle! [39]

Kui kiik oli ehitatud viletsasti, siis laideti ja manati lauludes selle tegijat:

Oh sa hullu kiigesseppa,
kesse selle kiigu tennu?
Siga selle kiigu tennu,
vana orik varu väändan,
tennu kiigu kinnastega,
väändan varu vammustega,
jättan kiigu kitsisema.

[38] KKI 2, 30 (45) Haljala.
[39] H II 5, 165/6 (III, 161) Halliste.

See kiik kui sialihasta,
kabla või kanamunasta,
laua latikukalasta.[40]

Oli kombeks, et tütarlapsed kiigel istusid, noormehed aga neid kiigutasid. Nii kutsutakse lauludeski kiigutama:

Külapoisid, hellad vennad,
tulge meida kiigutama,
kiigutama, kõigutama,
üle õrre õõtsutama![41]

Kui puuduvad aga korralikud kiigutajad, siis kiik kiunub:

Mis aga kiunub meie kiike,
või mis ägab meie hälli?
Kiik aga kiunub kiikujaida,
ägab häida sõudijaida.
Oot, oot, kiike, noo, noo, kiike!
Las' tuleb külast kümme meesta,
üheksa üle tänava,
siis saab kiigel kiikujaida
ja saab hällil sõudijaida.[42]

Kiigutamise eest pidid neiud noormeestele tasuma. Tasuks kingiti linadest punutud pastlapaelu, lihavõttepühade ajal mune,[43] kindaid,[44] sukapaelu jne.

Mis see kiike kiunub meile?
Kiik see kiunub kinduida,
kiigelauad laiu paelu,
kiigetoed tutipaelu,
kiigepostid poolisukki,
kiigeaisad andi'ida.[45]

Kiigelaule on meil rohkesti Põhja-Eestist, Lõuna-Eestist aga vähem. Nähtavasti tuleneb see sellest, et põhja pool oli kiigekultuur rohkem arenenud.[46]

---

[40] H I 7, 568 (5) Paistu.
[41] H II 2, 59 (89) Märjamaa.
[42] M. Veske, Eesti rahvalaulud II, lk. 35.
[43] ERA II 282, 450 (25) Tarvastu.
[44] M. J. Eisen, Eesti uuem mütoloogia, lk. 31.
[45] ERA II 17, 93/4 (45) Pärnu-Jaagupi.
[46] H. Tampere, Eesti rahvaviiside antoloogia I, lk. 33; kiigelaulude kohta vt. ka H. Tampere, Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Artiklite kogumik «Eesti rahva etnilisest ajaloost». Tallinn 1956, lk. 266—268.

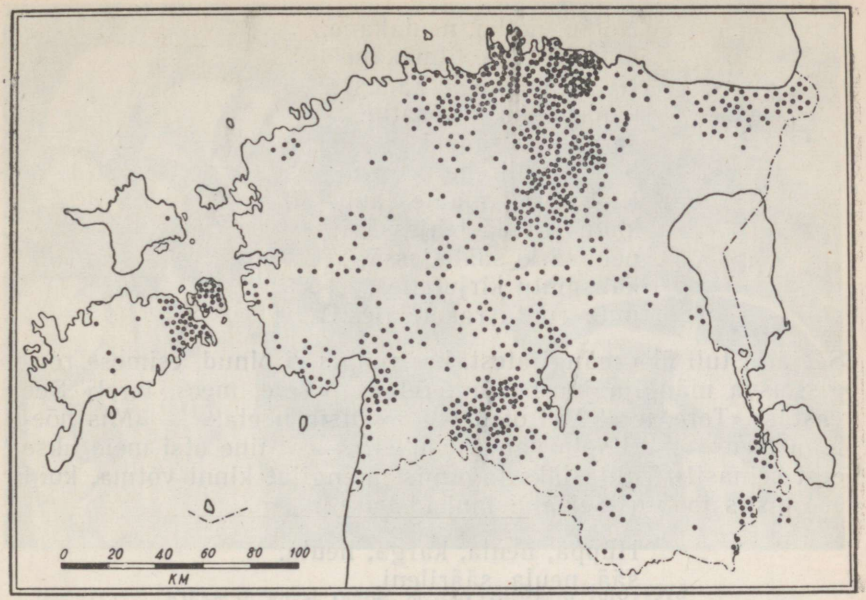

Eesti kiigelaulude levikuala (*H. Tampere järgi*)

Mängulaulud

Meil on kogutud üle maa rohkesti mängulaule koos mängukirjeldustega. Noorte kooskäimistel oli muude lõbustuste kõrval mängudel tähtis koht. Eriti palju mängiti jõulude ajal. Selleks ajaks olid välised tööd lõpetatud ning inimestel oli rohkem vaba aega. On olnud mänge, mida on mängitud ainult (või peamiselt) jõulu ajal, mistõttu neid on nimetatud jõulumängudeks.[47]

Eesti vanad rahvamängud olid enamasti laulumängud («Pajamäng», «Nõelamäng», «Hobusemäng», «Lambamäng», «Hanemäng», «Seatapmise mäng», «Rikka ja vaese mäng», «Nukumäng» jne.). Eesti rahvamängude temaatika on võetud tegelikust elust. Mängud kujutavad peamiselt talupoja igapäevase elu nähtusi: koduloomadega ümberkäimist, kauplemist, jahti jne.

Üheks populaarsemaks mänguks oli n õ e l a m ä n g. Mängijad asusid reas üksteise selja taga, hoidsid üksteisest kinni ja laulsid endid kaksipidi õõtsutades:

---

[47] G. V i l b e r g, Jõulumängud. «Eesti Kirjandus» 1920, lk. 46.

Notku, notku, neulakane,
notku, neula silmäkäne!
Neula nummele kadusi,
kanarbikku krapsatiie,
sarapikku sadasi,
helksat hiireherneesse.
Ei kadund maatessani —
kadus tüödä tehjessäni,
peiu särki säädäjessä,
käüspihtu kirjutelles,
uuta ruuta rakendajes.[48]

Seejärel tuli üks mängijatest, kes rongis ei olnud, esimese rongisseisva mängija juurde ja teretas: «Tere, mees, tere!» See vastas: «Tere, tere! Mis otsid?» — «Otsin nõela!» — «Mis nõelaga teed?» — «Lapin vana kasukat.» — «Mine otsi meie ukse eest seinast!» Tulija läks tagumist mängijat kinni võtma, kuid see pistis jooksu. Sel ajal laulsid teised:

Hüppä, neula, karga, neula,
sää, neula, säärileni,
tie, neula, jalad teräväks!
Eks ole eite säädänd sääred,
tasunud jalad tasased.[49]

Kui tagumine mängija rongi eest läbi joostes enne oma kohale jõudis, kui püüdja ta kätte sai, siis jäi viimane uuesti püüdma. Kui ta aga kätte saadi, siis läks seekordne püüdja rongi ette-otsa ja jooksja hakkas järgmine kord püüdma.

N u k u m ä n g (paiguti ka leinamänguks nimetatud). Mängijad seisavad ringis. Üks mängijatest on ringi sees nukuks. Ringisolijad laulavad. Vastavalt laulu sõnadele peab «nukk» ja temaga koos ka teised alla laskuma ja üles tõusma. Laul on järgmine:

Alane, alane, nukku!
Juba on isagi surnud!
Sügav auda raijutakse,
sügav auda, rauda põhja:
küünart kümme laiutie,
sülda üheksa sügava.
Pane selga leina särki,
pane pähä leina mütsi,
ümber leina ümmerikku,
kätte need leina käiksed.

[48] Vana Kannel III, lk. 356. — Ruut = seelik, undruk.
[49] Sealsamas, lk. 357.

Rikka ja vaese mäng. *A. O. Väisäneni foto 1913*

Edasi lauldakse sama ema, venna, õe ja peiu surma kohta. Seejärel lauldakse:

Ülene, ülene, nukku!
Juba on isagi elus.
Pane selga rõõmu särki,
pane pähä rõõmu mütsi,
ümber rõõmu ümmerikku,
kätte need rõõmu käiksed.

Sama kordub ema, venna, õe ja peiu puhul. Viimase ajal on nukk jälle sirgelt püsti ja võtab iga mängija käest, kes ei laskunud või ei tõusnud üles, kukkus või komistas, panti. Poisi käest pandivõtmisel lauldakse:

Eida püksid, päästa kaltsud,
kelle kord on ette astu!

Tüdruku käest võttes lauldakse:

Eida elmed, päästa pärjad,
sõled suured rinnaasta,
rahad laiad kaelaasta,
kelle kord on ette astu!

Kui pandivõtmine on läbi, siis:

Üppa nukku, karga nukku,
katsu, kas sa välla saad! [50]

Nukk jookseb pantidega ringist välja ning järgneb pandilunastamine.

Hobusemäng. Tüdrukud võtavad kätest kinni ja moodustavad n. ö. aia, liikudes ringis edasi. Ringi sees kujutavad paar-kolm nooremat poissi hobuseid — hirnuvad, trambivad jne. Väljaspool ringi on vanemad poisid, kes algul ei võta mängust osa. Üks neist, hobuste otsija, käib mängijate ümber, vilistab ja suksutab.

Lauldakse:

«Oburine, poissikane,
kas nägid minu uosta
udusella ulkumassa,
sadusella soitemassa?»
— «Mis karva sinu obune?»
— «Ommikul orakse karva,
lohe karva louneella,[51]
päiväl päivä tousu karva,
videlikkus vieru karva,
päivä vierus vierde karva,
iga päiv on päivä karva.»
— «Siistap läks sinu obune,
tegi pilla tullessani,
teise pilla mennessani,
rikkus ränged, rikkus ruomad,
rikkus raudase verävä;
aisad rikkus aigutelles,
päitsed päädä püöritelles.»

Samal ajal püüavad «hobused» ringist välja pääseda. Lauljad aga laulavad:

Irnu, irnu, iire alli,
karju, kaubamieste ruuna!
Ei sie irnu einasida,
ega karju kaurasida, —
sie irnub selgäistujaida,
karjub kangi valjaaida.
Kinni aida, kinni mulku,
kinni kiilitud verävät!

[50] A. Jürgenstein, Eesti vanad mängud. «Eesti Kirjandus» 1909, lk. 423—424.

[51] Oburine = hobustekarjane; lohe = lõhekala.

Viimased kaks värssi lauldakse rõõmsalt ja kiiresti. Ring jääb seisma ja moodustab tugeva aia. Väljaspool ringi olevad poisid hakkavad hobuseid kutsuma. Hobused teevad kõik selleks, et välja saada. Kui nad lõppeks on aiast välja pääsenud, järgneb hobuste kauplemine.[52]

Eestis olid vanal ajal eriti populaarsed laulumängud, milliseid võime pidada rahvadraama algmeteks. Lauluga seotud rahvamängudes esinesid draama peaelemendid: sõnaline osa (laul), dialoogid ja liikumine. Siin esinevad ka tegelased — nii kõrvaltegelased (enamasti kõik mängijad) kui ka peategelased (2—3 mängust osavõtjat); viimased olid otseselt seotud mängu tegevusega ning vaheldusid vastavalt mängule ning mängu kordamisel. Enamik mängust osavõtjaid moodustas nagu koori, mille hulgast tulid osalised ja millega nad oma osa lõppemisel ja uute osaliste etteastel taas segunesid. On ka teateid, et näit. jõulumängude puhul mõnel pool «mitte kõik mängijad ei laula, vaid selleks on enamasti kaks lauljat — naisterahvast, kel ilusam hääl, kes oskab «tooni» pidada ja kel laulu sõnad selged».[53]

Mängisid peamiselt noored tööst vabal ajal. Erilisteks mänguaegadeks olid jõulud ja jaanipäev, kuid palju mängiti ka kevadel ja suvel kiigeplatsidel ning sügisõhtutel tüdrukute kollektiivsete käsitöö-õhtute lõpul, aga samuti ka pulmade ja muude pidude ajal.

Tänapäeval on peamisteks mängijateks lapsed, kuid veel lähemas minevikus oli hulk mänge, mida mängisid vaid täiskasvanud.

Rahvamängud on välja kasvanud inimeste elukogemustest ning tööprotsessist. Mängud on nagu mitmesuguste tööde ja tegevuste matkimine, reaalsete toimingute reprodutseerimine (näit. nõelamängus — nõela otsimine; nukumängus — inimese kurbuse väljendamine; hobusemängus — hobuste otsimine ja püüdmine jne.). Mäng reprodutseerib toiminguid mitte tervikliikult, vaid osade kaupa, neid omamoodi kombineerides, mistõttu teatav mänguline esitus omandab elulise iseloomu. Selles mõttes mäng nagu valmistab ette tööks ja töö omakorda muutub nagu mängust tuletatuks. Ühiskonna arengu väga varastel astmetel olidki mängud teatavaks «elukooliks».[54]

---

[52] G. Vilberg, Jõulumängud. «Eesti Kirjandus» 1920, lk. 51.

[53] Sealsamas, lk. 47.

[54] Rahvamängude arengu kohta vt. В. Всеволодский-Гернгросс, Игры народов СССР, сборник материалов. Москва-Ленинград 1933, lk. XVIII jj.

10. PEREKONDLIKUD TAVANDILAULUD

Perekondliku elu tähtsamate sündmustega (lapse sünniga, pulmadega, matustega) seoses olnud laulud kuuluvad vanimate rahvalaulude hulka.

Hulk rahvapäraseid kombeid on seotud lapse sünniga, kuid sellekohastest lauludest on meieni säilinud vähe teateid. 1876. a. on Mihkel Veske Lüganuse ja Haljala kihelkonnast kirja pannud mõned «varru-laulud, mida veel paari kümne aasta eest, nagu laulikud naised ütlesivad, varrudel ehk ristsetel lauldud saanud».[1] Mõni aasta hiljem on ta paar samalaadset laulu (M. Veske nimetab neid «nurganaise ehk tuhu laulud» [2]) ka Paistu kihelkonnast saanud. Nimetatud lauludes kirjeldatakse nurganaise vaeva ja piina lapse kandmisel ja sünnitamisel. Võib oletada, et selletaolised laulud olid kunagi laiemalt tuntud. Samuti võib oletada, et nende laulude laulmisel — nagu vastavail kommetelgi — oli oma kindel maagiline eesmärk — hoida vastsündinust eemale kurjad vaimud ning taotleda talle eluks vajalikke omadusi. Nii kõneleb F. J. Wiedemann, et ristimiselt koju jõudnud vaderid peavad kohe hakkama laulma ja tantsima, sest siis kasvab laps terve ja osav.[3]

Itke ja pulmalaule käsitleme järgnevas lähemalt.

ITKUD

Üheks vanemaks laululiigiks on itkud. Itkuks ehk nutulauluks nimetatakse laulutaolisi kaebusi, mida nuttes lauldi lähedase inimese surma või lahkumise puhul. Oma olemuselt kuuluvad itkud tavandilaulude hulka.

Tuntakse surnu- ehk matuseitkusid, mõrsjaitkusid [3a] ja nekrutiitkusid.

---

[1] M. Veske, Eesti rahvalaulud nurganaisest, Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1881. Tartu 1881, lk. 23.

[2] Sealsamas, lk. 45.

[3] Vt. F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lk. 308.

[3a] Vt. «Pulmad ja pulmalaulud», lk. 248 jj.

Matuseitkud. Matusekommetes on itkemisel keskne koht. Paljud rahvad tunnevad surnuitkusid, eriti rikkalikult on neid venelastel. Vanadest kroonikatest leiame tõendeid selle kohta, et ka eestlastel juba kauges minevikus olid itkud matusetavade üheks osaks. Nii kirjutab Läti Henrik, et eestlased leinasid langenuid «oma kombe kohaselt paljude kaebelaulude ning hädaldustega».[4]

Meie rahvaluulekogudes esinevad itkude üleskirjutused pärinevad peamiselt Kagu-Eestist — setudelt. Tänapäeval on see laululiik meil mujal peaaegu välja surnud. Kooljaitkude kohta on üks setu laulik, kes rahvaluulekogujale improviseeris itkusid, «mille juures ise nii oma laulust oli haaratud, et pisarad üle põskede voolasid», öelnud: «Naid mõist õgaüts. Ku sul ka oma ar' koolõs, hallõ om, ni' ikõt pääle omma halõhust.»[5]

Itkude emotsionaalsus saavutatakse kindlate võtetega. Surnuitkud algavad mingi kurbust, leina väljendava hüüatusega:

«Maamakõnõ'ks, kuku maamakõnõ!»,
«Tätäkene, mu kuku tätäkene!»,
«Pujakõnõ'õks, kuku pujakõnõ!»

Selliste pöördumistega surnu poole, mida sageli korratakse, algavad itkud. Iseloomulik on deminutiivide kasutamine (maamakõnõ=mammakene, emakene; tätäkene=taadikene jne.).

Järgnevad traditsioonilised küsimused surnule. Et maapealsele elule usuti järgnevat hauatagune elu, siis kõneldakse surnust kui lahkunust, kes mujal, teises elus eksisteerib edasi elavana ja mõtlevana. Nii küsitakse itkudes surnult, kas on tal nüüd parem elu ja kas on parem ning tulusam töö. Samast uskumusest olid tingitud ka kombed panna surnule hauda kaasa elamiseks vajalikke esemeid.

Itkudes küsitakse surnult, miks ta lahkus, miks jättis maha oma perekonna, miks ta enam nende keskel elada ei tahtnud jne. Nii kirjeldab näiteks Wiedemann, kuidas tütar isa kirstu juures on hüüdnud: miks sa surid? kas sul ei olnud kõike, mida vajasid, leiba, liha, herneid jne.[6]

Küsimustele järgneb kurtmine. Jutustatakse, kuidas lahkunut on otsitud kõikjalt, nii kodust kui ka põllult. Avaldatakse soovi, et lahkunu tuleks tagasi, või vähemalt ütleks veel midagi mahajääjatele.

Itkudes leiab kajastumist perekonnaelu. Nii nutab naine oma meest kui perekonnapead taga. Itkudes väljendub vane-

[4] Liivimaa kroonika, ptk. XII §6; vt. ka ptk. II §1 ja ptk. XVIII §5.
[5] ERA II 194 Setu, Serga k.
[6] Wiedemann, m. t., lk. 310.

Koolja ikmine. *A. O. Väisäneni foto 1914.*

mate sügav armastus laste vastu, samuti ka laste piiritu lein ja kurbus ühe või mõlema vanema kaotamise pärast.

Kuule‿ks, ese, kuule, ime,
kuule‿ks, vanõba' mõlõbagi.
Ilma esest jäi, ilma imest,
ilma jäije küllõ vanõmbista . . .[7]

Itkusid läbib leina kõrval, mida tuntakse kalli inimese surma puhul, ka kaebus rahva vaese ja õigusteta elu üle feodaalses külas. Nii võis mõisnik perekonnapea surma korral teised perekonnaliikmed talust välja ajada, renditalu ära võtta, mille tõttu ülalpidamise saamine muutus raskeks. Pea kõigis itkudes kurdavad leinajad oma rasket ja kurba elu, mis ühe

[7] KKI 4, 293, 15 (6) Räpina raj., Töganitsa k. — Ese = isa; ime = ema.

perekonnaliikme (eriti kui see on perekonnapea) kadumisega veelgi raskemaks ja lootusetumaks muutub:

Mehekene õks, mu kuku mehekene,
mehekene õks, mu kul'la mehekene!
Mille jät't õks minno varra vaesõst,
inneaigu õks jätid armõtust?
Mulle jäivä' kõik latsõ' väikese',
kanasõ' õks mul jäivä' kasina'.
Midä naka õks ma naane tegemä,
kohe õks ma lää kullakõnõ? . . .[8]

Samuti palutakse, et mahajääjate vastu oleks surnu armuline ega võtaks neilt endaga kaasa vilja- ja karjaõnne.

Mullõ jätä, tätäkene, sa kari kasumahe,
mulle jätä, tätäkene, sa vili vinnümahe.
Kui nakka, tätäkene, mo karah kasumahe,
kui nakka, tätäkene, mo vilah vinnümähe,
siss õks nakka, tätäkene, sul käumä käepähe,
nakka, kulla tätäkene, sul liiva liikmahe.[9]

Itkud olid matuste lahutamatuks osaks. Itketi surnu lautsile asetamisel kui ka kirstupanekul, kirstu majast väljaviimisel, teel kalmistule, kalmistul jne. Itketi ka nn. hingede ajal surnute mälestamisel. Peamisteks itkejateks olid surnu lähedased sugulased, enamasti naised (naine, ema, tütar).[10]

N e k r u t i i t k u d. Surnu- ja mõrsjaitkudest on palju hilisema päritoluga nekrutiitkud. Baltimail, sealhulgas ka Eesti aladel kehtestati nekrutite andmise kohustus alles 1796. a. Kuna väeteenistus sel ajal oli äärmiselt raske ning kestis 25 aastat, siis võrdus poja, mehe, venna — lähedase inimese sõjaväkke saatmine tema matustega. Hiljemgi — XIX saj., kui teenistusaega järk-järgult lühendati, oli ta raskeks ajaks töötajaile, ajaks, mis võrdus nende silmis karistusajaga.

Tavandid, mis saatsid sõjaväkkemineja jumalagajätmist perekonna ja naabritega, sarnanesid pulmades pruudi jumalagajätmisega. Siingi itketi, kusjuures itkejaks oli kas mõni sugulane või siis palgatud «nutunaine».[11]

---

[8] KKI 6, 222 (11) Räpina raj., Puugnitsa k. — Mille = miks; kohe = kuhu.
[9] ERA II 283 Setu, Parkanova k.
[10] Surnuitke lauldakse tänapäevani setude juures. Veel XIX sajandi lõpul on neid esinenud ka Peipsi lääne- ja põhjarannikul.
[11] Kuni hilise ajani on tuntud nekrutite ärasaatmist eriliste haledate lauludega näit. Tudulinna ümbruses. Andmed KKI ekspeditsioonilt 1956.

Perekondliku elu tähtsaima sündmusena on abiellumine põhjustanud paljudel rahvastel rohkearvuliste laulude ja omapäraste kombetalituste tekkimise. Ka eesti rahvatraditsioonis on pulmalauludel ja -kommetel keksemaid kohti. Meie tavandilauludest moodustavad pulmalaulud rikkalikuma osa.

Selleks, et mõista nende laulude ja tavandite tõelist olemust, peab mõistma, nagu seda on märkinud juba P. Lafargue, patriarhaalse perekonna kombeid.[12]

Pulmalaulud on tekkinud ja kujunenud patriarhaalses talupoja-keskkonnas. Nende tekkimine arvatakse ulatuvat tagasi ürgkogukondlikku ajastusse. Pulmalaulud olid ühiskondlikult tähtsa sündmuse saatjaiks. Tähistasid ju pulmad seda, et perekonda võetakse uus liige — töötegija ja soo jätkaja. Sellest tulenevalt oli mõrsja valikul olulise tähtsusega tütarlapse töökus ja hea tervis. Väline ilu polnud seejuures nii mõõduandev, nagu väljendab vanasõnagi: «ilu ei panda patta ega kaunidust katlasse». Pealegi oli abiellumine vanasti «asjaks, mida ei otsustanud asjaosalised».[13] Selle sobitasid vanemad, kelle püüdeks oli uute sugulussidemetega kindlustada «noorpaarile tugevama positsiooni sugukonnas ja hõimus».[14] Kõige selle tõttu polnud oluline noorte vastastikune poolehoid ja vahel isegi mitte nende tutvus.[15] Sageli nägi pruut alles pulmas esmakordselt oma tulevast meest. Palju hilisem on komme kosja minna pärast seda, kui noormees oli tütarlapsega juba kokku leppinud.

Pulmadega seotud lauludes, eriti aga pulmakommetes on säilinud animistliku maailmavaate igandeid. Kommetes väljenduva maagia eesmärgiks oli hoida ja kaitsta noorpaari, eriti pruuti kurjade vaimude eest ja saavutada hüvangut vastabiellunute uueks eluks. Pulmakommete maagiline sisu kajastab nende suurt vanust ning osutab pulmade tihedale seosele talupoja majandusliku eluga. Aegade jooksul nõrgenes pulma religioosne-maagiline suunitlus ja ta hakkas muutuma n. ö. olustikuliseks draamaks.

Pulmad kujutasid endast rahva elus peamisi pidulikke sündmusi [16], mis sageli «kuni terve nädala» [17] kestsid, ning kus iga-

---

[12] Литературная энциклопедия, т. VIII. Москва 1934, veerg 603.

[13] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1958, lk. 70.

[14] Sealsamas.

[15] Fr. R. Kreutzwald, Mõnest eestlaste pidulikust kombest. Maailm ja mõnda. Tallinn 1953, lk. 57.

[16] Sealsamas.

[17] R. Põldmäe, H. Tampere, Valimik eesti rahvatantse. Tartu 1938, lk. 14.

Pulmarong ratsahobustel XVII sajandil. (*A. Olearіuse järgi*)

päevase elu raskusi unustada püüdes igakülgselt lõbutseti.

Eestlaste pulmakombestik pole üle maa täiesti ühtlane, vaid sisaldab ka erinevusi.[17a] Püüame allpool esitada kõige üldisema ülevaate pulmadest ja pulmalauludest.

Rahvapärased pulmad koosnevad mitmest üksteisele järgnevast osast, mis algasid k u u l a m i s e s t (nn. eelkosjadest) ja k o s j a d e s t, ja tõusid oma haripunkti pulmapäevadel. Väljakujunenud kindlate traditsioonide ja lauludega pulmatseremoonias avalduvad rahvanäidendi algmed. Selles olid oma kindlad osalised. Pruut ja peigmees olid passiivseteks tegelasteks. Juhtiv osa oli kosjas isamehel, pulmades sõidul pruudikodust peigmehe koju peiupoisil[18] ja peiukodus saajavanemal. Peale nime-

[17a] Üksikute paikade pulmakirjeldusi vt. Vana Kannel III, lk. 214—217 (Kuusalu), Vana Kannel IV, lk. 314—316 (Karksi); J. H u r t, Setukeste laulud II. Helsingis 1905, lk. 463—499.

[18] Isamees — keegi peigmehe sugulane või naaber. Isamees pidi olema naisemees ja tubli jutumees. — Peiupoiss — tavaliselt peigmehe sõber, peigmehe kaaskonna liige, kes on peokorraldajaks pulmades, samal ajal oma naljatustega ka teiste lõbustaja.

tatute oli veel terve hulk teisi tegelasi, nagu: saajanaine, kaasitaja, kirstumees, pillimees jne.

Eelkosjades ning kosjades ei lauldud, neist ei võtnud külalised osa. Sellevastu on pulmad mõeldamatud ilma külaliste ja lauludeta. Pulmad on olnud kohaks, kus väga palju on lauldud. Tavaliselt toimusid pulmad sügiseti, «otsekohe pärast lõikust».[19] Eestlane tunneb nn. kahepoolega pulmi, s. t. pidutsemist algul mõrsja ja seejärel peigmehe kodus. Pulmade kestuse kohta ütleb Kreutzwald: «Varasemail aegadel kestsid pulmad tervelt kaheksa päeva ja siis jäädi veel pühapäevast kolmapäevani mõrsja vanemate või sugulaste juurde, mindi siis peigmehe elukohta, kus kuni laupäeva õhtuni või pühapäeva hommikuni pillerkaaritati. Nüüdsed pulmad (s. o. XIX saj. I poolel — L. R.) kestavad ainult neli, kolm või kaks päeva.»[20]

Vanemail aegadel olid pulmad pidustusteks, mida toetas teatud määral terve suguvõsa. Nii näiteks tõid pulmalised omalt poolt kaasa toitu — leiba, saia, liha jm. Hilisemal ajal sõltusid pulmade kestus ja ulatus peamiselt pulmakorraldajate majanduslikust jõukusest. Talupoegkonnas toimunud diferentseerumine kajastus ka kommetes. Vaesemate pulmad piirdusid lühema ajaga, seetõttu oli ka seal lauldavate laulude hulk vähene. Majanduslik viletsus ei võimaldanud sulastel ja maata talupoegadel pulmade puhul korraldada pidustusi, seepärast abielluti ka ilma pulmadeta.[21] Et vaesema rahva pulmapidu oli väga suur haruldus, sellest kõneleb vanasõnagi, mis ütleb, et «rikka surm ja vaese pulmad on kuulsad».

Peaaegu kõiki tegevusi pulmades saadavad laulud. Lauluga asutakse peigmehe juurest teele pruudikoju. Saabujaile tulevad pruudipoolsed külalised lauluga vastu. Lauldes palutakse külalised lauda, lauluga toimub pruudi väljanõudmine, lauluga tänatakse ka söögi ja joogi eest jne. Pulmakülalised, peamiselt naised, moodustavad nagu kaks omaette koori — pruudipoolsed sugulased ühe, peigmehepoolsed teise. Mõlemad püüavad teisest paremini ja vaimukamalt laulda, mille tõttu kujuneb nagu omavaheline võistlus. Seejuures kiidavad peigmehepoolsed laulikud peigmeest ja püüavad pruuti maha teha, pruudipoolsed aga laidavad peigmeest ja tõstavad esile pruudi häid omadusi.

Pruudikodus toimunud pidustuste järel valmistuti sõitma peigmehekoju, et seal edasi pidutseda. Jällegi selgitati laludega oma tegevust:

Andke meiti hallid kuued,
valged villased vammused,

[19] Fr. R. Kreutzwald, m. t., lk. 57.
[20] Sealsamas, lk. 61.
[21] KKI 2, 60/1 (191) Haljala.

Kihnu leelutajate grupp noorpaarile laulmas. *TRÜ filmist «Kihnu pulmakombed»*

meitil kohos kojo minna.
Palju me sõime, palju jõime,
palju raha raiskasime.
Hakkame meie minema ja
andke meiti oma kätte! [22]

Pruut riietati ümber, kusjuures ta kogu aeg itkes (sellekohaseid teateid on peamiselt Setust),[23] taga nuttes oma noorust, head ja õnnelikku elu vanematekodus, millega ta nüüd jumalaga jätab. Itkudes vastandab pruut tütarlapse vaba elu isakodus kurnatud naise omaga ämma perekonnas. Nuttes peab pruut jumalaga jätma kõigi oma kodustega ning isegi eluta esemetega — laudadega, pinkidega jne.[24] Mõrsja itkemise ajal laulavad pulmalised lõbusaid laule või manitsevad pruudi vanemaid nutma:

Neiu memm oli memmekene ja,
täna ei nuta, hoome nutad,
hoome nutad sa ometi!
Neiu taat oli taadike ja,
täna ei nuta, hoome nutad,
hoome nutad sa ometi![25]

Seda sellepärast, et vanemad edaspidi selgesti mõistavad, et

nüüd lähäb tugi tuasta,
nüüd kaob abi majasta,[26]

mille tõttu teda ka kõik esemed ja loomad taga nutavad.

Istunud sõidukisse peigmehe kõrvale, et sõita selle koju, ei sobi pruudil enam nutta, kuna see tähendaks uue kodu ja uute sugulaste solvamist.

Peigmehe kodus[27] saavutavad pulmad oma haripunkti pruudi «noorikuks tegemisega», tema tanutamisega. See on pruudi elus «ülemineku-momendiks tüdrukueast naisepõlve».[28] Selle piduliku toimingu kestel asetatakse pruudile pähe abielunaise tunnus — tanu. Tanutamisel on täidetud mitmesuguseid kombeid ning lausutud: «Pea tanu peas, ära jäta teda mehe külje alla»,[29] või «Unusta uni, mäleta mälu, pea noor mees meeles!» jne.[30] Samal ajal on lauldud:

[22] ERA II 172, 29/30 Tõstamaa.
[23] Arvata võib, et pruudi itkemine oli kunagi laialdasem.
[24] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, lk. 182; F. J. Wiedemann, m. t., lk. 317.
[25] ERA II 172, 33/34 Tõstamaa.
[26] Sealsamas.
[27] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, lk. 176. Tanutamine on toimunud mõnikord ka juba pruudikodus.
[28] R. Põldmäe, H. Tampere, Valimik eesti rahvatantse, lk. 15.
[29] F. J. Wiedemann, m.t., lk. 319.
[30] Sealsamas, lk. 191.

Kihnu pulmarong teel pruudi talust peiukoju. *K. Oglase foto 1947*

Mõrsja tanutamine pulmas. *T. Gehlhaari litograafia*

Ehhi, ehhi neitsikenne!
Ehhi neile ehtele,
Mis so emma enne ehtis;
Panne neile paeludele,
Mis so emma enne pannud.
Pähhä panne murrede perga,
Otsa ette hole perga,
Laggi peäle leina lindi.
Ehhi valmis, valge väljas,
Sea korrad, koido õues;
Savad sanid sõitama,
Ree tallad tansima.[31]

Samuti kui pruudikodus lõbutsetakse peigmehe poolgi — täidetakse traditsioonilisi kombeid, lauldakse, mängitakse, tantsitakse ja süüakse. Selliselt pidutsetakse pulmade lõpuni.

Pulmades lauldavaid laule võib nende sisu ja funktsiooni poolest jaotada kolme rühma. Ühed on laulud, mis saadavad üksikuid tegevusi. Nii näiteks lauldakse peigmehepoolseid külalisi vastu võttes:

[31] A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, lk. 159.

«Põllelappimine» pulmas. *T. Gehlhaari litograafia*

Meie lahe langokese,
varsi vastase omase,
mis te kavve teele teide,
teele teide, maale saide —
meie uinsim ooteenna,
vaibusim valateenna?
Sõtsel olli silmä sinnapoole,
velle silmä siiäpoole.
Langokese, linnokese! [32]

Teised on kiidu- ja tänulaulud. Neis kiidetakse kas siis pruuti või peigmeest, või tänatakse pulmade korraldajaid. Nii kiidab kaasik [33] virka pruuti kingituste jagamise ajal:

Esi tei ma tillokõnõ,
esi koi kullakõnõ,
teolt tullõn, teolt minnõn,
kor'anu kokku tuhat kuupi,
et sai sajalõ suka,
kaasikillõ kaalaräti.[34]

Kolmanda rühma moodustasid mitmesugused nalja- ja pilkelaulud. Pilgatakse pruuti, peigmeest, halbu lauljaid jne. Näiteks:

Mis sa sitik sirised,
porikärbline porised —
sul ei ole äälta ästi laulda,
kõri ei kõrgiste kõnelta.
Sul o ääle ärmätetu,
kurguroogu roostetetu,
sul on kurgun kuuseoksa,
äälen o sul ägläoksa,
rinnun o sul rihapulga.[35]

Pulmalaulude säilimine hilise ajani oli tingitud vastavate kommete püsimisest. Vanad pulmakombed hakkasid kaduma möödunud sajandi lõpul, nendega koos hakkasid kaduma ka pulmalaulud. Tänapäeval peetakse rahvapäraseid pulmi vanade kommete kohaselt veel vaid Setus ja Kihnus. Üldiselt aga on vanad pulmakombed ja laulud juba kadunud.

---

[32] OES, EK 65, 42/6 Karksi.
[33] Kaasik = pruudipoolne pulmalaulik.
[34] Valimik 1948, lk. 122,
[35] EKS 4⁰ 3, 155 (1) Karksi.

Peab veel märkima, et ristiusu elemendid puuduvad eesti rahva pulmakommetes peaaegu täielikult. Feodalismi perioodil olid talupojad küll sunnitud end kirikus laulatama, sest ilma selleta ei tunnistatud abielu valitseva klassi poolt kehtivaks, rahvas aga ei pidanud kiriklikku kombetäitmist miskiks. Seda tõendab seegi, et kirikliku laulatuse, mis mõnikord võis toimuda mitu päeva enne pulmi, ja pulmade vaheajal ei peetud noorpaari veel abiellunuks. Abielurahvaks — meheks ja naiseks — loeti noori alles pärast pulmi, pärast pruudi tanutamist.

11. ARMASTUSLAULUD

Eesti rahva armastuslaulud kujutavad endast peamiselt kosjafantaasiaid. Neis ei laulda armastusest otseselt, vaid enamasti kurdetakse oma üksindust (laulutüüp «Üksi»):

Mina üksi kui sie ütti;
ei ole ütti aeva üksi —
viel on ütil toine ütti.
Mina üksi kui sie parti;
ei ole parti aeva üksi —
viel on pardil paarimiesi.
Mina üksi kui sie tetre;
ei ole tetre aeva üksi —
viel on tetrel teinepuoli.
Mina üksi kui sie kurgi;
ei ole kurgi aeva üksi —
viel on kured kuuegeste.[1]

Samuti avaldub lauludes laulja igatsus — leida endale sobiv elukaaslane. Oma enamikus on neid laulnud tütarlapsed. Lauludes kõneldakse ühelt poolt kosilastest, sellest, millistena neid näha soovitakse, teisalt aga õpetatakse noormehi mõrsjat valima.

Kuna kosija valikul oli vanasti tütarlastel vähe kaasa rääkida, siis tuntakse sageli hirmu eeloleva tundmatu elu ees. Meheleminekut võrreldakse koguni hobuse müümisega:

Tüdärlatse, linnukeise,
teie ei tää, kus te saade;
obu ei tää, kus ta müvväs,
näiu ei tää, kus ta viiäs.[2]

[1] E 45732 Kuusalu (>Simititsa).
[2] Vana Kannel IV, lk. 215.

Noorpaar Karja kihelkonnast. *C. Allase foto 1895*

Kõigis lauludes kajastub soov, et tulevane oleks hea, lahke ja abivalmis.

Sõua, laeva, jõua, laeva,
jõua, laeva, sinna maale,
kust saan mehe meelelise,
kaasa kullaarmulise,
kes aitab aseta teha,
aitab leenta liigutada,
talu hoonta tallitada,
peret pinki istutada,
lapsi laudaje laduda! [3]

[3] H IV 1, 268/9 (14) Väike-Maarja.

Muidugi on suurimaks sooviks abielluda armastatud inimesega, seepärast pöördutaksegi ema poole, et:

Emakene, ennekene,
panna ära tütart paiga tõttu,
anda ära aseme tõttu,
kinki kirju karja tõttu!
Pane ta mihel meele tõttu,
kaasal kalli armu tõttu.
Kui neil õnne, siss eläve,
kui neil tervist, teeve tööda.
Ei või õnneta eläde,
terviseta tetä tööda.[4]

Lauludes avaldatakse, millist kosilast eelistatakse, seejuures arvestatakse noormehe iseloomu, välimust kui ka tegevusala.

Nii näiteks keeldub neiu (vt. «Ära müü mölderile» — VK IV, lk. 235) meremehele, metsamehele, möldrile ja kangrule minemast ning eelistab neile põllumeest, kuna

Künnümies sie kündäb palju,
kündäb palju, külväb palju,
iestäb, äästäb palju,
kierdäb palju musta mulda,
sield Jumal üvijä andab.
Siis saab süüä ja saab müüä
ja saab Jarvagi jagada,
ligi Lääne läkkidellä.[5]

Neide hoiatatakse ilusa mehe eest, sest

Ilus meesi enge ukku,
kallis meesi kaala käändje,
valge mees vere valaje.[6]

Hoiatatakse ka joodiku mehe eest:

Neitsikäne, nuorukane,
ärä sina lähä juomurille,
juomurille, lakkurille —
juomuril pole rahada!
Mies on kortsis, velg on kaelas,
naine kodu, lapsed kaelas.[7]

---

[4] Valimik 1948, lk. 92: «Mehele meele tõttu».
[5] Vana Kannel III, lk. 166: «Neiu läheb põllumehele».
[6] Vana Kannel IV, lk. 227.
[7] Vana Kannel III, lk. 167: «Joodik mees».

Üldiselt on kosilastena eelistatud karsked ja noored mehed, kes oma töödes ja tegevustes on hoolsad ja virgad.

Väiksem hulk on noormeeste laule, milles kirjeldatakse argust kosjaminekuks või väljendatakse kartust saada endale õelat ja laiska naist.

On ka laule, milles väljendub noormehe igatsus mõrsja järele. Pöördutakse näiteks ema poole ning kurdetakse talle, et ei jätku julgust kosjaminekuks («Arg kosilane»):

Emäkene, memmekene!
Võta ikki mulle naene,
katsu mulle kuldakaasa.
Kui sa ei võta mulle naista
egä katsu kuldakaasat:
üöd ma hulgun, päeväd viidan,
üöd hulgun külä laole,
päeväd kõnnin kõrtsi tiedä.[8]

Setu peigmees ja mõrsja. *Foto*

Kosjamineku eel tuntakse kartust, kas mõrsjast saab ikka sobiv elukaaslane. Väljendab ju vanasõnagi, et «ei või tütarlast enne tunda kui tanukandjaks saab». Kui aga juhtub kuri ja õel naine, siis tuleb ju leppida oma saatusega.

Võõras ütel': võta naine!
Oma ütel': ole ilma!
Kui saa kuri, kohes panda?
Kui saa halba, kohes aija?
Ei või müvvä, ei vaheta,
ei või tuvva turu pääle,
ei või aija alevihe.
Ole-e lehmäs liina viijä,
ole-e häräs ärä tappa,
ole-e tsias sulgu panda,
ole-e tsirgus maaha laske.[9]

[8] Vana Kannel II, lk. 271/2.
[9] Vana Kannel I, lk. 40.

Et sellist õnnetust ei juhtuks, siis õpetatakse lauludes noormeest, kellele kosja minna. Hoiatatakse, et ei valitaks mõrsjat pühade ajal, vaid tema igapäevaste tööde juures («Ära püüa pühal naist» — vt. Valimik 1948, lk. 101). Mõrsja peaomaduseks peab olema virkus, tema väline ilu pole oluline, pealegi kuna rahva tähelepanekute põhjal on ilus naine edev ja laisk, inetu aga virk ja hoolas. Laisad olevat ka linnas elavad neiud ja mõisas töötavad tütarlapsed, samuti peretütredki, kellede eest hoiatatakse kosijat.[10] Soovitatakse parem kosida vaenelaps, kes on nobe tööd tegema. Nii õpetatakse laulus noormehi:

Vennakene, vennikene,
kui lähed naista võttemaie,
pürjekesta püüdemaie,
ära otsi uhke'eida,
ära vahi valge'eida!
Võta vallalt vaenelaps,
otsalt orja järgemine!
Ilo ei panna padaje
ega valgust vaagenasse;
töö aga pannakse padaje,
kätevaeva vaagenasse.[11]

Meie armastuslaulude aineks ongi neiu soovid tulevase suhtes ning mitmesugused õpetused nii neiule kui ka noormehele kaasa valikuks.

---

[10] Laulutüübid: «Ära võta linnast naist», «Hoiatus mõisa naise eest», «Ära võta talutütart».

[11] Valimik 1948, lk. 99: «Hoiatus noormeestele».

12. LAULUD KODUST JA LAPSEPÕLVEST

Lauludes kodust ja lapsepõlvest on juttu nii elust mehekodus, selle võrdlemisest lapsepõlvekoduga kui ka oma kõige lähedasematest — emast ja isast. Allpool käsitletavaid laule on laulnud peamiselt naised, nagu seda võib märgata juba nende sisustki.

Kuna vanasti abielude sõlmimisel oli otsustavaks vanemate sõna, noortel aga polnud peaaegu mingit õigust selles küsimuses kaasa rääkida, siis ilmnes sageli, et edaspidises elus ei sobitud. Nii kurdab noorik lauldes, et mees ei mõista teda:

Mees ei tää seldsige,
mees ei tää, mis ma iksi,
kaas ei tää, mis kahetsi.[1]

Teineteise mittemõistmisest tulenesid riiud ja pahandused perekonnas. Esines koguni orja seisundis oleva naise peksmist mehe poolt jne. Kuna abi polnud kelleltki loota, siis valati oma raskused ja mured lauludesse. Nii jutustatakse, kuidas neiuna igatseti mehele, et pääseda raskest tööst isakodus. Tegelik elu kujunes aga hoopis teiseks:

Kui see mies sai mulle saanud,
kallistatud, kaasaks jäänud,
peksis mu põlved punaseks, —
see oli siis põlvel punapõlle,
kaela käägistas kangessa, —
see oli kallis kaelasalle;
otsa ette lõi tema uobi —
see oli uhke ollerporti.[2]

Raske töö, sellele lisaks halb kohtlemine mehe ning ämma ja

[1] Vana Kannel IV, lk. 311.
[2] KKI 2, 91/92, 245 Haljala.

äia poolt kutsub esile igatsuse vanematekodu järele («Kodu kaugel»):

Ikka on minul igävä,
alati minul aleja,
mittu kord on mieli kurba;
kus mina seisun, silmäd märjäd,
kus mina käün, käüksed märjäd,
kus mina juoksen, juuksed märjäd,
kus liigun, linad libejäd,
et on kodu kaugejalla:
viis on vettädä vahella,
kuus on kurjada jogeda,
seitse suoda sitkejada,
kaheksa karimägedä,
ühikse üli ojada,
kümme külmä hallikada.[3]

Kuna vanematekodu on kaugel, siis on raske leida sobivat aega, millal sinna minna («Millal saan omile»):

Mil lään mina isäle,
mil lään mina emäle,
millal vieren vendadele,
millal uerudan uele?
Sügüsel ei sünni mennä,
keväjel ei kelba mennä:
sügüsel vied sügäväd,
keväjel vuod vägeväd,
suve tie on suisuline,
talve tie on tuisuline.[4]

Jutustatakse, kuidas mehekodus teevad äi ja ämm takistusi vanematekoju minekuks, nii ei anna äi hobust, ämm sadulat, nadu tekki (laulutüüp «Kodu käimas»). Igatsus vanemate ja nende armastuse järele sunnib ja annab tütrele jõudu kõikide takistuste ületamiseks.

Emäkene, ennekene,
esäkene, kõvekene,
ei ma's sõrgi söögi tõtu
ega es joose joogi tõtu —
— — — — — — — — —
ma tulli esä armu tõtu,

[3] Vana Kannel III, lk. 57.
[4] Sealsamas, lk. 58.

ma tulli emä armu tõtu.
Mul jäi kodo kolme söögi,
laagne liha lavva pääle.[5]

Suuremas osas lauludes kurdetakse taga endist elu vanematekodus ja jutustatakse raskest ja vaevarikkast elust mehekodus:

Oh seda endista eluda,
kallist kasupõlvekesta,
kui ma kallis kasvanesin,
mari maasta tõusenesin,
angervaks üles ajasin! [6]

Eriti rohkesti on laule, milles meenutatakse oma õnnelikku lapsepõlve. Kuigi klassiühiskonnas töötava rahva elu oli täis puudust ja muresid, on lapsepõlvest harilikult säilinud vaid helged ja ilusad mälestused. Nii kajastub elu vanematekodus lauludeski muretuna ja õnnelikuna.

Mõiste lapsepõlvekodust on lahutamatult seotud vanematega — ema ja isaga. Eriti lüürilised ja südamlikud on laulud, milles on juttu emast. Neis väljendub lapse sügav kiindumus teda õrnalt armastava ema vastu. Väga paljudes lauludes kõneldakse sellest, kui suurt vaeva nägi ema laste kasvatamisel ja kuidas tal siiski igapäevase raske töö kõrval jätkus hellust ja kannatust tütre või poja õpetamisel. Ema vaevast ja hoolest jutustavad ka laulud, milles avaldatakse laste tänu:

Küll või ma emä tänäde,
emä enge ma ülente,
emäl anda engearmu
õppamesta, oidamesta,
lasta noorda noomimesta.
Ois mut tulest, ois veesta,
kaits mind keeväst kat'elesta,
tõmmas tõbraste jalusta,
suure sõnni sõidakusta,
valit's varsa joosakusta.[7]

Öeldakse, et ei jõuta ema tänada kõige hoole ja hea eest, mis ta on üles näidanud last kasvatades.

Eriti sügav tundesoojus lapsepõlve ja vanemate vastu väljendub meie *vaeslapselauludes*. Kaitsetu vaeslapse

[5] Vana Kannel IV, lk. 304 («Kodu käimas»).
[6] Valimik 1948, lk. 71—72 («Oh seda endista eluda»).
[7] Vana Kannel IV, lk. 39/40 («Ema hästi kasvatanud»).

olukord oli feodaalses ühiskonnas rängemaid. Ema surma järel lagunes ju perekond, isa kas jäi leseks või võttis enamikul juhtudel endale teise naise, kes aga pahatihti ei olnud võõraslastele emaks, s. o. hoolitsejaks ja hellitajaks. «Isa saab küll naise, aga lapsed ei saa ema» — ütleb vanasõna, millesse on koondatud rahva sellekohased tähelepanekud. Seetõttu juba ema surma järel jäid lapsed vaeslasteks. Võõrasema hoole all tuli neil taluda viletsust. Vanemate surmaga kaotas laps ka kodu. Feodaalses külas pani mõisnik peremeheta jäänud tallu uue pere. Vaeslapsed anti kas teistesse taludesse karjasteks või pandi külakorda käima. Elades lühikeste ajavahemikkude kaupa järjest küla kõigis peredes, tuli vaeslastel alluda perevanematele, kes kasutasid neid sageli üle jõu käivate tööde tegemiseks.

Nii kirjeldavad lauludki, kuidas vaeslaps viletsa söögi eest pidi tegema varahommikust hilisööni kõikemõeldavaid töid, samal ajal kui peretütred ja -pojad võisid muretult aega viita ja mängida. Lauludes kajastub ilmekalt vaeslaste lootusetuit vilets olukord. Poeetiliselt väljendatakse, et vaeslapse kodu on «seal, kus tuul on toa teinud/ vesi palgid veeretand» — s. t. tal polegi kodu.

Meie rahvatraditsioonis on rohkesti vaeslapselaule, milles liigutavalt kirjeldatakse vaeslapse elu-olu. Neis võrdleb vaeslaps oma endist elu vanemate elades ja pärastist kurba elu kurja võõrasema ja võõrasisa juures:

Seni oli hea elada,
seni kaunis kasveleda,
kui oli eideke elusse
ja oli taadike talusse!
Küll sai süüa köögissagi,
ala süüa aidassagi,
sala süüa saunassagi,
veel enam elutoasse.
Sai siis eite ära surnud,
sai siis taati ära surnud, —
küll sai nutta köögissagi,
ala nutta aidassagi,
sala nutta saunassagi,
veel enam elutoasse! [8]
(«Kuni elus eite-taati».)

[8] EÜS VIII 876 (543) Peetri.

Vaeslaps kirjeldab, kuidas teda peres põlatakse ja koheldakse ja kuidas ta on igaühe tõugata ning lüüa:

Kui oli isa elussa,
kui oli ema elussa —
ei tohtind tohine lüia,
kärnane käsi pühkida,
laiska lasta sõrmeluida,
vedel kätta veeretada.
Kui sai isa hauapõhja,
ema kantu alla mulla —
nüid tohib tohine lüia,
kärnane käsi kasida,
vedel vitsa veeretada,
laiska lasta lasipuuda.
Ma ei nuta isa käsida,
ma ei nuta ema käsida,
ma ei hala eide käsida, —
ma nutan kärnase käsida,
verisilma vermeida:
kärnase käed kibedad,
verisilma vermed suured,
alla kulmu haiged suured.[9]

Laulus kaebab vaeslaps ka, et talle ei anta ei riideid ega toitu, nii et ta peale inimeste kurjuse peab kannatama veel nälga ja külmagi. Pole ka kedagi, kellele kurta oma viletsust, kellele oma muredest pajatada. Ainult puudele ja kividele saab seda teha. Ainsaks kohaks, kus vaeslaps käib südant kergendamas, on ema haud. Siin valab ta kõik oma südamelt ning palub:

Touse üles, eidekäne,
touse kirstu kinnitämä,
andevakka valmistama! [10]

Kuid ka ema ei suuda aidata:

Ei voi tousta, tütär nuori —
muld on alla, muld on pialla,
muru kasvis mulla piale,
aruheinä haua piale,
nogesed südäme piale,
silmile sinised lilled,
kulmile kulu-punased.[11]

---

[9] H II 53, 46/7 (51) Vaivara.
[10] Vana Kannel III, lk. 63.
[11] Sealsamas, lk. 64.

13. LASTELAULUD

Laule, mis on käibel laste hulgas ning mida laulavad lapsed, ja neid, mida lauldakse lastele, nimetatakse lastelauludeks. Lastelaule vaadeldes võime märgata, et lapse ea igale astmele vastavad oma erilise ilmega laulud.[1]

Väikelast õpetatakse mängitamislaulude abil mitmesuguseid töid ja ümbritseva elu nähtusi tundma ja jäljendama. Lauljateks on täiskasvanud. Mängitamislaulude laulmine on sageli seotud mitmesuguste liigutustega (näit. hüpitamisega põlvel):

Sõit, sõit sõtsele,
üle oja onule,
teed mööda tädile,
viis versta vennale![2]

3—7-aastaste laste lauludes avaldub juba nende suurenev iseseisvus ja kollektiivsus. Lihtsa lauluga saadetud imitatsioonid, näit.:

Tii, tii, tihane!
Vaa, vaa, varblane!
Lenda üle oaaia,
karga üle kapsaaia,
üle metsa — vurr![3]

asenduvad mängulauludega, mida lauldi kindlate süžeedega mänge mängides. Näiteks kullimängu laul:

Kuus, kuus kullikene,
kuus kulli nokukene,
mis see kulli meilta otsib?

---

[1] H. Tampere, Laste muusikalisest folkloorist — hällilauludest. «Sirp ja Vasar» 1955, nr. 36.

[2] A 2951 (6) Väike-Maarja.

[3] ARS I 849 (3) Tartu. — Lauldes hoiavad lapsed üksteise käeseljast näpuga kinni ja hõljutavad käsi, kusjuures viimasel sõnal — vurr! lasevad äkki käest lahti ja teevad laialilendamise liigutuse.

Kulli otsib hane'aida,
läbi katukse kanuda,
läbi laua lamba'aida,
läbi sõnniku siguda.[4]

Kuna feodalismi- ja osalt ka kapitalismiperioodil vanemaid lapsi (7—14 a.) rakendati juba tööle, siis kajastub see ka laste laulurepertuaaris. Mängulaulude kõrval kujuneb kaaluv koht ka töölauludel, eriti karjaselauludel (vt. ptk. «Töölaulud»).

Lastelaulude hulka kuuluvad ka mitmesugused lugemised (mida ei laulda), mis eelnevad mängudele. Näit.:

Meie kiisul kriimud silmad,
ronis valge kase otsa,
konks oli käes ja kooris naerist,
kutsus lapsi lugema.
Kes ei mõistnud lugeda,
see sai vitsaga sugeda.[5]

Kõige ulatuslikumaks lastelaulude liigiks on hällilaulud, mida laulavad emad ja hoidjad lapse magamauinutamiseks. Neis lihtsate sõnade ja õrna meloodiaga laulukestes, millised jutustavad ka töödest ja kohustustest, mis lapsi peagi ootavad, väljendub samaaegselt ema hellus ja sügav armastus oma lapse vastu.

Tule, tule, unekene!
Tule, uni, uksest sisse,
astu, uni, aknast sisse,
kuku lapse kulmu pääle,
lange lapse lau pääle,
sihi lapse silma pääle,
asuta aseme pääle,
vao lapse voodi pääle!
Mina laulan lastadana,
suisutelen sulgedana,
kui see parti poegadana.
Maga kaua, kasva suureks,
kasva suureks, karjaskäija,
karjaskäija, marjatooja,
orusta hobuse tooja,
soost lehma lennataja.[6]

Lastelauludes kajastub laste elu ja lapsi ümbritsev tegelikkus, eriti rohkesti kujutatakse neis linde ja loomi.

[4] M. Veske, Eesti rahvalaulud I. Tartu 1879, lk. 84—85.
[5] A 959 (4) Kursi.
[6] M. Veske, Eesti rahvalaulud II, lk. 82.

Mitmesugused häälendid. Peale eespool käsitletud laululiikide on meie rahvalaulukogudes terve hulk häälendite üleskirjutusi. Need on mitmesuguste lindude, loomade või esemete häälte kõlalised imitatsioonid. Enamik neist on lindude häälitsuste järeleaimamisi. Eriti populaarne lind on pääsuke; tema kohta on rohkesti väga erinevaid imitatsioone:

Vidli-vadli, viisud leidsin,
kudli-kadli, kust ma leidsin?
Sabli sammalte seasta,
pagli paopõõsa'asta.
Ostsin orjale hobuse,
ori läks hoosta rakendama,
katkine kasukas seljas,
saba läks lõhki tsirr! [7]

Või:

Korjasi villu, kudasi kangast,
õmbli särki.
Lätsi mõtsa kannu otsa,
tõmmasi lõhki — sirts-sirr! [8]

Selliseid kõlalisi järeleaimamisi on ka elutute esemete (lõuguti, vankrirataste, torupilli jm.) kohta. Kuidas, kus ja mis puhul on neid loodud ja esitatud, on teadmata. Arvata võib, et enamik neist kuulus laste repertuaari.

---

[7] ERA II 10, 357 (226) Rakvere.
[8] ERA II 121, 450 (69) Karksi.

14. LAULUD LAULUST

Kõikide rahvaste poeetilises loomingus leidub laule, mis kõnelevad luulest, laulust üldse, laulmisest ja laulikuist. Meiegi rahvaluulekogudes on selliseid laule suur hulk. Nimetatud laululiik, käsitledes ühte elu n. ö. igavest teemat, on levinud kõikidel aegadel rahva kõigis kihtides ning on püsinud kauem kui enamik teisi laululiike.

Rahva hing avaldub lauludes, neisse on kätketud inimeste ootused, püüdlused ja lootused. Kõikjal ning igal ajal on laul inimese kaaslaseks, abistades teda nii tema töös kui ka võitluses ja kaunistades tema puhkust.

Rahvale rasketel aegadel on laul leevendanud inimeste muret ja kurba meelt, toonud neile elurõõmu ning süvendanud lootust. Seepärast öeldaksegi laulus:

Laala, laala, suukene,
liigu, linnu keelekene,
mõlgu, marja meelekene,
ilutse, südamikene!
Vananagi vaid saad olla, —
vaid saad olla, vaid elada,
kui saad alla musta mulla,
liiva sirgeva sieesse,
valge laudade vahele,
kena kerstu keskelle! [1]

Laulik ütleb, et

Ilu kannan kaasuksana,
rõemu rätte nurgassana,
naljalood narma'assa,[2]

sest et kandes enesega laulu, jäävad koju «meeled kurvad».

Rahvas on mõistnud laulu suurt tähtsust. Laulmist peetakse inimesele koguni üheks põhiliseks vajaduseks elus. Poeetiliselt

[1] M. Veske, Eesti rahvalaulud 1, lk. 2.
[2] Sealsamas, lk. 10.

väljendatakse seda öeldes, et ollakse valmis loobuma isegi magamisest, kuid mitte laulust:

Enne ma une unustan,
maha jätan magamise,
kui ep ma ilu ei unusta
ja rõõmu ei kallista kauta.[3]

Väga erinevais sõnastustes väljendatakse mõtet, et võimatu on olla ilma laulmiseta, sest lauludes tõlgitsetakse nii oma rõõmu kui ka kurbust. Eriti suurt vajadust laulu järele tuntakse siis, kui süda on täis muret:

Kes meid kuuleb laulemaie,
laulemaie, luulemaie,
see ütleb ilul olema,
rõemu päivi meid pidama,
lusti laulu laulemaie.
Ma laulan läbi murede,
läbi leinatse südame,
läbi hoole hoogutelle.
Suu laulab, süda muretseb,
silmad vetta veeretella,
pale laseb leine'eida,
kulmud kulla tilkemeida.
Süda teaneb süida palju,
pale paksuda mureta,
rinnad hoolta raske'eda.[4]

Heast ja osavast laulikust, kes oskab inimeste elumuresid ja raskusi ning rõõmegi hästi värssides esitada, peab rahvas suurt lugu. Laulik mõistab oma osa ning märgib, et kuna tal on annet ja võimet laulmiseks, siis ei tohi ta olla vait:

Ei ma tohi olla tumma,
ei viitsi vihane seista, —
ma pole tummade toasta
ega vaikude vahelta —
mina lauliku soosta.[5]

Oma laulikuande ja laulud ütleb ta olevat pärinud vanematelt:

Laulik oli mu isani,
laulik oli mu emani.[6]

[3] H II 11, 363/4 (129) Väike-Maarja.
[4] M. Veske, Eesti rahvalaulud 1, lk. 6.
[5] Valimik 1935, lk. 15.
[6] Sealsamas.

Või on hiljem õppinud teistelt, sageli pulmades, kus rohkesti lauldi.

Kogu meie rahva suuline looming on võrsunud igapäevasest elust ja tööst. Laulus ütlebki laulik, et just töö juures on ta oma laulud loonud:

Soossa loogu võtte'essa,
nõmmel marju noppidessa,
küla arul äästadessa,
küla all mina kündadessa,—
sääl mina säädelin sõnuda,
la'utasin laulusida,
panin kokku palve'eida,
enamb hellida sõnuda.[7]

Laulude loomist ja laulmist peetakse raskemaist füüsilistest töödest vaevarikkamaks:

Enam oli vaeva laulajel,
kui oli rehepessijel
vai oli koodikompsijel.
Rehe pessi, sii uneti,
koodi kompsi, jälle jäti,
laulu laula, tõist muretse.[8]

Lauludel on rahvale suur innustav ja organiseeriv mõju. Laulik väljendab seda piltlikult järgmiselt:

Kui ma ürgä ütelema,
ütelema, mõtelema,
sõda jääb servi seisamaie,
hal'las raud jääb arvelema,
hõbemõõk jääb mõtelema.[9]

Teises laulus öeldakse laulu mõju kohta:

Kuhu hääli kuulunekse,
sinna metsa murdunekse.
Ise puud pinuje lähvad,
halud ristati ajavad,
süllad õue sünnitavad,
kuhjad õue kukutavad

[7] H IV I, 47 (2) Haljala.
[8] H II 24, 248 (3) Helme.
[9] H II 5, 127 (26) Halliste.

ilma noorita mehita,
teravata kirve'eta.[10]

Toodud näites avaldub ilmekalt usk maagilisse sõnajõusse. Kuna laulud kasvasid välja tegelikust elust, siis märgib laulik õigesti, et nad on jäädavad, et iialgi ei lõpe laulud ega laulmine.

Kuu ja tähed langevad,
enne kui lõpevad meie laulud.
. . . . . .
Enne lõpeb lehte puusta,
lehte puusta, marja maasta,
kaduvad kalad merestä,
lõpeb vesi allikasta,
enne kui lõpevad meie laulud.[11]

Mõistes laulu tähtsust ja tema suurt mõju, märgib aga rahvas õigesti, et elus siiski peamiseks on töö, kuna ainult tegeliku tööga luuakse väärtusi, mis on elamiseks hädavajalikud:

Laul on loodud loote'eksi,
antud ajaviite'eksi,
ei laulust laudu'p kaeta,
sõnust ei tehta söömaaega.
Higi pannakse pajasse,
kätevaeva vaagenasse.[12]

Selliselt avaldub rahvalauludes eesti rahva hinnang laulule ja laulmisele; sealjuures kajastub lauludes selgesti rahva optimistlik ellusuhtumine, tema hingeline jõud, mida ei suuda maha murda elu vaevad ja viletsused.

---

[10] ARS I, 868 (6) Tartu.
[11] EÜS X, 649 (102) Martna.
[12] H II 65, 129 (1) Muhu.

15. EKSPLUATEERIMIST PALJASTAVAD LAULUD

Meie rahvalaulude ühe ulatuslikuma rühma moodustavad ekspluateerimist paljastavad laulud. Need rahvalaulud kajastavad raskes mõisaorjuses vaevelnud eesti talurahva klassivõitlust oma rõhujate — mõisnike ja nende käsilaste vastu. Selle vastuolu kõrval kujutavad nimetatud laulud ka feodaalse külaühiskonna enda diferentseerumisest tekkinud vastuolusid pereja sulasrahva, rikaste ja vaeste vahel.

Eestlased alistati saksa röövrüütlite poolt XIII sajandil. Feodaalne rõhumine, mille aluseks oli feodaalne maaomandus, suurenes sajandist sajandisse. XVII sajandil oli feodaalne mõis juba üldiseks ja põhiliseks tolleaegse maavalduse vormiks. Feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise põhivormiks muutus teoorjus. Vastavalt oma maatüki suurusele tuli talupojal teha mõisas teopäevi.[1] Peale teorendi rõhus talupoegi veel produktide- ja raharent. XVII sajandil seoses nn. balti erikorra lõpliku väljakujunemisega vormistati pärisorjus juriidiliselt, ja eesti talupoja õiguslik olukord muutus sarnaseks rooma orja olukorraga. Mõisnikule oli antud peaaegu piiramatu vabadus toimida talupojaga oma äranägemise järgi.

Ekspluateerimine tugevnes XVIII sajandil, millal teoorjusliku mõisamajapidamise kohandamine avarduva turu nõuetele tingis eriti nn. abiteo suurendamise. Kurnav teorent oli talupoegade ekspluateerimise peamiseks vormiks veel kuni XIX saj.

---

[1] Kui näit. XVII saj. algul «tegi ühe adramaa suurune talu mõisale aasta läbi tavaliselt 6 rakmepäeva nädalas, siis sajandi lõpuks kasvas täisadrikult nõutavate rakmepäevade arv kohati 12-ni, s. o. ühelt adramaalt pidi kaks rakmeteolist nädal otsa mõisas tegu tegema. Peale rakmeteoliste hakati XVII sajandil nõudma ühe adramaa pealt veel kaht teolist — jalaja abiteolist terveks suveks. Kibedaimal tööajal pidid talupojad saatma mõisa lisaks neile veel korrateolisi. Lõuna-Eestis korraldasid mõisad heinateo, viljalõikuse ja koristamise ajal talguid, millest pidid osa võtma kõik töövõimelised talupojad. Sellele lisaks pidid nad täitma mitmesuguseid erakorralisi teokoormisi, nagu mõisa rehepeks, ketramine, öövahtide ja karjaste andmine (mõisakorrad) ning vooris- ehk küüdiskäimine». Eesti NSV ajalugu I. Tallinn 1955, lk. 329.

60-ndate aastateni, kapitalistliku formatsiooni võidulepääsemiseni.

Kuigi feodalismiperioodi põhiline vastuolu oli mõisniku ja talupoja vahel, tuleb märkida ühtlasi juba küllaltki silmatorkavat diferentseerumist talurahva enda keskel. Maatute talupoegade hulk, kes jagunesid vabadikkudeks ja talusulasteks-teolisteks, suurenes mõisamajanduse arenemise tulemusena juba XVI—XVII sajandil.[2] See protsess süvenes järgmistel sajanditel. XVIII saj. lõpul moodustasid sulased ja tüdrukud juba õige suurearvulise talurahvakihi, samuti oli selleks ajaks eesti külas olemas juba küllalt suur vabadikkude arv. Viimased erinesid tavalisest talusulasest selle poolest, et nad omasid omaette väikest majapidamist kas mõisa või talu ääremaadel, mille eest neil tuli muidugi tasuda tööga.

Talusulaseid ja -tüdrukuid kasutasid peremehed nii mõisateole saatmiseks kui ka talutöödel. Oli kujunenud tavaks, et peremees ja perenaine ise ja ka vanem poeg ja tütar mõisas teol ei käinud. Teosulasel tuli olla seega kahekordse rõhumise all, sest mõisateost vabal ajal pidi ta tegema talu töid.

Mõisa suhtes moodustas aga kogu talurahvas õigusteta pärisoriste tööloomade rühma. Sel määral säilis talurahvas, hoolimata oma järjest süvenevast sisemisest diferentseerumisest, ühtlase klassina. Kannatades kõige rängema ekspluateerimise all, oli talurahva elu äärmiselt raske. Elati viletsates korstnata ja akendeta nn. rehielamutes. Peamiseks toiduks oli aganatega segatud leib (näljaaegadel segati sinna ka sammalt), kuivatatud kala, vee ning jahukõrdiga jätkatud piim.

Eesti talupoegadelt olid võetud tegelikult kõik tingimused oma materiaalse ja vaimse kultuuri arendamiseks. Pikkade sajandite jooksul polnud neil oma haritlaskonda, kirjakeelt ega kirjandust. Valitsevate klasside huvides väljaantava eestikeelse vaimuliku ja ilmaliku sisuga kirjanduse abil, samuti kirikukantsli kaudu püüti teostada talurahva ideoloogilist orjastamist.

Oma raskest olukorrast otsis rahvas väljapääsu küll rohkearvulistes stiihilistes ülestõusudes, pagemises, küll väljarändamises ja mitmesugustes usulistes liikumistes. Rahva ideoloogiliseks võitlusrelvaks kujunes aga ta rikkalik mõisnike ja selle käsilaste, samuti ka feodaalse küla peremeeste-ekspluateerijate vastu suunatud rahvaluule, eriti rahvalaulud. Neis arvukates lauludes on kesksel kohal terav pilge. Talupoegade suurt pilkamislusti oma isandate suhtes on oma kirjutustes märkinud mitmed balti-saksa autorid. Nii kõneleb näit. Hiärn sellest, kuidas talupojad lausa kirjeldamatul viisil pilkavad, sõimavad ja nae-

[2] Vt. Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Tallinn 1954, lk. 41.

ravad oma sundijaid, keda nad kogu oma olemusega vihkavad ja kelle petmist nad peavad auasjaks.[3]

Meieni säilinud ekspluateerimist paljastavad rahvalaulud on muidugi paljude sajandite arengu tulemuseks. Tõenäoline on, et nende laulude vanima kihistuse võiksid moodustada vaeslaste ja orjade kaebelaulud, mille teket on arvatud varasesse feodalismi.[4] XVII ja XVIII sajand, millal pärisorjuslik rõhumine omandas eriti julmad vormid, oli kahtlemata ajaks, millal mõisnike ja nende käsilaste vastu suunatud laule eriti laialdaselt loodi ja lauldi. Peremeeste ja sulaste vastuolusid kajastavate laulutüüpide enamiku tekkeaeg on uurimuse tulemusena viidud XVIII saj. II poolde,[5] kui feodaalse küla sisemiste vastuolude teravnedes muutusid eriti aktuaalseks sulaselaulud, levides ja arenedes edasi ka XIX saj. esimestel kümnenditel. Sulaselaul eksisteeris aga kindlasti ka juba varem.

Tuleb veel märkida ekspluateerimist paljastavate laulude tihedat seost meie töölauludega, kuna antagonistlikus klassiühiskonnas oli teistele tehtav töö vastumeelseks ja vihatud sunnitööks, mida tehes paratamatult mõlgutati ekspluateerijatevastaseid mõtteid.

Alljärgnevas vaatlemegi ekspluateerimist paljastavate rahvalaulude kahte peamist rühma: 1) mõisaorjuse ja mõisniku ning selle käsilaste vastu suunatud võitluse ja 2) külaühiskonna enda kihistumisest tekkinud vastuolude kajastumist.

Mõisavastased laulud

Ma õlen ilmas üksi orja,
teupoiss õli teine orja,
korraline kolmas orja,
neitsit mõisas neljas orja,
viinamees õli viies orja,
kubjas mõisas õli kuues orja,
sepakene seitsmes orja,
karjamees õli kaheksas orja,
öövaht mõisas üheksas orja,
künnimees õli kümnes orja,[5a]

---

[3] Vt. Thomas Hiärn, Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte I. Mitau 1794, lk. 64.

[4] Vt. Eesti NSV ajalugu I. Tallinn 1955, lk. 108.

[5] Vt. V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal, 1954.

[5a] «Kümme orja». H II 9, 27 (13) Lüganuse. — Orjaks nimetati seda, kes tegi tööd kas mõisnikust või peremehest ekspluateerijale. Kuna «ori» ja «orjus» on ekspluateerimist paljastavates lauludes sageli esinevateks mõisteteks, siis on neid laule nimetatud ka orjuslauludeks.

nii loendab rahvalaulik mõisniku orjaväge, rõhutades selle loeteluga mõisnike õigust vägivallatseda kogu talurahva üle.

Mõisaorjust kujutavad rahvalaulud kogu selle rängkuses ja ebainimlikkuses. Vaevalt on saanud mööduda südaöö, kui algab töö. Tööd mõisas ei tehtud ainult päeval, vaid sageli, eriti rehepeksu ajal, võeti lisaks ka ööd. Lõputu orjatöö raskuse üldistab laulutüüp «Öised orjad».[6]

Teole minek. *J. Jõgi puunikerdus*

Oh meie vaesed ostuorjad,
ostuorjad, päästupärjad,
kinniköidetud sulased,
rahal pandud palgalised!
Ööd saab olla, päevad käia,
ööd saab olla hirmu alla,
päevad pikad piitsa alla,
kuud laiad kupja alla.
Ei lõpe pinnud pihusta,
rakud käerannetesta,
villid pöialde vahelta.
Öövalgel lööme heina,
kuuvalgel loome kuhja,
küla küünalde ilulla,
valla laia valgeella.

[6] Valimik 1935, lk. 73/4.

Õine töö leiab hukkamõistu ka laulutüüpides «Hilja tööle» ja «Öösi hulkumas». Mõisatöö rànkust iseloomustab ilmekalt laulutüüp «Jalad kõverad teolkäimisest»: küürus selg, kõverad jalad, hambad ja sõrmed on raske teoorjuse tagajärjeks.

Mõisnikule tehtavasse töösse suhtumist vaatlesime juba eespool ka töölaulude mitmesuguseid liike käsitledes. Raskele mõisa orjatööle on rahva ainukeseks hinnanguks alati sügav hukkamõist.

Selline hinnang on lahutamatult seotud rahva teadliku suhtumisega mõisnikusse kui talupoja turjal elutsevasse parasiiti, kui tema töövaeva vägivaldsesse omastajasse.

Saks ei künna, saks ei külva,
saks ei siemeta soeta,
saks ei pööra musta mulda.
Teomees künnab, teomees külvab,
teomees siemeta soetab,
teomees pöörab musta mulda,[7]

nii väljendab rahvalaul teravalt ja tabavalt oma suhtumist mõisnikusse. Talupoega oma kurnajate toitja ja katjana kujutavad mitmed laulutüübid («Saks rikas valla vaevast», «Saksad ilusad valla vaevast», «Töötulu mõisnikule» jt.). Rahvalaul annab talle omase ereda konkreetsusega vastuse küsimustele, kelle täitmatu ahnus on süüdi talupoegade raskes olukorras, keda nimetatakse «valla sööjaks»:

Miks see Väetsa vaeseks jäi,
Kurjavere ära kadus?
Et oli mõiseni külassa,
valla sööja vainu'ella.
Ta pani küla kümnest maksma:
tündre pani tüdruku peale,
vaka vana naeste peale,
poole vakka poisi peale.
Siga tegi seitse põrsukesta,
need viidi saksale praeksi,
lammas tõi laugu tallekese,
see viidi saksa laua peale.
Sest see Väetsa vaeseks jäi,
Kurjavere ära kadus.[8]

Mõisnike ahnust naeruvääristatakse terava irooniaga («Konnad sakstele»).

[7] «Saks ei künna». H III 23, 25/6 (3) Haljala.
[8] «Mõisad külas». H III 4, 130 (18) Türi.

Pärisorise talupoja raskest olukorrast lähtudes on täiesti ootuspärane, et rahvalaul nimetab mõisat põrguks, kuradite kojaks, kuradite koolimajaks, vangimõisaks, surmamõisaks jne. Mõisa ja mõisniku kujutus on rahvalauludes antud teadliku teravdamisega, ekspluateerimisele iseloomulike joonte üldistusena.

Nii rõhutavad rahvalaulud mõisniku kiskjalikku luuravust, millega ta tigedalt jälgib oma orjade tööd («Saksa sõidab teeda mööda, / silmad põllule põlevad, / just kui hullu hundi silmad . . .» [9]). Kõige alandavamaid võrdlusi otsides nimetab rahvalaul teda «sabata koeraks».[10] Saksa tulek sunnib vaikima laulu töötajate suus.[11]

Feodaalmõisast pole võimalik luua pilti seal toimuva peksu kirjelduseta. Kehalist karistust kasutas mõisnik ohtrasti talupoegade tööle ja sõnakuulekusele sundimiseks, oma vägivallatsemisõiguse näitamiseks. Peksu julmust kujutab rahvalaul tavaliselt hüperboolide kaudu:

Kärkna mõisas tule põleng,
tule põleng, vere valing:
iga reede riisutasse,
iga puulbe puistatasse,
toobil verda võetasse,
küünar käkki keedetasse.[12]

Peksunutt aga «kuulub Nurmetuie, / haledus Alutahaje, / naiste kalju kauge'eni, / vitsavingu Viiburisse»! [13] Peksuvalust veel raskem on aga kanda sellega kaasnenud alandustunnet.

Paljudes lauludes on mõisat võrreldud põrguga:

Parem põli põrgu'ussa
kui on Tapa mõisanassa:
härjad söövad ikke'essa,
ruunad raugad rakke'essa,
mehed rinnul riide'essa,
tüdrukud töö iessa.
Härjad sarvista ägavad,
mehed pihusta põevad,
ruunad rindu ringutavad,

---

[9] «Saks tuleb põllule». H II 13, 429 (3) Koeru.
[10] «Saks — sabatu koer». H II 10, 40 (29) Kadrina.
[11] «Saks tuleb, laul vaikib». H II 3, 653 (273) Lüganuse.
[12] «Hirmus Kärkna mõis». H II 28, 251/2 (5) Äksi. — Puulbe = laupäev.
[13] «Põrgu mõis». H II 65, 57 (16) Simuna.

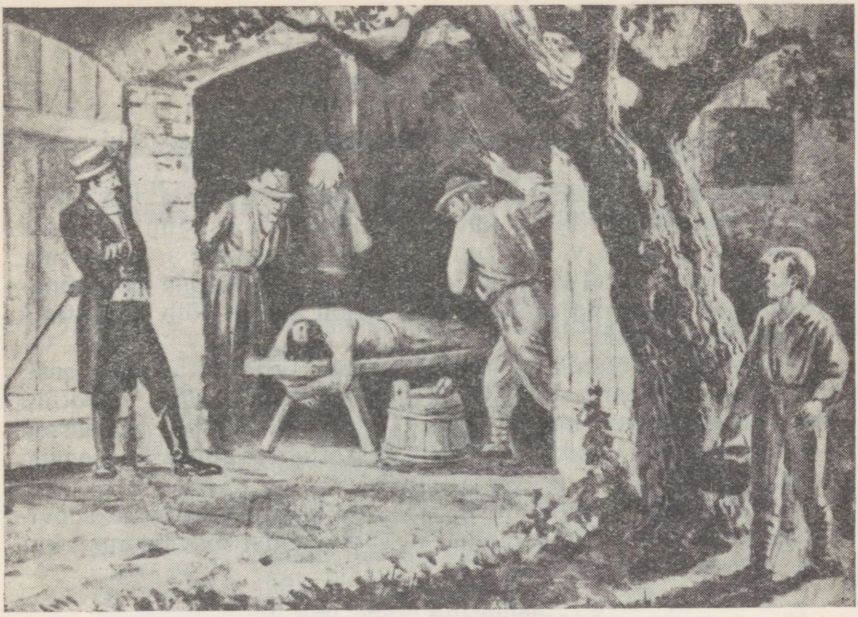

Talupoegade peksmine mõisatallis. *O. Kangilaski joonis*

poisikesed põlveluida,
naesed käerande'eida,
tüdrukud pühupesasid,
vabatnaesed varba'aida.[14]

Niisugune olukord oli iseloomulik üldiselt kõikidele mõisatele. Kui aga orjus andis mõnes mõisas kas või pisutki mahti kergemalt hingata, oskas rahvas seda hinnata, kujundades rahvalaulus pildi kahe mõisa vastandlikest olukordadest («Hea ja kurja mõisa vallad»).

Mõistes otsustavalt hukka ekspluateerimise mõisa poolt, kujutab laulik oma mõtteid sellest orjusest pääsemise kohta ereda piltlikkusega:

Näiukese noorekese,
kui me pääsem' mõisa'esta,
pääsem kurja kubja alta,
pääsem kui soe suusta,
havi hammaste vahelta,
lõvi lõugade päralta.

[14] «Hirmus Tapa mõis». H II 38, 638/9 (2) Ambla.

Susi jäi suuda ammuteme,
lõvi lõuge lõksuteme,
havi hambaid irviteme.[15]

Mõisast pääsemisel aga «ei enne tagasi vaataks, / kui saaks viie virsta peale».

Kujutades lauludes oma rasket olukorda, mida põhjustas mõisaorjus, jõuab rahvas kättemaksu-soovide esitamiseni, oma ootuste ja lootuste väljendamiseni. Seda teemat varieerib rahvalaul mitmeti. Kättemaksu kujutamisel oli oluline osa sõnamaagial — rahva uskumusel, et sõnajõu kaudu võib saavutada soovide teostumist.

Soov teha mõisnikule kahju, maksta talle kätte selle eest, et ta paneb töötama pimedaski, kajastub laulutüübis «Töötulu needmine», milles enne ja pärast päeva tehtud töö tulemused sõnutakse tondi omaks. Kättemaksutaotlus avaldub ka soovis, et mõis põleks maha («Põleta mõis!»).

Sõnamaagilise funktsiooniga laulus «Sakste sajatus» soovitakse, et ekspluateerijad tunneksid samasugust tööväsimust, kui seda tunneb talupojast ori:

Saagu, saagu, ma sajatan,
viigu, viigu, ma vihastan;
seie surgu saksa selga,
katkegu emanda kaela,
neitsi niuded nikastagu,
proua puusaluud põdegu,
härra hända äpardagu!
Minu selga terve'esta,
terve'esta, toore'esta
kui see noore härja selga
ja vana veikse selga,
tugevama tõura selga,
vägevama värsi selga![16]

Soovitakse kurnajate surma («Saagu, saagu, ma sajatan, / et need sundijad sureksid, / kepikandijad kauksid...»), nende sattumist põrgupiinadesse.

Peale sajatuslaulude väljendatakse kättemaksusoove teisteski satiirilistes lauludes. Sarkastiliselt kujutab rahvalaul härraste saatust:

Kurat koppis kuusikussa,
pagan paugatas pajussa.

---

[15] «Mõisast pääsmine». H III 5, 844 (10) Halliste.
[16] EKS 4[01], 557/8 (18) Viru-Jaagupi.

Koputasid kodarpuida,
tegid tõllarattaaida,
miska prouat põrgu viia,
isandat elutulesse,
talupoegi taevaasse.[17]

Talurahva sotsiaalne protest väljendub kogu oma teravuses ja teadlikkuses järgmises satiirilises kättemaksukujutuses:

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine,
ma paneks saksad saagima,
vanad härrad vaagima,
reilnad rehte peksama,
rouad rukkid lõikama.
Jälle ütlen teisipidi:
oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine,
ma paneks saksad sahkudes,
vanad härrad vannudes,
junkrid taha talvades,
kubjad peale kurgedes,
kiltrid kõrva kiiludes,
kubja lapsed kurenaeldes,
kiltri lapsed kiilunaeldes.[18]

Ekspluateerijate võimu hävitamine — see mõte avaldub eredalt «Teopoisi nägemuses», kus teopoisile-kündjale soovitatakse halastamatult käituda tööloomadeks muudetud kurnajatega:

Aja sina ära sõnnisarved,
sõnnisarved, härjaehted,
kukutele kurekesed,
rikutele roomakesed,
riku rangirinnustagi,
kihutele kiilukesed,
napsatele nabapulgad —
siis jääb soiku sopsimine,
siis jääb koju kopsimine,
siis pääseb valda vaevastagi,
siis pääseb pere piinastagi,
talu tule keskeelta! [19]

---

[17] «Saksad põrgusse». Valimik 1935, lk. 75. — Üldiselt on aga põrgussemineku kujutamine rohkem omane kupjateemalistele lauludele.
[18] «Kättemaks sakstele». Valimik 1948, lk. 241.
[19] Valimik 1935, lk. 74.

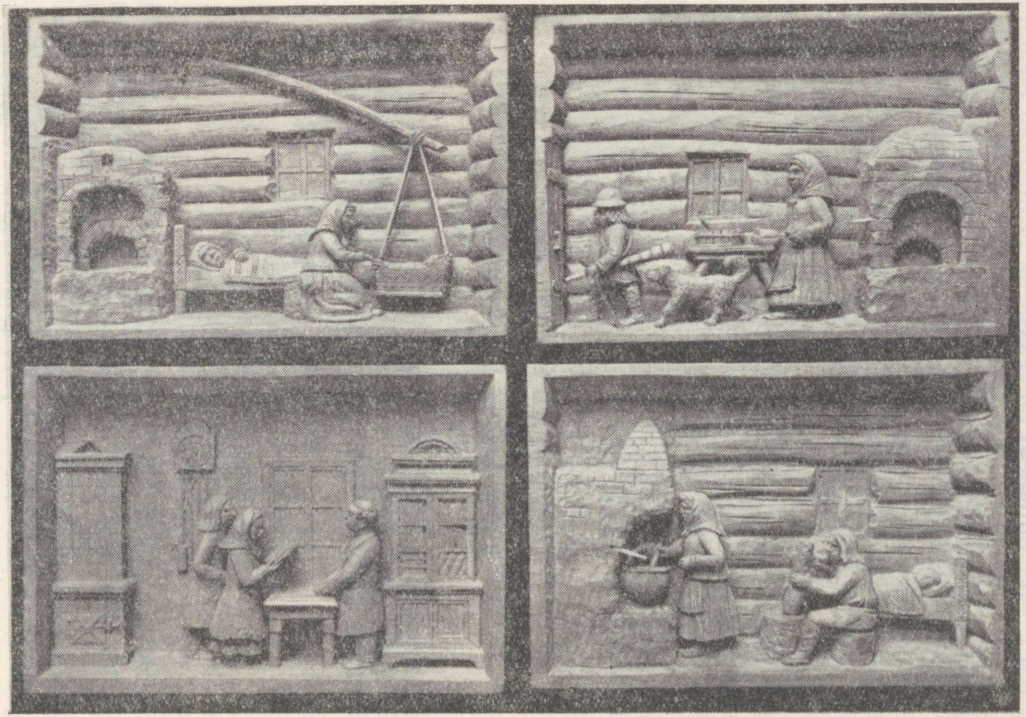

Stseenid endisest elust: 1) lapse kiigutamine, 2) karjane läheb karja, 3) pastori juures lugemas, 4) õhtused toimetused. *J. Jõgi puunikerdus*

Selles omapärase kunstilise kujundusega nägemuspildis on lõpuni välja öeldud mõte ekspluateerijate hävitamise vajadusest.

Samasuguseks ekspluateerijaks nagu seda oli mõisnik, pidas rahvas ka tema käsilasi — eestlastest kupjaid, kiltreid, aidamehi, rehepappe. Isand, kilter, kubjas — need on sageli paralleelsed mõisted ekspluateerimist paljastavates lauludes; vereimejaks või kuradiks nimetatakse tihti ühtaegu nii kubjast kui ka mõisnikku; kurnajate hävitamisest lauldes, nagu nägime, ei unustata saksa kõrval ka tema käsilasi. Olid ju mõisniku käsilased tema käskude vahetuiks väljendajateks ja täitjateks, kes rahvaga otseselt ja iga päev kokku puutusid. Selle tõttu jäi rahvale neist mulje kui piiramatu võimuga «valla vaevajatest», kelle vastu rutati abi otsima vahel koguni mõisnikult endalt («Palve sakstele»). Mõisniku aktiivne abistamine, talle orjameelne kuuletumine — kõik see muutis nad veel vihatumateks kui mõisniku enda. Mõisniku käsilastest esineb rahvalauludes kõige sagedamini kupja kuju.

Et kupja kui sundija põhiliseks ülesandeks oli töötamise jälgimine ja tööle ergutamine, kusjuures ta kasutas ohtrasti keppi, siis kerkib kubjas rahvalauludes meie ette eelkõige kui halastamatu kehalise karistuse jagaja, kellele kuulub rahva hukkamõist ja viha.

Rahvalaul ei ole kupja kujutamisel kitsi sarkasmiga:

Paeke, parre, taeke, tarre!
Joba tule tuline kurat,
veerünes verevalaja.
Tule iks tuld lüvve'en,
kibenid keeruten.
Tuli juuski juussile,
kipen palli palgile.
Kurat pantu kubijes,
varas valla vanembas! [20]

Kupja peksu julmust kajastab laul hüperboolselt:

Kui ta lõikab piki pihta,
piki pihta, servi selga,
lapiti laia õlada,
lööb nõnna, luu nähikse,
nahka kannuni kaoksi,
veri varvuni vaoksi.[21]

[20] «Verevalaja». H II 24, 288 (52) Karula.
[21] «Kubjas peksab». H III 4, 103/3 (10) Türi.

Halastamatu, karmi nuhtlejana näeme teda ka laulus «Kuri kubjas», rahva terava iroonia märklauaks on ta laulus «Kubjas — vereimeja».

Kubjast näidatakse rahvalauludes tema kõige iseloomulikumate joontega: ta mõõdab kündmiseks halba maad või liiga suuri tükke. Kalgina ja hoolimatuna kujutavad teda laulutüübid, milles orjad tuletavad meelde söögiaja saabumist, mille sundija on aga unustanud («Palve kupjale», «Lase lapsed lõunale»).

Nende laulude teisenditele on iseloomulik ka kupja meelitamise kujutamine, kui tema poole pöördutakse lõuna andmise palvega («Oh minu kulla kubjakene, / mesimagus mõisameesi...»), millele lisandub sama meelitavalt esitatud palve enam mitte peksta. Teiselt poolt järgneb aga samale palvele jõuline sajatus, mis on mõeldud ähvardusena, kui söögitundi ei anta («Saagu, saagu, ma sa'atlen, saagu su sugu surema...»).

Oma suhtumise kupjasse esitab rahvas laulus «Kupjaelu sajatus» [22]:

Kurat aga võtku kupjapõlve,
seedene selle ameti!
Ennemini oleks hundiks olnud,
katsuksin karu ametit,
kut ma kupjakeppi kannan,
teopoisil hirmu annan.
Ennemini kannan kaikahoobid,
kut ma kupjakeppi kannan.

See suhtumine avaldub ka kupja aadressil tehtud ähvardustes-needmistes: ärgu keegi kippugu sundijaks — selle palgaks on ainult «kibe surm» ja orjade needus [23]. Samuti ähvardatakse kubjast ka peksuga:

Las tuled külasse ajama, —
toast mina võtan toomingase,
haupinust pihlakase,
löön sinu, kelmi, küüru pääle,
virutan viha pärasta! [24]

Kättemaksu vihatud sundijatele kujutab rahvalaul mitmeti. Domineerivaks on siin kupja põrgusse soovimise motiiv, mida varieeritakse mitmes laulutüübis. Tigedalt parastava pilkega

[22] H II 35, 97 (57) Jaani. Laulus «seedene» — see ja teine.
[23] «Orja needmine». H II 28, 382 (19) Maarja-Magdaleena.
[24] «Ähvardus kupjale». EKS 4[0]1, 167 (261) Viru-Nigula.

kujundatakse pilte kupja piinadest («Kubjas põrgus»): ta pannakse istuma linaharjale, lauale aga pannakse toobiga joomiseks «vallalaste verd ja vaeva». Sundijast vabanenud ja nüüd siiditeki all pikutav ori ei varja oma sügavat rõõmu kupja põrgupiinade üle.[25] Kupja saatust põrgus kujutab rahvalaul talle omase lõikava pilkega:

Meie kubjast maeti,
põrgus pilli aeti.
Kus see kubja pea sai?
Pea sai põrgus pudrupütiks.
Kus see kubja kael sai?
Kael sai kuradil koorekirnuks.
Kus see kubja käed said?
Käed said kuradil köievändaks.
Kus see kubja magu sai?
Magu sai tondil torupilliks.
Kus need kubja jalad said?
Jalad said Jaagul äkkepakuks.[26]

Kuid juba maa pealgi laseb rahvalaul kupjale osaks saada ärateenitud valu: teda soovitakse enne surma tulle «viimast valu kannatama», või ahju, mille paistel teolised kuivataksid oma märgi riideid («Kubjas ahju»).

Mõisaorjuse, mõisniku ja tema käsilaste vastu suunatud laulud moodustavad ekspluateerimist paljastavate laulude kõige võitlusteravama osa.

Vaeslapse- ja sulaselaulud

Feodaalse külaühiskonna diferentseerumisprotsessi kajastab küllaltki arvukas hulk rahvalaule. Vaeslaps-ori, lesknaine, saunanaine, vabadik, sulane-teomees või lihtsalt vaeseks nimetatu — nende kujude kaudu näitavad ekspluateerimist paljastavad laulud feodaalse küla rõhutud hulki, kujutades nende mõtteid ja tundmusi, nende kaebusi ja rasket elu, nende vastuolusid pererahvaga.

Vanemaks kihistuseks on siin vaeslapselaulud. Nende laulude põhitooniks on sügav eleegilisus — kurdetakse halvakspidamise ja raske elu üle võõraste juures.

Kolm on halba ilma peale:
üks on halba orjalapsi,

[25] «Kupja parastaja». H II 15, 565 (57) Harju-Jaani.
[26] «Kupja surm». H II 71, 690 (15) Jüri.

teine halba vaenelapsi,
kolmas halba leskenaine,[27]

nii kõneleb rahvalaul feodaalse küla kõige vaesemate kihtide mahajäetusest ja üksildusest. Laulus võrreldakse neid «harjamata aida», «katukseta kambri» ja «toeta toaga». Vaeslaste (ja ka leskede) lohutamatu olukorra kujutust leiame paljudest laialt levinud lauludest («Lesknaise kaebus», «Vaeslapse kaebus» jt.). Sagedane on vaeslapse pöördumine lohutuse otsimiseks oma surnud ema poole («Ema haual»).

Vaeslapselauludes esineb südametu võõrasema-ekspluateerija, kelle õelust ja kurjust iseloomustavad kujukalt järgmised read:

Võeraseite võigas eite,
võerastoati võigas toati,
käskis mind tules magada,
sädemessa siada vüöda,
kibemessa kierda külge,
ebemessa heita hinge.[28]

Vaeslapse-orja koju saabudes peidab ta istmed, viib laualt leiva ja katlast kulbi («Võõrasema ootab koju»).

Kuid mitte ainult raske elu üle kurtmine pole vaeslapselauludele iseloomulik. Teravate kontrastidena esinevad lauludes, tekkelt kahtlemata juba hilisemates, peretütre ja vaeslapse kujud. Ühelt poolt saia ja sealiha sööv, ilumäel istuv (s. o. muretut elu elav) laisk, rumal, inetu peretütar, teiselt poolt aga muremäel putkedest toituv virk ja usin, terane ja ilus vaeslaps («Peretütar ja vaeslaps»). Nii nagu rahvajutud, ei tunne rahvalauludki head peretütart.

Sellises kontrastiasetuses ilmneb rõhutud hulkade juba küllaltki teadlikku suhtumist küla jõukatesse.

Milline oli ekspluateeritava (antud juhul orjaks nimetatu) olukord, sellest loob meeldejääva pildi laul «Orja õpetus»[29], milles ilmekalt iseloomustatakse orja lõputut tööpäeva:

Kes ta'ab, kes ta'ab, õed hellad,
kes ta'ab orjaksa asuda,
sulaseksi minna Sõlge,
käskujalaks Kadrinasse,
see tulgu minult küsima,
kuida orjaks oldanekse,

[27] «Kolm halba». EKS, Kreutzwald IV: 1, lk. 6 (3).
[28] «Võõrasema käsib tules magada». EÜS VIII 1406 (121) Kuusalu.
[29] EKS, Kreutzwald IV: 1, lk. 67/8 (3).

käskujalaks käidanekse.
Ori peab pisut magama,
vähe unda uinutama;
uksel peab une magama,
piidal peab pää siduma,
künniksel peab kükitama.
Kui see uks jo haigustelleb,
ukselinki lingustelleb,
siis on orjad hulkumassa,
vaesedlapsed vaarumassa,
ematumad heitemassa.

Laulutüübis «Orjusest ostja» kajastuvad unistused orjusest pääseda abielu kaudu. Kuid laulud kõnelevad ka sellest, et orjusest ostja on surnud, väljendades sellega orja unistuste lootusetust ja rõhutades ta olukorra väljapääsmatust.

Külakehviku viletsat elu iseloomustab laulutüüp «Vaese hobu».[30] Vaene vabadik saab oma väheste kopikate eest osta ainult niisuguse hobuse, keda nähes varesedki hakkavad

isekeskis irvitama,
vastastikku vaidlemaie:
«Ühele meist liiga palju,
aga kahel kasinaste.»

Rikka suhtes aga tarvitab rahvalaul talle iseloomulikku irooniat: kuigi rikas tappis suure härja, ei saa ta sellest kõhutäitki, vaene vabadik aga saab oma varesest süüa-juua ja veel sada naela äragi müüa («Rikas ja vaene»).

Maatute talupoegade sõltuvus peremeestest, viimaste kalk hoolimatus popsirahva vastu, keda võidi igal ajal minema kihutada, väljendub laulus «Saunanaine palub pajaaset»: [31]

Ma vaene vabatme'e naine,
sandikene saunanaine,
paluksin paja aseta,
nurun lee nurgakesta.
Leem mul leede lükatie,
pada õue paisatie,
kulpi tuhka topitie,
ennast peale peksetie.
Ma vaene vabatme'e naine
paluks põllupeenderida,

[30] H II 26, 884/5 (26) Pilistvere.
[31] EÜS V 609 (26) Türi.

kus mina külvan küümelida,
isi ümmer vaataneksi,
kuda nemad kullad kasvaneksi.

Teisendis lõpeb laul saunanaise lohutu kurtmisega, surma palumisega, millega rõhutatakse külakehvikute elu raskust.[32]

Suurema rühma moodustavad ekspluateerimist paljastavates lauludes sulaselaulud, milles keskseks kujuks on sulane. Sulaste ja peremeeste vastuolud ilmnesid söögi-, töö- ja palgaküsimustes. Halb söök, raske töö ja vilets palk — nende vastu avaldab sulane kõige teravamat protesti.

Lausa sarkastiliselt kujutab rahvalaul sulase toidu viletsust:

Perenaine, perileeri,
keetsid mulle kingaleenta,
paisatasid paelaleenta,
suka saastada soendid.
Siis panid ahju hapenema,
kerikselle kerkinema.[33]

Ainult siis, kui peremees paneb kaasa vastuvõetava leivakoti, on sulane nõus tööd tegema («Sulane palub leivakotti»). Sulase-teomehe leivakoti sisu andis aga tunnistust suurest kehvusest:

Odrakook oli kotissanna,
kaeramämm oli märsissanna.
Kaks oli silku rätikussa,
niegi pooleli mädanud,
pisut oli piima lähkerissa,
siegi vaese varsa piima,
õnnetu hobuse piima,
lesenaise lehma piima.[34]

Halva söögi ja kohtlemise suhtes ei jää sulane passiivseks. Tema protest avaldub kättemaksu-ähvardustes ja halvas töös. Kui süüa ei anta või antakse halvasti, vastab sulane hooletu tööga — lõikab vilja lohakalt, poetab ivad hiirtele, künnab halvasti või läheb töötamise asemel hoopis kõrtsi. Mida kurjem on peremees, seda parem on sulane loomadele (s. t. et sulane ei tööta) — ka selles väljendub kättemaks (laulutüübid «Halb kündja», «Sulase kättemaks», «Kaval sulane» jt.).

---

[32] Valimik 1948, lk. 193.

[33] «Sulase söök». Valimik 1948, lk. 254.

[34] «Teomehe leivakott». H II 1, 238 (349) Vaivara. — Mämm = väike linnasejahu-taignaga kaetud kakk. Varsapiim (ka hobusepiim) — veega segatud piima kohta.

Halbadele elutingimustele ja raskele tööle reageeerib teenijarahvas teenistusest lahkumisega, nagu sellest kõneleb laulutüüp «Ori lahkub». Otseselt ütleb ori-teenija peremehele, miks ta pole rahul oma olukorraga ja mis sunnib teda ära minema:

Otsi uusi orjasida,
katsu uusi karjatsida,
laena uusi leivalisi,
kes sul söömata elavad,
riideeta teevad tööda!
Ma-p või söömata elada,
riideeta teha tööda.[35]

Nendes oma lauludes on rahvas esile toonud tolleaegsele teenijarahva olukorrale omased tüüpilised jooned, kujutades ühtlasi rõhutute võitlust oma paremate elutingimuste eest. Sulase kõrval kujuneb lauludes ühtlasi pilt ka pererahvast, kes püüab sulaste ekspluateerimisel oma huvide eest kõigiti väljas olla. Seda pilti täiendavad laulud, mis paljastavad muid peremeestele iseloomulikke jooni: orjade kauplemist kevadel, millal toidupuudus oli maata rahval kõige suurem («Millal orja otsitakse»); sulaste palkamist meelituste ja lubadustega («Sulase meelitamine»); orjade teole meelitamist parema söögi tõotamisega («Perenaine meelitab orja teole»).

Ekspluateerimist paljastavad laulud, kasvanud välja oma aja ühiskondlikkudest ja ajaloolistest tingimustest, kajastavad sajanditepikkuse viimistletud kunstiloominguna rahva võitlust oma rõhujate vastu. Kesksel kohal neis lauludes on mõisnikeja nende käsilaste-vastase võitluse teema. Laulud väljendavad rahva teadlikkust talupoegade ja mõisnike huvide täielikust vastuolust, rõhutavad rahva õigust oma tööga loodud väärtustele. Ei ole juhuslik, et rahvalaul kujutab mõisat põrguna, saksa ja tema käsilasi vanakuradi endana ja et ta nende surma seob koledate põrgupiinadega. Oluline osa lauludes on pilkel, tugeval sarkasmil ja iroonial, mis on rahva põlguse, aga ka ekspluateerijatest üleoleku avalduseks.

Külaühiskonna diferentseerumist kajastavad rahvalaulud näitavad, et juba varasest feodalismiperioodist peale ei kujutanud eesti talurahvas enam mingit ühtset tervikut, vaid oli lõhestatud klassiühiskonnale omaste paratamatute vastuoludega. Kohtame neis lauludes küll sügavat eleegiat — vaeslaste, les-

[35] Valimik 1935, lk. 71.

kede, saunanaiste kaebeid —, kuid kogu lauluderühmas jääb põhiliselt kõlama rahvaluulele tervikuna iseloomulik optimism, töötavate hulkade üleoleku näitamine oma rõhujatest.

Ekspluateerimist paljastavad laulud olid õigusteta, raske orjatööga ikestatud rahvale tema võitluses rõhujate vastu väga oluliseks ideoloogiliseks võitlusrelvaks.

16. NEKRUTI- JA SÕJALAULUD

Eespool käsitlesime pikkade sajandite jooksul väljakujunenud regivärsilise rahvalaulu mitmesuguseid liike. Nende laululiikide kauaaegne püsimine on seletatav eelkõige rahva elutingimuste, valitsevate tootlike jõudude suhtelise stabiilsusega pikkade aegade kestel.

XIX sajandi esimene pool, millal toimub kapitalistlike tootmissuhete läbimurd, tähistab murranguaega ka eesti rahvaluules. Uued ühiskondlik-majanduslikud suhted toovad endaga kaasa rahvaluule järkjärgulise muutumise. Võime märkida uute laululiikide — nekruti- ja sõjalaulude tekkimist. Need laulurühmad tekkisid seoses uute ajalooliste sündmustega — pikaajalise sõjaväeteenistuse kehtestamisega ja XIX sajandil toimunud sõdadega, millest Venemaa teiste rahvaste kõrval tuli osa võtta ka eestlastel. 25-aastane sõjaväeteenistus [1] sai alguse nekrutivõtmise kohustuse kehtestamisest Paul I poolt Eesti- ja Liivimaal 1796. a. Nimetatud laululiikide juures näeme senise vana regivärsivormi lagunemist ja uue, nn. üleminekuvormi tekkimist. Oma vormiliselt küljelt moodustavad need laululiigid seega (eriti nekrutilaulud) nagu mingi vaheastme üleminekul regivärsiliselt rahvalaulult riimilisele. Sellistena pakuvad nad väärtuslikku materjali ka meie rahvaluule kujunemis- ja arenguküsimuste jälgimisel, eriti aga riimilise rahvalaulu tekkimise selgitamisel.

Nekruti- ja sõjalauludest on varasemateks nekrutilaulud, mis hakkasid kujunema seoses XVIII saj. lõpul kehtestatud nekrutikohustusega. Nekrutilauludes domineerib üldiselt veel regivärss sellele omase poeetilise kujundusega — alliteratsiooni ja assonantsi, parallelismi, lause- ja kõnekujunditega. Uus laululiik lähtus seega regivärsivormist, mis XIX saj. I poolel oli veel küllalt aktuaalne. Iseloomuliku joonena tuleb märkida, et

[1] 25-aastane väeteenistus kestis kuni 1834. a., sealt edasi vähendati kestust 20 aastale, 19. saj. II poolel 15 ja 10 aastale ja 1874. a. peale kestis väeteenistus 6—7 aastat.

nekrutilaulude kujundamisel on tihtipeale kasutatud sisult ja tundetoonilt sobivaid, tekkelt varasemaid mitmesuguseid regivärsilisi laulutüüpe («Kasvatus asjata», «Oh mina vaene põlgtud lapsi», «Ei mina sünni suurte sekka», «Kus istun — itken» jt.). Sageli on nekrutilauludega kontamineerunud pikem regivärsiline «Venna sõjalugu».[2]

Kuid nekrutilauludes, nagu öeldud, ilmneb ühtlasi vana vormi lagunemise tunnusmärke. Terves reas lauludes võime märkida, et parallelismi, alliteratsiooni ja assonantsi esineb juhuslikult ja vähesel määral. Näit.:

Läksin üle mõisa õue,
härra vaatas aknast välja,
naeratas siis minu peale:
«Vaat see mees sukkeb [3] soldatiks
ja see mees mahub madruseks.»
Läksin uue toa juure,
uue toa roobi [4] alla.
Panin mütsi simsu peale.[5]

Samuti hakkab kaduma arhailine keel. Võib leida ka mõningaid riimitaotlusi («Tuli aga kapral katsumaie, / leidis püssid p ü h k i m a t a, / kuue nupud n ü h k i m a t a»[6]; «Pikad püksid p i g i s t a v a d, / saapad jalas m u g i s t a v a d»[7]).

Uudse joonena tuleb märkida seda, et värsijalgu hakatakse moodustama ka rõhuprintsiibil.

Võib üldiselt öelda, et kaugenemine puhtast regivärsivormist ilmneb eriti nende nekrutilaulude juures, mis oma laadilt on eepilisemad, annavad edasi mitmesugust sündmustikku.

Teiselt poolt tuleb märkida, et XIX sajandil (eriti keskpaiku) hulgaliselt ilmunud enamasti anonüümsete laulikute kaudu levis rahva hulgas kirjandusliku päritoluga nekrutilaule.[8] Nendes valitsevate klasside huvides väljaantud, sageli üsna ladusalt riimitud lauludes püüti väeteenistust kujutada kõigiti ilustatuna, rõhutati eelkõige tsaariteenimist kui jumalast seatud kohustust, mida tuleb rõõmuga täita. Mõned sisult rahvale vas-

[2] H II 19, 153/6 (43) Tõstamaa; H II 2, 534/6 (689) Hanila jt. Tagasitulnud venda nimetatakse mõnikord ka «vene meheks».
[3] Sukkeb = sobib.
[4] Roop = kaar, roovialune.
[5] EKS 8° 1, 488/91 (13) Pärnu-Jaagupi.
[6] H II 1, 591/3 (771) Lüganuse.
[7] H II 2, 70/1 (103) Vigala.
[8] Laulikutest (sisaldavad nekruti- ja sõjalaule, või mõlemaid eraldi) nimetagem: Sõja-Laul naabri Meestele, 1854; Sõa sannum ja Terretaminne ehk kümme kaunist Laulo Sõa-aial, 1866; J. W. R o s e n b e r g, Nekrudi-Laulud, 1866; Harju Laulik, 1872; Pärnu Laulik, 1875 jt.

tuvõetavad laulud on, peamiselt küll ositi, muutunud rahvasuus käibivaiks.

Sõjalaulude puhul, mis oma tekkelt on nekrutilauludest hilisemad, ilmneb raamatulise laulu mõju rahva laulurepertuaarile eriti ilmekalt. Meie tuntud sõjalaulude enamik pärineb trükitud laulikutest. Rahvasuu töötas neid ümber, lühendas, muutis, kusjuures sageli segunesid ajaliselt küllaltki kauged sõjad. Nii näit. on sagedane Krimmi sõja sündmuste seostamine 1812. a. sõjaga, ja vastupidi. Sõjalaulud esinevad enamasti riimilise rahvalaulu vormis. Regivärsilisi, peamiselt küll üleminekuvorme kasutavaid sõjalaule on üksikuid — neid võib märkida 1812. aasta sõda kajastavate laulude hulgas.

Sõjalaulude puhul tuleb märkida ka vastavate venekeelsete laulude mõju. Vene laule tõlgiti, kasutati nende refrääne. Samuti levisid rahvasuus tuntud autorite loodud sõjalaulud (näit. P. Jakobsoni «Eesti soldati surm Bulgaarias»).

Võrreldes varasemate laululiikidega, on nekruti- ja sõjalaulud oma suhteliselt lühikese eksisteerimisaja tõttu kunstiliselt vähem viimistletud, vähem lihvitud, tihtipeale levinud vähestes teisendites ja tugevasti kontamineerunud.

Nekrutilaulud

Tuntumad nekrutilaulu tüübid, nagu «Elu Kadrina-kuninga ajal», «Nekruti võtmine», «Liisuvõtmine», «Nekruti lahkumine», «Kasvatus asjata — soldatiks», «Soldati põli» jt. annavad tõepäraselt edasi rahva hinnangu raskele ja vastumeelsele nekrutikohustusele. Oli ju pikaajaline väeteenistus tsaariarmees eesti talupoja raskemaid isiklikke koormusi. See lasus põhiliselt talurahva kõige kehvematel kihtidel, vabadikel, kellest 1849. a. talurahvaseadusega moodustati koguni eri kategooria [9], ja sulastel — teopoistel. Nekrutite määramine [10], mis algul kuulus iga kohaliku mõisavalitsuse, hiljem aga mõisnikest sõltuva kogukonna-kohtu kompetentsi, oli mõisniku käes üheks klassisurve avaldamise vahendiks, mille abil vabaneti ebasoovitavast ja vastakast elemendist.[11] Algul toimus nekrutite võtmine toore «püüdmisega» — s. t. mõisniku poolt omavoliliselt nekrutiks

[9] «Kui nekrutivõtmise aeg on, siis võetakse kõik koggoduse vabbadikuid kokko ja korjatakse nende seast neid välja, kes sõtta kõlbavad. Need losivad siis tõiste koggoduse inimeste eel kõigeessite issekeskis, ja kelle peäle liisk sattub, se peab koggoduse eest sõtta minema.» H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III. Tartu 1929, lk. 176.

[10] Nekruteid tuli anda vastavalt valla meeshingede arvule — algul 500 mehe kohta 3, hiljem kõikus see arv.

[11] Tihtipeale on nekruteiks saadetud talurahvarahutustest osavõtjaid.

määratud isikutele tungiti ootamatult kallale, nad võeti kinni ja anti sõjaväevõimudele edasi. Hiljem võeti nekruteid loosimise, nn. liisuvõtmise teel. Nekrutiks sattumisest püüti hoiduda põgenemisega, metsades paos olemisega. Kuue nädala jooksul õnnestunud kõrvalehoidmine päästis nekrutiks võtmisest. Et lisaks kõigele kestis väeteenistus väga pikka aega, olles selle tõttu nagu jäädavaks omastest lahkumiseks, ja et sõdurielu oli raske ja karm, siis on arusaadav, miks nekrutiks minekut kardeti ja vihati, miks sellest püüti hoiduda. Rikkamatel talupoegadel oli võimalik end nekrutikohustusest ka lahti osta. Samuti esines juhtumeid, et vaesed müüsid end nekrutiks.

Laulus «Elu Kadrina-kuninga ajal»[12] annab rahvas hinnangu nekrutikohustuse kehtestamisele Paul I poolt, kelle valitsusaega seetõttu teravalt eraldati Katariina-aegsest:

Siis oli, siis oli, vennikäne,
siis oli elu meie maalla,
kui oli Katrina kuningas.
Nüüd sai kuri Pieter-Paulus,
nüüd tuli väe vottemine,
nuorde mieste noppimine ...

Tõepäraselt kajastab laulutüüp «Nekrutivõtmine»[13] iseloomulikku olukorda nekrutivõtu ajal:

Nüid on nurgas noored mehed,
peidus pere poisikesed,
varjul vaesed lapsukesed,
et on vene võttemine,
usarite otsimine,
kranaderi katsumine,
soldatite saatemine.

Kogu küla on noortest meestest tühi. Külas aga

otsitie hoone'eida,
katsutie katukseida,
torgiti tua lagesi.

Et liisuvõtjaid valiti kehvikute hulgast, selle rõhutamine on nekrutilaulude sagedaseks motiiviks. Ilmekalt väljendub see Pärnu-Jaagupist pärinevas pikemas üleminekuvormilises laulus, mis kõneleb mõisaväljal kündvast vaesest teopoisist, kel-

[12] Vana Kannel III, lk. 336.
[13] H II 15, 661 (83) Harju-Jaani.

lele kubjas toob käsu ilmuda mõisniku juurde, kes on teopoisi mõtelnud nekrutiks anda. Ja eelkõige lähevadki liisku võtma sulased-teopoisid:

Kohtumees siis kutsus sisse:
«Tulge sisse, vaesed lapsed,
tulge topsi tõmmamaie,
oma õnne katsumaie;
jääge välja perepojad,
perepojad, pikad mehed.»
Võtsin ma siis nummer üks,
teist kord jälle nummer kaks:
olin ma vaene valmis soldat.[14]

Sellele liitub edasine sündmustiku jutustamine: linnaviimine, juuste mahaajamine ja nekrutite väljaõpetamine karmide ülemuste all.

Tõstamaalt pärinevas pikemas, samuti üleminekuvormilises laulus [15], milles on liitunud motiive mitmest nekrutilaulust ja mis kujutab nekrutielu liisuvõtmisest kuni koju tagasijõudmiseni, kõneldakse ülekäte läinud teopoisist, kes käib tihti kõrtsis, tantsib seal hommikuvalgeni. Mõisnik saadabki ta liisku võtma seetõttu, et poisist ei ole loota vanemate toitjat ja talupidajat — mõisniku orjajat. Mõisniku omavolist nekrutite määramisel kõneleb ka laul «Vastakas teopoiss antakse soldatiks» [16], mis kujutab peale väsitavat kündi söögi ootel magama jäänud teopoisi saatust, kes julgeb teda äratama tulnud sundijale jõuga vastu hakata. Ja tagajärjeks ongi nekrutiks saatmine.

Veel teisitigi varieerib rahvalaul oma esituses mõisniku vägivalda. Liisku pannakse võtma näit. noormees, kes on surmanud mõisniku koerad.[17] Rahva hukkamõistev hinnang liisuvõtmisele ja seega ka kogu nekrutiteenistusele kajastub laulus, milles hüperboolselt kujutatakse liisuvõtjate noorust — ära võetakse lapsed kätkist ja imejad ema sülest.[18] Regivärsilise laulu «Oh mina vaene põlgtud laps!» eeskujul on loodud nukralt-kibedas toonis kurtev nekrutilaul, mis kõneleb mõisavanemate ja -sundijate omavolist, kes saadavad oma vihaaluseid nekruteiks.[19] Sama laulutüübi variantides lisanduvad vahel veel nekrutiks

[14] EKS 8⁰ 1, 488/91 (13) Pärnu-Jaagupi.
[15] EKS 8⁰ 1, 380 (6) Tõstamaa.
[16] ERA II 17, 833/7 Vigala.
[17] EÜS VI 961 Jõhvi.
[18] EKS 4⁰ 4, 640 (15) Vändra.
[19] EÜS X 219 (5) Suure-Jaani; EÜS V 1109 (112); ERA II 29, 339 Äksi.

saatjatena koguni isa ja ema.[20] Nendes lauludes kõlab nekrutiks mineja masendava üksijäetuse tunne.

Nagu eespool juba märgitud, püüti trükitud lauluväljaannetes kujutada nekrutiteenistust austava kohustusena keisri ja isamaa ees. Selletaolised laulud ei levinud muidugi rahva hulgas. Nendest läks rahvasuus käibele ainult teatavaid, sisult vastuvõetavaid osi. Nii on trükialgupäraga nekrutilaulust «Enne ja nüüd»[21] muutunud levinuks selle laulu algus, milles võrreldakse varasemat nekrutipüüdmist hilisema olukorraga, millal «liisu all kõik meestesugu». («Muiste polnud liisu võtmist, / ega meestel õnne katsmist; / halva meeste poegi püüti / salamahti, kust neid leiti . . .» /.) Sellele järgnenud nekrutiteenistuse ja keisri ülistust me aga rahvalikes variantides ei kohta.

Ka J. Weitzenbergi «Vana opmani nutulaul» on olnud eeskujuks teravasisulistele, nekrutivõtuga kaasnenud ebaõiglust paljastavatele lauludele. («Kui tuli nikruti võtmineh, / suur oli raha saamineh. / Siis rikkad läksid rahagah / ja vaene oma nahagah . . .»/.)[22]

Sügava emotsionaalsusega kujutab laulutüüp «Nekruti lahkumine» nekruti kodunt äraminekut. Valdava tundena kõlab siin lahkumiskurbus, mida antakse edasi loetelu ja hüperbooli kaudu:

Siis hakkas hale tulema,
vesi silmist veeremaie;
veeres silmist palgeesse,
palgest vöö vahele,
vöö aga vahelt varbuesse —
siis said kõik jõed jooksemaie,
hallikad arunemaie.[23]

Sama laulutüübi teisendites varieerub lahkumise teema: teised peavad pulmi või varrusid, nekruti tee aga läheb linna poole, maha jäävad nutvad neiud[24]; lahkumiskurbuse suurus väljendub elutute esemete ja loomade kaasakurtmises inimestele[25]; lahkuv nekrut, keda ei saadagi omaksed, mõtiskleb raskest kroonupõlvest[26]. Kuid üksikutes variantides väljendub ka

[20] ERA II 27, 248 (2) Nissi.
[21] J. W. Rosenberg, Nekrudi-Laulud. Tallinn 1866, lk. 3—6.
[22] RKM II 12, 34/5 (31) Tartu. Rõugest pärinevas laulus on kasutatud eeskujuks teist salmi «Vana opmani nutulaulust»: «Kui mõisan kohut mõisteti, /sõs nagu tsiku tapõti./ Kui kätte tulli liisu aeg,/ sõs suur mul' saisõ lõikus iin./ Sõs rikka massi rahaga,/ kuid vaesõ pidit marssima . . .» RMK II 12, 521 (1) Rõuge.
[23] EÜS V 928 (197) Simuna.
[24] EÜS VII 1832 (9) Väike-Maarja.
[25] EKS 4⁰ 2, 338/9 (47) Audru.
[26] H II 2, 359/60 (485) Karuse.

sõdurivaprus, tahe minna «Türgiga sõdima, Prantsusega prassimaie».[27]

Nekruti lahkumisest kõnelevatele lauludele on seega tüüpiline sügava kurbuse ja haleduse väljendamine. Sellele vastupidi aga — rõõmsat lahkumismeeleolu, sõduriks ihkamist, soovi vahetada viisud ja must kuub sõjamehemundri vastu — leidub peamiselt lõppriimilistes trükitud algupäraga lauludes, millest mõned on läinud muudetuina, tavaliselt lühendatuina ja ka teiste nekrutilauludega liidetuina rahva hulka.[28]

Sügavast antipaatiast nekrutiteenistuse vastu kõneleb ka rohkete variantidega laul «Kasvatus asjata — soldatiks», milles samuti on ära kasutatud vastav varasem regivärsiline laul «Kasvatus asjata». Nekrutiks mineku raskus ja valu väljendub selles laulutüübis valusates etteheidetes emale, et see kasvatas üles poja, kellest peab nekrut saama:

Emakene, memmekene,
oleks sa uneski näinud,
tulnud meelde tukkudes,
— — — — — — — —
et mut sunniti sõale,
et mut värvati väele,
panti palju kandema:
võenud viia sa veele,
oleks uputand oeale,
kanda kaeo kalda'asse! [29]

Nagu teiste, nii ka selle laulutüübi variantides on rohkesti kontamineerumisi nekruti- ja sõjalauludega kui ka teiste vastavameeleoluliste regivärsiliste lauludega («Tütre tänu emale», «Ikka peab ori ojuma» jt.).

Osa nekrutilaule käsitleb sõdurielu raskust (laulutüüp «Soldati põli»). Väeteenistuses on kõik vastumeelne ja raske — eelkõige muidugi relvade kandmine ja puhastamine:

Tina oli tihke, [raud] oli raske,
vask oli vali aljastada:
ei see käinud kätta mööda,
ega see joosnud jalga mööda;
see käis hella hinge peale,
voagis vaeste käte peale . . . [30]

---

[27] EÜS V 792 (37) Simuna.

[28] Ühe osana pikemast trükitud «Neekruti laulust», ilmunud 1854, autoriks J. Petenberg, on rahvasuhu läinud «Viskame viisud, kas neist kahju». EÜS VIII 1384 (89) Kuusalu; ERA II 83, 43 (7) Kullamaa.

[29] ÕES, EK 226, 4 (3) Liibavi.

[30] EÜS X 1865 (29) Harju-Jaani.

Seda vastumeelsust süvendas tsaariarmee ülemuste toorus ja ihunuhtluse jagamine sõdurite väljaõppel:

Ülem aga üidis ühel pool,
kabrand karjus kahel pool:
«Kuda sina, koer, siis marsid küll,
jalad sina kõrgesti tõsta!
Undervitsad tulevad siia,
saad sina kepid selja peale!»
Kis ei mõistnud marssida
ja jalgu kõrgest tõstada.[31]

Ja kibeda irooniaga kõneleb rahvalaul soldatipõlve raskusest:

Oi kui puhas roonu leib,
oi kui pikad pinnad sees!
Oi kui allas roonu mõõk,
oi kui ihub inge peale,
oi kui katsub kaela peale! [32]

Pole siis imestada, et põgenemised ja põgenemiskatsed olid väga sagedasteks näheteks. «Nekruti põgenemine» [33] annab edasi julge nekruti kindlat ja lootusrikast veendumust igal juhul koju tagasi tulla:

Ärge nutke, nurme neiud,
kurvastage, kulla pruudid:
ei mina karda linna liisku,
linna liisku, moisa muetu —
äräp mina tulen herra iestä,
äräp tohtri tuasta —
herrad jääväd ohkimaie,
tohtrid torisemaie.

Sõjalaulud

Teenides sõduritena tsaari-Vene sõjaväes, tuli eesti talupoegadel koos Venemaa teiste rahvastega osa võtta ka XIX saj. toimunud sõdadest. Rahvamälestustes on nende sõdade kohta säilinud mõningaid laule — eelkõige 1812. aasta Isamaasõjast, Krimmi ja Türgi sõdadest.

[31] H II 2, 626/7 Hanila.
[32] H II 2, 603 (755) Hanila.
[33] Vana Kannel III, lk. 337.

Neis lauludes, millest enamik on levinud trükitud allikate kaudu, ei käsitleta laiahaardelisi sõjasündmusi ega paista neis silma ka faktiline ja ajalooline täpsus. Sõdadevahelised ajalised kaugused on tihtipeale ähmastunud, ühe sõja sündmused segunevad teise omadega, ajalooliste isikute nimed on mõnikord muudetud tundmatuseni. Kuid üksikutes konkreetsetes pildikestes esineb sageli rahva õiget ja tabavat hinnangut ajaloolistele olukordadele ja isikutele.

Selles suhtes paistavad silma laulud 1812. a. Isamaasõjast, millal eesti talupoegade hulgast võetud sõdurid võitlesid õlg õla kõrval vene sõduritega Napoleoni röövarmee vastu. Laludest ilmneb selle võitluse õigsuse tunnetamist. Nagu üldine üleskutse kõikidele tugevatele ja tervetele meestele asuda «Punaparti pillutama, / Rantsuselle rauda viimä» kõlab rahvalaulus «Raamat Rantsuse sõjasta» [34].

Keskne koht kuulub Napoleoni kujutamisele, keda naeruvääristatakse kui kõrki sissetungijat, kelle maailmavallutusplaanid naerdakse välja. Laulus «Kas teie, vennad, mäletate endist Prantsussõja aega» [35] on vene rahva kartmatus ja vaprus vastandatud Napoleoni palgaarmee sõdurite argusele ja ostetavusele:

— — — — — — — —

Kolmi vene talupoega
isekeskis nõu pidasid.
Läksid teda teretama:
üks temal andis armukätt,
teine kerkis kena mütsi,
kolmas väänas raudakangi
Prantsus-keisri kõrva äärde.

— — — — — — — —

Siis kõik vägi ehmatas:
«Otsas on nüüd meie ülem,
otsas meie leivavanem!
Kust veel süüa-juua saame
ja veel rahapalka ka?!»

Uhkustavat, kuid asjatult venelaste allaandmist ootavat Napoleoni kujutab laul «Üks hirmus sõda Venemaal». [36] Sama laul on olnud populaarsena lauldav eesti sõdurite hulgas ka Suure Isamaasõja ajal.[37]

---

[34] Vana Kannel II, lk. 317.
[35] Näide antud kirjakeeles. Vrd. RKM II 27, 543/5 ja 695/6 Kihnu (1948).
[36] EÜS V 1439 (18) Helme.
[37] RKM II 37, 556/7 (2) Kilingi-Nõmme.

Iseloomulikku erinevate sõdade sündmuste segunemist näeme laulus «Prantsus, kui ta Moskva tuli» [38], mis kujutab kergest võidust unistava Napoleoni mõtteid Venemaale tulekul. Selles laulus on liitunud 1812. a. Isamaasõja ja Krimmi sõja sündmused. Viimaste kujutus pärineb trükialgupäraga laulust «Küll see on üks hirmus lugu» [39], mis kõneleb Krimmi sõjast seoses Eesti alal toimunud sündmustega.

Trükitud lauludest on rahva hulgas levinud veel teisigi, näit. «Üks Venemaa husaar», mida rahvapärastes teisendites on lühendatud ja muudetud.[40] Vene keelest tõlgitud lauludest on muutunud tuntuks «Küll möllab, mässab tuli Moskvas».[41]

K r i m m i s õ d a kajastavatest lauludest on nimetada ainult paari trükitud laulikutest rahva hulka läinud laulu. Selle sõja tegevus puudutas mõnel määral ka Eesti ala. Siinsed sündmused ongi aluseks olnud juba eespool nimetatud Krimmi sõja lauludele ja laialt levinud laulule «Kuulge, vennad, kuulge, kaimud» [42]. See on hoogne, ladusa paarisriimiga ja rahvalik-ilmekate kõnekujunditega laul, mis kutsub üles vastu astuma vaenlasele — «põrgust tõusnud kurjadele vaimudele»:

Tulge kokku, külamehed,
valla virgad noored mehed!
Võtke vemblad, võtke kerved,
kellel käed ja jalad terved.
— — — — — — — —
Ropsige neid rootsi viisi,
vemmeldage vene viisi,
taguge neid tatra viisi,
põrutage põrgu viisi!

Neid hoogsaid värsse on liidetud ka 1812. a. sõja sündmusi kajastavate lauludega.

T ü r g i s õ d a d e s t kõnelevatele lauludele on eelkõige iseloomulik humoorikas toon, millega esitatakse vapra eesti sõduri mitmesuguseid imelikke juhtumisi kaugel Türgimaal. Veel praegugi tuntakse rahvasuus laulu, milles pooleldi eesti-, pooleldi venekeelses tekstis antakse humoristlik pildike sellest, kuidas vahva eesti sõdur näitas silmapaistvat vaprust türklastega sõdides:

---

[38] ERA II 7, 710/11 Helme.

[39] Ilmunud anonüümses laulikus «Sõja-Laul naabri Meestele». Tallinn 1854.

[40] EÜS V 10/12 (4) Otepää; EÜS V 1573 (63) Helme.

[41] ERA II 74, 485/6 (7) Tartu-Maarja.

[42] Ilmunud anonüümses 4-leheküljelises laulubrošüüris «Laul Eestimaa-meestele». Tallinn 1854. Tõenäoliselt on nii selle kui ka laulu «Küll see on üks hirmus lugu» autoriks tallinlane J. Petenberg.

Dvatsat let služilsa mina,
olin soldat rjädavoi,
lasksin püssist välja tina
türgil silmi oi-oi-oi! [43]

Edasi lauldakse, kuidas türklane vene sõdurite eest juba kaugelt plehku paneb, kuidas Plevna linnas türklastega sõditi jne.

Sama laul esineb rahvasuus ka vene lauludest tuntud refräänidega — «ailjuli, ljuli lusti . . .» või «ai viskari, viskari viinuski, ai majuski maja!».

Teistest Türgi sõja lauludest nimetagem veel trükialgupäraga laule «Oh kroonu, sinu teenistus / on rahva rahu kinnitus» (rahvapärastes teisendites tuntud ka algusega «Oh kroonu, sinu teenistus on noorte meeste kurvastus» või «Oh kroonu, sinu teenistus on meie elu rikkunud») ja «Oh Kars, oh Kars!» Laul «Kui tuli Türk Rumeenia» [44] paistab silma oma realistlike olustikupildikestega. Näiteks:

Bulgaaria, see lage maa,
ei võsa oksa leidnud ma.
Sääl talupojad kütavad
ja õlgi ahju topivad.
Ka meie katel õlgist keeb
ja õhtuks sooja supi teeb . . .

Kunstiliselt on aga enamik Türgi sõja laule nõrgad, sisult sageli poolikud ja segased.

Nekruti- ja sõjalaulud haaravad üht osa eesti talupoja elust XIX sajandil, olles ilmekateks näideteks sellest, kuivõrd operatiivselt reageeris rahvalaul kõigile rahva elu olulistele muutustele ja sündmustele. Nendest lauludest moodustavad kunstiliselt silmapaistvama rühma nekrutilaulud, mis kajastavad ajaloolise tõepärasusega neid olukordi, millesse eesti talupoeg sattus nekrutikohustuse kehtestamisega XVIII saj. lõpust alates.[45] Eredalt kerkib nekrutilauludes esile terav sotsiaalne moment — nekrutiks määramisel ilmnenud mõisniku omavoli ja vägivalla paljastamine. Oma hinnangu annab rahvas neis lauludes kogu tsaari-aegse sõduripõlve raskusele. Nekrutilaulud on ühtlasi, nagu nägime, omapäraseks vaheastmeks eesti regivärsiliste ja riimiliste rahvalaulude vahel.

[43] KKI 17, 419 (53) Vastseliina.
[44] ERA II 17, 75/8 (38) Pärnu-Jaagupi.
[45] Nekruti-itkude kohta vt. lk. 247.

Kui nekrutilaulud üldiselt on oma algupäralt rahva hulgas tekkinud laulud, siis sõjalaulude enamik on tagasiviidav trükitud lauludele. Rahvale sisult vastuvõetavad trükialgupäraga laulud läksid lühendatuina, ümbertöötatuina, muudetuina käibele võrdselt rahvalauludega, soodustades ühtlasi lõppriimi tungimist rahva enda poolt loodavatesse lauludesse. Sõjalaulud oma enamikus ongi riimilised. Väärtuslikuma ja rahvapärasema osa sõjalauludest moodustavad 1812. a. Isamaasõda kajastavad laulud.

Ajaloolist ainestikku käsitlevate lauludena on eriti nekrutilauludel meie rahva suulis-poeetilises loomingus kindel koht.

17. RIIMILISED RAHVALAULUD

Sissejuhatus

XIX sajandil jõudis lõpule osalt juba varem alanud oluline pööre eesti rahvalaulude arengus. Muutusid rahvalaulude stiil, vorm ja laad. Muutus oli niivord kardinaalne, et oleme õigustatud kõnelema murrangust rahvalaulus. Regivärsilise rahvalaulu kõrval tekkis riimiline rahvalaul, mis muutus mõne aastakümne jooksul valdavaks.

Riimilise rahvalaulu põhitunnused on järgmised: 1) riimiline rahvalaul koosneb stroofidest ehk salmidest, mitte paralleelvärsside rühmadest; 2) riimilise rahvalaulu ehitusvõtteks on lõppriim, mitte assonants, alliteratsioon ja parallelism, mis — eriti kaks esimest — võivad küll esineda ka riimilises rahvalaulus, kuid juhuslikult ja sekundaarselt; 3) riimiline rahvalaul kasutab mitmekesist värsimõõtu, mitte alati ainult neljajalgset trohheust, nagu regivärss (eelistatud on siiski 3—4-jalgne trohheiline või jambiline värss).

Lisaks neile põhitunnustele on riimilisel rahvalaulul veel rida teisejärgulisi tunnuseid. Nii on riimilise rahvalaulu keeles vähe arhaisme, keel on murdeline, kuid ligineb aja jooksul üha enam ühiskeelele. Riimilise rahvalaulu viisid on arenenumad, keerukamad ja meloodilisemad regivärsilise rahvalaulu retsitatiivseist viisidest. Hoopis erinev on ka riimilises rahvalaulus avalduv elu- ja maailmatunnetus regivärsi otsekui sordiini all olevast elukäsitusest.

Riimilise rahvalaulu kogumine ja uurimine on seisnud regivärsiga võrreldes tagaplaanil. Folkloristide peamine huviring oli keskendunud regivärsilise rahvalaulu ja rahva usundi ning kommete ümber. Riimiline rahvalaul selle kõrval on jäänud vaeslapse ossa.

Esimene teade riimilisest rahvalaulust pärineb XVII sajandi lõpust. Nimelt viibis 1673. a. Lõuna-Eestis hollandlane J. A. Brand. Tema posthuumses reisikirjas ilmus katkend riimi-

lisest, sisult õige ülemeelikust laulust.[1] Vormiliselt on see pigem üleminekuaste regivärsilt riimilisele laulule kui puhas riimiline laul.

Juba ohtrasti üleminekuvorme ja ka puhtaid riimilisi laule ilmus XIX sajandi esimesel poolel mitmesugustes väljaannetes. Neist tähtsam on J. H. Rosenplänteri ajakiri, mis 20 aasta jooksul (1813—1832) esitas õige palju materjali. Rosenplänter ei kogunud teadlikult rahvaluulet selle enese väärtuse pärast, kõnelemata riimilisest laulust, vaid esitas juhuslikku materjali eeskätt keelenäidetena.

Laulukogujana tuleb nimetada soomlast O. A. F. Mustoneni, kes 1877. a. käis Eesti saartel rahvalaule kogumas. Tema kogu «Vihukene Eesti rahva laulusid» ilmus trükist 1893. aastal ning sisaldab enamikus «uuema aja laulusid», nagu ta ise nimetab.

Vahepeal Eesti Kirjameeste Seltsi raamides alguse saanud ning hiljem ainult J. Hurda juhtimisel teostuv intensiivne kogumistöö keskendus regivärsi ümber. Hurt isegi korduvalt otse keelab kogumast «uuema aja luuletusi», s. o. riimilisi rahvalaule[2]. Tänu kogumistöö massilisusele on Hurda kogusse siiski riimilisi rahvalaule sattunud. Rohkem riimilisi rahvalaule on M. J. Eiseni rahvaluulekogus. Kuna Eisen oma küsitlustes suunas pearõhu muinasjuttude kogumisele, ei jälginud ta eriti laulude kogumist, vaid võttis vastu igasuguse laulusaadetise, ka riimilise laulu. Peab märkima, et kuigi Eisen eriti ei juhtinud tähelepanu riimilise laulu kogumisele, ei võidelnud ta ka selle kogumise vastu nagu J. Hurt.

XIX sajandi lõpul asus «Oleviku» toimetaja A. Grenzstein korrespondentide abil koguma igasugust mõisnike- ja pastoritevastast materjali. Saadetud teated ja materjalid koondas ta oma «Kirjakogusse», mis sisaldab ohtrasti ka mõisnikevastast riimilist rahvalaulu.

Murrang suhtumises riimilisse rahvalaulusse saabus alles XX sajandil. Uue sajandi esimestel aastatel organiseeris O. Kallas Tartu üliõpilaste ja Peterburi konservatooriumis õppijate abil laiahaardelise laulude ja eriti nende viiside kogumise. Ta rõhutas ka esimesena uute riimiliste laulude ning nende viiside kogumise tähtsust. Riimilist laulu koguti ka kodanlikus Eestis Eesti Rahvaluule Arhiivi poolt. Kodanlik folkloristika piiras riimilise rahvalaulu kogumist siiski peamiselt minevikulise materjaliga. Sellest tingitud lünki on asutud täitma kaasajal.

---

[1] J. A. Brand, En Nauwkeurige Reis-Beschryving van Mark-Brandenburg, Pruissen, Courland, Litthauwen, Lyfland, Plescovien, Crootnaugardien, Tweerien en Moscovien. Utrecht 1703, lk. 220.

[2] «Olevik», 13. dets. 1893, 93. aruanne.

Ka riimilise laulu uurimine on olnud siiani enam kui tagasihoidlik. Esimest korda iseloomustab riimilist rahvalaulu Fr. Tuglas.[3] Võrreldes riimilist ja regivärsilist rahvalaulu, teeb Tuglas esimese kohta rea õigeid ja väärtuslikke tähelepanekuid. Tuglase essee on olnud aluseks hilisematele uurijatele. Kodanlikus Eestis valminud riimilise rahvalaulu uurimused (neid on neli) ei saavuta täit teaduslikku väärtust oma meetodi tõttu. Geograafilis-ajaloolise meetodi dogmaatiline jälgimine teeb need uurimused kasutatavaks peamiselt materjalikogudena. Uurimuste kõrval on ilmunud ka üksikuid üldisi iseloomustusi riimilise laulu kohta, mis toetuvad peamiselt Tuglasele.[4]

Sõjajärgsel perioodil on ilmunud pikem riimilise rahvalaulu iseloomustus E. Laugaste teoses «Eesti rahvaluule».[5]

Riimilise rahvalaulu tekkimise põhjuseks oli murrang rahva ühiskondlik-majanduslikus elus. Seoses feodalismi kriisiga ning kapitalismi elementide tungimisega külaellu suurenes talurahva ekspluateerimine mõisnike poolt. Suurenev surve kutsus esile ka talurahva ägeneva protesti. Haridustaseme tõus ning kokkupuuted naaberrahvastega (voorid ja küüdid, sõjavägede läbimarssimine, nekrutiteenistus jne.) avardasid talurahva silmaringi. Talurahvas muutus aktiivsemaks, suurenes näiteks rahutuste ja ülestõusude arv. Koos kapitalistlike suhete kasvamisega, millele kaasnes talurahva lõhestumine, klassivahekordade ja -suhete muutumine, tekkis ja arenes uus elutunnetus. Talurahva uued, aktiivsed seisukohavõtud ja hinnangud, uus elutunnetus ei sobinud regivärsi kivinenud vormiga. Uus sisu otsis uut vormi ja leidis selle riimilises laulus.

Lõppriim tungis rahvalaulu eeskätt kahest allikast. Selleks olid esiteks kirjandus (juhuluule, kirikulaul jne.) ning naaberrahvaste rahvalaul ja teiseks vanasõnad ja kõnekäänud, kus riimi esines vähemalt XVII sajandist alates. Vanasõnade ja kõnekäändude kõrval võib märkida ka regivärsilist rahvalaulu, milles samuti sporaadiliselt esines riimi meenutavat või riimile liginevat häälikute koos- või samakõla. Esijoones olid sellisteks sõnakordused värsi lõpul ning paradigmaatiline riim (s. o. riim, mis saadakse morfoloogiliste lõppude samasusest). Oluline on ikkagi kirjanduse eeskuju ja mõju, mille all uuem riimiline rahvalaul peamiselt võrsus. Varasema ilmliku luule, nagu Arveliuse salmikud, H. Wahli «Monned laulud» (1806), R. J. Winkleri sõjalaulud (1807), J. H. Rosenplänteri «Lillikes-

[3] Fr. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Lehekülgi eesti salmi ja proosa ajaloost. Kriitika I. Tartu 1921.

[4] Näiteks O. Looritsa Estnische Volksdichtung und Mythologie. Tartu 1932, lk. 86—89.

[5] E. Laugaste, Eesti kirjanduse ajalugu I, Eesti rahvaluule. Tartu 1946, lk. 37—43.

sed» (1814), O. W. Masingu luuletused, eriti P. Mannteuffeli laulud teosest «Aiawite peergo walgussel» (1838) ja teiste rahvale mõju avaldanud kirjanduslike teoste kõrval tuleb ühe riimilise rahvalaulu eeskujuna nimetada saksa laule, mis mõnedes mõisates asutatud pärisorjadest koori ja orkestri vahendusel hakkasid levima juba XVIII sajandil.

Riimiline rahvalaul ei tekkinud järsult tervikuna, vaid pikkamööda, ülemineku teel regivärsilt riimilisele rahvalaulule. Regivärsilise rahvalaulu asendumine riimilise rahvalauluga tähistab rahvalaulu liginemist kirjandusele. On kirja pandud hulgaliselt regivärsi ja riimilise laulu vahepealseid astmeid, mis sisaldavad mõlema laululiigi tunnuseid.[6] Näiteks:

Saksad sõitvad saaniga,
mina vaene kelguga.
Sakstel täkud saani ees,
minul koerad kelgu ees.
Igas kõrtsis käisin sees,
ikka olin sakstest ees.[7]

Siin esineb riimi (sees : ees), kuid selle kõrval on püsinud ka alliteratsioon ja assonants. Esinevaid värsipaarikuid ei saa veel nimetada stroofideks, kuid nad ei ole ka enam ainult paralleelvärsid. Siin on tegemist uue elemendiga, stroofi algega. Selliseid üleminekuvormilisi laule on ohtrasti.

Riimilise rahvalaulu tekkimisaeg on mõnevõrra lahtine. Pole kahtlust, et üksikuid riimilisi rahvalaule tekkis juba enne XIX sajandit. Nii on riimilise laulu tunnustega «Jänese õhkamine» tuntud juba XVIII sajandil või isegi XVII sajandi lõpul.[8] Enne XIX sajandit tekkis riimilisi rahvalaule siiski vähe. Regivärsiline rahvalaul domineeris veel sajandi esimesel poolelgi. Nii on oluliselt XIX sajandil tekkinud nekrutilaulud ja ka mitmed sulaselaulud veel regivärsilised. XIX sajandi esimesel poolel hakkab aga regivärsi kõrval tekkima ohtrasti üleminekuvorme regivärsilt riimilisele rahvalaulule.[9] Üleminekuvormid esinevad väga mitmesuguses staadiumis regivärsi ja riimilise laulu vahel. Näiteks isegi selline laul nagu «Oleks minu olemine, teiseks minu tegemine...» jne. pole värsianalüüsi tõendusel enam puhas regivärss, vaid esimene samm vanast vormist loobumisel. Sajandi keskel toimub otsustav murrang. Riimiline rahvalaul hakkab kiiresti arenema, surudes

[6] Hulgaliselt vahepealseid vorme esineb O: A. F. Mustoneni kogus «Vihukene Eesti rahva laulusid», Helsinki 1893.

[7] Valimik 1948, lk. 247.

[8] Vt. H. Tampere, Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. Vanavara vallast. Tartu 1932, lk. 113.

[9] Näiteks vabadikulaul «Saunamees Ants», karjaselaul «Karja Tõnu» jne.

regivärsilise rahvalaulu tagaplaanile.[10] Sajandi teisel poolel peatub regivärsi areng. Uusi regivärsilisi rahvalaule enam ei teki (välja arvatud mõned perifeersed alad, nagu Setu, Kihnu jne.).

Regivärsiline rahvalaul taandub riimilise laulu ees järkjärgult, liikide kaupa. Näib, et kõigepealt hakkasid taanduma ekspluateerimist paljastavad laulud ja töölaulud. Kõige kauem püsisid elujõulisena mõned tavandilaulu liigid, eeskätt pulmalaulud, kadri- ja mardilaulud ning osalt kiigelaulud.[11] Regivärsilise rahvalaulu kadumine olenes ka kohaliku laulutraditsiooni püsivusest. Mõnel alal — kus laulutraditsioon oli vana ja jõuline — püsis regivärss veel kaua elavana. Teisel alal taandus ta kiiresti. Kogutud andmete põhjal võib siiski järeldada, et alates sajandi teisest poolest jäi regivärsi tundmine ja säilitamine põhiliselt vanade inimeste hooleks, kuna noored hakkavad laulma «kõiksugu raamatu laulusid».[12] Regivärsiline rahvalaul jääb sajandi teisel poolel püsima eeskätt naiste laulurepertuaaris. Eepilisem, aktiivsem riimiline rahvalaul on valdavalt meestelaul. Riimiliste rahvalaulude populaarsust ja suhteliselt kiiret tekkimist ning levikut edendasid suurel määral nende viisid, mis olid arenenumad ja seetõttu meeldivamad kui regivärsilise rahvalaulu retsitatiivsed, kõnemeloodiale ligidased viisid.

Seniste uurimuste põhjal võib järeldada, et riimiline rahvalaul hakkas tekkima kõige varem kahel alal, nimelt Saaremaal (ja üldse saartel, ka Hiius ja Muhus) ja Kagu-Eestis, Kanepis ja selle naaberkihelkondades.

Riimilise rahvalaulu alaliigina tekib XIX sajandil ka nelikvärss (vormilt ja laadilt ligidane vene tšastuškale), mis temaatikalt on väga avar. Oluline osa nelikvärssidest kritiseerib teravasti kehtivaid palgaolusid ja eriti taluteenijate viletsat toitmist, näiteks:

Silk, silk — teravnina,
igas kohas sinu nina:
teumehe karpis, vaimu karpis,
kodu laual soolvee karpis.[13]

või

Oi-oi, oi-oi orjus raske,
päevapalk on pisike.
Kopik kolme päeva kohta,
suutäis leiba nädalas![14]

---

[10] Vrd. H. Neus, Ehstnische Volkslieder I. Reval 1850, Eessõna.
[11] Vrd. O. Kallas, Kraasna maarahvas. Helsingis 1903, lk. 103.
[12] EÜS VI 189; EÜS VI 190, jm.
[13] H II 65, 742 (15).
[14] ERA II 19, 619 (6) Juuru.

Tekkeliselt jaguneb riimiline rahvalaul kahte ossa, raamatuliseks ja puhtrahvapäraseks lauluks. Esimene osa on tagasiviidav mitmesugustele trükitud või käsikirjalistele allikatele, eeskätt XIX sajandil ohtralt ilmunud laulikutele (sageli anonüümsetele). Need trükis ilmunud laulud levisid rahva seas, neid varieeriti, töötati ümber, arendati edasi — võrdselt rahvalauludega. Teine osa on tekkinud rahva seas ning levinud oluliselt ilma trükisõna vahenduseta (või siis sekundaarselt ka trükis).

Esimesse liiki kuuluvad laulud, nagu «Kuulge, vennad, kuulge, kaimud», «Saks pakkus rikkust minule», «Näe, kui surm siin pilli puhub», «Teomehe elulugu», «Rehepapp, sa kaval mees», «Kuule kilter Hansu Jaan» jne. Rahva seas on levinud ka otse teadaolevate autorite laule. Nii on laialt tuttavad P. Mannteuffeli raamatus «Aiawite peergo walgussel» a. 1838 ilmunud laulud (eriti «Talgu laul»). Kirjanduslike luuleteoste levik ning edasiarendamine rahva seas ähmastas tunduvalt riimilise rahvalaulu piire. Sageli ei teinud rahvas ise vahet riimilise rahvalaulu ja kirjandusliku algupäraga laulu vahel, vaid käsitas mõlemaid samaväärsena. See käsitus avaldub ka terminites. Riimilise laulu üldiseks nimetuseks rahva seas oli lihtsalt «laul».

Temaatikalt jaguneb riimiline rahvalaul samuti kahte suurde rühma (need omakorda mitmesse alarühma): ühelt poolt mitmesugused olustikulised laulud, mis kajastavad XIX sajandi eesti talurahva elu-olu; teiselt poolt n. ö. eksootilise sisuga laulud kaugetest maadest, röövlitest, kuningapoegadest jne.[15]

Esimeses rühmas domineerib realism, selge ja kaine pilk, aine satiiriline või humoristlik käsitlus. Teise liiki kuuluvad laulud on fantastilis-romantilist laadi, sageli sentimentaalsed või ilutsevad (neid kasutati tavaliselt ringmängu- või tantsulauludena). Mõlema liigi vahemail asuvad laulud, mis kirjeldavad eesti sõduri juhtumisi Türgi sõdades või eesti madruse reisi üle «laia Atlandi ookeaani» ja teisi reaalsel alusel, kuid ajalises või ruumilises kauguses toimunud sündmusi.

Riimilise rahvalaulu väärtuslikuma osa moodustavad kahtlemata olustikulised laulud ja olustikulistest lauludest eriti need, milles kajastub sotsiaalne protest. Riimilised sotsiaalset protesti ehk klassivõitlust kajastavad laulud jagunevad kahte rühma: 1) mõisa ja kirikumõisa vastu ja 2) peremehe-kulaku vastu suunatud laulud.

Populaarsemad ja tuntumad mõisa vastu suunatud laulud on järgmised: «Eesti mehe kaebus» (seitsmest laulust koosnev

[15] Sellesse rühma kuuluvad laulud on sageli kirjandusliku päritoluga.

Jämaja noored kiigel. *C. C. Bulla foto (umbes 1910)*

Atro Tõnu torupilli mängimas (Kuusalu).
A. O. Väisäneni foto 1913

laulutsükkel), «Oh sa tore Torgu mõis», «Oh sa vaene Eesti sugu», «Vanaaegne mõisahärra», «Eesti rahvas», «Kurrista paruni laul», «Keiser Peeter esimene», «Landradid Riiga kokku tõt'sid», «Moonaka laul», «Rahval raske priius oli», «Talupoja elu» jt.

Spetsiaalselt kiriku ning pastorite vastu on suunatud laulud «Kuulsas Riia kubermangus», «Paistu kiriku õnnistuse lugu», «Kambja sõbru nutulaul», «Seal Põltsamaa sees alevis» ja teised.

Peremees-kulakut kritiseerivatest lauludest on tuntumad «Karja-Tõnu», «Orja laul» (=«Kui jõudis kätte küünlakuu»), «Tänulik sulane» (=«Mul on üks hea peremees»), «Silgu laul» (= «Seal Abjas, Vana-Karistes») jt.

Olustikulistest riimilistest rahvalauludest võib nimetada veel järgmisi rühmi: armastuslaulud (siia kuuluvad ka kosja- ja pulmateemat käsitlevad laulud), kohalikud pilkelaulud ja külakroonika, sõjalaulud (enamik neist käsitleb Türgi sõdasid, kuid on üksikuid laule ka 1812. aasta Isamaasõja kohta), meresõitu ja kalurielu käsitlevad laulud ja lõpuks esimesed tööliste elu kajastavad laulud.

Järgnev käsitlus annab ülevaate tähtsamatest olustikuliste

rahvalaulude liikidest, nimelt ekspluateerimist paljastavatest lauludest, armastuslauludest ja kohalikest pilkelauludest.

Mõisa vastu suunatud laulud

XIX sajandi mõisa vastu suunatud riimilise rahvalaulu üheks iseloomulikuks jooneks oli talurahva olukorra vaatlemine ja hindamine ajaloolises perspektiivis. Neis rõhutatakse väidet eesti rahva vabast ja iseseisvast elust enne saksa ordurüütlite vallutusi. See mõte avaldub eriti selgesti neis lauludes, mis on tekkinud rahvusliku liikumise tõusuaastail.

Nii kinnitatakse:

Enne ristiusu toomist,
saksa rahva seia saamist
oli prii kõik eesti sugu...[16]

Lauludes näidatakse, et kristianiseerimine oli ordurüütlitele vaid sildiks, mille varjus nad röövisid ja tapsid Baltikumi rahvaid:

Saksa selts kui siia tuli,
ristiusu tooja oli.
Riisus maad ja tappis rahvast,
ristinime andsid vahvast.
Meie armsad isad-emad
orjapõlve panid nemad...[17]

Ordu ajale annab laul lühikese, kuid kokkuvõtliku hinnangu:

...alati na teiva sõda,
rahval oli nälg ja häda.[18]

Lauludes ilmneb rahva teadvus asjaolust, et mõisnike maaomand põhineb röövrüütlite vallutustel, kes

maad ja metsad mõisas teevad,
eesti rahva vaiva söövad.[19]

Ka rahvalaulus esineb kroonikatest tuntud hinnang olukorrale Eestimaal sakslaste valitsuse all:

Eestimaa on sakste taevas,
pappidel ta paradiis,
võera rahva rahaauk,
talurahva põrguhaud.[20]

---

[16] ERA II 148, 526 (111) Märjamaa.
[17] ERA II 4, 27 (7) Hanila. — «Orja laul».
[18] E 55492 (4) Rannu. — «Eesti mehe kaebus».
[19] Sealsamas.
[20] ERA II 4, 39/40 Hanila. — «Orja laul».

Muistse priiuse ülistamise kõrval pöörab riimiline rahvalaul suurt tähelepanu talurahva olukorra kujutamisele XIX sajandil. Neis lauludes on keskseks teemaks olukordade võrdlemine enne ja pärast talurahva orjusest vabastamist. Siin esineb kahesugust suhtumist. Lauludes, mis loodud otse pärast vabastamist, avaldub lootus ja usk elu kergenemisse. Näiteks:

Kui Aleksander keisriks sai
see ütles: rahvas olgu prii!
Ei tohi mõisnik sundida,
et rahvas peab orjama! [21]

Need liialdatud lootused ei täitunud ja tekkelt hilisemates lauludes konstateeritaksegi:

Rahval raske priius oli,
kõigil kibe häda tuli . . .[22]

Püsis ja isegi tugevnes mõisnike maavaldus ning otsest füüsilist sundi asendas veelgi karmim majanduslik sund. Püsisid teorent ja ihunuhtlus. Lauludes kurdetaksegi, et

teo töö ja päeva pärast
peksti palju mõisa herrast.
Mõisa maks ja mõisa maa
riisus rängast talupoega.[23]

Laulud rõhutavad, et mõisnikud elavad talurahva ekspluateerimisest:

Nema elava siin uhkest,
pras'va igapäeval rohkest.
Kallist rõivast keha kannab,
seda kik me vaiv neil annab.[24]

või:

. . . see om kik me verehigi,
ütski meid ei lase ligi . . . [25]

või:

Söövad head ja kandvad kallist,
mis kõik tuleb meie küllest.[26]

---

[21] ERA, AK 184, 92/93 Püha.
[22] E 24034 (7) Pärnu-Jaagupi.
[23] Sealsamas.
[24] E 55502 Rannu. — «Eesti mehe kaebus».
[25] E 55490 Rannu. — «Eesti mehe kaebus».
[26] ERA II 4, 39 Hanila. — «Orja laul».

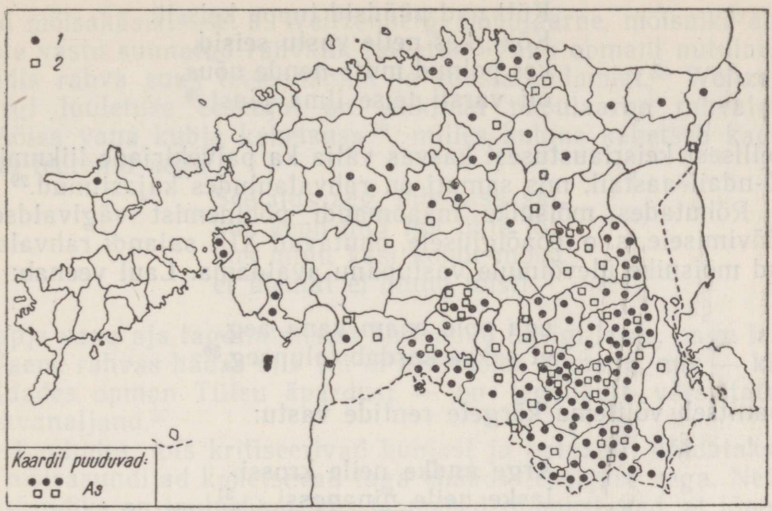

Laulutsükli «Eesti mees ja tema sugu» teisendite levik: 1. — suulised teisendid, 2. — kirjalikud teisendid. *Koostanud Ü. Tedre*

Lauludes avaldub juba talurahva klassiteadvus. Näidatakse, et talurahvas on tsaari-Venemaal peamine koormakandja, kelle töövaevast elavad teised. Nii formuleerib laul «Eesti mehe kaebus»:

Talupoegel paksu turja,
sest et na ilma orja.
Valdu sisen saksu toitja,
kroonu pääl ka riigi hoidja.[27]

Kuid selle avalduse (ning laulude ideelise sisu) teravik on suunatud mitte tsaari ja tsarismi vastu, vaid talurahva otsese ja vahenditu kurnaja — mõisniku vastu. XIX sajandil ei mõistnud talupoeg, et mõisnike maaomand tugines tsarismile, ja et teisest küljest tsarism jällegi oli mõisnike maavalduse kaitsja ja õigustaja. Vastupidi — võitluses mõisnikega otsis eesti talurahvas naiivselt tuge tsaarilt. Usk «hea keisri» abisse püsis talurahvas läbi kogu XIX sajandi, kuni 1905. aasta revolutsioonini. 1905. aasta lauludes esineb esimest korda talurahva poolt teravat tsaarikriitikat. XIX sajandil aga tänas talurahvas keisrit «vabastamise» eest, ihunuhtluse kaotamise eest jne. Talupoeglik piiratus ja keisriaustus ilmneb eriti selgesti lauludes, milles kõneldakse keisrile tehtud atentaatidest, mida peetakse saksa mõisnike süüks:

[27] E 55512 Rannu.

Küll nad püüdsid tappa keisrit.
Kõik, kes neile vastu seisid,
kes polnud mitte nende nõus,
oli varsti teise ilma jäus![28]

Sellisest keisriaustusest kasvas välja ka palvekirjade liikumine 60-ndail aastail, mis samuti on rahvalauludes kajastunud.[29]

Rõhutades mõisnike maaomandi põhinemist vägivaldsele röövimisele, s. o. ebaõiglusele, õhutavad XIX sajandi rahvalaulud mõisnike ülevõimule vastupanu avaldama. Laul veenab:

ega pole enam vana aeg,
et saksa kardab talupoeg,[30]

manitseb võitlema kõrgete rentide vastu:

Ärge andke neile krossi,
laske neile ninanossi . . .[31]

ja esitab üleskutseid vastuhakule ja otse ülestõusule:

Seepärast näita nii tal kaigast,
et ta ei pääse enam paigast.
Siis tundvad röövlid, et meil veel
on vanemate vaim ja meel,[32]

või:

Tal põle tõest nüüd muud vaja
kui võta terasnüpli malk
ja anna röövlil röövli palk . . .[33]

Väga teravalt ründab mõisavastane riimiline rahvalaul eesti soost mõisakäsikuid. Ülemaaliselt on tuttav nelikvärss:

Kubjas, kilter aidamees
ja väljavahi vanamees —
need on põrgus kõige ees,
ja esimese tule sees.[34]

Selles avaldub kõige selgemalt talurahva eitav suhtumine viha-

[28] ERA, AK 184, 93 Püha.
[29] Laulus «Eesti mehe kaebus».
[30] ERA, AK 184, 94.
[31] E 55514 Rannu. — «Eesti mehe kaebus».
[32] Gr. Kk 4, 299 Karksi.
[33] ÕES, M. A. 183: 4, lk. 14.
[34] E 59526 Järvamaa.

tud mõisakäsikuisse. J. Weitzenbergi populaarne, mõisnike abiliste vastu suunatud rahvalik luuletus «Vana opmani nutulaul» leidis rahva suus teisendamist ja edasiarendamist.[35] Weitzenbergi luuletuse eeskujul on tekkinud populaarne rahvalaul «Mõisa vana kubja kahetsus»[36], milles kubjas kahetseb kadunud teorendi aega:

See ilus aeg, mis otsa sai,
kus kepp mul iga ühte lõi;
kus minu käsi kohut mõist'
et ülemat ei olnud tõist!

Kupja vana aja taganutmisest on loodud teisigi laule, nagu laul «Vaene rahvas hädas oli» või «Pirni mõisa opman», mis — kirjeldades opman Tiitsu äpardusi — on tegelikult värsistatud rahvanaljand.[37]

Lauludes, mis kritiseerivad kubjast ja opmanit, näidatakse, et mõisasundijad kahetsevad taga «hääd» teoorjuse aega. Neile vastandiks on laulurühm, kus teomehed rõõmustavad, et lõppenud on ihunuhtlus ja teorent. Iseloomustav näide on laul «Enne ja nüüd». Laulus vastandatakse orja-aega ja kaasaegset põlve ning leitakse, et

nüüd on lugu palju parem
kui see oli ükskord varem;
nüüd on õigus igaühel,
saksal kui ka vaesel mehel[38]

sest

kubjas ei või liiga sundi
ega trahvida üht tundi...[39]

Riimiline mõisavastane rahvalaul on õige energiline ja julgetooniline. Ohtrasti on tas pilget ja irooniat, aga ka lõbusat, üleolevat naeru (eriti hilisemates lauludes). Erandi moodustavad sajandi lõpul tekkinud moonakalaulud, mis oma laadilt on nukrad ja süngetoonilised. Esindavam neist on «Moonamehe laul». Selles kirjeldatakse, kuis

isa suri, ema maeti
mullu aastal mullasse;
renditalust meid välja aeti...

---

[35] E 55572/82 (8) Rannu; E 43098/9 (17) Põide; E 40517/9 Pärnu; E 81496/98 (3) Võnnu; Gr. Kk 9, 250/52 (129) Laiuse; H II 53, 59 (7) Vaivara; KKI 8, 328 (146) Kuusalu.

[36] ERA, AK 14, 261/9 (110) Pärnu-Jaagupi.

[37] Vt. [M. J. Eisen,] Eesti rahvanali. Tallinn 1909, lk. 379, nr. 760.

[38] Gr. Kk 3, 200/1 (184).

[39] Sealsamas.

mõisa teopoisteks pandi
paksu parunit teenima.[40]

Laul kirjeldab teomehe vaevast elu: pikka ja rasket tööpäeva, kehva toitu, lasterikka pere ülalpidamise muresid ja lõpetab «teomees elan, teomees — suren, teomehena hauda lä'en, aga paksu paruni ma läbi peksan, enne kui ma hauda jäen». Olgu toodud näiteks paar stroofi veel teisest populaarsest laulust «Moonamees»:

Kolmsada päeva pead sa
tõest aastas ära tegema.
Peab mõni nendest puuduma,
kus ta siis neid veel juurde saab?

Viiskümmend rubla palka saad
ja aastas seega läbi aad.
Peab saama riiet, kõrvalist,
võid sõber aru saada sest.

Vihm täidab supikausikest,
mis tuleb läbi katusest.
Tuul mängib minu kõrva sees
just nagu väljas tuisu teel.[41]

Moonakalaulud on temaatikalt ligidased. Ülalesitatud kaks laulutüüpi olid nendest kõige tuntumad, levinud üle kogu Eesti.

Riimilistes mõisavastastes rahvalauludes kajastub küla ja mõisa vahekord XIX sajandil. Iseloomulik ja tüüpiline XIX sajandi lauludele on nende aktiivne ja mobiliseeriv laad. Mõisavastastele lauludele on tunnuslik ajalooküsimuste seostamine kaasaja olukorra vaatlemisega, aktiivse vastupanu õhutamine mõisnikele ja abi lootmine keisrilt. Neid momente vanemates, regivärsilistes rahvalauludes ei esine.

Kiriku vastu suunatud laulud

XIX sajandi lõppriimilistes rahvalauludes esineb ohtrasti ka kiriku- ning pastorivastaseid laule. Kirikukriitika ongi üks olulisemaid uusi ainealasid, mis XIX sajandil rahvalauludesse ilmub.

Üksikuid kirikuvastaseid rahvalaule tekkis kindlasti juba

[40] ERA, AK 205, 7/8 Järva-Madise.
[41] Tartumaa käsikirjalisest laulikust, a. 1920.

sajandi algusel, kuid enamik nendest lauludest on tekkinud sajandi keskel või teisel poolel. Kirikukriitiliste laulude tekkimine on osalt kindlasti seotud valgustajate-demokraatide (eeskätt Fr. R. Kreutzwaldi ja hiljem C. R. Jakobsoni) tegevusega, kes ründasid oma ilukirjanduslikes ning publitsistlikes töödes teravalt kirikut kui pimeduse ja reaktsiooni kantsi.

Samalt seisukohalt ründab pastoreid ka riimiline rahvalaul. Näiteks olgu toodud populaarne satiir «Pastorite palve»:

Oh puista maha pimedust
ja ämbritega ämarust,
et rahva silm ei valgust näe,
vaid küünlad ikka meie käe —
las', issand, seda sündida![42]

Teravalt kritiseeritakse rahvalauludes pastorite hoolimatut rahaahnust ja rikastumise püüdu. Irooniliselt tuletab laul pastoritele meelde nende poolt jutlustatud Kristuse vaesuseõpetust ning küsitakse, miks pastorid ise ei ela oma õpetuse järgi. «Kokkukutse laulus» laseb rahvasuu pastoreil hõisata:

Veel maad ja metsad marjased,
sest olgem hoolsad karjased
ja korjakem nüüd raha!
Kui läheb targaks rahva meel,
teeb takistusi meie teel,
siis meie elu paha![43]

Lauludes hoiatatakse rahvast pastorit uskumast:

Küll on ilman palju
neid, kel pitk must särk.
Eesti rahvas, tunne —
neil on kuri märk.[44]

Lauludes paljastatakse pastori ekspluateerijaolemust, näidatakse, et pastor on samasugune mõisnik nagu parungi, olles «äripäeval mõisahärra, pühapäeval kir'kuhärra», s. o. — samal ajal ekspluateerija ja ekspluateerimise õigustaja. Lauludes rõhutatakse, et pastor aitab oma jutluste ning manitsustega parunitel rahvast rõhuda, tõotades:

---

[42] Gr. Kk 1, 487 (9) Vändra.
[43] Gr. Kk 1, 485 Vändra.
[44] Vrd. ERA, AK 329, 167 (54) Tartu.

Kes saksu ees hend alandab,
ta hinge jumal ülendab,
et na iks saisas vaol.[45]

Ajaliselt hilisemates lauludes kasvab pastori kriitika üle kiriku- ja usukriitikaks. Eriti võib tähele panna ateistlikke väljendusi laulus «Paistu kiriku õnnistus». Laul kirjeldab rahva rüsinat kiriku uksel, kus paljud said vigastusi ning veristusi, ja märgib:

Sest pole viga, jumal jo
on vere peale maias ka,
kui aga papi püha temp
tal' seda kätte toimendab.
Eks piiblis seisa sagest küll,
et veri ja rasv armas tal.[46]

Jumalateenistust nimetab laul «jumalaorjuseks» ja kirikut «jumalate mõisaks». Siin avaldub otseselt juba mitte enam kiriku-, vaid usuvastane seisukoht, teravalt ateistlik meelelaad.

Kirikuvastastele lauludele on tunnuslik ja iseloomulik hariduse vajalikkuse rõhutamine. Näidatakse, et pastorite mõju püsib ainult rahva harimatusel ja rumalusel:

Kus iial laia mantli mees
veel seisab suure au sees,
sääl piinab maad paks pimedus
ja röövib rahvast rumalus.[47]

Lauludele, mis kritiseerivad pastoreid, on omane terav satiir ja suur paljastusjõud. XIX sajandi klassivõitlust kajastavatest rahvalauludest on kirikuvastased laulud kõige teravamad.[47a]

Sulaselaulud

XIX sajandi lõppriimiline sulaselaul käsitleb põhiliselt neidsamu teemasid mis regivärsiline sulaselaulgi: sulase rasket tööd ja viletsat toitu, sulase ähvardust töölt lahkuda. Ka XIX sajandil populaarsed tšastuška-laadilised nelikvärsid kritiseerivad enamikus taluteenijate viletsaid toiduolusid. Sellest on hulgaliselt näiteid:

---

[45] E 55507 Rannu.
[46] Gr. Kk 4, 197 Puhja.
[47] Sealsamas.
[47a] Pikemalt on autor sama teemat käsitlenud eri artiklis: Ü. Tedre, Riimiline rahvalaul võitluses kiriku vastu XIX sajandil, Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn 1956, lk. 104—131.

Täna kõrti, homme kõrti,
ülehomme tuleb kõrti.
Silku silmad ei saa näha,
tuhlit ma ei tunnegi.[48]

Ma tahan jätta maha
sind, kaval kapsaleem.
Ei armastada taha,
kui pole liha sees.[49]

Et sulasrahva peatoiduseks oli lahja, lihata ja piimata keedetud leem ning silgud, selle kohta on ka otseseid teateid: «Hommikusöögiks olid: kartulid, leib, silgud, soolvesi. Kui piima oli, siis ka piim. Lõunaks oli taar, leib ja silgud, vahest ka külmad kartulid»[50] või «... lõunasöögiks sai igaüks haganatega segatud leiba, iga mehele 2 — naisele 1 räim ja taari rüübati peale».[51] Sedagi kehva toitu ei saanud sulasrahvas küllaldaselt, nagu see ilmneb ka lauludest. Eriti märgitakse neis seda, et küllaldaselt ei anta sulasrahvale silku. Selline n. ö. «silgupuudus» on paljude laulude — küll satiiriliste, küll humoristlike — aineks. Nii kirjeldatakse sulase nälga:

Ma näen ju kambrist tulema
tükk leiba kahe silguga,
mu hambad on ju ootamas
ja küüned külge kargamas.

Ei anta seda tüdrukul,
ei poisil ega sulasel,
sest see on pere pärandus
ja perenaise varandus.[52]

Kuid sulase elu ei teinud raskeks mitte ainult vilets söök, vaid ka pererahva halb suhtumine. Lauludes kritiseeritakse teravalt «taplevat, sõimavat ja lopsivat» peremeest. Irooniliselt tõstetakse esile peremehe «headust»:

Mul on üks hää peremees
ja hapud räimed roaks ees
ja tuli, vesi keelmata
ja hinge tõmban hinnata.[53]

---

[48] ERA II 70, 407 (3) Viru-Nigula. Tuhlid = kartulid.
[49] H II 54, 37 (2) Ambla.
[50] EA 5, 191 Vigala.
[51] EA 2, 141 Saarde.
[52] EÜS V 1110 (116) Laiüse.
[53] ERA II 11, 513 (13) Viljandi.

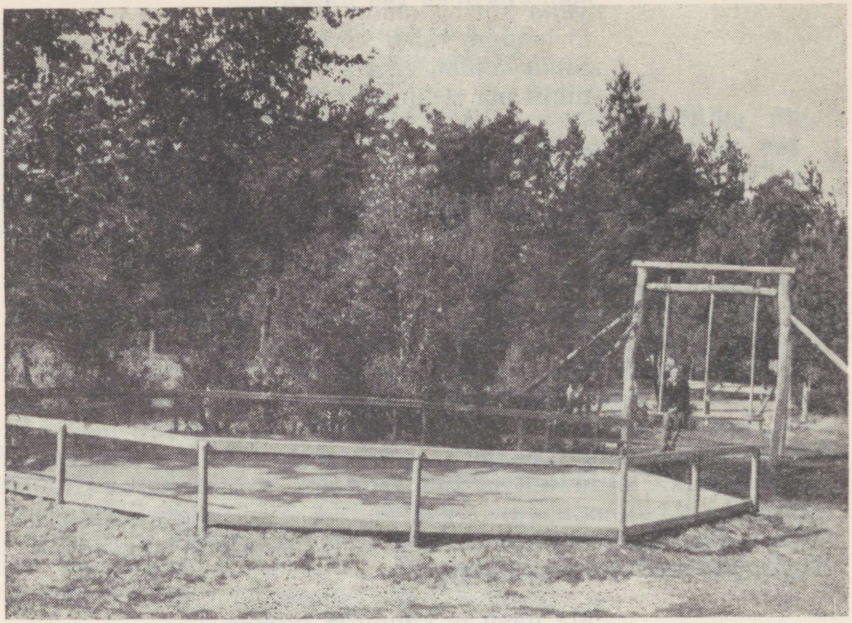

Kiik ja tantsuplats Muhu Hellamaal. *R. Viidalepa foto a. 1947*

Peremeeste ülbusele ja julmale ekspluateerimisele vastab sulane töölt kõrvalehoidmisega:

Kus iial aga mahti saan,
siis päevavilus sirutan.[54]

Sulaselauludes püstitatakse üleskutse: lahkuda peremehe teenistusest ning otsida töökoht linnas või Venemaal sisekubermangudes. Nii hüütakse laulus:

Seepärast noored mehed kõik,
te võtke ennast lahti.
Siit kaugel maale ära kõik,
siit Siberisse tõtke! [55]

Sajandi lõpul ilmub riimilistesse sulaselauludesse teadlikum ja teravam toon. Konstateeritakse veendumusega, et

üht talumatsi teenida
ei paku mingit mõnu,

[54] ERA II 11, 513 (13) Viljandi.
[55] ERA, AK 245, 15 (7) Helme.

tee tööd kui vana hobune
ja pealegi saad sõnu . . .

ja lõpetatakse eeskuju pakkumisega:

Ma võtsin oma kodinad
ja sõitsin ära linna.
Ei enam talusulaseks
ma iial taha minna.[56]

Nii ilmneb XIX sajandi riimilistes sulaselauludes pidev teadlikkuse kasv. Varasemad sulaselaulud käsitlevad toiduküsimust — selles osas ühtuvad nad nii temaatikalt kui ka aine käsitluslaadi poolest regivärsiliste sulaselauludega. Ka ähvardus töölt lahkuda esineb juba regivärsilisteski lauludes. Kuid uus moment riimilistes sulaselauludes on üleskutse asuda linna. Regivärsiline sulaselaul kõneleb peremehe vahetamisest, mitte maalt (s. o. sulase elukutsest) lahkumisest.

Riimilistes sulaselauludes on rohkesti nii satiiri kui ka huumorit. Tüüpide arvult on riimilisi sulaselaule võrdlemisi vähe. Esinevatestki lauludest on mitmed tagasiviidavad naljanditele (s. o. laul on lihtsalt värsistatud naljand). Näib, et peremehe ja sulase vahekord XIX sajandil on rahvanaljandites leidnud sügavamat ja mitmekülgsemat käsitlemist kui riimilistes lauludes. Esinevate laulutüüpide ega nende variantide arvu ei saa võrrelda näiteks mõisavastaste lauludega, mis esimesi kaugelt ületavad.

Kokkuvõtvalt võib märkida, et XIX sajandi klassivõitlust kajastava riimilise rahvalaulu repertuaaris on esikohal mõisa ja kiriku vastu suunatud laulud. Mõisavastaste rahvalaulude eriliseks õitseajaks näib olevat olnud rahvusliku liikumise tõusuaastad, millal talurahva laiad hulgad esimest korda hakkasid enamvähem teadlikult osa võtma poliitilisest elust. See kajastub ka rahvalauludes. Sel ajal tekkinud ja levinud laulud käsitlevad küsimusi laias, sageli ajaloolises perspektiivis; annavad edasi talurahva hinnanguid ja seisukohavõtte mitmete küsimuste ja nähtuste kohta, millised varasematel aegadel pole rahvaluules üldse kajastumist leidnud. Erilise hooga ründab rahvalaul neil aastail kirikut ja pastoreid. XIX sajandi riimiline klassivõitlust kajastav rahvalaul tunnistab talurahva erilist aktiivsust, väljapaistvat huvi poliitiliste küsimuste vastu ja klassiteadvuse ärkamist. Samal ajal kajastub neis lauludes ka iseloomulik

[56] ERA I 3, 701/2.

talupoeglik piiratus, mis eriti ilmneb «hea tsaari» ülistamises, kellelt oodatakse abi ja toetust.

Võrreldes mõisavastaste lauludega on sulaselaulud XIX sajandi laulurepertuaaris tagaplaanil. Sulaselaule on üldiselt vähe ja needki pole levinud kuigi laial alal. Sulaselaulude asemel tungib sulase ja peremehe vahekorra teema naljanditesse ja uude — XIX sajandil tekkinud žanrisse — nelikvärssi. Sulaselaulude põhiliseks teemaks XIX sajandil on jäänud toiduküsimus. Uue laululiigina tekib sajandi lõpul moonakalaul, mis laadilt on õige nukratooniline.

Peab kindlasti märkima, et nende laulude sisulised väärtused — terav satiir, aktiivne, reibas käsitluslaad, rohke huumor — ei esine enamasti viimistletud, kunstiküpses vormis. Ka üldiselt lopsakas ning värske sõnastus ei kata rütmilisi vigu, sagedasi riiminõrkusi ja võrdluspiltide mõningast trafaretsust. See ei tähenda, et nende seas viimistletud, sisuliselt ja vormiliselt vastuvõetavaid laule üldse ei esine — neid muidugi on. Üldiselt on aga — eriti regivärsiliste lauludega võrreldes — riimiliste klassivõitlust kajastavate laulude vormiline ebaküpsus silmanähtav. Levikus see puudus hüvitati arendatud meloodiaga, viisiga, mis ületas regivärsi retsitatiivse viisi.

Armastuslaulud

Sotsiaalsete vastuolude ja klassivahekordade kajastamise kõrval oli olustikulises riimilises rahvalaulus teiseks väga produktiivseks teemaks armastusvahekordade kujutamine.

See laulurühm jaguneb aine käsitluslaadi poolest kahte otse vastandlikku gruppi. Ühelt poolt esinevad sentimentaalsed «haledad ja armsad» lood õnnetust armastusest, mahajäetud neiust, kloostrisse suletud mõrsjast, peiu õnnetust surmast jne. Nende kõrval on jällegi laule, kus humoristlikus laadis jutustatakse juhtumustest ja äpardustest, mis seotud ehalkäimise, kosjade ning pulmadega. Neis lauludes pole jälgegi sentimentaalsusest. Oma tüsedas realismis toetuvad nad kõvasti maapinnale, kajastavad ehtsat külaolustikku ega ole neis juttu krahvipreilidest ja kaljulossidest.

Esimesse gruppi kuuluvad laulud (näiteks: «Üks kuninga tütar ja kuninga poeg», «Mäe otsas kaljulossis», «Väike Ants läks jahi peal», «Oh mis olen vanematel teinud», «Lilla istus kamberis» jt.) on sageli l a e n u l i s e d või kirjandusliku algupäraga (kuuluvad seega nn. «eksootiliste» laulude rühma) [57].

[57] Mõningal määral leidub võrdlusmaterjali: K a r l S i m r o c k, Die deutschen Volkslieder, Frankfurt a. M. 1851.

Viimaste eeskujul on ka rahva seas loodud arvukalt sedalaadi laule. Enamasti on neisse põimitud ohtrasti etteheiteid noormeestele ja õpetusi neidudele. Nii noomib neid oma peigu:

...miks ilmaga sa mängid veel,
miks nõnda heitlik on su meel?
Ma nii kui hauda minemas
ja murelainel langemas,
kui ikka nõnda kahtlane
sa oled, armas peiuke! [58]

Kuid ka petetud noormehed kurdavad:

Kui mul raha, rikkus oli,
võttis ta mind armasta;
aga kui mul puudus tuli,
ära unustas ta mind! [59]

Pikalt kujutanud õnnetu noormehe hingepiina, lõpetab laul manitsusega teistele noortele:

Ärge laske ennast petta,
petta armastusega.
Kui te õpetust ei võta,
kahjatsete nutuga.[60]

Moraali poolest on eelmainitud n. ö. õnnetu armastuse lauludele ligidased laulud, kus üldse manitsetakse eemale hoidma vastaspoolest. Neis lauludes kinnitatakse neidudele, et

Meesterahvast uskuda
on kui soola külvata —
öösel petab pimel ööl,
päeval vannub valge ees...
Meesterahval petlik keel,
liiderlik ja petis meel.[61]

Meestelauludes seevastu arvatakse jälle naisterahva kohta:

sest et naisterahva sugu
muudab meeste elulugu
paradiisiks, rohuaiaks,
ehk ka pimeks põrgukojaks.[62]

---

[58] KKI 11, 80/1 Mustjala.
[59] KKI 11, 286 Mustjala.
[60] KKI 11, 288 Mustjala.
[61] KKI 10, 199 Mustjala.
[62] KKI 10, 299 Mustjala.

Kuid mitte ainult armastusest esilekutsutud valu ja piina, vaid ka armastuse õnne on tihti käsitletud «magusas», ilutsevas laadis (näiteks laulud «Kärner tegi rohuaia», «Mõisnik ja lambur», «Pruut ja peigmees pärna vilus» jne.). Tõenäoliselt on see «romantiline» suund uuemas riimilises rahvalaulus tekkinud suurel määral XIX sajandi tõlkekirjanduse ja nn. laulikute-literatuuri mõjul. Selliseid sentimentaalses laadis läbiviidud laule ei ole siiski kuigi palju. Neid kasutati peamiselt ringmängu- ja tantsulauludena. Sellistes lauludes on sentimentaalsus sageli ühendatud huumoriga. Hilisemas arengus on neis kas huumor veelgi süvenenud või on nende magus ja ilutsev laad saanud teatava koomilise varjundi ja just selle koomika tõttu (mis avaldub näiteks vastuolus laulu sisu ja reaalse elu vahel) on nad püsinud kaua rahva laulurepertuaaris.[63]

Teise armastusvahekordi käsitlevate laulude ulatusliku rühma moodustavad realistlikud kosjasõitude ja pulmapidude kirjeldused, laulud äpardustest ja juhtumustest ehalkäimisel, mitmesugused pilkelaulud ja humoristlikud kaebelaulud. Seda laulurühma iseloomustab realistlik ainekäsitlus, lopsakas, isegi ebasündsusesse kalduv sõnastus, rohke huumor ja pilge.

Rohkesti on laule, mis jutustavad külapoiste omavahelistest kaklustest ja võitlustest ehalkäimisel. Olgu nende laulude iseloomustamiseks järgnev pikem näide:

Nad võtvad neiu ära käest
ja peksvad seda võerast meest,
et pärast enam julge ta
mo neidu tulla katsuma.
Siis õhkas ta seal mure sees,
see peksa saanud võeras mees:
«Oh mina vaene vilets mees,
kus tohin mina minna nüid,
sest igaüks mul mõistab süüd?» [64]

Omapärase alarühma moodustavad siin laulud kosjasõitudest ja kosilase äpardustest. Näiteks Saaremaal oli populaarne laul:

Tulge kokku, noorem sugu,
kuulge minu kosjalugu,
kuidas mullu talvel läinud,
kui ma reisi välja teinud.

[63] Mõned seda laadi laulud püsivad veel tänapäeval näit. üliõpilaste lauluvaras («Kloostri üksinduses», «Ants kõndis paksu metsa sees», «Üks noormees rikkast soost» jne.).

[64] ERA II 29, 563 Saaremaa.

Sõitsin välja kosjamundris,
jõudsin kümme versta tundis . . .[65]

Laulus iseloomustatakse humoorikalt läbisõidetud külasid ja peresid. Kosilane ei lase end hirmutada mitmetest keeldumistest:

Ma ütlesin: «See tühi kõik!
Kas tead, kui suur on Vene riik,
kus elamas on miljunid —
sääl on ka palju neidusid.»[66]

Setu laulikud tšastuška-laadilisi naljalaule esitamas. *R. Viidalepa foto a. 1949*

Laul kirjeldab veel pikalt peigmehe seiklusi pruudi valimisel väga mitmesuguste omadustega neidude seast, keda õige humoorikalt ja hüperboolselt kirjeldatakse: üks kannab «hiilgavat kurti», teisel on «paksud tukad», kolmandal «musumokad» jne. Võib nimetada, et selletaolise laulu eeskujul või täpsemini sellele laulule tuginedes on loodud J. Zeigeri populaarne «Kosjalugu».

Väga sageli esineb sedalaadi lauludes rikaste peretütarde

[65] KKI 11, 46 Mustjala.
[66] KKI 11, 47.

pihta käivat teravat pilget, kes saksikutena ihaldavad «peent peigmeest», põlastades talupoissi ja üldse taluelu ning maatööd. Üks tuntumaid selletaolistest on «Sõõru Andrese laul»:

Mis on Sõõru Andres saand,
et ta tütreid koolitand?
Ei nad ketra vokiga,
sõitvad uhkelt postiga ...[67]

Laul pilkab seisuseuhket peremeest, kes pani tütred saksa kooli — nüüd ei tunne viimased enam talutööd, põlgavad külaelu, külariideid, käivad linnariietes ja ihaldavad «saksa meest».

Paljudes lauludes naeruvääristatakse edevust ja linlikkust riietuses:

Mitmel kaelas raharaskus,
kamm ja peegel on neil taskus,
pummatist neil tilk'vad karvad,
taluriided on neil alvad.
On neil seljas nii kui prakid
linna palitud ja jakid.[68]

Talupoiss lubab maha jätta kõik neiud,

need, kes käivad poeriidis,
kalevis ja sitsis, siidis,
ja kel ripub röngas kõrvas,
on mu ees kui kärbes törvas.[69]

Tuuakse esile ka põhjused, miks ei hoolita saksikust tüdrukust:

See saksa liiki poolikneid
ei taha teha talutööd,
ta sees on laiska saksa verd,
mis segatud nii mitu kord.[70]

Pilkelaulude kõrval on arvukalt laule, mis ülistavad pruuti või peigmeest, kirjeldavad nende ilu, uhkust, rikkust jne. Näiteks:

Rindas kividega sõled
säravad kui elus tuled.[71]

---

[67] EÜS IV 1790/1 (289) Suure-Jaani. — Postiga = postitõllaga.
[68] KKI 10, 434 Mustjala.
[69] KKI 10, 64.
[70] KKI 10, 181 (2) Mustjala.
[71] ERA II 29, 572 Saaremaa.

Need laulud on samuti humoristliku alatooniga. Näiteks laseb laul talupoisil kiidelda:

Vurrid minul mokal ja sile minu pea,
tarkust mul nupus, eks seda sa tea.[72]

Ülistatakse ka neidu, kes on «üsna truu ja õige» või «silmad nagu sihtijal». Sageli kiidetakse lauludes hakkajat neidu, kelle peig on «loll ja leige», aga kes neiu suudluse järel tunneb, et

siis mu soontes liikus veri
nii kui suur maailmameri.[73]

Ohtrasti on armastuslauludele ligidasi laule, mis kirjeldavad, kuidas edev ja tige naine rikub mehe elu (näiteks «Vaadi Aadu elulugu»). Muidugi on ka vastupidiseid teemasid — laisk ja rumal mees on õnnetu elu põhjuseks. Ent ka noore abielu õnn on riimilistes rahvalauludes kajastamist leidnud.

Arvukalt esineb laule, kus kujutatakse neiu (või noormehe) unistusi loodetud armsamast. Nii igatseb tütarlaps:

Jaani lumivalged juuksed,
roosakirja särgikäiksed —
neid ma ootan ööd ja päevad,
millal need mu omaks jäävad.[74]

Neiu on rahul ja õnnelik, kui näeb, et

arm paistab väga selgesti
mu peiu silmist heldesti.[75]

Noormeeste sooviks on saada neidu, kes on «vaeste vastu armuline, tasane kui tuikene». Ent esineb ka hooplemisi, nagu

Võtan endal selle pruudi,
mes mul keedab sokulaadi,
tal on uhked kuuehännad,
sakilised sukasäärad! [76]

Veendumus neiu poolehoius täidab noormehe rahuloluga. Sedagi avaldatakse humoristlikult, näiteks:

---

[72] KKI 11, 145.
[73] KKI 10, 56.
[74] KKK 10, 53.
[75] EÜS III 22 (44) Suure-Jaani.
[76] KKI 11, 135 Mustjala.

Tantsimine kõrtsis XIX sajandi keskel. *L. H. Petersen'i maali järgi*

Mu süda sulab rinna sees
kui suhkur keeva kohvi sees.
Mu südames on salasund,
ei riku ma su rahuund.[77]

Lauludes motiveeritakse vajadust «kihlata ja paari heita, ristirahva kohust täita» sageli poissmehepõlve üksinduse ja igavusega, samuti äpardustega öistel «ehalkäimistel». Nii rõhutatakse ühes laulus:

...võtan ka, ei jäta ma
teda mitte võtmata!
Ei ole siis öösel hulkumist
ja lakast lauta kukkumist.[78]

Riimiliste armastuslaulude seas on ka nelikvärsse. Need on sageli üles ehitatud looduspildi kõrvutamisele tunde või meeleoluga. Näiteks:

Ilma arvamata meri,
ööd ja päevad voolad sa.
Minu soontes voolab veri,
kui su peale mõtlen ma.[79]

Selline võte, tundeelamusele paralleeli andmine loodusest, isesugune parallelism on väga levinud soome uuemas rahvalaulus (samuti lühikestes, kahe- või neljavärsilistes laulukestes) ja vene tšastuškades.

Väga populaarne teema riimilises rahvalaulus on vanatüdrukute ja vanapoiste pilge. Sellistel lauludel on palju ühisjooni samateemaliste naljanditega.

Need ongi tähtsamad teemad riimilistes armastuslauludes. Võrreldes neid regivärsiliste armastuslauludega, näeme, et laulude aineala on jäänud oluliselt samaks. Erinevus on aga aine käsitluslaadis. Regivärsiline armastuslaul on diskreetsem, ei avalda oma tundeid otseselt, vaid sagedamini vihjab ainult neile. Riimiline armastuslaul on robustsem, võiks öelda, et mõnes osas isegi jõhker. Enamasti käsitletakse neis armastusteemat huumoriga, sageli isegi irooniaga (erandiks on sentimentaalset laadi laulud). Suurenenud on riimilistes armastuslauludes meestelaulu osatähtsus, mis regivärsilistes armastuslauludes oli õige väike.

---

[77] EÜS XII 747 (29) Paistu.

[78] KKI 11, 189 (2) Mustjala. — Laulus esineb vihje populaarsele naljandile äpardusest ehalkäimisel.

[79] EÜS VIII 157 (16) Audru.

Armastuslaule kasutati peamiselt ringmängu- ja tantsulauludena noorte lõbustustel ja koosviibimistel (kiigel, pulmas, talgutel jne.).

Pilkelaulud ja külakroonika

Olustikuliste riimiliste rahvalaulude kolmanda suure rühma moodustavad mitmesugused kohalikud pilkelaulud ja värsistatud külakroonikad.

Külakroonikateks on hakatud nimetama pikki vemmalvärsivormis koostatud laule, mis iseloomustavad ühe küla peresid ja nende elanikke. Need on enamasti pilkelised, sageli õige teravatoonilised laulud. Neis tuuakse esile küll eksimusi moraali vastu, küll pererahva omavahelisi tülisid, vastuolusid peremehe ja teenijate vahel, aga ka inimeste füüsilisi omadusi või puudusi — suurt jõudu, ülemäärast priskust, pikkust jne. Külakroonikate ja teiste kohalike pilkelaulude aluseks võivad olla kõige mitmesugusemad sündmused. Kohalik laul oli alati mõnevõrra päevakajaline ning sisaldas igasugust külaklatši. Kohaliku laulu tekkimist ja sisu iseloomustab järgmine teade: «Enne lauldi palju. Ise tegid laulud. Kui juhtus mõni asi külas, et natuke viltu oli, tehti kohe laulud sellest. Pärispeal oli Katri vanatüdruk, pani aga kõik tooni. See ise ei lautand välja, üks poiss oli, see laulis välja. Nigula peres oli see tüdruk, ikka 25 aastad on juba surnud. Kui inimene vahel eksis, ta arvas aga laulu kohe välja. Ta tegi keigile. Ühekorra käisid karutantsitajad randas, ülgetapmise aeg oli talvel — ta tegi molematest laulu. Ühel mehel ei old aega karutantsitajatega juttu ajada, läks aga randa — ta tegi sellest ka.» [80]

Külakroonika ja kohaliku pilkelaulu vaheline erinevus seisab selles, et külakroonikas on keskpunktiks inimene või inimesed, keda pilgatakse või tõgatakse, kohalikes pilkelauludes on aga tähelepanu alla võetud sündmus või koomiline äpardus. Mõlemas on tugevasti esile toodud koomiline moment, enamasti pilge, satiir. Vastavateemaline laul Saaremaalt kritiseerib peremeest, kes teeb perele «apud makki», teist, kes «naiste ori», kolmanda kehalisi puudusi jne.[81] Põhja-Harjumaa laulik riimib:

Otsa meestel piitsad püsti,
kui nad õhtul sõitvad lusti.

Kelemendil hapu kali,
perenaine väga vali.

[80] ERA II 161, 74 (7) Kuusalu.
[81] KKI 10, 459/60 (4) Mustjala.

Jaagu Tõnu väga kuri,
ei tal seisa ükski ori.

Välja Marti eks sa tea,
ta mullu oli valla pea.[82]

Sellises laadis ja stiilis jätkatakse lõpuni — kõik talud läbi.

Külakroonikad moodustavad olustikulistest pilkelauludest määrava osa. Olles suunatud kindlate, konkreetsete isikute vastu, ei levi külakroonikad tavaliselt oma küla või valla piiridest kaugemale. Külakroonikate kunstiline väärtus ei ole suur. Kuid külaelus oli neil küllaltki tähtis osa. Neis ilmnes omamoodi avalik arvamus, ühiskondlik suhtumine. Teiselt poolt sisaldasid nad ohtrasti isiklikke pilkeid ja võisid kutsuda esile pahandusi ja tülisid (A. H. Tammsaare «Tõde ja õigus» I näitab hästi sellise laulu tekkimise võimalusi ja selles esineva pilke tagajärgi).

Külakroonikatele on ligidased mitmesugused humoristlikud laulud, mis loodud üksikute reaalsete sündmuste alusel. Sellistes lauludes puudutatakse sageli ka sotsiaalseid ja ühiskondlikke küsimusi, kuid kitsalt kohalike sündmuste või olukordade taustal. Näiteks:

Ei tulnud meile moade mõet,
vaid palju paremad.
Bapisti usu prohvetid
meil võtnud Muhus moad.

Nad võtsid vastu villu, võid
ja liha, raha, kõik,
ja lahkel andjal lubasid
nad taeva pehme paik.[83]

See baptistide vastu suunatud laul on tuttav eriti Muhus. Kohalikud pilkelaulud on samuti seotud kindla kohaga ning levivad harva kaugemale maa-alast, kus teatakse või tuntakse laulus käsitlemist leidnud sündmusi, olukordi või tegelasi.

Kohalikes pilkelauludes võetakse pilkealuseks sageli küla võimumehi, nagu vallavanemaid, talitajaid, kiriku vöörmündreid jne. Tihti pilgatakse ka ametmehi, eriti möldreid. Näiteks:

Paide kreisis Järvamaal
ja Metsla külas Karinal,
seal on üks mölder moodis mees,

[82] E, StK 37, 3/4 (4) Harjumaa.
[83] ERA II 29, 444 Saaremaa.

Kandlemängija M. Dreimann Vändrast. *Foto a. 1936*

tal veskil malmist värgid sees.
Kelle käest ta matti võttis,
sellel vee küll silma jättis . . .[84]

Ka populaarne ja üldiselt tuntud «Kännu kuke laul» võib kajastada reaalseid tülisid ja «protsessimisi», mis sageli said alguse vähemastki põhjusest, kui seda on «kuketüli».

Pilkelaulude iseseisva rühma moodustavad laulud, mis on suunatud rahvuste või hõimude vastu. Ohtrasti on rahvalaulude repertuaaris näiteks setude pihta suunatud laule. Neis lauludes tehakse nalja setude kauplemise üle. Näiteks:

Setu omma siia jõudan,
perenaisa perra nõudan;
setu annab üvä seepi,
pääle kauba partsi pille.[85]

Leidub veel pilkelaule mulkide, tartlaste jt. kohta, kuid need on enamasti kitsal alal levinud ja lokaalse tähtsusega. Setude kohta käivad laulud on aga tuntud laiemalt.

Eelnevale otse vastupidine teema on oma kodukoha ülista-

[84] EÜS VII 717 (107) Laiuse.
[85] KKI 9, 62 Tarvastu.

mine. Seda tehakse niihästi pilkeliselt, humoristlikult kui ka tõemeeli. Sellistest lauludest on üldiselt tuntud «Ma vaatsin paadist kiikriga, kui kaugelt paistab Saaremaa», mille refrääniks on

Ei paremat pole kuskil maal
kui suisel ajal Saaremaal!

Riimilises rahvalaulus on populaarne ka laulurühm, kus tegelasteks on loomad. Tuntuim on nendest «Jänese õhkamine», mis on levinud rahva seas mitmes versioonis.

Need on tähtsamad teemad olustikulistes riimilistes rahvalauludes.[86] Olustikulise riimilise rahvalaulu peamiseks jooneks on rohke huumor ja pilge. Temaatiliselt avarat laulu laulis eeskätt noorsugu (vanemad inimesed laulsid regivärsilisi rahvalaule). Seetõttu on neis ka noortele omast ülemeelikust, isegi bravuuri — eriti sõnastuses, mis on hoopis jämedakoelisem ja hoogsam kui regivärsilise rahvalaulu lihvitud, tagasihoidlik ja mahe sõnaseade.

Kokkuvõte

XIX sajandi riimiline rahvalaul kajastab samal ajal toimunud muutust talurahva hingelaadis ja maailmakäsituses ning tähistab ühtlasi kirjanduse mõju kasvu laiades rahvahulkades.

Laulurepertuaaris ilmneb selgesti rahva elulaadi ja sellest tuleneva elutunnetuse muutumine XIX sajandil. Regivärsilises rahvalaulus avalduv elutunne on tagasihoidlik või pigem tagasihoitud, sordiini all olev ning enesessepööratud. Elu välistest külgedest pakub rohket lauluainet ühelt poolt võitlus mõisa vastu, teiselt poolt pulm oma eel- ja järelsündmuste ning lõbustustega. Selles enesessepööratud laadis ei tule muidugi näha mingit «tõulist omapära» à la O. Loorits, vaid eelkõige ühiskondliku olukorra peegeldust talurahva teadvuses. Riimiline laul kajastab oma laiema ainealaga juba elupiiride ja -sündmuste avardumist. Mõisniku kõrvale ilmub lauludesse pilkealusena pastor. Lauludesse valatakse sõjasündmusi ja üldse kroonuteenistust, merereise ja sisemaaretki kaubakoormaga, kaugeid maid oma rüütli- ja röövliromantikaga. Lauludes kajastub ka talurahva diferentseerumisprotsess, omavahelised vastuolud, kus pilkealuseid puudutatakse õigegi terava satiiriga. Eriti ilmneb see erinevus armastusteema käsitlemises, kus regivärsi diskreetsust, mahedust, n. ö. pastelltoone asendab riimilise laulu bravuursus, ülemeelikus — sageli ülepingutatudki kujul —

[86] Täieliku ülevaate andmine on raskendatud eeltööde vähesuse ning korraldus- ja kogumistöö lünklikkuse tõttu.

ja mehelik teesklev hoolimatus, ühe sõnaga rõhutatult eredad ja paksud värvid. Võib märkida ka seda, et kui regivärssi on nimetatud naiselikuks ja riimilist laulu mehelikuks, siis samal ajal on veelgi selgemalt tunda regivärsilises rahvalaulus vanema, küpsema, väljakujunenud elukäsituse tundeid ja meeleolusid, kuna riimilise rahvalaulu elutundes on tajutav nooruslik tormakus ja värskus, hoogsus ja elavus, kuid puudub just kindlus ja läbituntus, esineb teatav kristalliseerumatus nii sisus (s. o. tundes) kui eriti vormis.

Tekkinud suurel määral kirjandusliku laulu (luule) eeskujul ja mõjul, jätkab riimiline rahvalaul muutunud vormis ja muutunud laadis vana regivärsilise rahvalaulu teemade käsitlemist. Kuid ühtlasi muutub riimilise rahvalaulu aineala avaramaks, tuleb juurde uusi teemasid. Ühtlasi suureneb satiiri ja huumori osatähtsus rahvalauludes. Oma pilkelise laadi ja sageli puänteeritud lõpuga hakkab riimiline rahvalaul liginema rahvanaljandile. Ilmneb isegi uus, tekkelaadilt omapärane laulurühm — värsistatud rahvanaljand.

Riimilises rahvalaulus on mõnevõrra ka laenulist elementi. Eesti riimilises rahvalaulurepertuaaris esineb vene ja saksa päritoluga laule. Leidub samuti päris rahvusvahelisigi laule, mis on tuntud mitte ainult ühe või kahe, vaid paljude rahvaste juures.[87] Seega kajastuvad riimilistes lauludes ka rahvastevahelised suhted.

Vastupidiselt regivärsilisele rahvalaulule on riimilisele rahvalaulule suulise levimise kõrval omane ka kirjalik levimine (käsikirjaliste laulikute vahendusel) ning kirjalik tekkimine. Riimiliste laulude kirjalik tekkimine ja kirjalik levik suurendasid individuaalse loomingumomendi tähtsust kollektiivse loomingumomendi arvel. Riimilistes rahvalauludes on lihvimis- ja täiustumisprotsess levimises tunduvalt nõrgem kui regivärsilistes lauludes (osalt on see tingitud ka esimeste lühemast east).

Riimiline rahvalaul on nii oma tekkelt kui ka levikult ligidane kirjandusele. Võttes riimilist rahvalaulu tervikuna, võib öelda, et riimiline rahvalaul on omapäraseks üleminekuvormiks rahvalaulult kunstluulele.

---

[87] Näiteks laul «Kus käisid sa, mu pojuke».

18. TÖÖLISLAULUD

Töölislauludeks nimetame laule, mis kajastavad eesti töörahva võitlust ekspluataatorliku ühiskonnakorra kukutamise eest uue ühiskondliku jõu — proletariaadi — juhtimisel.

Töölislaul tekkis ja arenes koos töölisklassi kasvuga. Eestis võib XIX saj. viimaseid kümnendeid lugeda tööstusproletariaadi kui järjekindla revolutsioonilise jõu tekkeajaks. Eesti proletariaadi klassiteadlikkuse edasist kasvu abistas Venemaa suurima töölisliikumise keskuse Peterburi lähedus ja VSDTP poolt juhitav vene ning eesti tööliste ühine võitlus Eesti suuremates vabrikutes. Nii arenes töölisliikumine Eestis kui osa suurest ülevenemaalisest revolutsioonilisest liikumisest.

Töölislaul aitas liita töötajate laiu hulki ühiseks võitlusrindeks ning peegeldas nende teadlikkuse kasvu. Neis lauludes oli tähtsal kohal isevalitsusliku ja kodanliku korra pahede paljastamine ning tööliste üleskutsumine ekspluateerijate kukutamisele.

Kuna meie rahvaluulekogudes on töölislaule vähe, mis on tingitud sellest, et XIX saj. lõpul koguti teadlikult ainult minevikulist rahvaluulelist materjali, siis on meil kasutada oleva materjali põhjal võimalik jälgida töörahva võitluse kajastumist rahvalauludes põhiliselt alles 1905.—1907. a. revolutsiooni sündmusi käsitlevatest lauludest alates, seega alles XX sajandist. Suurema osa meie töölislauludest moodustavadki revolutsioonisündmusi kajastavad rahvalaulud. Nende laulude kõrval levivad kuni kodanliku diktatuuri lõpupäevini välja ka kapitalistliku korra pahesid paljastavad ja kodanliku korra kukutamisele kutsuvad töölislaulud.

Revolutsioonisündmusi kajastavad töölislaulud

Kõige vanem teade töölisliikumisega seotud lauludest on ühenduses Kunda tsemendivabrikus a. 1883 toimunud streigiga.

Vana töölise J. Sipria mälestuste järgi on streikijate suus kõlanud hoogsad laulud.[1]

1905.—1907. a. revolutsiooni päevil muutusid revolutsioonilised laulud töölisklassi võitluse lahutamatuks kaaslaseks. Nende laulude repertuaaris võib märkida kahe põhilise laulugrupi olemasolu.

Esimese rühmana tuleb nimetada kindlate, teadaolevate autorite poolt loodud, kuid kõige laiemates rahvahulkades levinud laule, mida võime nimetada revolutsioonilisteks massilauludeks. Need olid proletariaadi rahvusvahelised võitluslaulud ning proletaarsete kirjanike ja teiste töölisklassi ridadest pärinevate autorite luuletused, mis muutusid lauludeks ja levisid suust suhu edasikandumise kõrval ka käest kätte — töölisajakirjanduse, lendlehtede ja laulubrošüüride kaudu. Seega süveneb juba XIX sajandil ilmnenud protsess — rahvaluule rikastumine kirjanduslike teostega, luuletustega, mis muutuvad rahvahulkades laialdaselt populaarseks. Määratu suur tähtsus oli vene tööliste vahendusel tundma õpitud proletariaadi rahvusvahelistel võitluslauludel, nagu «Internatsionaal», «Marseljees», «Julgesti, vennad, nüüd tööle», «Punane lipp», «Varšavjanka» jt. Need kõlasid tööliste koosolekutel ja demonstratsioonidel, langenud võitluskaaslaste matustel ja mujal, kutsudes oma kirglikult võitleva sisuga töörahvast üles vabastama end orjaahelatest.

Vankumatu usk töörahva kindlasse võidusse iseloomustab neid laule. Punane lipp kui töölisi ühendav ja innustav võitlussümbol on neis revolutsioonilauludes sageli korduvaks kujundiks. Levides masse vaimustava ja haarava loominguna nii linnas kui maal, omasid proletariaadi rahvusvahelised võitluslaulud suurt tähtsust eelkõige tööliste klassiteadlikkuse arendajatena, nende võitlusjõu õhutajatena. Nad aitasid süvendada kõigi maade töötajate solidaarsuse ideed.

Suurt mõju avaldasid tol ajal mitmete proletaarsete kirjanike luuletused (ilmusid sageli anonüümsetena), mis levisid samuti massiliselt. Osa neist muutus kindla viisiga lauldavaks. Eriti tuntud olid G. Tikerpuu paroodiad, nagu «Vabadusvõitleja lootuselaul», mida lauldi kirikulaulu «Las ma lähen . . .» viisil, ja «Isamaa laul»[2], mis oli loodud M. Veske luuletuse «Minge üles mägedele» eeskujul. Väga tuntud olid paljud J. Lilienbachi luuletused, mis levisid rahvahulkadesse peamiselt pilkelehtede kaudu. Siinjuures tulebki rõhutada seda, et suur osa proletaarsete autorite luuletusi levis käest kätte — kas käsikirjaliselt,

[1] Millised need laulud olid, pole teada. Teated J. Sipria kohta on saadud ENSV TA Ajaloomuuseumist.

[2] Mõlemad ilmusid 1906. a. Märt Mõru nime all.

lendlehtedena või laulikust laulikusse. Tööliste koosolekutel esitati neid ka sütitavate deklamatsioonidena.

Samal teel — töölisajalehtede, pilke- ja lendlehtede kaudu levis ka teiste autorite sageli anonüümselt avaldatud laule. Nii sai väga populaarseks «Tööliste hümn» («Ei saa me abi keisri käest...»), milles teravalt paljastatakse keisrit kui tööliste vaenlast, kellest vabanemiseks on ainult üks tee — võitlus lehviva punalipu all. See lendlehtedes 6-salmilisena esinenud laul on rahvasuus lauldav olnud peamiselt 3-salmilisena, kusjuures viimases salmis on tehtud sisu terviklikkuse huvides mõningaid muudatusi, võrreldes trükitud tekstiga. Antud laul on ilmekaks näiteks trükisõna kaudu levinud laulu muutumisest rahvalikuks lauluks. Tema laialdast levikut soodustas laulmine kirikulaulu «Meil tuleb abi jumalast» viisil. Kirikulaulu viisil lauldi veel teisigi populaarseid, tsaari kukutamisele üleskutsuvaid laule, nagu «Võtkem nüüd, vennad!» ja «Üles, töölised!».

Tuntuks sai ka 16. okt. 1905. a. Uuel turul toimunud sündmuste põhjal loodud luuletus «Tallinna turul 16. oktoobril langenute mälestuseks» («Metsa raiutakse, haljast metsa...»).[2a] Selles võrreldakse töölisklassi valjult mühiseva, ka pimedas päikesest ja priiusest laulda julgeva metsaga, mida raiub nüüd timuka julm käsi. Luuletuses kõlab aga sügav veendumus, et töölisklassi jõudu pole võimalik hävitada:

Metsa raiutakse, aga seemned
varisesid vaikselt mullasse,
ja säält tulevikus uue jõuga
uued puud kord tõusvad kalmule.

Selle luuletuse laulmise kohta puuduvad teated. Tõenäoliselt levis ta kirjalikult.

Nende laulude levik ei piirdunud ainult 1905. aastaga, vaid nad aitasid oma mobiliseeriva, innustava sisuga kaasa töölisklassi kogu hilisemale revolutsioonilisele võitlusele.

Teiselt poolt tuleb märkida rahva enda keskel tekkinud laule, mis kajastavad nii linnas kui maal toimunud revolutsioonisündmusi. 1905. a. revolutsiooni käigus võitlesid linnaproletariaadiga koos külaproletariaat, aga ka rentnikud ja talupojadväikeomanikud, kelle hulkadesse hakkasid revolutsioonilised ideed järjest sügavamale tungima ja kes asusid ründama oma

---

[2a] Selle luuletuse autoriks on P. Grünfeldt. Luuletus on ilmunud «Rahva Lõbulehes» 1905, nr. 21, lk. 662.

peavaenlast — mõisnikku. Võitluse käigus põletati hulgaliselt mõisaid ja aeti minema mõisnikke, seati sisse revolutsioonilisi omavalitsusi. See võitlus aga kandis üldiselt stiihilist iseloomu, kuna talurahvas ei olnud veel suuteline selgesti mõistma, et võiduks mõisnike üle on tarvis kukutada tsaarivalitsus. Teatavasti ei toimunud meil ka relvastatud ülestõusu ei Tallinnas ega teistes linnades, vaid revolutsiooni haripunktil saatis partei relvastatud tööliste salgad maale, et juhtida maatööliste ja kehvtalurahva võitlust tsaari ja mõisnike võimu kukutamiseks ja proletariaadi ning talurahva revolutsioonilise valitsuse kehtestamiseks. Enamik rahvalaule kajastabki neid maal toimunud sündmusi. Oma hinnangu annab rahvas neis lauludes ka karistussalkade ning pastorite tegevusele.

Kõike seda kajastab terve rida laulutüüpe, millest tähtsamad on «Vene riigi seadus», «Paala kaldal», «Üks tähtis aasta ajaloos», «Kui aastasada täis sai . . .», «Mõisad põlevad», «Tallinnast Rahumäele», «Must ronk», «Vaikne hommik», «Kohila peksulaul», «1905. a. Vigalas» jt.

Laulus «Vene riigi seadus» ilmneb meie rahvalauludes senitundmatu, uus motiiv — usu purunemine tsaari kui isakesseheategijasse, kelle heasoovlikke ja häid kavatsusi rahva arvates moonutasid kohalikud mõisnikud. Sellisena kujutasid tsaari teatavasti XIX saj. riimilised rahvalaulud. Revolutsiooniliste sündmuste käigus aga purunesid need rahva naiivsed ettekujutused. «Vene riigi seadus» paljastabki tsaari ja mõisnikke, kes saatsid 1905. a. 16. oktoobril Tallinna Uuel turul korda veretöö. Sel päeval sai tsaari käsul toimunud tulistamise tagajärjel tööliste rahulikul miitingul surma ligi 100 inimest. See metsik tegu rebis tsaarilt rahva silmis viimsetegi illusioonide hilbud. Rahvalaul kõneleb Uue turu sündmuste taustal tsaarist, kes on kurt rahva hädade suhtes ja aitab oma veriste tegudega kaasa mõisnike metsikustele:

Kõik Vene riigi seadus
on ropp ja roojane
ja mõisnikute kurjus
meid rõhub rängasti.
Küll aastasajad läinud
on mööda murega
ja meie silmad näinud
üht tantsu verega.
Kus rahvast rongis veeti
see tapa pingile
ja ridastikku sääti
meid söödaks kuulidel.

Ei laste nutu kisa
võind röövlit liiguta.
Nad maha tapsid isad —
oh, teie timukad!
Sa Tallinn palju näinud
seda hirmust röövlitööd,
mis Uuel Turul teinud
on timukate käed.
Need timukate riided,
nad tilkvad verega
ja rahva hädahüüded
meid täitvad murega.
Ja keiser riideid kannab,
kel servad punased;
see neile julgust annab,
kel käed on verised.[3]

Vene-Jaapani sõja sündmuste meenutamisega püüab laul süvendada viha tsaari ja mõisnike vastu. Kibeda teravusega paljastatakse tsaariarmee mõisnikest kindralite moraalset laostumist, ülemuste rikastumist rahva arvel, samal ajal kui rahvas nälgib. Keiser aga tukub ka ise «kulla unes», olles täielikus üksmeeles rahva kurnajate — mõisnikega.

Sellises hinnangus Vene-Jaapani sõjale, mis kiirendas revolutsiooni saabumist, kajastub ilmekalt rahva viha tsaari-režiimi vastu, õige arusaamine selle läbini mädadest alustest. On päris loomulik, et laulu lõpul kutsutakse rahvast üles võitlusele:

Oh rahvas, tõuse, ärka,
ja võta teine meel.
Kas sa siis veel ei märka,
et nüüd on tähtsam tund?

Andmete kohaselt on laul maale toodud linnatööliste vahendusel.[4] Lauldud on seda viisil «Atlandi ookeanis».

Hoopis laiemalt käsitleb 1905. a. sündmusi mitmes variandis levinud «Paala kaldal».[5] Laul algab idüllilise lapsepõlve kirjeldusega, mille tõttu nagu veel tugevamalt kerkib esile hukkamõist «veretööle kauges Aasias» — s. o. Vene-Jaapani sõjale ja «ülekohtusele isevalitsusele». Sellele järgneb 1905. a. sündmuste kronoloogiline esitamine: rahvas esitab tsaarile palvekirju, millele aga parunite huve kaitsev tsaar laseb vastata

[3] ERA, AK 138, 135.
[4] ERA II 308, 232 (17) Kullamaa.
[5] 62409/19 Järva-Jaani.

kuulirahega ja ähvardustega. Rahvas mõistab õigesti 17. oktoobri manifesti kui tsaari pettust, häbistab balti parunite asutatud mustsaja tegevust, kelle liikmeid nimetatakse «verejänus hulgusteks». Edasi kõneleb rahvalaul üle maa peetud miitingutest, mõisate põletamisest, revolutsiooniliste omavalitsuste moodustamisest ja lõpuks karistussalkadest, kes «parunite rahaga said ära ostetud». Pikemalt peatub laul lõpuosas revolutsioonisündmustest osavõtnute kurval saatusel. Pastor Mickwitzi kujus on näidatud vaimulike silmakirjalikkust ja nende tegevust karistussalkadele kaasaaitamisel. Laul lõpeb terava irooniaväljendusega pastorite aadressil:

Nüüd jumal jalgsi kõndimas
on läbi Eestimaa,
need hauad Tansi mäe all
meil seda näitavad.

Konkreetsetest revolutsioonisündmustest kõnelevad ja tsaari ning mõisnike rahvavaenulikkust paljastavad veel teisedki laulud, nagu «Kui aastasada täis sai» [5a] ja «Üks tähtis aasta ajaloos» [6]. Rahva tabav hinnang tsaari manifestile avaldub eriti viimase laulu iroonias — manifest annab tegelikult vabaduse ainult metsloomadele:

See kõige kõrgem manifest
sai välja kuulutatud sest,
et vaba iga metsaloom.
Oi küll siis suur oli nende rõõm!
Siis hõiskas jänes, kits ja põder
ja see kaval reinuvader.
Jänes aga ütles: «Nüüd mina hüppan,
keegi ei või mind tappa.
Reinuvader ka ei karda,
ta võib talu ani murda.
Aga meil on siiski orjus,
see käib vabaduse varjus.»

Väga populaarseks aga muutus maal toimunud sündmusi kajastav lühike lauluke:

Mõisad põlevad,
saksad surevad,
talupojad saavad mõisamaad.[7]

[5a] ERA II 17, 178.
[6] ERA I 3, 231/2.
[7] ERA II 38, 209 (15) Väike-Maarja.

Töötajate demonstratsioon Tallinnas 1. mail 1927

See mõnerealine rõõmsarütmiline tantsuviisiline lauluke sisaldas endas suure üldistuse, väljendades nii talupoegade rõõmu vihatud kurnajate asupaikade põletamise üle, nende kättemaksutundeid kui ka nende peamisi taotlusi ja lootusi.

1905. a. revolutsiooni päevil jätkus võitlus ekspluataatorliku korra ideoloogilise toe — kiriku ja pastorite vastu. Juba XIX saj. riimilised rahvalaulud olid täie teravusega paljastanud pastoreid kui mõisnike käsilasi ja rahva vaimu pimestajaid. Oma põlgust vaimulike vastu väljendati revolutsioonipäevil pastorite kottiajamisega, nende altarist mahakarjumisega ja jumalateenistuste häirimisega, kusjuures tähtsat osa etendasid kirikulauluviisilised revolutsioonilise sisuga laulud, nagu seda olid eespool nimetatud «Tööliste hümn», «Võtkem nüüd, vennad» jt. Levinuks muutus juba XIX saj. pastorite-vastasest repertuaarist tuntud «Oh eesti rahvas, millal sa võid papi paelust pääseda!», mida samuti lauldi kirikulaulu viisil.

Oma tõelise näo paljastasid pastorid karistussalkade tegevusele aktiivse kaasaaitamisega. Karistussalkade tegevusest eriti innukalt osa võtnud tüüpilise pastori kuju on rahvas jäädvustanud laialt levinud rahvalaulus «Must ronk». Selles räägitakse Rapla verejanulise pastori Girgensoni tegevusest. Terava satiiriga kujutab laul kalki, talupoegade peksu nautivat, kättemaksukirest põlevat pastorit:

Siis vallamaja trepi peal
ta salanaerul seisis seal.
Eht saatan ise oli ta,
ei muud või temast ütelda.
Kui peksutöö sai lõpetud
ja rahval ette loetud,
siis kuratliku näoga
sealt kirikumõisa ilmus ta.
Ja pühapäeval kantsli pealt
ta rahval ette karjus sealt,
et Eestimaa saab tulega
üle lastud kui raudrulliga.
Veel oma uhke meelega
ta rahvast sõimas vihaga
küll mustasaja vandega
ja suure kurja tegijaks.
Ja oma palka nõudis ta
seal kätte sõjakohtuga
ja ähvardas neil anda tuld,
kes pole maksu tooma tulnd.
See Rapla hingekarjane
on musta ronga sarnane.
Ta saatis surma mitu meest,
ei teagi, mis süü eest.[8]

Laulu lõpp kõneleb rahva kättemaksust Girgensonile: tal lasti üks silm peast välja. Kuigi antud juhul on tegemist tuntud pastori ja konkreetsete, kohalike olukordade kujutamisega, on selles esitatud selletaolistele pastoritele, «mustadele ronkadele», omased kõige tüüpilisemad jooned, mille tõttu laul muutus populaarseks ja levis laialdaselt. Lauldud on seda viisil «Üks paigake siin ilmas on».

Pastorite tegevuse satiiriline paljastamine ja revolutsioonilise laulude laulmine kirikulaulude viisil olid tegureiks, mis aitasid tugevasti kõigutada kiriku autoriteeti ja veenda rahvahulki, et pastor on samasugune klassivaenlane kui mõisnik. «Selle tagajärjel olid paljudes kihelkondades kirikud kaua aega nagu boikoti all; inimesed ei läinud kirikusse, kui mitte arvata mõnda üksikut palveeite.»[9]

Karistussalkade julma arveteõiendamist töötava rahvaga kajastavad mitmed laulutüübid. Neis kirjeldatakse metsikut peksu ja mahalaskmist, mida rahvahulki sunnitakse pealt vaa-

---

[8] Vrd. KKI, MT 45 Rapla; viimane salm: ERA II 23, 455 Rapla.
[9] «Proletaarne revolutsioon Eestis» 1931, nr. 10, lk. 18.

tama. Tuntumate laulutüüpide «Kohila peksulaul» [10] ja «Vaikne hommik» [11] tekkimise aluseks on konkreetsed sündmused. Esimeses laulus antakse tõetruu kirjeldus Kohilas toimunud kurbmängust — mahalaskmisest, metsikust peksust ja Siberisse saatmisest. Laulu põhitoonina kõlab sügav kaastunne karistussalkade ohvritele, kes käituvad mehiselt ja lähevad surma püsti päi. Teises laulus kujutatakse ühe revolutsioonilise tegelase hukkamispaigale viimist varasel hommikutunnil ja tema mahalaskmist. Laulus on kasutatud revolutsioonisündmusi kajastavatele lauludele sageli omast kontrastiasetust. Vaikiva, nagu eelseisvat kurbmängu etteaimava looduse kirjeldusele («Vaikne hommik, ilm nii vaga, vaevalt tõusnud päikse kiir . . .») vastandatakse järgnev verine kurbmäng. Laulu variantide põhjal võib oletada, et siin on aluseks olnud mahalaskmised Rahumäe «Veremändide» juures, millest rahvahulkades oli käibel veel teisigi laule, nagu näiteks «Tallinnast Rahumäele» [12]. Sama mahalaskmist on seostatud ka Viljandi sündmustega.[13] Lauluks on saanud ka konkreetne juhtum Jõhvi noormehest [14], kellele tema vihavaenlased leiavad paraja aja olevat valekaebuse kaudu kätte maksta. Jõhvi-sündmuste analoogial on tekkinud samasisuline laul Vigala oludest [15]. Kunstiliselt on mõlemad üsna nõrgad.

Saaremaal märatsenud karistussalkade tegevust ja Saaremaa meeste, kelle «süda kord priiuse järele kees», kaugele ärasaatmist kajastab nukratooniline «Kui aastanumber sai tuhat üheksasada kuus» [16]. Karistussalkade poolt asumisele saadetu kurba elulõppu kaugel kodumaast kujutab populaarne laul «Kivilõhkuja» [17], milles luuakse küll väljasaadetu elust traagiline pilt, kuid rõhutatakse ometi, et ka oma surma ootav ühiskondlikust ebaõiglusest muserdatud kivilõhkuja ikka veel tunneb, kuidas

sala viha täidab rinda,
kiirest langvad sädemed.
Igal hoobil lõhuks mina
puruks kivist südameid.

See laul oli laialdaselt tuntud ka hiljem — kodanliku Eesti päevil.

---

[10] ERA II 33, 524/6 (9) Kose.
[11] ERA, AK 43, 30/2 Hageri.
[12] ERA I 4, 742 (4) Rakvere.
[13] EKnS 1, 94 Türi.
[14] «Meil Jõhvi mõisas sündinud . . .» ERA II 81, 529/30.
[15] «Mis Vigalas oli juhtunud . . .» ERA II 129, 17/18 (2) Rapla.
[16] ERA, AK 138, 178/80 (117).
[17] ERA, AK 34, 14/17 Kuressaare.

Nii on 1905.—1907. a. sündmused leidnud rahvalauludes eredat ja mitmekülgset kajastust.

1917. a. revolutsioonisündmuste puhul lauldud laulude kohta on meil seni vähe andmeid. On teada see, et peamiselt kõlasid samad proletariaadi rahvusvahelised võitluslaulud, nagu «Internatsionaal», «Marseljees», «Varšavjanka», «Leinamarss» jt., mida oli lauldud 1905.—1907. a. revolutsioonilise võitluse käigus. Edaspidine töölislaulude kogumis- ja uurimistöö peab aitama selles osas täita seniseid lünki.

1919. a. tõusis Saaremaa töörahvas üles ühisele võitlusele kodanluse ja mõisnike vastu, et taaskehtestada nõukogude võim.[18] See kangelaslik võitlus ja eriti selle metsik mahasurumine karistussalkade poolt kajastub rahvalauludes «Mälestusi Saaremaa ülestõusust»[19] ja «Kuressaares Roomassaare rannal»[20]. Esimene laul (lauldi «Stenka Razini» viisil) kujutab ülestõusust osavõtnute mahalaskmist Kullimäel. Laulu alustatakse looduskirjeldusega — vaikselt sõuavad varahommikuses taevas pilved, tasa langeb lumehelbeid värskelt kaevatud hauda. Selle äärele aga astuvad surmale määratud vangid. Paratamatult kerkib küsimus:

Peab nad tõesti ära saatma
oma ligimeste seast,
Manalasse maha matma
elu inimkonna reast?

Mahalastavad on ju võidelnud ainult vabaduse eest, on soovinud lõppu mõisnike võimutsemisele, ihanud kätte maksta orjuse piinade eest:

Vägivalla vastu tundsid
vihavaenu alati.
Vabaduse soovid kandsid
võimu vastu salaja.

Kui siis rauges raudne ike,
rõõmu tundis iga rind.
«See on vabaduse päike!»
hõiskas terve saare pind.

Parunid meil patustanud,
piinanud meid kurjasti;
esiisad jutustanud,
kuidas vanast' orjati.

[18] 1918. a. 29. nov. kuulutati välja Eesti Nõukogude Vabariik — Eesti Töörahva Kommuun, mis sai kesta ainult vähest aega.

[19] ERA, AK 147, 49/52 (47) Püha.

[20] ERA II 75, 269/70 Jõelähtme.

Tasumise tund on tulnud,
kaua meie kannatand.
Need kõik valusad on olnud,
esiisad vannutand.

Halastusel polgu pinda,
mõetu täitke mõeduga!
Veri ihkab verehinda,
makske kätte kuhjaga!

Mõisnikud aga saavad abiväge, ülestõus surutakse maha. Ja nüüd sammubki ülestõusnute salk mahalaskmisele. Kogupauk — ja «langevad need, kel pole süüd». Tõusev päikegi pöörab oma palge metsikult veretöölt, ainult kaebehääled tõusevad taeva poole.

Selles laulus on rahvas andnud õige hinnangu Saaremaa ülestõusu olemusele, näidates seda kui rahva võitlust enda vabastamise eest, nõukogude võimu taaskehtestamise eest.

«Kuressaares Roomassaare rannal» kujutab rahva sügavat valu ja kurbust kruusamägedes mahalastud vabadusvõitlejate pärast, kelle ainsaks mõtteks surma minneski oli vabadus.

Kapitalistliku ühiskonna pahesid paljastavad töölislaulud

Revolutsioonisündmusi kajastavate rahvalaulude kõrval tekkis ja levis kapitalistliku ühiskonna pahesid paljastavaid töölislaule, mida aga on — juba eespool tähendatud põhjustel — meie rahvaluulekogudes üldiselt vähe. Nendes lauludes kujutatakse realistlikult tööliskassi rasket olukorda nii tsaaririigis kui kodanlikus Eestis.

Masendava, kuid proletariaadi olukorrale nii tüüpilise pildi maalib «Vabrikuorjus»[21]: päeval vabrikus näljakopikate orjamine, öösiti tööliskasarmu ebatervislikes tingimustes vaevlemine, meistri sõim ja teadmine, et:

Kui oled kord vana ja väeti,
siis katsu, et minema saad.
Ei härrad sul tasu ei anna,
ei hooli su saatusest nad.

Levinud ja tuntud (peamiselt Tallinnas) oli «Lutri laul»[22], mis ühe Tallinna vabriku konkreetset olukorda paljastades

[21] ERA, AK 146 Jõelähtme.
[22] ERA II 33, 504/5 (2) Tallinn.

kujutas linnaproletariaadi elu kapitalistide-vabrikantide võimu ja omavolitsemise all:

Seal teevad tööd küll naine, mees,
kõik tahtvad saada raha,
kui aga palgapäev on käes,
saad mõnda kopkat näha.

Mis on ju rahval teenitud,
sest Luter mati võtab,
meil trahvi, praaki kirjutab
ja nõnda nälga jätab.

Hästi tuntud oli ka laul «Üürileping»[23], mis satiiriliselt kujutab majaomanikku, kes oma maja huvides esitab üürilistele kõikmõeldavaid nõudmisi:

Kõik minu majapidamisel
kaks last võib olla üürilisel.
Peaks kolmas juurde tulema,
peab üürnik välja kolima.

Kes minu majas võlgu teevad,
need kortrist kohe välja läevad,
sest et need võlapärijad
mu trepid ära tallavad.

Nii ei tohi üüriline toas suitsetada ega tuba pühkida, ei peremehe akna all nina nuusata, ei koera ja kassi omada jne. Isegi nutmine on keelatud, kuna see teeb korteri märjaks. Üürilise surres aga pärib ta varanduse peremees:

Kui kooldub mõni üürnik ära,
eks peremees siis päri vara.
Ja koolukeha viibimata
peab Tornimäele kantama.

Sellises satiiriliselt teravdatud majaperemehe kujus üldistas rahvalaul majaomanikele-kapitalistidele omaseid tüüpilisi jooni.

Sajandi algupäevist peale kuni kodanliku diktatuuri lõpuni oli tuntud satiirilise sisuga laul «Kas tunned maad»[24] — loodud M. Veske samanimelise laulu eeskujul. Siin kujutatakse terava irooniaga rentnike olukorda maal sajandi alguse Eestis kui «sakste tublil söödamaal», kus võimutsevad nii mõisnikud kui eesti oma kodanlus, «kus põllupank veel talurahval liiga

[23] ERA, AK 331, 279/82 (84) Tallinn.
[24] ERA, AK 43, 9/10 Hageri.

ränk», mille tõttu tuleb oma «isamaal» tegelikult olla ilma maata. Ja lõpustroofis võtabki laul kokku Eesti töötavale rahvale iseloomuliku olukorra:

> See on see maa, kus minu häll
> kord kiikus mõisa väljadel.
> Siin jändan, töötan igal päeval ma
> ja siiski visalt võitlen näljaga.

Hilisemates kodanliku Eesti oludes on laul esinenud ka teistsugusel kujul — turbarabas rasket tööd murdvate tööliste kibedate mõtete väljendajana («Kas tunned maad, kus turbarabas / nii ööd kui päevad töötab press» [25]) ja Eestit kui «kartulivabariiki» kujutavana («Kas tunned maad, mis Sibula saartest käib Viinaveo saarteni» [26]), kus lokkab piirituse pruulimine ja vedu.

Kodanlikus Eestis valitsevat onupojapoliitikat, elanike turjal lasuvat ränka maksukoormat ja töötava rahva rasket elu paljastab «Aja laul» [27]. Tugeva irooniaga kujutatakse ka asunike viletsat elu («Asunik» [28]).

Kodanluse võimutsemise päevil elasid edasi ja innustasid töölisklassi võitlust 1905. a. kõlanud proletariaadi rahvusvahelised võitluslaulud, proletaarsete kirjanike loodud kui ka rahva laiades hulkades tekkinud laulud, mis kutsusid töötavat rahvast lakkamatult üles kukutama valitsevat ebaõiglust ja süvendasid klassiteadlikkust. Revolutsioonilised laulud levisid kõikjal tööliste hulkades linnas ja maal. Hoolimata ägedatest survevahenditest lauldi neid ka vanglais, kus peeti kinni töörahva huvide eest võitlejaid. Oli kujunenud traditsiooniks, et poliitvangid laulsid vanglais igal esimesel mail võitluslaule — «Internatsionaali», «Julgesti, vennad, nüüd tööle» jt., hoolimata sellele järgnevast karmist karistusest.

Võitluslaulud saatsid tööliste demonstratsioone ka kodanliku diktatuuri päevil, nad kõlasid tööliste koosolekuil, levisid tööliste lauluvihikute ja töölisajakirjanduse kaudu, tugevdasid vanglas olijate jõudu vangide päevikute veergudelt. Nii oli poliitvangide päevikutes üheks levinumaks «Maha kapital, türannid!», milles kõlas töörahvahulki innustav jõuline veendumus, et vabaduse võib saavutada ainult võideldes, siis, kui kapitalistlik ühiskond on purustatud:

---

[25] ERA II 79, 601/3 (3) Keila.
[26] ERA II 57, 294 (12) Nõo.
[27] ERA, AK 44, 21/23 Türi.
[28] ERA II 84, 668/9 (13) Peetri.

Maha kapital, türannid,
maha surve, vägivald!
Meid ju hüüavad fanfaarid:
priiust võita kurnajalt.

. . . . . .

Maha, kes end higist toitsid,
elutsevad lossides!
Rusudel uus elu loitmas,
priiust saame võitluses.

Revolutsiooniline töölislaul aitas kodanliku diktatuuri perioodil töölisklassil säilitada usku oma jõududesse, jõuda välja lõppeesmärgini — nõukogude korra taaskehtestamiseni.

Töölislaulud on väga väärtuslikuks materjaliks töötava rahva võitluse ajaloo uurimisel. Olemasolevate materjalide käsitlusest selgub töölislaulu suur osatähtsus proletariaadi juhtimisel toimunud eesti töörahva võitluses nii isevalitsusliku kui ka kodanliku korra kukutamise eest. Kõige suurema rühma töölislauludest moodustavad 1905.—1907. a. sündmusi kajastavad rahvalaulud. Tsaari kui rahva esimese vaenlase paljastamisega, tsaari-manifestile õige hinnangu andmisega süvendasid nad töötavate hulkade klassiteadlikkust, aidates sellega kaasa rahva revolutsiooniliste jõudude tugevnemisele, selle arusaamise süvenemisele, et tsaarirežiim on vaja purustada. Teiselt poolt aga ei kajastu nendes lauludes, milles kesksel kohal asub maal toimunud revolutsioonisündmuste kujutamine, veel küllaldase selgusega see, et võiduks mõisnike üle oli tarvis kukutada eelkõige tsaarivalitsus. Selle tõttu piirduvadki nad tihti ainult mõisnikevastase võitluse kujutamisega. Terava satiiriga paljastavad laulud pastorite julma tegevust, kajastavad rahva viha karistussalkade metsikuste üle.

Klassiteadlikkust süvendava ja töölisklassi mobiliseeriva jõuna aitasid nii 1905. a. kui ka hilisema revolutsioonilise võitluse käigule kaasa revolutsioonilised massilaulud, sest need kutsusid selge sõnaga üles kukutama tsaari, juhtides tähelepanu võitlusele kui ainsale teele orjaahelatest vabanemiseks.

Eesti töörahva jätkuvat võitlust kodanliku korra tingimustes kajastasid selle korra mitmesuguseid pahesid paljastavad töölislaulud.

III

Rahvajutud

19. SISSEJUHATUS

Rahvajuttudeks nimetame suulise rahvaloomingu proosateoseid, milles on antud mingi sündmustiku kujutus.

Rahvajutud on eesti rahvaluule üheks vanemaks ja elujõulisemaks liigiks. Juba kauges minevikus on rahvad mitmesuguseid sündmusi, kogemusi ja kujutlusi edasi andnud jutukujulistes teostes ja see on kestnud põlvest põlve kuni tänapäevani. Andekate rahvalaulikute kõrval on alati leidunud ka andekaid rahvajutustajaid, kes on välja paistnud rahva suulise jutturepertuaari hea tundmise ning meisterliku esitamisega. Kuid rahvajuttude üleskirjutamine ja kogumine on üsna hiline nähtus.

Vanimaid kirjapanekuid eesti rahvajuttudest leidub kroonikates ja mõnes vanas käsikirjas. Nende tekstide juures peatume lähemalt muistendite peatükis.

Esimesed trükingud eesti rahvajuttudest on ilmunud saksa keeles a. 1764.[1] Eesti keeles ilmus eesti muinasjutte ja muistendeid esmakordselt J. H. Rosenplänteri ajakirjas «Beiträge» aastail 1816—1818 (kokku 24 juttu). Enamik Rosenplänteri kogutud eesti rahvajuttudest on säilinud tema käsikirjades (umbes 70 juttu)[2]. Alates a. 1836 avaldati mõningaid eesti muinasjutte ja muistendeid saksakeelses ajakirjas «Inland», mis ilmus Tartus aastail 1836—1863.

Eesti rahva jutuloomingu populariseerimiseks ja õigeks hindamiseks mõjusid oluliselt kaasa Fr. R. Faehlmanni kõne Kalevipojast (1839) ja tema muistendid («Emajõe sünd», «Keelte keetmine» jt.), mis olid loodud rahvasuust kogutud ainetel. Need olid esialgu esitatud ja avaldatud saksa keeles.

Eesti rahvajuttude kogumisele ja trükkitoimetamisele rahva

[1] Need on kolm muistendit Rõngu kirikuraamatust, mis on avaldatud Riias ajakirjas «Gelehrte Beiträge zu den Rigischen Anzeigen», 22. vihik, lk. 171—176. Hiljem on need uuesti ära trükitud teoses: F. Bienemann, Livländisches Sagenbuch. Reval 1897, nr. nr. 104, 218, 351.

[2] Leiduvad Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas: ÕES, EK 101; tekstid mitme isiku kirjutatud aastail 1833—1836. Kriitiline ülevaade selle käsikirja kohta: W. Anderson, J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud; Suomi V: 16 (Helsinki 1933), lk. 15—37.

huvides pani aluse Fr. R. Kreutzwald. Tema oli rahvajutte kuulnud juba lapsepõlves. Hiljem hakkas ta neid kirja panema ja avaldama; seejuures sai rahvasuust kuuldud ainetele osaks kirjanduslik ümbertöötus, mis on Kreutzwaldi avaldatud juttudele väga iseloomulik. Aastail 1860—1865 ilmus kolm annet teosest «Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud»[3], mis sisaldasid kokku 11 muinasjuttu ja 3 rahvalaulu. Kreutzwaldi muinasjuttude terviklik kogu ilmus Vene Teaduste Akadeemia liikme A. Schiefneri kaasabil Soomes a. 1866.[4] Selle sisuks oli 43 muinasjuttu ja 18 muistendit. See teos kujunes nii eesti muinasjutukirjanduse kui ka üldse eesti kirjanduse väljapaistvaks alussambaks. Oma huvitava ja võitleva sisu tõttu muutus see kogumik paljuloetavaks raamatuks. Väga suur tähtsus oli ka Kreutzwaldi muinasjutuväljaannete eessõnadel, mis õpetasid rahvajutte hindama ning abistasid lugejaid juttude sisu lahtimõtestamisel.

Kreutzwaldi eeskujul ja äratusel on kõik hilisemad rahvaluulekogumise organiseerijad omistanud tähelepanu rahvajuttudele. Seetõttu on rahvajutu-kirjapanekute hulk meie käsikirjalistes rahvaluulekogudes küllaltki suur, ulatudes üle 90 000 teisendi.

Pärast Kreutzwaldi ulatuslikku muinasjutu-raamatut on järgmisteks rahvajutu-väljaanneteks J. Kõrvi ja J. Kunderi kogumikud. J. Kõrvi «Eesti-rahva muiste-jutud ja vanad-kõned» (1881) sisaldab Kodavere ümbrusest kogutud jutte, mis varemini olid osalt ilmunud Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus. J. Kõrvi kogumikku ei ole hiljem enam uuesti trükitud. — J. Kunderi «Eesti muinasjutud» (1885) sisaldab Viljandimaalt ja Virumaalt kogutud jutte. Teos on tähelepandav oma rahvapärase stiili ja keele poolest; teises trükis on see ilmunud a. 1924 ja lühendatud kujul illustreeritud väljaandena a. 1953 (ilmunud ka vene keeles).

Esimene teaduslik kogu eesti rahvajutte ilmus a. 1900: O. Kallas, «Kaheksakümmend Lutsi Maarahva muinasjuttu». Selles avaldatud jutud on kogutud Läti NSV alal asunud nn. Lutsi eestlastelt. Väljaanne on ainulaadne selle poolest, et jutte on püütud kirja panna sõna-sõnalt (kuid avaldatud kirjakeeles). Niiviisi annab see usaldatava ettekujutuse rahvapärasest jutustamisviisist. Teos on ilmunud teaduslikus seerias ning on varustatud saksakeelse resümeega.[5]

[3] Esimene anne ilmus Tallinnas 1860. a., kaks järgmist Tartus aastail 1864 ja 1865.

[4] Eestirahva Ennemuistesed jutud. Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud Fr. R. Kreutzwald. Helsingis 1866; VIII + 368 lk. Teos on ilmunud mitmes trükis. Viimane väljaanne on aastast 1953.

[5] Verh. GEG XX.

M. J. Eiseni rahvajutuväljaandeid

Suuri tulemusi rahvajuttude trükkitoimetamisel on saavutanud M. J. Eisen, kes on avaldanud kümnetes eri väljaannetes kogusummas 4500 juttu. Enamuses on need kogumikud lihtsad ja odavad rahvaväljaanded, millel on olnud suur mõju ka kogumistöö propaganda mõttes. Eiseni rahvajutu-raamatute hulgas on tähtsamad «Rahvaraamat» I—V (1893—1895) ja «Eesti rahvanali» (1909), mis sisaldab 1340 naljandit, ning uurimused, millele on liidetud ka tekste: «Kalevipoja esi-isad» (1910, 2. tr. 1921) ja «Tõll ja ta sugu» (1927). Terve rea muistendikogumikke on Eisen avaldanud ühes pikema analüüsiva sissejuhatusega («Näkiraamat» 1895, «Luupainaja» 1896, «Kodukäijad» 1897 jt.). Eiseni väljaannete suureks puuduseks on asjaolu, et ta on sageli muutnud rahvajuttude stiili ja mõnikord isegi moonutanud ja võltsinud nende ideelist sisu.[6]

Süstemaatilise tekstikoguna, milles on viidatud või refereeritud ka teisendeid, olgu nimetatud J. Jõgeveri «E e s t i m u i n a s j u t u d» (ilm. 1915 ja 1924).

[6] Koguteos «M. J. Eiseni elu ja töö». Tartu 1938, lk. 149, 153 jj. — Sealsamas (lk. 191 jj.) leidub M. J. Eiseni teoste ja artiklite bibliograafia.

Rahvajutte koos olustikulise ja etnograafilise ainestikuga sisaldavad O. Looritsa toimetatud kogumikud «Endis-Eesti eluolu» I («Lugemispalu kaluri ja meremehe elust», 1939) ja II («Lugemispalu metsaelust ja jahindusest», 1941). Naljandeid on ilmunud üks köide R. Põldmäe toimetusel: «Eesti rahvanaljandid» I (1941) ja teine S. Läti toimetusel: «Eesti rahvanaljandid / Mõis ja kirik» (1957).

M. J. Eiseni rahvajuturaamatuist on hiljuti uuesti ilmunud «Esivanemate varandus».[7] See sisaldab muistendeid — peamiselt kohamuistendeid — mitmest varasemast Eiseni teosest, mis esmakordselt ilmusid juba möödunud sajandi lõpul. Nüüd on need muistendid avaldatud vastavalt algkäsikirjadele ning varustatud uurijatele vajalike andmetega.

Ülevaatlikku eesti rahvajuttude antoloogiat, mis annaks läbilõike muinasjuttude ja muistendite repertuaarist, seni ilmunud ei ole.

Rahvajuttude jaotus

On olemas suur hulk rahvajutte, milles on tähtsal kohal väljamõeldis, vabalt valitud olukordade ja sündmustiku kujutus, mida harilikult ei usu ei jutustajad ega täiskasvanud kuulajad. Enamasti on niisugused jutud ka suhteliselt ulatuslikud, paljude tegelaste ja arendatud sündmustikuga. Neid nimetatakse *muinasjuttudeks*.

Kuid on olemas arvukalt veel teistlaadi rahvajutte, mida on üldiselt peetud tõsilugudeks. Nendes esitatakse midagi erakordset, selgitatakse või seletatakse mingit nähtust või kuuldust, antakse edasi teadmisi ja kogemusi. Nendes juttudes on rohkem konkreetsust kui muinasjuttudes, neis esineb seotust teatud ja tuntud kohtade, sündmuste ja isikutega. Selliseid rahvajutte nimetatakse *muistenditeks*.

Kolmandaks silmapaistvaks rühmaks rahva suulises jutuloomingus on nalja- ja pilkelood. Nalja ja pilget esitavad *naljandid*, harilikult üsna lühikesed humoristlikud või satiirilised jutukesed.

Kõiki neid rahva suulise proosa liike käsitletakse järgnevas üksikasjalisemalt.

Rahvajuttude peamiste rühmade piirid ei ole praktikas nii täpsed ja selged nagu teoorias; eriti maksab see piiri kohta muinasjutu ja muistendi vahel. Mõnikord on muinasjutt esitatud niisugusel kujul, nagu oleks tegemist tõestisündinud juhtu-

[7] M. J. Eisen, Esivanemate varandus. (Koostanud ja redigeerinud H. Tampere.) Tallinn 1958, lk. 252.

musega; kuid leidub ka muistendeid, mis on aja jooksul omandanud muinasjutu iseloomu. Ühes rahvajutus võib korraga olla ka nii muinasjutu kui muistendi elemente, sest rahvajutud — ka muinasjutt ja muistend — võivad omavahel liituda, kontamineeruda.

Rahvajutu tüüp ja teisend

Kui eesti rahvaluulekogudes leidub 90 000 rahvajuttu, siis see näitab, et rahvajutud on olnud meil laialdaselt käibel ja et kogumistööd on tehtud hoolikalt ning paberile jäädvustatud tõepoolest haruldaselt arvukas kogu jutustavat rahvaluulevara. Kuid iseseisvaid, kindlakskujunenud temaatikaga jutte on selles suures arvus siiski paljukordselt vähem, sest enamikust juttudest on harilikult olemas mitte üks, vaid mitukümmend või isegi mitusada teisendit (iseseisvat üleskirjutist).

Suurt säilimis- ja levimisvõimet näitavad terviklikud, kindlaks tüübiks kujunenud rahvajutud. Eestis kõige levinumaks ja populaarsemaks rahvajutuks on muinasjutt «Peretütar ja vaenelaps» (vaenelaps läheb rändama, lüpsab vastutuleva lehma, niidab lamba ja vihtleb vanakest saunas ning saab selle eest hiilgava tasu, kuna kurjal päristütrel lõpeb samasugune käik õnnetuse ja hävinguga), millest on olemas rohkem kui 300 üleskirjutist.

Rahva juturepertuaarist annab ülevaate jututüüpide kataloog. Eesti rahvajuttudest on niisugune kataloog trükitult olemas ainult J. Hurda kogus leiduva jutumaterjali kohta.[8] Provisoorne käsikirjaline register kogu eesti rahvajuttude repertuaarist leidub Eesti NSV TA Kirjandusmuuseumis Tartus.

Rahvajuttude kataloogimise süsteemi, milles iga tüüpiline süžee märgitakse kindla numbriga, töötas välja soome folklorist A. Aarne.[9] Seda on hiljem parandanud ja täiendanud teised uurijad ja see on kasutusel rahvusvahelises ulatuses. A. Aarnelt on ilmunud ka soome rahvajuttude kataloogid. Vene ainestiku kohta on ülevaade N. Andrejevilt [10] ning kogu maailma juturepertuaari kohta ameerika uurijalt S. Thompsonilt.[11]

---

[8] A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. (FFC Nr. 25.) Hamina 1918. — Selle registri järgi on J. Hurda kogus registreeritud umbes 800 rahvajututüüpi, neist muinasjutte 373, naljandeid 200, muistendeid 188 ja loodushäälendeid 39. — Tegelikult on tüüpe rohkem.

[9] A. Aarne, Verzeichnis der Märchentypen. (FFC Nr. 3.) Helsinki 1910.

[10] Н. П. Андреев, Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне, Ленинград 1929.

[11] S. Thompson, The Types of the Folk-Tale. A. Classification and Bibliography. (FFC Nr. 74.) Helsinki 1927. — Samalt autorilt on olemas ka kogu maailma rahvajutu-motiivide kataloog: Motif-Index of Folk-Literature I—VI. Revised and enlarged Edition. Copenhagen 1955—1958.

20. JUTUSTAMINE JA JUTUSTAJAD

Rahvajutte teavad ja jutustavad väga paljud. Kuid üksikute jutustajate teadmised ja oskused on suuresti erinevad. Rahva hulgast on esile kerkinud palju andekaid suulise proosaloomingu viljelejaid, kes on rahvajutte tundnud suurel arvul ning on nende edasiandmisel näidanud tähelepandavat kunstimeisterlikkust. Niisuguseid väljapaistvate võimetega jutustajaid nimetatakse rahvajutustajateks.

Rahvatalentide spetsialiseerumine ei piirdu harilikult küll üheainsa liigiga; mõni väljapaistev rahvajutustaja võib samal ajal olla tuntud ka rahvalaulikuna, ja vastupidi — mõni hea laulik võib olla ka tubli jutustaja. Kuid enamasti see siiski nii ei ole, ning suurlaulikute kõrval on alati ette tulnud ka suurjutustajaid, kelle eriliseks huvialaks on olnud proosalooming. Setudelt on noteeritud selle huvikallaku märkimiseks isegi eri termin: *jutusõ hood'a.*[1]

Meie teadmised eesti rahvajutustajate suhtes on kahjuks küll lünklikumad kui rahvalaulikute suhtes; vanemast ajast puuduvad üldse andmed. Meie vanemad kodanlikud folkloristid on omistanud jutustajatele vähe tähelepanu; sageli ei tea me nende nimesidki. Olulisem faktiline materjal, mis järgnevas esitatakse, on kogutud alles paari-kolme viimase aastakümne jooksul.

Kus ja kunas jutustati

Rahvajuttude esitamine erineb rahvalaulude esitamisest; rahvalaule võib laulda ka üksinda olles, kuid jutuvestmine nõuab tingimata kuulajaskonda. Rahvajutte on vestetud harilikult ikka mitmekesi koos olles, olgu puhkehetkil või kergemate tööde juures.

[1] «Õgal inemisel om oma hood'a. Kellel om jutusõ hood'a, too jo näid kullõski õgast paigast ja püsüse nä täl kõik meeleh ka.» ERA II 194, 11 Vastseliina, Meremäe. — *Hood'a* = huvi, kalduvus < vene охота.

Missugustes kollektiivides ja millal on peamiselt vestetud muinasjutte, muistendeid ja naljandeid, see on olenenud rahva tööaladest, olustikulistest tingimustest ja kommetest, mõnikord isegi uskumustest.

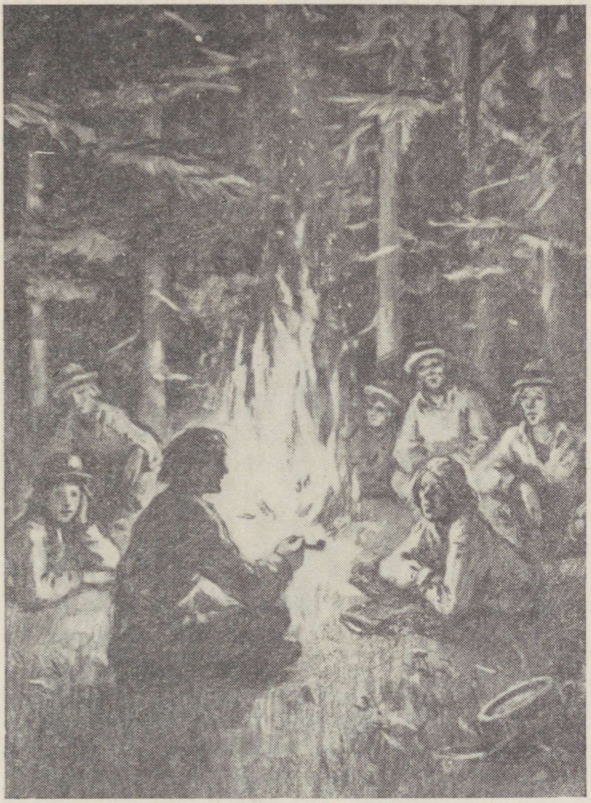

Rahvajuttude jutustamine õitsil. *E. Einmanni joonis*

Palju on endisel ajal olnud jutuvestmist seoses mõningate välistöödega, mis jätavad osavõtjaile suhteliselt palju vaba aega, nagu näit. k a r j a s olemine ja õ i t s i l olemine. Eriti just õits on olnud omal ajal üheks tähtsamaks jutustamispaigaks. Sinna kogunes palju noori (peamiselt poisse), ja õhtuhämaruses lõkketule ümber istumine on olnud soodsaks taustaks mitmesuguste muinasjuttude, muistendite ja naljandite esitamisele. Vanemate õitsikarjuste hulgas on leidunud suurte teadmistega jutumehi. Üks setu jutustaja on ütelnud, et ta on

rahvajutte «nooruses öüdsis olles lõpmata palju kuulnud hobustevahilt Siidralt».[2] Kodaveres on samuti mälestusi ühest suure kuulsusega jutumehest-õitsivanemast.[3] Sageli on ka jututekstides märgitud, et need olevat kuuldud õitsil olles.

Jutuvestmine on olnud ja on meiegi päevil sobivaks ajaviiteks j a h i m e e s t e seltskonnas. Meie loomamuinasjutud, milles kujutatakse mõnikord suure üksikasjalikkusega metsloomade endisaegseid püügiviise (hundi- ja põdraaugud, lõksud, püügipaelad jm.), tunduvad osalt nagu jahimeeste jutustatuna. Jahinduslikke motiive leidub muudeski muinasjuttudes.

Ka k a l u r i t e kollektiivides on olnud mõnikord soodsaid võimalusi jutuvestmise harrastamiseks, kui saju või tormi puhul tuli hulgakesi koos olles oodata ilma paranemist, aga samuti ka võrkude kudumisel, parandamisel jne.

Suviste välistöödega seoses on endisel ajal palju rahvajutte räägitud h e i n a l olles, nimelt õhtuti ühise lõkketule ümber istudes. Seda juhtus peamiselt siis, kui heinamaad olid kodust kaugel ning heinalistel tuli mitu nädalat metsas elada.[4]

Suvistest pidulikest rahvakogunemistest, millega sageli liitus jutustamine (eriti vanemate inimeste hulgas), tuleb nimetada k i i g e l käimist ning j a a n i p ä e v a pidamist.

Kui oli veel mõisaorjuse aeg, said eri külade elanikud kokku m õ i s a p õ l l u l töötades, kus on võimaluste piirides harrastatud laulmist ja jutustamistki. «Kui teoline mõisast tuli, siis tõi kaasa uudiseid, ja neid oodati alati suure huviga. Mõnikord on selle jaoks terve öö ära kulutatud.»[5]

Väga tähtsaiks uudiste vahetamise ja rahvajuttude levitamise paikadeks on veel olnud s e p a l ja v e s k i l käimine. Nii sepa juurde kui veskile kogunes sageli palju mehi «korda ootama». Et töö toimus saabumise järjekorras, läks hilisematel tulijatel ootamine pikale. Seda aitas lühendada mõnus vestlus.[6] Sepiliste või veskiliste jutuseltskond on ka mõnele pärastisele kirjanikule olnud noorusaastates tähtsaks kooliks rahvaliku väljendusoskuse õppimisel. Sepilistelt õppimist on konstateeritud näit. Chr. Rutoff-Rajasaare puhul.[7] Veskilistelt õppimine on teada J. V. Jannseni kohta, kelle isa oli Vana-Vändra mõisa vesiveskis möldriks.[8]

---

[2] ERA II 194, 13.
[3] J. L i i v, Elu ja mälestusi. Tartu 1936, lk. 55.
[4] ERA II 186, 386/7 Rannu.
[5] H II 45, 333/5 Põlva.
[6] S 30877 Mäe v.
[7] M. K a m p m a n n, Eesti kirjandusloo peajooned III. Tallinn 1923, lk. 219.
[8] A. J ü r g e n s t e i n, Johann Voldemar Jannseni elust. «Eesti Kirjandus» 1916, lk. 123.

Endistel aegadel on rahvajutte levitatud veel vooris käies[9], kõrtsis olles ja muudel juhtudel.

Kodustes oludes on vanasti palju jutustatud õhtuti pimedal aastaajal, kui naised ketrasid ning mehedki tegelesid tubaste töödega (tegid nööre, keerutasid köisi, valmistasid tarberiistu jne.). «Õdagu ole talutoan just kui vabrik. Kui oll mõni jutumiis, sis tuu selet, mis ta mõistõ. Väega pallo seletati tondijutte tuul aol.»[10]

Jutuvestmine on olnud kombeks ka mõisate ketrustubades; seal on rahva jutuloominguga tutvunud ja sellest oma pärastiseks kirjanduslikuks tegevuseks äratust saanud esimesed eesti kirjanikud: Fr. R. Faehlmann Järvamaal Hao mõisas ja Fr. R. Kreutzwald Virumaal Kaarli mõisas. Viimane ütleb oma muinasjutukogu eessõnas (1866): «Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige magu-

Aida-Vidri (Fr. R. Kreutzwald) mõisa peretoas muinasjutte kuulamas.
O. Kangilaski joonis

[9] Vooriga (killaga, killavooriga) veeti enne raudteede rajamist mitmesuguseid tööstustooteid või põllumajandussaadusi mõisatest kaugematesse linnadesse (Tallinna, Pärnu, Riiga, Peterburi jm.).

[10] ERA II 160, 10/11 Kanepi.

sam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et igakord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima.»[11]

Rahvajuttude vestmine (ja sellele sageli kaasnev mõistatuste mõistatamine) on olnud oluliseks meelelahutuseks külanoorte kooskäimistel, mida veel möödunud sajandi teisel poolel, osalt isegi käesoleva sajandi algul on eri paikades korraldatud eri kujul ja erinevate nimede all (setude *istjatse'*, Kihnu *ülältjõstmine,* Puhja ümbruse *kildsann* jm.)[12]. Nende ühiseks jooneks on olnud see, et kokkutulek algas tütarlaste ühise käsitööharrastusega, millele liitus laulmist, jutuvestmist, mõistatamist jne.; hiljem saabus sinna ka poisse ning siis lõbutseti nendega koos.

Samuti on rahvajuttudel olnud teatav osa koduste talgutööde (ketrustalgud, suletalgud, pruudiaitamine jm.) lõbustuste hulgas ning pühade ja perekonnapidude kombestikus.

Eraldi tuleb peatuda kahel vanal rahvakombel, mis peaaegu obligatoorselt on olnud seoses rahvajuttude (ja mõistatuste) esitamisega. Need on — videviku pidamine ja jäguaeg.

V i d e v i k u p i d a m i n e on olnud tuntud ülemaaliselt. See on tähendanud puhkepausi, mida peeti pimedal aastaajal (sügiseti) enne tulevalguse süütamist kas üks kord või 2—3 korda nädalas (sageli just neljapäeviti). Siis kas puhati kodus (istuti või lamati) või koguneti mõnda lähedasse tallu. Videviku pidamisel on olnud üldiselt kombeks jutustada pimedas toas rahvajutte ning anda üksteisele mõistatusi. Neile harrastustele on omistatud isegi maagilist tähendust, nagu näeme allpool. Videviku pidamine on kestnud umbes üks tund. Kui tuli üles võeti, jätkati poolelijäänud töid.

«Jäguajad» ehk «jäguõhtud» on olnud tuntud kitsal alal — Kuusalu ja Jõelähtme rannakülades. Ajavahemikus 1.—10. novembrini pole seal õhtuti tehtud tavalisi töid, vaid teenijail olnud lubatud töötada endale (teha käsitöid). Meestel — nii vanadel kui noortel — olnud aga kombeks koguneda õhtuti ühe või teise naabri juurde, kus siis mõistatusi mõistatades ja «vanaviisi jutte» vestes aega viidetud.[13] — Jäguaeg on kaugemas minevikus olnud arvatavasti seoses surnute mälestamisega (umbes samale ajavahemikule langeb mõnes teises paigas tun-

---

[11] Fr. R. K r e u t z w a l d, Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn 1953, lk. 6/7.

[12] Vt. R. V i i d a l e p p, Kildsann ja muid endisaegseid külanoorsoo kooskäimisi. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 1, lk. 47 jj.

[13] G. V i l b e r g, Endised tähtpäevad Kolga rannas. Eesti Kultura II (1913), lk. 263—279. Mõne teise kirjelduse järgi olevat neist õhtuist osa võtnud nii mehed kui naised.

tud «hingedeaeg»), kuid otseseid teateid selle kohta pole säilinud.

Setude juures on peamiseks «jutuste» esitamise ajaks mõne teate järgi olnud talvel ennejõulune periood [14], teisal aga nn. lihasöögi aeg (enne kevadist paastu) [15].

Nagu eeltoodud andmetest selgub, on endisel ajal olnud terve rida tähtpäevi ja olukordi, millega on käinud kaasas laialdane rahvajuttude harrastus.

Rahva suuline looming asendas omal ajal kõike seda, mida me tänapäeval nimetame kirjanduseks. Kuid tuleb märkida, et paralleelselt koolihariduse gа on veel kaua aega edasi kestnud intensiivne suulise loomingu harrastus. Mis puutub eriti rahva jutuloomingusse, siis paistab, et koolikollektiiv on paljudel juhtudel isegi stimuleerinud selle ulatuslikku käibimist. Mõnesse vastuvõtlikku nooresse on see avaldanud suurt mõju ning on aidanud tal leida õige lähtekoha oma pärastiseks kirjanduslikuks loominguks.[16]

Iseloomuliku faktina tuleb märkida, et üks eesti rahvaluule suurkoguja — M. J. Eisen — on oma huviala kaasa toonud juba külakoolist. Tema isa oli külakoolmeister Oese koolis Vigala lähedal. Seal on õpilastel olnud tavaks kolmapäevaõhtuti, mil õppetööd pole olnud, jutustada üksteisele muinasjutte ja anda mõistatusi. Kui tagavara lõppenud, nõutatud pühapäeviti kodus käies vanemailt ja vanavanemailt uusi aineid juurde. Muinasjutte vestetud seal kümnete ja sadade viisi ning väga elav olnud ka mõistatuste mõistatamine. Noor Eisen on neist vestlusõhtuist suure õhinaga osa võtnud ning sealt kaasa saanud vaimustuse rahvajuttude ja mõistatuste vastu. Samast koolist pärineb ka Eiseni esimene korjandus, mis sisaldab õpilastelt kuuldud mõistatusi a. 1869, kui korjaja oli ainult 12-aastane.[17]

Aja jooksul on rahvajuttude suuline käibimine ahenenud; domineerivale kohale on tõusnud kirjandus, kaasa arvatud ka rahvajuttude kogumikud. Juba üleminekul kapitalismile (möödunud sajandil hakkasid muistsed tavad ja uskumused unustusse jääma ning suurenes kirjanduse osatähtsus ja levik. Nõukogude korra tingimustes on haridus ja mitmepalgeline kultuuritöö määratult avardunud ning teenib töörahva üha kasvavaid vajadusi. Sellest hoolimata esineb tänapäevalgi veel mõnevõrra rahvajuttude suulist levikut ning ekspeditsioonidel on kohatud tublisid ja andekaid jutustajaid.

---

[14] ERA II 175, 402 Järvesuu v.

[15] ERA II 194, 10.

[16] Vrd. näiteks A. Kitzbergi kohta: Ühe vana «tuuletallaja» noorpõlve mälestused I, 2. tr. Tartus 1936, lk. 85.

[17] M. J. Eisen, Miten minusta tuli kansanrunouden kerääjä ja Kalevalan harrastaja. Kalevalaseuran Vuosikirja I (1920), 194—202.

Fr. R. Faehlmann laseb Kalevipoja lugude esimeses käsitluses esitada need rahvajutustaja suu läbi. See on kompositsiooniline võte ega tarvitse otseselt kajastada tõelisi olukordi; kuid mõningaid elulisi tähelepanekuid võib selle taga siiski olla. On huvitav, et selles ettekandes on eesti kirjanduses esmakordselt (enam kui sada aastat tagasi) näidatud rahva hulgast põlvneva jutumehe kuju ning iseloomustatud tema esinemist. Olgu seepärast sealt tsiteeritud mõned laused: «... Salga keskel [18] oli lumivalge habemega vanamees, kes oma kuue maa peale oli laotanud ja selle peal istus. See oli jutumees. Praegu olid seltskonna nooremad liikmed tema poole palvega pöörnud, et ta lugusid Kalevipojast jutustaks.... Vanamees valmistas ennast ette keha ringutamisega, nagu oma tähtsust üles näidates, tõmbas käega üle silmade ja habeme, köhatas ja algas ...» [19]

Et rahvajutte on esitatud õhtuti kas pimedas toas või väljas lõkketule ümber istudes, see on olnud tõepoolest omal ajal väga tüüpiline ja levinud nähtus. Samuti tüüpiline on, et rahvajutustajate hulgas on enamuses olnud mehed, vanad elatanud inimesed.

Täpsemaid andmeid muinasjuttude jutustamisest on saadud setude juurest, kus nii muinasjuttude repertuaari laialdane tundmine kui ka hea esitamisoskus pole haruldased tänapäevalgi. Seal võib juhtuda sedagi, et jutustamise ajaks katkeb töö: kogu perekond koguneb kuulama. Jutustamine toimub rahulikus pühapäevases meeleolus.[20]

Sealtsamast on olemas kirjeldus ühest vanemast setu jutustajast, kirjaoskamatust mehest Vassili Liivapuust. Too on esitanud pikki muinasjutte väga heas stiilis. Ettekanne on olnud elav ning saadetud liigutustest, näoilme muutustest, žestidest jne. V. Liivapuul on muinasjutud väga täpselt meeles olnud, nii et ta on võinud neid hästi esitada isegi korduva katkestamise puhul.[21]

Rahvajuttude esitamine harilikult ei eelda ega nõua mingisuguseid erilisi vahendeid, millega vestleja võiks oma osa kuidagi rõhutada, välja tõsta. Siiski on jutustaja mõnikord — olenevalt esitatava laadist ja funktsioonist tõusnud kõrgemale alu-

---

[18] Jutt on nn. «teeparandajate seltskonnast», mis Faehlmanni kirjelduse järgi koosneb nii meestest kui naistest, vanadest ja noortest. Jutustamine toimub õhtul tule ümber istudes kuskil metsa vahel 66 versta Tartust eemal (Tartu—Rakvere teel).

[19] Friedrich Robert Fählmann, Kirjatööde kogu I. Jurjevis 1915, lk. 61.

[20] ERA II 194, 24/5.

[21] ERA II 194, 40/2.

sele. Nii on näit. jutluste paroodiaid esitatud sageli kuskilt kõrgemalt kohalt, mõnikord isegi mingist improviseeritud «kantslist».[22] See aitas tõsta ettekande mõjukust, sest mitmesugused parodeerimised pääsesid niiviisi paremini mõjule.

Rahvajuttude esitamisel kasutatakse mõningaid erilisi võtteid, mis lähendavad jutustajat ja kuulajat. Tuntumaid on jutustamine esimeses isikus, mis jätab mulje, nagu oleks kõik see, millest räägitakse, juhtunud jutustaja endaga. Seejuures on soodustavaks asjaoluks, et oleks midagi ühist jutustaja ja

Mehed juttu vestmas. *A. Daugelli puulõige 1864*

jutu peategelase vahel (näit. ühine elukutse, tööala vms.). Jutuliik ei oma sel puhul erilist tähtsust: esimeses isikus on jutustatud nii muinasjutte, muistendeid kui ka naljandeid.

Vanim kasutada olev teade sellise esitusviisi kohta näib tagasi ulatuvat ligi sada aastat. See on muistend ühesilmalistest hiidlikest inimsööjatest, kes asuvad üksikul meresaarel ning ähvardavad ära süüa juhuslikult sinna sattunud meremehi; nood torkavad uinunud ühesilmalisel ta ainsa silma pimedaks ning pääsevad põgenema. Ühe selle jutu teisendi eeljutustajaks on olnud keegi vana soldat, kes «ütelnud ennast just ise nõnda olema ja käima, kui jutus ette tuleb».[23] Võte, et jutustaja kujutab iseennast esitatava rahvajutu tegelasena, ei ole eriti haruldane; seda tuleb ette tänapäevalgi. Harul-

[22] J. Liiv, Elu ja mälestusi. Tartu 1936, lk. 55.

[23] H II 40, 574/9 (5) Kuusalu. — Selles jutus on tegemist nn. Polüfemose motiiviga, mis esineb juba Homerose «Odüsseias».

dasem on moodus, et jutustaja põimib jutu sisse isegi oma nime.[24]

Peale selle, kus esimeses isikus jutustamist tuleb vaadata kui stiililist võtet, on siiski olemas rahvajutte, mis kahtlemata võivad sisaldada jutustajate tõelisi kogemusi ja tähelepanekuid (muistendid luupainajast, kratist, viirastustest, koomilised sündmused igapäevasest elust jne.). Täpse piiri tõmbamine, kus lõpeb realistlik elukujutus ning algab stiliseering, ei ole alati võimalik.

Repertuaari valikust

Et vanasti oleks eri olukordade jaoks olnud kindlaks kujunenud oma juturepertuaar või et teatavaid jutte oleks alati esitatud mingis kindlas ühendis, seda ei saa väita. Mõnesugust vahet on tehtud selles, mida jutustada lastele ja mida täiskasvanutele, kuid isegi see vahetegemine on olnud üsna tinglik.

Lastele on sageli jutustatud muinasjutte lindudest ja loomadest, tublist ja töökast vaeslapsest, osavast ja targast karjapoisist jne. Kuid lastele on siiski jutustatud ka usundilise sisuga muistendeid ning mõnikord isegi erilise tagamõttega: «Vanaisa kiskus õhtu pirgu ja jutustas lastele, kes võrku kudusid, tontidest ja kodukäijatest, nendasama ka vanaema võrgu lõnga ehk takku ketrades, et lastel uni ei tuleks (minu sõrendus — R. V.). Sellepärast sai niisugune usk lastele külge kasvatatud. Sel ajal uskusid mitmed nõidust ja tontisi ja kodukäijaid, ja ega see siis ime olnud — ei olnud jo sel ajal veel eesti keele kirjandust peaaigu olemaski peale vaimulikkude raamatute.» [25]

Kui töötav talurahvas elas veel algelistes tingimustes ja ilma koolihariduseta, siis on lastekasvatuse praktikas rakendatud väga palju hirmutamise meetodit; selleks on olnud isegi eri liik väljamõeldud olendeid (nn. lastehirmutised), nagu koll, kolumats, kotu jm. Hiljem on üldtuntud müütilised olendidki (näkk, tont, haldjas jt.) muutunud ainult lastehirmutisteks. Nagu näeme eeltoodud tsitaadist, on hirmutundeid rakendatud ka selles suunas, et lapsi õhtul kauemini töö juures hoida. Kui vaated muutusid, on tekkinud vastupidiseid uskumusi, mis keelasid õhtuti hirmutavate juttude kõnelemise: «Vanapaganajutte ja näki- kui ka aldjase-lugusid ei tohtinud õhtult ega ööselt rääkida, sest arvati, et siis vanapagan ise sääl lähidal luusimas

[24] Vrd. ERA II 194, 191/2 ja 189/91.

[25] Vana Kannel III, 18 Kuusalu (teated käivad möödunud sajandi 60-ndate aastate kohta). Samasuguseid andmeid on mujaltki.

olla, sest vanasõna ütleb: «Kui hundist räägid, siis on ka hunt varssi sääl».»[26] Hirmuäratavate õhtuste jutustuste halba mõju on oma nooruses tunda saanud ka Fr. R. Kreutzwald ning on hiljem niisuguste rahvajuttude kahjulikku olemust selgitanud ühes kalendrijutus.[27]

Kui aga lapsed õhtul liiga palju rääkisid, hullasid ja naersid ega tahtnud magama jääda, saavutati vaikus erilise jutuga, mis algas sõnadega: «Ennemuiste oli moor ja mooril oli vaar . . .» Pärast seda ei tohtinud enam keegi häält teha.

Mõnikord lõpetati lastele jutustamine ka nn. lõputu jutuga («Valge härja jutt», «Nokk kinni — saba lahti» jm.), mis oma laadilt kuuluvad naljandite hulka.

Peale selliste rahvajuttude, mida jutustati kas ainult noortele või nii noortele kui ka täiskasvanutele, oli teistsuguseid, mida jutustasid ainult täiskasvanud omavahel, ning oli sääraseidki, mida mehed ainult kõrtsis istudes pajatasid.

Rahvajuttude funktsioonist

Rahva jutuvaras on palju õpetlikku, eeskujuandvat, edasiviivat. Paljude eredalt joonistatud töötava rahva kangelaste kujudega on rahvajutud õpetanud kuulajaid võitlema ja edasi püüdma, on näidanud teed parema ja õiglasema elu poole.

Rahvajuttude õpetlikkus tuleb arvesse üsna laias mõttes. Väga mitmesugused tõekspidamised, töö- ja elukogemused, uskumused ja arvamused, ajaloolised mälestused jne. — kõik need on ühelt põlvelt teisele edasi antud suuliste jutustuste kujul. Proosalooming moodustab väga olulise osa rahva kultuurilisest pärandist.

Kuid jutuvestmise harrastamisel on minevikus olnud mõnikord ka täpselt piiritletud praktiline eesmärk. Viru-Nigulast on teateid, et seal on kerjaja jutustanud muinasjutte tasuks öömaja eest.[28] Tava, et öömajaliselt nõutakse pererahva lõbustamist

[26] ERA II 295, 307 Viljandi.

[27] Kuidas inimesed iseennast petavad. Maarahva Kasuline Kalender 1855. Vt. Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 280 jj.

[28] A. 1892 on Viru-Nigulas kirjutatud rida muinasjutte 67-aastaselt Leenu Udamilt, kes need lapsepõlves oli kuulnud oma isalt. «Viimane käis kerjamas ja tütar (Leenu) lapsena kaasas. Öömaja eest vestis isa juttusi, ja säält on nad ka tütrele meelde jäenud.» Juttude juurde märgitud andmetest nähtub, et kerjamas käimine on olnud umbes 1838. a. paiku, kui tütar Leenu oli 13 a. vana. — Tõenäoliselt tähendab «öömaja» siin ööbimisvõimalust ühes toitlustamisega. Järelikult võimaldas muinasjuttude vestmine hankida elatist kahele inimesele — isale ja tütrele. — Saadetises äratab tähelepanu veel see, et jutustaja on võinud üsna täpselt dateerida oma muinasjuttude päritolu. — H II 34, 428 jj.

jutuvestmisega, on kunagi olnud meil laiemalt tuntud. See motiiv esineb ka mõnede eesti muinasjuttude koostisosana: öömajaandja nõuab, et iga öömajaline midagi jutustaks; kes jutustada ei oska, seda öömajale ei võeta.[29] Loomulikult pidid

Jutustaja Ann Pilberg. *R. Viidalepa foto 1933*

need, kel seda tarvis tuli, olema juttudega hästi varustatud ning arendama ka nende esitamisoskust. See seletabki, miks näit. rändkaupmeeste ja kerjuste hulgas on olnud häid jutustajaid.

Teine praktiline põhjus jutustamiseks on olnud seoses laste tööjõu kurnava kasutamisega feodalismiaegses külas, tõenäoliselt kehvikute juures. Sügisel ja talvel, kui hommikul tõusti varakult, töötati ka õhtuti tule valgel väga kaua. Lapsed kas võtsid tööst osa (näit. kalavõrkude kudumisel) või olid rakendatud töötajate abistamiseks (peeruvalguse puhul näit. tuld näitama). Et laste vastupidavust suurendada, neid kauem ärkvel hoida ning magamajäämast takistada, selleks on emad ja vanaemad jutustanud neile pidevalt muinasjutte ja laulnud

[29] Muinasjututüüp nr. 840* Aarne registri järgi (FFC 25).

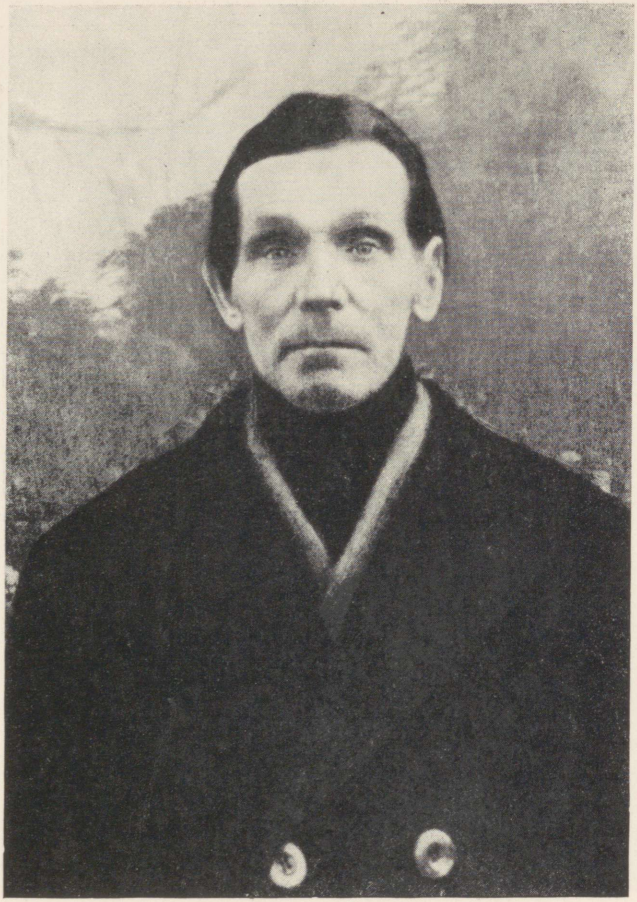

Rahvajuttude suurkoguja Jaan Sandra. *Foto*

Jutustaja Kaarel Jürjenson. *R. Viidalepa foto 1932*

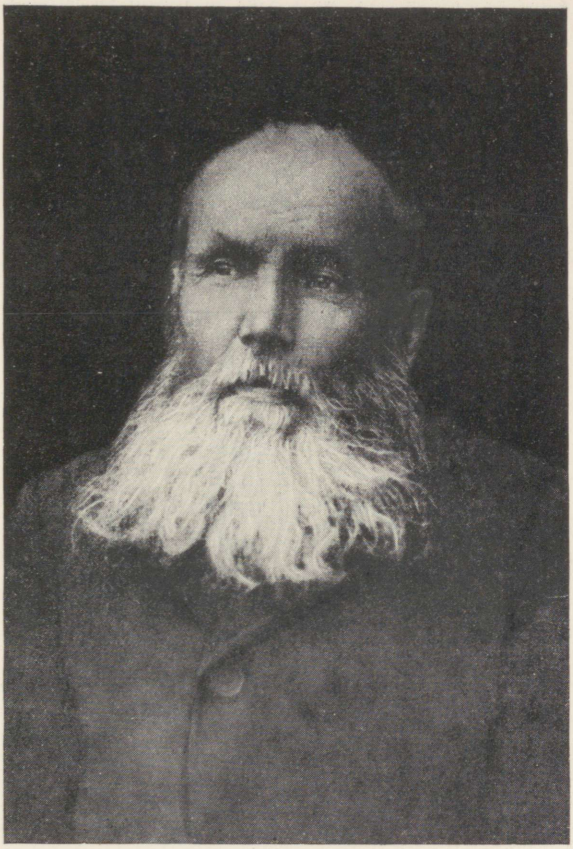

Jutustaja Peeter Käär. *Foto*

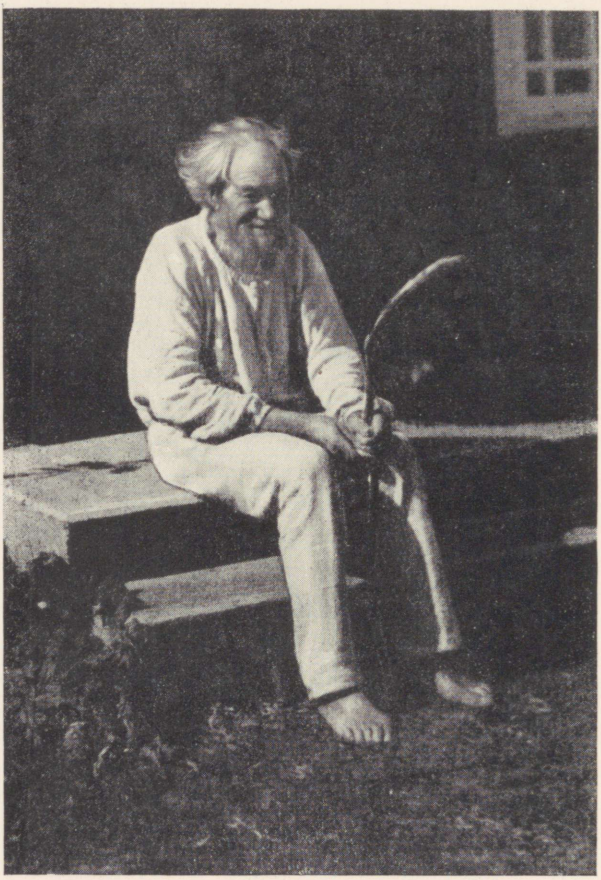

Jutustaja Mihail Kõvamees. *R. Viidalepa foto 1938*

laule.[30] Mõnel pool (näit. Kuusalus) on sel puhul valitud veel teadlikult hirmutava sisuga repertuaar, nagu oli märgitud juba eespool.

Väga kaugesse minevikku viitavad rahvajuttude esitamisega liituvad uskumused, mis näitavad jutuvestmise maagilist seost talupoja tootmistööga — karjanduse ja põllunduse edendamisega.

Eespool oli juba kõnet sellest, et jutuvestmine on endisel ajal koondunud ikka peamiselt õhtusele ajale, eriti on see toimunud seoses videviku ehk hämariku pidamisega. Selles ongi midagi iseloomulikku: jutustamine nagu sobib paremini kokku pimeduse kui päevavalgusega. Õitsilised öösel lõkendava tule ümber istudes, kodune videvikutund rehetoas kas küdeva reheahju ähmases valguses või päris pimedas — küllap need ongi olnud kõige tähtsamad jutuvestmise paigad.

Koduse videvikupidamisega seoses väärivad tähelepanu kaks momenti: 1) videvikul jutustamisele kaasneb mõistatuste mõistatamine (mõne teate järgi on see olnud isegi eelmisest obligatoorsem); 2) on arvatud, et videviku pidamine ühes jutustamise ja mõistatamisega midagi põhjustab või soodustab. Sellised uskumused esinevad kindlate vormelite kujul ja poeetilises sõnastuses, mis annab tunnistust nende suurest vanusest, nende pikaajalisest lihvimisest kauases suulises käibes. Näiteks: «Pidage pimeet, äälge ämärät, sis kasuse pikä piimälehmä, ää ärivaska» (Urvaste). — «Ämäriku aal puhka, sõs ärjä kasvave, teed tööd — jääve põnni» (Tarvastu). — «Inne talviste pühi olliva naise väega pallo mõistatanuva, et pallo voonakeisi ja vaskit saas» (Kanepi). Jne.

Nagu nähtub, on kõne ikka noortest loomadest (vasikatest, talledest), kelle sündi või arengut on videvikupuhkus pidanud soodustama. Et kõige sagedamini räägitakse härgadest, see võib olla mõjustatud alliteratsioonist (hämarik — härjad); härga tuleb siin võtta kui karilooma substituuti.

Videvikupuhkuse tähenduslik seos on võinud alguse saada sellest asjaolust, et videviku pidamine langes ajaliselt kokku kariloomade õhtuse söömise ja mäletsemise ajaga. Päevavalgel söödeti ja talitati loomad ära ning siis järgneski õhtune puhkepaus. See tööseisak koos meeldiva keskusteluga pidi nagu soodustama loomade jõustumist ja arengut.

Teatava paralleelina rahvajuttude tootmismaagilise funkt-

[30] Andmeid on Setust, Peipsi äärest ja Kuusalust. Setu rahvajutustaja ja -lauliku Ustinja Kõivastiku eluloos on öeldud: «Omad muinasjutud päris ta enam omalt emalt õhtatel peergu pidades ja emale töö juures valgust näidates. — — — — Et laps mitte magama ei uinuks, selleks jutustas ema talle muinasjutte ja laulis laule ja muid lugusid.» (S 13139/40 — 1929).

Setu eided lastele muinasjutte vestmas. *J. Miku foto (TRÜ)*

siooni kohta võiksime märkida, et mordva jahimeeste juures on muinasjuttude vestmine (suvel lõkketule ääres, talvel metsaonnis tule juures) pidanud soodustama rikkaliku jahisaagi saamist: metshaldjas (*virjäva*) on nende uskumuste järgi suur muinasjutuarmastaja ning unustab neid kuulates metsloomade kaitsmise.[31]

Et juttudele on omistatud maagilist mõju, see pole iseenesest midagi iseäralikku; sedasama on muistsel ajal usutud muudestki rahvaluuleteostest (loitsud, laulud, tantsud jne.).[32]

Rahvajutustaja isik

Rahvalaulikute hulgas on meil olnud enamuses naisisikud, rahvajutustajate hulgas aga mehed. «Mehed tunnevad paremini jutte, naljandeid, ajaloolisi andmeid ja kohalikke tõsisündmusi,» ütleb üks suurte kogemustega rahvaluulekorjaja.[33] Isegi

[31] М. Маскаев, Мордовская народная сказка. Саранск 1947, lk. 10 jj.

[32] Rahvajuttude esitamisega seotud tavade kohta vt. R. Viidalepp, Rahvajutustaja rahva hulgas. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVI. Tallinn 1959, lk. 275 jj.

[33] R. Põldmäe, Rahvaluulekorjaja tööradadelt. «Eesti Kirjandus» 1938, lk. 437.

setude keskel kogumistööl olles on konstateeritud, et jutte on saadud «suuremalt jaolt vanadelt meestelt».[34] Sedasama saab järeldada ka korjanduste juurde märgitud andmetest, kuivõrd neid leidub. Seni faktiliselt kindlaks tehtud paar suurjutustajat on samuti olnud mehed.

Mis puutub rahvajutustaja elukutsesse, siis näib, et soodustavaks teguriks, mis on võimaldanud omandada laialdase rahvajuttude repertuaari, on olnud liikumist võimaldav elukutse. Headeks jutustajateks on mitmel pool olnud vanad külarätsepad, kes liikusid rändavate käsitöölistena talust tallu ja külast külasse. Töötades paljudes kohtades ning puutudes kokku arvukate inimestega, täiendasid nad alatasa oma repertuaari. Samuti on tublisid jutuvestjaid olnud külakarjuste (ka õitsikarjuste) hulgas. Feodalismiaegses külas käisid need ametimehed külakorda, s. o. olid iga öö ise talus. Jakob Liiv on meenutanud oma mälestustes pimedat õitsivanemat Elias Pärna, kes võinud jutustada ööd läbi, ilma et tal juttudest puudu oleks tulnud.[35] Häid jutuvestjaid on olnud rändavate kerjuste hulgas; nende teekonnad käisid üsna laialt. Rahvanaljand kõneleb Kuusalu rannaküla mehest, kes sisemaalt tulnud santidega kõnelnud kaks päeva järjest ning saanud siis juba «suuremad jutud» räägitud.[36] Rahvajuttude levitamisel oli teatav osa ka rändkaupmeestel ja liikuvail hooajatöölistel.

XIX sajandil on heade jutustajatena esinenud sageli vanad soldatid, kes pärast pikaajalist äraolekut vanas eas jälle kodukohta tagasi jõudsid. Nad on ühtlasi olnud tähtsad vahetalitajad vene rahvajuttude ülekandmisel eesti rahvajuttude repertuaari. Vanad sõjamehed, kes olid kaugel käinud ja palju näinud, esinesid julgemini ja iseteadvamalt kui kohalikud talupojad; mõnikord on nad olnud juhtideks talurahva-ülestõusude puhul. Nii oli Pühajärve sõjas üheks aktiivsemaks tegelaseks keegi «erusoldat Jaan».[37]

Väljapaistvamate jutustajate hulgas on sageli olnud pimedaid. Ühiskondliku ja varandusliku seisundi poolest on rahvajutustajad olnud enamasti kehvikud.

Suurjutustajad

Meil on seni ainult paaril juhul tehtud katset rahvajutustaja repertuaar täielikult kirja panna. Samuti puuduvad meil jutustajate järgi korraldatud rahvajuttude väljaanded. Seetõttu on

---

[34] H. Prants, Minu elukäik. Tartu 1937, lk. 245.
[35] J. Liiv, m. t., lk. 55.
[36] R. Põldmäe, m. t., lk. 440.
[37] Vrd. Eesti NSV ajalugu. Tallinn 1957, lk. 198.

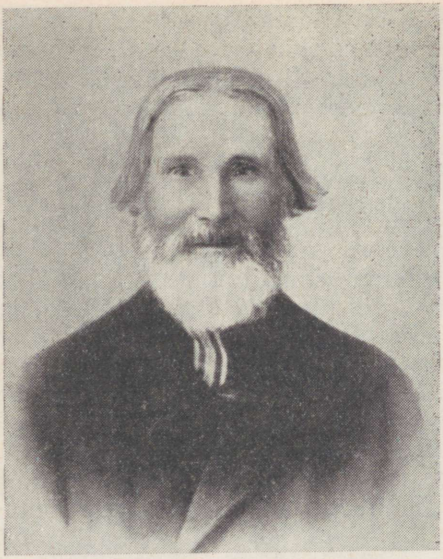

Jutustaja Aado Tamm. *Foto*

veel vähe konkreetseid andmeid üksikute väljapaistvate jutustajate esiletõstmiseks; osalt tuleb leppida üsna umbkaudsete teadetega.

Setu jutustajalt Anna Kõivastikult on kirjutatud muinasjutte 25 aastat tagasi. Muinasjutud oli ta kuulnud emalt, kes oli olnud erakordselt andekas rahvajutustaja, nii laialdase repertuaariga, et pole teadnud «oma muinasjuttude arvu ega lõppu». Kogu aasta läbi jutustanud ta iga õhtu, kuid ühe aasta jooksul polevat ta jõudnud kõiki «oma muinasjutte ära seletada», vaid osa jäänud veel teiseks aastaks. Tütar on ainult väikese osa tema jutuvarast teadnud edasi jutustada.[38]

Rannus on olnud väljapaistvaks jutumeheks Aado Tamm, Jakob Tamme isa. Tema on jutustanud väga palju suvel heinamaal olles, kui õhtuti hulgakesi tule ümber istuti. A. Tamm oli Kureküla mõisa kandimees. Heinamaad olid üle 10 km eemal Verevi küla taga Emajõe luhal. Sinna mindi kogu külaga ning jäädi seniks, kui hein tehtud. Õhtuti istuti tulelõkke juures ning kuulati vanemate meeste jutustusi. Veel ühel teiselgi juhul on A. Tamm välja paistnud tubli jutuvestjana: kui möödunud sajandi 40-ndail aastail Riia lähedal mullatöödel oldud, on Aado olnud suures meestesummas keskseks kujuks. Teised nurunud tihtilugu: «Aado, jutusta meile jutte!» Mälestus temast kui suurte võimetega jutumehest on säilinud tänapäevani.[39]

Suurjutustajaks on nimetatud Kaarel Jürjensoni. Temalt on aastail 1932 ja 1933, kui ta elas pimeda invaliidina Kavastu vanadekodus, kirja pandud 256 rahvajuttu (muinasjutte, muistendeid, naljandeid), 249 p. uskumusi ja kombeid, 126 vanasõna ja kõnekäändu jm., kokku 691 p. või 550 lk. folkloristlikku ainestikku.

K. Jürjenson oli mõisateomehe pojana sündinud Alatskivil

[38] S 11523/4 Vilo v.
[39] ERA II 186, 386/7 Rannu; H. Tamperelt saadud andmed.

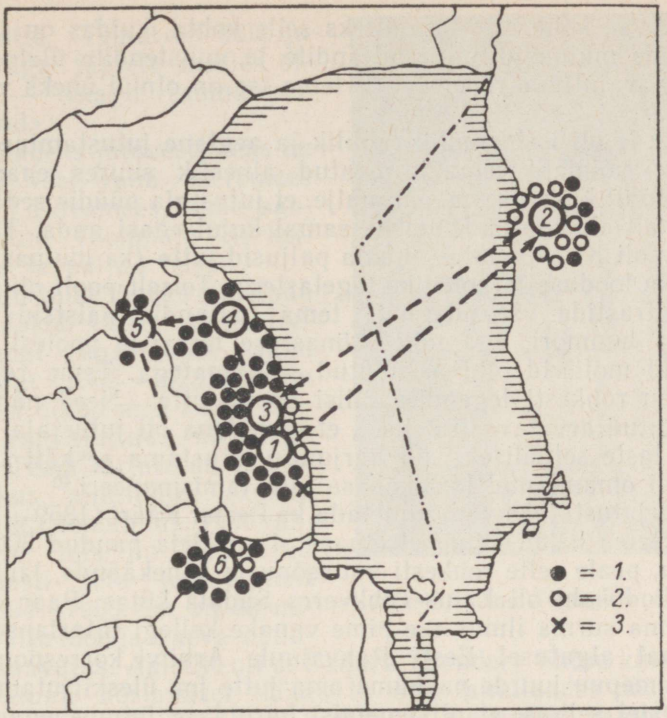

K. Jürjensoni jutude päritolu: 1) kuuldud eestlaselt, 2) kuuldud venelaselt, 3) kuuldud sakslaselt; numbrid sõõris — jutustaja elukohad.
Koostanud R. Viidalepp

a. 1864; oli lapsena koos vanematega elanud Oudova maakonnas (Peipsi taga), hiljem töötanud lihttöölisena Alatskivi ümbruses ning jäänud pimedaks 28. eluaastal. Oli algkooli haridusega, oskas peale eesti keele ka vene keelt.

Temalt kirjutatud juturepertuaar on silmatorkavalt rikkalik ja mitmekülgne ning sisaldab 55 muinasjuttu, 100 naljandit, 96 muistendit ja 5 jutukujulist loodushäälte seletust. Selles ainestikus on esindatud kõik muinasjuttude, muistendite ja naljandite liigid. Tal on terve rida haruldasi tekste, mida Aarne register (FFC 25) üldse ei tunne. See iseärasus on tingitud asjaolust, et K. J. oli noores eas elanud venelaste keskel ning oli kuulnud neilt rea jutte. Olles haruldase mäluga, teadis ta paljudel juhtudel täpselt, kellelt ja millal ta oli kuulnud ühe või teise pala. Niisuguseid andmeid teadis jutustaja 69 jutu kohta; neist 16 olid kuuldud vene jutustajatelt. Eeljutustajate hulgas oli olnud karjuseid, mõisateomehi, vanu soldateid, külaseppi, müüritöölisi jm.

K. J. on konkreetseks näiteks selle kohta, kuidas on toimunud vene muinasjuttude, naljandite ja muistendite ületoomine eesti rahvajuttude repertuaari: tema ise on olnud üheks vahendajaks.

K. J.-le oli iseloomulik rahulik ja aeglane jutustamine. Seetõttu oli võimalik tema jutustatud ainestik suures enamuses sõna-sõnalt kirja panna. Jäi mulje, et jutustaja püüdis seda, mis ta teistelt oli kuulnud, umbes samal kujul edasi anda. Tähelepandav oli K. J. püüdlus siduda paljusid jutte (ka muinasjutte) kohaliku looduse ja kohalike tegelastega. Teiselt poolt oli tunda ka kontrastide vähendamist: tema naljandid paistsid silma maheda huumori, aga mitte sõnastuse teravuse poolest. Ebasündsad motiivid olid asendatud süütumatega. Tema repertuaaris on rohkesti legendilaadilisi õpetusjutte. Need nähtused on tingitud arvatavasti sellest, et pimedana oli jutustaja olnud sageli laste seltsiliseks, oli harjunud jutustama eeskätt lastele ning oli omandanud lastekohase jutustamismaneeri.[40]

Suurjutustajaks võib nimetada ka Peeter Kääri (1859—1938), kellelt tema kahel viimasel eluaastal on kirja pandud 300 rahvajuttu, peale selle rohkesti vanasõnu ja kõnekäände, laule jm. P. K. kodukoht oli Laius-Tähkveres Sadala külas. Paar aastat enne oma surma ilmus see pime vanake kellegi tütarlapse saatel omal algatusel Eesti Rahvaluule Arhiivi korrespondendi P. Tammepuu juurde pakkuma oma jutte jm. üleskirjutamiseks. Töö kestel selgus, et oli tegemist haruldase jutumehega, kelle repertuaar oli väga ulatuslik. P. K. toodangut pole lähemalt analüüsitud, kuid on teada, et see sisaldab mõningal määral ka jutustaja isiklikku loomingut. Oma jutud oli see suurjutustaja kuulnud noores eas veskilistelt, sest ta ise oli töötanud tuuleveski möldrina, sepilistelt ja muudelt juhuslikelt eeljutustajatelt.[41]

Väga elavaks ja omapäraseks jutustajaks on olnud väiketalunik Ann Pilberg Põlva rajoonist, kellelt aa. 1931/32 on kirjutatud 50 muistendit. Teda võiks nimetada loovaks jutustajaks, sest igakordsel esitusel kujundas ta teatava jutuaine oluliselt uuesti, muutes mitte ainult sündmustikku, vaid isegi tegelasi. Samuti on sel jutustajal olnud kalduvus ka mitmesugustest ebatavalistest nähtustest (libahundist, kodukäijast jne.) jutustada nii, nagu oleks ta kõike isiklikult näinud ja kogenud.

Kuusalu rahvalaulik Mai Kravtsov on olnud tuntud ühtlasi tubli jutustajana, kellelt on kirjutatud nii muistendeid kui mui-

---

[40] R. Viidalepp, Ühest suurjutustajast ja tema toodangust. ÕES-i Toimetused XXX (Liber saecularis), lk. 830—845.

[41] P. Tammepuu, Ühe suurjutustaja mälestuseks. «Rahvapärimuste Selgitaja» nr. 5 (1938), lk. 167/8.

nasjutte. Temal on kõik jutud väga täpselt meeles olnud — «nagu raamatusse raiutud».

Headeks jutuvestjateks on olnud veel vana meremees Mihail Kõvamees Muhu saarel, Ann Toompalu Karksi-Nuias ja paljud teised.

Siin tuleb lõpuks nimetada veel Jakob Hurda kõige teenekamat kaastöölist Jaan Sandrat (1862—1925), kes on ühtlasi olnud meil kõige suurem rahvajuttude üleskirjutaja. Tema kirjutatud folkloristlikus ainestikus (kokku 8700 lk.) leidub ms. 1900 rahvajuttu, mis on kirjutatud enamasti setu jutustajatelt aa. 1894—1906. See on äärmiselt palju tööd ja vaeva nõudnud saavutus. Ametilt oli J. Sandra (Sander) lihtne külarätsep. Rahvaluule korjamisel töötas ta otse ainulaadse püsivuse ja püüdlikkusega.[42] Teda võib lugeda ka suurimaks rahvajutustajaks, sest tollal ei kirjutatud jutte sõna-sõnalt, vaid mälu järgi. Korjaja püüdis kuuldud jutu sisu üldjoontes meelde jätta ning kirjutas hiljem paberile oma sõnadega.

Jutustaja Ann Toompalu. *Foto a. 1937*

---

[42] R. Viidebaum, Jakob Hurda kaastöölistest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, 1934, lk. 249/50.

21. MUINASJUTUD

Mõiste ja iseärasused

Muinasjutt [1] on suulise rahvaloomingu kunstipärane proosateos, mida jutustatakse kas huvitavuse või õpetlikkuse pärast. Et muinasjutud on võrsunud rahva luuleloomingust, siis nendes esitatud sündmustikku, ükskõik kas see on antud vähema või suurema fantastikaga, ei usu ei jutustaja ega kuulajad. Harilikult esitatakse muinasjuttudes ka kõik üleloomulik ja võimatu loomulikuna ja võimalikuna. Kõige sagedamini pajatavad muinasjutud kauges minevikus («muiste», «ennemuiste», «vanasti», «vanal hallil ajal») toimunud sündmustest. Muinasjuttude tegelastel puudub ajalooline individuaalsus; enamasti esinevad nad ilma isikunimeta, kuid siiski tüüpiliste kujudena («üks vaene mees», «talupoeg ja mõisnik», «peremees ja sulane», «ahne kirikuõpetaja», «peretütar ja vaenelaps»). Muinasjutu tegevus pole harilikult seotud mingi reaalselt eksisteeriva kohaga, samuti pole see seotud ka mingi kindla ajavahemikuga.

M u i n a s j u t t u d e a r e n g u s t. Muinasjutud moodustavad rikkaliku ja mitmekesise osa suulisest rahvaluulepärandist. Juba klasside-eelses ühiskonnas on tekkinud muinasjutte, kuid neid on tekkinud ka palju hilisematel aegadel. Tingituna muutustest ühiskonna elus on muutunud ka muinasjuttude temaatika ja laad. Vanema aja muinasjutud on täis fantastilisi kujusid, mis peegeldavad tolleaegsete inimeste primitiivseid arusaamisi maailmast ja loodusest. Inimesed tundsid ja valitsesid loodust veel puudulikult ning suhtusid paljudesse nähtustesse hirmu ja kartusega. Seetõttu on vanade muinasjuttude fantastilistel kujudel hirmuäratav iseloom. Muinas-

[1] Termini «muinasjutt» kõrval on olnud kirjakeeles tarvitusel veel «ennemuistne jutt», kuid laiemas tähenduses — nii muinasjutu kui muistendi kohta. Nii oli Kreutzwaldi tuntud muinasjutukogu nimeks «Eesti rahva ennemuistsed jutud» ning kohtadega seotud muistendeid nimetatakse selles «paiklikud ennemuistsed jutud».

Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (1951). Tiitel ja frontispiis. *Illustr. G. Reindorff*

jutu-koletised on inimestele ohtlikud. Kui inimene sai teadlikumaks oma võimetes, muutus ka tema kujutletud olukordade ja kangelaste iseloom. Aja jooksul vähenes muinasjuttude fantastika, nad muutusid kord-korralt realistlikumaks. Sellest tingituna on muinasjuttude vanemad kihistused põhiliselt fantastilisemad, hilisemad aga realistlikumad.

Vanemates muinasjuttudes esineb samuti muistsete aegade ühiskondlike olusuhete kajastusi (inimesesöömine, tooreste ja metsikute karistusviiside rakendamine jne.). Seevastu hilisemail aegadel loodud muinasjutud on vabamad igandlikest arusaamadest ja kujutelmadest; need muinasjutud väljendavad selgemini inimühiskonna vastuolulisi suhteid ning töötava rahva taotlusi oma elu parandamiseks.

Eesti muinasjuttudes on palju kajastusi feodaal-pärisorjusliku ühiskonna suhetest ja võitlustest. Nendes näeme lepitamatuid vastuolusid rõhutute ja rõhujate vahel — talupoegade võitlust mõisnike ja pastorite vastu, sulaste-teenijate võitlust peremeeste-perenaiste vastu, vaeste võitlust rikaste vastu. Muinasjuttude kesksteks kangelasteks on töötavad inimesed: kehvtalupojad, saunikud, sulased, vaeslapsed. Muinasjuttudes või-

davad need kangelased alati oma vastaseid — rikkaid, uhkeid ja ülbeid. Ühtlasi näeme töörahvast esindavate kangelaste kõrgeid kõlbelisi omadusi: töökust, ausust, kohusetruudust, julgust, vaprust, tarkust, headust. Et töötava rahva kangelased saavutavad alati võidu oma vastaste üle, see on rahvamuinasjuttudele väga tüüpiline ja iseloomulik; see vastab rahva taotlustele ja lootustele. Rahva optimism on vääramatu. M. Gorki ütleb: «On väga tähtis märkida, et rahvaluulele on täiesti võõras pessimism, hoolimata tõsiasjast, et rahvaluule loojate elu oli raske ja piinarikas — nende orjalik töö oli tehtud ekspluateerijate poolt mõttetuks, nende isiklik elu oli õigusetu ja kaitsetu. Kuid kõige selle juures näib kollektiivile omane olevat teadlikkus tema surematusest ja veendumus, et ta võidab kõik temale vaenulikud jõud. Rahvaluule kangelane — «loll», keda põlgavad isegi isa ja vennad, osutub alati neist targemaks, ta võidab alati kõik eluraskused, nii nagu võidab need ka Ülitark Vassilissa.» [2]

Muinasjuttude õpetlikkus

Muinasjuttudel, mida rahvas paljude põlvede jooksul on lihvinud ja viimistlenud, on suur kasvatuslik tähtsus. Kui puudus kirjutatud kirjandus, olid suulised muinasjutud selleks oluliseks allikaks, millest omandasid elutarkust nii noored kui täiskasvanud.

Muinasjuttude hulgas näitavad suurt püsivust just niisugused teemad ja kunstilised kujud, mis väljendavad kõige laiemate rahvahulkade tüüpilisi elamusi ja püüdlusi. Muinasjutukangelased pole individuaalsed kangelased, vaid otsekui kogu ühiskonnaklassi esindajad. Nende võitlustes kajastuvad tervete inimpõlvede püüdlused ja lootused.

Muinasjuttudesse kätketud elukogemused ja tõed tuuakse nähtavale kangelaste ja olukordade vastandamise abil. Vastandiisi on seatud positiivsed ja negatiivsed kangelased: vaene ja rikas, kaval sulane ja ahne peremees, ilus ja töökas vaenelaps — inetu ja laisk peretütar, tark talumees — rumal mõisnik. Vastandamise kaudu saavad kõrkus, ahnus, õelus, rumalus, laiskus jm. negatiivse hinnangu. Seda eredamalt tõusevad esile positiivsete kangelaste omadused — töökus, ausus, tarkus, headus, õiglus, julgus, vaprus, mehisus, lahkus, sõnapidamine, visadus jne.

Inimesed unistasid õnnest, õnnelikust elust, ja need unistused on leidnud väljenduse muinasjuttudes. Vapper muinas-

[2] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 391. «Ülitark Vassilissa» — populaarne naiskangelane vene muinasjuttudes.

jutukangelane võidab kõik takistused ning saavutab lõpuks õnneliku elu. Paljude muinasjuttude lõpul esineb vormelina: «Ja kui nad ära pole surnud, siis elavad nad veel praegugi õnnelikult.»

Fr. R. Kreutzwald on muinasjutte nimetanud väga iseloomustavalt rahvast karastavaks soolaks: «Ennemuistsed jutud on karastav rahva sool; tahaksite teie oma soola maha puistata, siis läheks kõik liha mädanema.»[3]

Muinasjuttude suur väärtus seisab selles, et nad on õpetanud olemasolevaga mitte rahul olema; nad on õpetanud unistama ja fantaseerima, edasi püüdma täiuslikuma, õnnelikuma ja inimväärsema elu poole. Muinasjutud on pannud loovalt mõtlema, on õpetanud armastama inimsoo tulevikku ning võitlema kõigi paheliste ja tagasikiskuvate nähtuste vastu.

Muinasjuttude rändamine

Muinasjutt levib kergesti ühest paigast teise. Kuid ta levib hõlpsasti ka ühelt rahvalt teisele, ületades keelepiiri. Seetõttu on olemas muinasjutte, mis esinevad paljudel rahvastel. Eriti palju on ühist kõrvuti elavate rahvaste muinasjutu-repertuaaris. Eestlased on muinasjutte vahetanud kõikide naaberrahvastega. Vene muinasjutte on meile sisse tulnud juba alates kaugest minevikust, olenevalt tihedatest kokkupuudetest eesti ja vene rahva vahel. Suurel määral on vene muinasjuttudega tutvutud ka soldatiteenistuse vahendusel, alates XIX sajandist (nekrutite andmise kohustus laiendati Eesti alale a. 1796). Et vanemal ajal kestis teenistus sõjaväes väga pikka aega — 25 aastat, tutvunesid soldatid selle aja jooksul vene (ja teiste Venemaa rahvaste) muinasjuttudega, tõid neid kaasa ning jutustasid siin edasi eesti keeles. Paljud vanad soldatid on olnud tuntud heade muinasjutuvestjatena. Saksa muinasjutte kuuldi ja õpiti kohalikelt sakslastelt.

Kuid hoolimata muinasjuttude päritolust, assimileerib rahvas ka võõrad ained ning töötab need omal viisil ümber. Juba Kreutzwald on selle kohta andnud õige iseloomustuse enam kui 100 a. tagasi, üteldes: «Eesti rahval on väga ulatuslik muinasjuttude tagavara, ja sellest hoolimata, et seal väga palju võõraid elemente võib peituda, tohime peajoontes ometi väita: et mitte üheski neist muinasjuttudest omapärane rahvuslik värving ei puudu.»[4]

[3] Koguteos «Sippelgas» II (1861). Vrd. Kreutzwald, Maailm ja mõnda (1953), lk. 360.

[4] Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, lk. 313. Muinasjutu «Tänulik vürstipoeg» eessõnas, mis koostatud a. 1849.

Muinasjuttude liigid

Pika aja kestel on välja kujunenud muinasjuttude eri liigid. Põhiliselt on muinasjuttude areng läinud fantastilisemalt realistlikuma poole. Seetõttu on vanemais muinasjutuliikides (näit. imemuinasjuttudes) rohkem fantastilist, hilisemais aga rohkem realistlikku, rohkem usutavat tõsielu-peegeldust. Seda momenti arvesse võttes antakse järgnevas ülevaade muinasjuttudest niisuguse liigituse alusel: 1) loomamuinasjutud, 2) imemuinasjutud, 3) novellilaadilised ja satiirilised muinasjutud. Muinasjuttude käsitluse lõppu on liidetud naljandid.

Muinasjuttude vanusest

Vanimad teated rahvajuttudest (ka mõnedest tänaseni tuntud muinasjutu-ainetest) leiduvad Egiptuse papüürustes ning Babüloonia ja Assüüria savitahvlitel; nende iga on kuni 4000 aastat (2000 a. enne meie ajaarvamist).[5] Muinasjuttude tekkimise ja arengu kohta on loodud palju teooriaid, mis aja jooksul kõik on vananenud.

Eesti muinasjutuvara vanust on raske määrata üleskirjutiste hilisuse tõttu. Muinasjuttude vanuse küsimust on uuritud Rootsis, kus leidub rohkesti vanu tekste. Seal on jõutud otsusele, et rootsi rahvatraditsiooni on muinasjutte suuremal arvul tulnud alles XVI ja XVII sajandil ning suurima leviku on nad omandanud XVIII saj. lõpul; vähesel määral olevat neid küll juba varemgi olnud.[6] Kuivõrd neid tulemusi võib rakendada eesti muinasjuttude kohta, see vajab veel selgitamist.

---

[5] Stith Thompson, The Folktale. New York 1951, lk. 272 jj. — Nimetatud teoses antakse konspektiivne ülevaade kogu maailma rahvajuttudest, nende liikidest ja tüüpidest, arengust, uurimisest jne.

[6] W. Liungman, Das wahrscheinliche Alter des Volksmärchens in Schweden (FFC Nr. 156). Helsinki, 1955.

22. LOOMAMUINASJUTUD

Loomamuinasjuttudeks nimetatakse niisuguseid muinasjutte, mille peategelasteks on loomad. Loomamuinasjuttude tegevus areneb harilikult loomade endi vahel, harvemini loomade kokkupuutes inimestega.

Loomamuinasjuttude arengust

Loomamuinasjutud kuuluvad rahvajuttude vanemasse kihistusse. Nad on alguse saanud kauges minevikus, juba klassideeelses ühiskonnas. Algul inimene ei tundnud end loomadest üle olevana, vaid on suurematesse loomadesse suhtunud kas hirmu ja kartusega või koguni erilise austusega. Loomulikult kajastus niisugune suhtumine ka rahvajuttudes. Erilist austust on omistatud mõnele tähtsamale ja tugevamale loomale. Põhjamail on küttimisega tegelevate rahvaste juures olnud tuntud karu austamine, lõunamaade rahvad on erilise aukartusega suhtunud lõvisse, keda on peetud nagu metsloomade kuningaks.

Et Eesti alal kunagi karu on austatud, selle kohta on tõestusi ka arheoloogilistes leiumaterjalides. Arheoloogilistest haudadest leitakse näit. karu hambaid ja kihvu, mida on amulettidena (maagiliste kaitsevahenditena) kaelas kantud.[1] Ühest muistsest asulakohast, mille vanust arvatakse vähemalt kolmele tuhandele aastale, on leitud karu kuju (põletatud savist), mis on tõenäoliselt seoses olnud karu austamisega. Mõned erilised jooned on omased ka karu kujule eesti muinasjuttudes. Karu on peetud inimesele lähemaks kui teisi metsloomi. Vägilaslike kangelaste erakordsed võimed viiakse mõnikord ühendusse karuga: kangelane on lapsena joonud karupiima, on sündinud karupojana jne. Sellega on seoses niisugused muinasjutukangelased, nagu Karupoeg, Karu-Kristjan, Karu-Iivan jt. Karu austamise tõttu on muistsel ajal tema tapmisele järgne-

[1] Muistse Eesti linnused, 1939, lk. 92/93, 176.

nud ohverdamisi ning erilisi pidulikke talitusi («Karu peied»).[2] Veel XIX sajandil on Eestis omistatud rändavate karutantsitajate karudele maagilisi võimeid: neid on viidud loomalautadesse, et sealt kaotada pahatahtlikku nõidust.

Üldiselt on aastatuhandete kestel inimeste suhtumine loomadesse palju muutunud. Inimene on õppinud loomariiki teadlikult allutama. Unustusse on vajunud loomade austamine ja vastavalt sellele on muutunud loomade kujud loomamuinasjuttudes. Eesti loomamuinasjuttudes domineerib inimese üleolek loomadest ja koduloomade kui inimese lähemate abiliste üleolek metsloomadest; hirmuäratavaid või inimesele kardetavaid loomakujusid meie muinasjuttudes pole säilinud. Kuid on säilinud loomade kujutamine inimese-taoliselt.

Meie loomamuinasjuttudes on loomad enamasti ainult nime poolest loomad, nende elu, käitumist ja vastastikuseid suhteid kujutatakse analoogiliselt inimühiskonnale: loomad tervitavad kohtumistel, peavad vestlusi, ehitavad elamuid («Härja maja», «Jääst ja puukoorest maja»), tunnevad huvi muusika vastu, sooritavad mitmesuguseid töid, astuvad teenistusvahekorda inimestega («Rebane hanekarjas») või teiste loomadega («Rebane karul lapsehoidjaks»).

Loomamuinasjuttudes leidub üksikute motiivide näol isegi üsna hiliste nähtuste ja ajalooliste sündmuste kajastusi (kirjaoskajad ja kirjaoskamatud loomad; loomad kubernerile kaebust esitamas jne.).

Loomamuinasjuttude ainestik

Eesti muinasjuttude hulgas on loomamuinasjutte umbes 150 tüüpi. Teisendeid on kirja pandud mitu tuhat. Kõige rohkem on muinasjutte metsloomadest, vähem koduloomadest ja lindudest. Nendes kujutatakse mitmesuguseid juhtumusi, mille tegelasteks on loomad; näidatakse võitlust suuremate ja väiksemate loomade vahel, kodu- ja metsloomade vahel, lindude ja neljajalgsete vahel. Populaarsemateks muinasjuttudeks, millest on suuremal arvul teisendeid, on järgmised: «Sabaga kalapüük», «Rumal hunt», «Loomade talvekorter», «Loomad rebase reel», «Rebane ja hunt pulmas», «Hunt ja seitse kitsetalle», «Vana koer — lapsepäästja», «Lindude ja loomade sõda», «Varese naisevõtt».

Loomamuinasjuttude juurde kuuluvad ka need vähesed jutud, milles kujutatakse taimi, asju, loodusnähtusi ja taeva-

[2] Vrd. A. Kannisto, Über die Bärenzeremonien der Wogulen. ÕES-i Toimet. XXX (Liber saecularis). Tartu 1938, lk. 216 jj.

kehasid isikustatult (näit. «Viisk, põis ja õlekõrs», «Veerev kakukene», «Külm, päike ja tuul» jm.).

Kõik loomajutud pole siiski muinasjutud. Peale muinasjuttude on loomadest jutustatud ka muistendeid, nii seletusmuistendite laadis («Miks koer kassi ja kass hiirte peale vihane on», «Miks jänese mokk lõhki on» jt.) kui ka olustikuliste muistendite laadis, mis esitavad nagu tõelisi ja usutavaid kogemusi reaalsest elust («Hunt õues», «Laps hundi pesas» jt.). Samuti leidub loomajuttude hulgas ka naljandeid.

Loomade ja lindude häälitsustele on rahvas andnud mõtestatud seletusi lühikeste jutukeste ja kahekõnede kujul. On mõtestatud isegi elutute asjade hääli («Vankri laul teole minnes ja teolt tulles»). Linnulaulude mõtestatud seletused on sageli laulutaolised («Pääsukeselaul», «Öökulaul» jt.).

Oma looduslähedase ainestiku ning üldiselt lihtsavõitu sisu tõttu on loomamuinasjutud ja muud loomajutud eriti meelepäraseks žanriks lastele. Lapsed kujutlevadki loomkangelasi loomadena. Kuid täiskasvanud mõistavad muinasjuttude loomakujude all enamasti inimtegelasi ning näevad nende iseloomudes inimestele omaseid jooni — õelust, kavalust, rumalust, ahnust, argust, kättemaksuhimu jne.

Loomajuttudes avalduvad muidugi ka inimeste tähelepanekud loomadest, nende elust ja iseloomudest. Kuid esikohal on siiski kunstiline väljamõeldis tüüpiliste kujude näol, nagu üldse rahvajuttudes.

Loomamuinasjuttude tegelased

Eesti loomamuinasjuttudes esinevad tegelastena meil üldiselt tuntud mets- ja koduloomad. Kesksek loomamuinasjuttude kangelaseks on rebane, teiseks tähtsamaks hunt. Sageli esineb ka nelik: rebane, hunt, karu ja jänes; peale nende veel siil ja muud väiksemad loomad. Koduloomadest on populaarsemad koer ja kass, harvemini esinevad hobune, lammas, härg, kits, siga. Kolme viimast kujutatakse mõnedes juttudes metsas elavana ja vanemal ajal on nende all nähtavasti mõeldudki metsloomi: metshärga, metskitse, metssiga.

Linnuriiki esindavad metslindudest vares, harakas, rästas jt., kodulindudest peamiselt kukk ja kana, harvemini kalkun, hani, part.

Loomad ja linnud on muinasjuttudes kõnevõimelised — nad kõnelevad nagu inimtegelasedki, olgu siis omavahel või inimestega kokku puutudes. Niisugune tõekspidamine on eesti rahvaluules üldiselt tuntud: kaugel ennemuistsel ajal olevat kõik loomad ja linnud kõnelnud nagu inimesedki. Seda rõhu-

tatakse mõnikord ka nagu sissejuhatusena loomamuinasjuttude algul. See asjaolu, et loomtegelased kõnelevad ning sageli käituvad nagu inimesed, teeb võimalikuks valgustada loomakujude kaudu allegooriliselt inimühiskonnale omaseid nähtusi ja vahekordi.

Loomkangelaste iseloomud

Loomamuinasjuttude peakangelaseks on kaval rebane. Tema mitmesugustest seiklustest jutustatakse kõige arvukamates muinasjuttudes. Populaarsemad teemad on: «Rebase kalavargus», «Sabaga kalapüük», «Tõbine kannab tervet», «Loomad rebase reel», «Rebane hanekarjas». Mitmed neist esinevad ühteliitunult, kontamineeritult, seega siis ühe pikema muinasjutu kujul (näit. kolm esimest).

Rebane on traditsioonilistes loomajuttudes kaval, aga sageli ka õel ja kurikaval teiste hukutaja. Tema tähtsamaks vastaseks on hunt. Rebasejuttude sagedasemaks teemaks ongi hundi petmine ja narritamine: ta juhib hundi (või karu) jääaugust sabaga kalu püüdma, millega seoses too kaotabki saba; ta laseb läbipekstud hundil end kanda ning uriseb ise veel pilkelaulu: «Tõbine kannab tervet, poolkoolu elavat!» Rebane meelitab hundi püünistesse ning tahab teda heinakuhja otsas tulega põletada. Sattunud teiste loomadega koos auku, hävitab rebane seal kavalusega kõik teised ning pääseb ainult ise («Loomad rebase reel»). Õelana ja salakavalana kujutatakse rebast üldse kõigi loomade ja lindude suhtes. Kuid tema õelus ei jää alati karistamata; temast kavalamaks osutub siil, kes juhib rebase püügiraudadesse «kannelt mängima» («Rebane ja siil»). Sageli osutuvad rebasest targemaks ka linnud, kes üksteist õpetavad ja hoiatavad («Rebane, harakas ja ronk»).

Rebast kujutatakse muinasjuttudes mõnikord üsna inimesetaolisena ning seda sagedamini kui teisi metsloomi. Jutustatakse, et rebane teeb tuld («raiub tule üles» — tulerauaga), et tule paistel end kuivatada; ta varastab hobuse ning läheb sellega sõitma; jutustatakse, et ta «käib ristseil», laseb end saunas vihelda jne. Mõnes muinasjutus kasutab inimene rebase kavalust oma huvides: rebane mängib «metsavahti» ning aitab karu kinni võtta ja tappa («Karu puupakuna reel»). Üldiselt jääb rebane ka suhetes inimestega tüüpiliseks rebaseks: hanekarjusena sööb ta ära kõik karjatatavad haned ning lisaks sellele veel perenaise meetagavara («Rebane hanekarjuseks»). Tõusvas gradatsioonis näidatakse rebase pette-tehinguid muinasjutus «Viisuga öömajal»[3]: rebane leiab metsast viisu ning

[3] EKS 4[05], 788/95 (1) Pilistvere.

läheb sellega öömajale, pannes viisu ööseks kanade juurde; öösel lõhub ta ise viisu ära, kuid hommikul nõuab kahjutasu ning saabki viisu eest kuke (peremehel on põhimõtteks: «Kes kurja teinud, see kurja vastutab»). Järgmisel ööl hangib rebane kuke vastu oina, siis oina vastu härja ning lõpuks härja vastu hobuse ja ree ning läheb sõitma ...

Hunt on muinasjuttudes rumal-ahne ning kergesti petetav; ta on valmis iga vastutulijat maha murdma, kuid see kavatsus ei õnnestu, vaid lõpeb hoopis peksasaamisega («Rumal hunt», «Hunt ja oinas») või hundi surmaga («Hunt hobuse sabas»). Muinasjuttudes tuleb isegi lammas hundiga toime: peletab ta oma majast välja. Samuti oskab siga hunti osavalt petta ning jätab ta ilma lubatud põrsastest («Hunt ja emis»).

Üsna rumalana kujutatakse muinasjuttudes ka karu, kes saab sageli rebase käest petta, kuid keda inimenegi kavalusega kergesti võita võib, nagu see ilmneb muinasjutust «Karu ja mees jagavad põllusaaki».

Loomamuinasjuttudes esinevad tähtsamad loomkangelased on kõik püsivate, neile tüüpiliselt omaste iseloomujoontega: rebane — kaval ja õel, hunt — rumal, karu — kohmakas ja maias, jänes — arg. Neile omistatakse muinasjuttudes ka erilisi meelitus- ja varjunimesid. Rebane on Reinuvader, Rein, kanavaras; hunt — võsavillem, kriimsilm, Juss, metsasaks jne.; karu — mesikäpp. Vanemal ajal on kardetud metsloomi nimetada nende õige nimega, uskudes, nagu võiks looma juba tema nime nimetamisega soovimatult välja kutsuda. Seepärast tarvitati varjunimesid ehk eufemisme. Niisugune uskumus peitub ka üldtuntud vanasõnas: «Kus sa hunti nimetad, seal ta on.»

Võõramaised loomad, nagu lõvi, eesel jt. esinevad eesti loomajuttudes ainult erandlikult ja on sellistena ilmselt kirjanduse kaudu alles hilisel ajal rahvatraditsiooni levinud.

Koduloomadest on muinasjuttudes tuntumad koer ja kass. Koeral on mõnes muinasjutus hundiga sõbralik vahekord: hunt abistab koera, koer kutsub hundi pulma jne. («Vana koer — lapsepäästja»). Kuid pulmas käitub hunt rumalasti: joob end purju ja hakkab siis «laulma» — see tundub joodiku paroodiana — ning järgnevalt pekstakse ta poolsurnuks. Tuntakse juttu koera «tunnistusest» või «passist», mille kaotsiminek olevat põhjustanud igavese vaenu koerte, kasside ja hiirte vahel. — Setu muinasjuttudes esineb kass iseseisva majapidajana, kes kaitseb ja abistab kukke rebase kallaletungide puhul («Kass, kukk ja rebane»).

Lindudest on iseseisvaid jututüüpe üsna vähe ja nendestki on vähe teisendeid; ainsaks populaarsemaks linnujutuks osutub naljandilaadiline «Varese naisevõtt». Mõnedes lindudesse puutuvais muinasjuttudes leidub seletusmuistendite motiive: sele-

tatakse linnu sulestiku värvuse, erilise kehakuju jne. tekkimist («Rebane, harakas ja ronk»). Linnud on neljajalgsetega võrreldes muidugi nõrgemad. Seepärast rõhutavad muinasjutud nende puhul vastastikust abistamist ning kollektiivset üksmeelset väljaastumist («Lindude ja neljajalgsete sõda»), sest kollektiivsus teeb nõrgadki tugevaks. Linnud astuvad mõnikord välja isegi nõrkade neljajalgsete toetamiseks: kukk aitab jänesel vabaneda rebasest ning jääb ise tema juurde elama («Rebase ja jänese lugu»).

Üldiselt tuleb loomamuinasjuttudes esinevate loomakujude kohta öelda, et nendes on tegemist kunstiliste üldistustega tüüpiliste joonte esiletõstmise näol. Seejuures võib muinasjutuloom oma iseloomult erineda tegelikust metsloomast. Et rebane on kaval, karu meemaias ja jänes arg, see on tegelikkusega üsna hästi kooskõlas, kuid mis puutub näit. hundisse, kes minevikus on olnud meie metsade tõeliseks nuhtluseks, kes iga aasta hävitas kümneid tuhandeid koduloomi ning oli ohtlik inimestelegi, siis näitavad muinasjutud teda üsna saamatu tobukesena. Seda oli aga vaja kontrasti pärast: targale ja kavalale rebasele vastandati rumal hunt. Karakterite teravdamiseks kasutati kunstilise võttena liialdamist.

Kohalik olustik loomamuinasjuttudes

Loomamuinasjuttudes — nagu üldse muinasjuttudes — on enamuses tegemist niisuguse ainestikuga, mis on tuntud paljudele rahvastele. Jututüübid, mida tuntakse kas ainult ühe või mõne üksiku rahva juures, on vähemuses. Siiski kujundab iga rahvas oma muinasjutud oma moodi; see oleneb ainevalikust, selle omapärasest ümbertöötusest, selle sidumisest kohaliku olustikuga; see oleneb sellest, kus-kuidas muinasjutte esitatakse ja mis tähtsus neil rahva elus on.

Eriti on alust seda rõhutada loomamuinasjuttude kohta. Nendes on tegelasteks meie metsade populaarsemad jahiloomad. Need muinasjutud on ka oma tegevusmaastiku poolest tihedamas seoses siinse geograafilise keskkonnaga kui muud muinasjutuliigid. Muinasjuttudesse põimitakse mitmesuguseid konkreetseid fakte kohalikust loodusest, liiklusteedest, kalarandadest, küladest jne.

Loomamuinasjuttudes äratavad tähelepanu mõned arhailised olustikulised jooned, mis viitavad kaugesse minevikku. Tundub, nagu oleks kultuurmaastikku veel vähe, metsa aga palju. Kes teele asub, satub kohe kokku metsloomadega; viimaseid on liikvel inimelamute otseses läheduses, hunt tungib pulmamajja jne. Kaevudeks on jäässe raiutud augud; metsades leidub

järsuservalisi «hundiauke», «karuauke», «põdraauke», mitmesuguseid lõkse, silmuseid jm. Need on endisaegses jahinduses laialt kasutatud püügivahendid. Mõnikord tundub, et jutt võiks põlvnedagi jahimeeste keskkonnast, sest neis kujutatakse loomade püünistesse sattumist väga täpsete üksikasjadega. Ühtlasi võib neis juttudes leida jahimeeste soovunelmate kajastusi: et jahiloomad satuksid püünistesse, et inimene ja tema lähemad abilised (koduloomad) oleksid üle metsloomadest. Loomamuinasjuttudes esineb isegi nõidussõnu, mis on kuulunud omaaegsesse tootmismaagiasse: rebane loeb «sõnu», et hundi saba kinni külmuks, hunt aga selleks, et hästi suuri kalu saada («Suured ja kõige suuremad kalad tulge minu saba külge!»). Et muinasjuttude jutustamine on olnud otseses seoses jahindusega ja et sel on usutud olevat maagilist mõju jahimehe saavutustele, selle kohta on teateid mordvalastelt.[4] Võime oletada, et kaugemas minevikus on loomamuinasjuttude funktsioon võinud meilgi olla hoopis teine kui hilistel aegadel, mil neid on vestetud esijoones noorte kuulajate lõbustamiseks.

Loomamuinasjuttude kunstiline külg

Muinasjutte loomadest on lühemaid ja pikemaid. Kui loomamuinasjutt on lühike, siis koosneb ta harilikult ühestainsast tüüpilisest episoodist. Mõnes niisuguses muinasjutus on silmatorkavalt arhailisi jooni, mis võivad osutada suurele vanusele («Hunt ja kana», «Hunt ja siga» jt.). Kuid sagedamini koonduvad loomamuinasjutud siiski üksikute tähtsamate tegelaste ümber, esinedes tsüklina, millesse on kontamineeritud mitu teemat. Rebasejuttudest esinevad sageli koos järgmised kolm: «Rebase kalavargus» + «Sabaga kalapüük» + «Tõbine kannab tervet». Pikemaks muinasjutuks kontamineeritult esinevad sageli ka järgmised: «Loomad rebase reel» + «Loomad augus» + «Rebane ja rästas (rähn)» + «Rebase kõnelus oma liikmetega». Mõnikord koonduvad pikemaks tsükliks ka muinasjutud hundi ja koera suhetest («Vana koer — lapsepäästja» + «Hunt pulmas» + «Koer-kingsepp») ja mõned muudki.

Loomamuinasjuttudele iseloomulikeks kompositsioonilisteks võteteks on tegelaste sagedased kohtumised teel ning rohke d i a l o o g i tarvitamine. On muinasjutte, mis koosnevadki ainult dialoogist. Võtame näiteks muinasjutu «Hunt ja kass» (või «Hunt ja kana»), mis tundub väga kulununa, rudimentaarsena, kuid esineb siiski laial alal. Arhailiseks jooneks on selles

[4] А. Маскаев, Мордовская народная сказка. Саранск 1947, lk. 10—11, 37.

asjaolu, et tegelased esinevad eufemistlike nimede all ning sõnastuses on alliteratsioonigi: «Susi tullu tallu ja kass tullu vastu. Susi teretanu: «Tere, tere, timpajalga!» — «Jummaleme, loiduända!» — «Kas kuningas koton om?» — «Koton küll om.» — «Konnes ta om?» — «Askunikun makas.» — «Käse siiä kärsäkeist, lähetä siiä lääpäkeist. Ütle, et unu oota aia takan, lell oot lepikun.» [5]

Arvesse võttes sellele omast poeetilist sõnastust ja muid vanu jooni, võib seda pidada üheks vanemaks eesti loomajutuks.

Loomajuttudele väga tüüpilised on veel mitmesugused k o r d u s e d, mille tõttu jutu kompositsioon võib muutuda ahelataoliseks. Mõnikord kordub samasisuline dialoog stereotüüpses sõnastuses mitu korda. Näiteks setu muinasjutus «Rebane hanekarjas» läheb eidekene hanekarjust otsima. Talle tulevad üksteise järel vastu jänes, hunt, karu ja rebane ning igaühega kordub sama dialoog:

...«Läts, läts, kooni sai janesikesega kokko. — Tere, vanaimäkene!

— Tere, tere, pojakene!

— Koes sa lääd?

— Lää karüsõkõist otsma.

— Aa võta minnu!

— Kuis sa laulad ka?

— Huhuu, huhuu!

— Või janesikene! Sa hirmutad ar' kõik mu hanikõsõ'!

Paabakõnõ läts jalki karüst otsma. Läts, läts, kooni tull susi vasta.» Jne. Viimasena tuleb vastu rebane. Tema laulab paremini kui teised ning seetõttu pääsebki karjuseks. Ühtlasi näeme selles katkes setu muinasjuttudele väga tüüpilist joont — deminutiivide rohkust.

Peamiselt setu loomamuinasjuttudes tuleb ette ka laulukujulist dialoogi. Muinasjutus «Kass, kukk ja rebane» laulab rebane kukele, et teda välja meelitada:

«Kuku kikas, kulla kikas,
tulõ maalõ [6] mässämä,
sibistämmä, libistämmä!»

Hiljem aga samas jutus hüüab kukk lauluvärssides appi kassi, et see ta rebase käest päästaks:

Kassikõnõ, kasakõnõ,
nelja jalga neitsikõnõ:

[5] ERA II 63, 499/500 Põlva 1931. «Kuningas» tähendab koera. Askunik = prügihunnik. Kärsäkene = siga. Lääpäkene = hani(?).

[6] Maalõ = maa peale.

minno viiäs üles Melste mäkke,
viiäs leinä rattil![7]

Setu muinasjuttudes laulab hunt emisele, temalt põrssaid nurudes; kits laulab oma tallekestele, kui ta söömast-joomast koju tuleb, ning hiljem laulab leinalaulu, kui hunt ta tallekesed on ära söönud; rebane laulab hanekarjas olles jne. Setu hõimu elus on lauluoskus olnud niivõrd üldine, et seda on omistatud isegi loomkangelastele. See motiiv esineb muinasjutus ka töötaja valikul: karjuseks valitakse see, kes hästi laulda («leelotada») oskab («Rebane hanekarjas»).

Loomamuinasjutus esinev dialoog (ka värsiline) kasvab mõnikord igal kordumisel, saab ühe rea juurde (skeem: A + AB + ABC jne.). Setu muinasjutus «Veerev kakukene» laulab leivakakk igale vastutulevale loomale (jänesele, hundile, karule, rebasele), kusjuures laul läheb ühtelugu pikemaks. Sellist kompositsioonilist võtet nimetatakse kumulatiivseks ülesehituseks. Niisuguseid kindla, skeemipärase kompositsiooniga muinasjutte on rohkesti setudel.

Muinasjutte, milles esineb reeglipärast kordust, stereotüüpset sõnastust, laulukujulisi dialooge (mida on esitatudki lauldes, viisiga) ja loomahäälte imitatsioone, on võimalik esitada väga elavalt ja deklamatoorselt, võiks ütelda dramaatiliselt. Neid on nimetatudki ka dramaatilisteks muinasjuttudeks.

Kui muinasjutu ülesehitus on terves ulatuses rajatud kordustele ühes stereotüüpse sõnastusega, võib esineda muinasjutu üleminekut seotud-kõnelisse vormi, muutumist laulutaoliseks. Ka selle kohta leiame näiteid esijoones setu muinasjuttudest. Näit. «Takahajaminõ» (Tagaajamine):

«Ooda, ooda, kits, kits,
küll ma sulle soe lövvä.
Ooda, ooda, susi, susi,
küll ma sulle kahru lövvä.
Ooda, ooda, kahr, kahr,
küll ma sulle tule lövvä»[8] jne.

Selles esinevad objektid lihtsas järjestuses (võiks kujutada: (A + B) + (B + C) jne.) ning kogu sündmustik seisnebki nende üksteisele lükkimises: kits — susi — kahr — tuli — vesi — härg — tamm — kirves — kivi — vagel — tsirk — püss — poiss.

Selliseid jutukesi leidub ka pidevalt kasvavale progressioo-

[7] Vrd. S 50913/18 Vilo v.
[8] ERA II 286, 413/20 (9) Se.

nile (kumulatsioonile) rajatud ülesehitusega (skeem: A+BA+ +CBA jne.). Hiiumaalt Kassari saarelt on kirjapanek muinasjutust «Naeritõmbamine», mis sisult meenutab samanimelist populaarset vene lastemuinasjuttu, kuid struktuurilt on sellest erinev:

Vanamoor läks aiast nauri tooma,
katkus, katkus — ei tulnud käde.
Vanamees hakkas vanamoori kinni,
vanamoor hakkas nauri kinni,
katkus, katkus — ei tulnud käde.
Üks mees hakkas vanamehesse kinni,
vanamees hakkas vanamoori kinni,
vanamoor hakkas nauri kinni,
katkus, katkus — ei tulnud käde.[9]

Liituvad juurde kaks meest, kolm meest jne., kuni saab kaksteist abimeest. Alles siis naeris «tuli käde». Vene vastavas muinasjutus on tegelasteks loomad ja inimesed, kuid selles Kassari teisendis ainult inimesed.

Niisugused lood on nii sisult kui ülesehituselt väga lähedased lastelauludele. Vahet saabki teha selle järgi, kuidas neid on ette kantud: kui loetud, tuleb lugeda muinasjutuks, kui aga tervikuna lauldud (viisiga), tuleb lugeda lauluks.

Sellised muinasjutud on meil üsna haruldased. Nad osutuvad nähtavasti vanaks pärandiks, mis juba on ununenud ning millest kogudesse on saadud ainult üksikuid teisendeid.

Silmatorkavalt arenenud poeetilise ja vormilise küljega loomamuinasjutte leidub peamiselt setudel, kel suuline rahvaloome on kauem elavana säilinud kui mujal, kus ühiskonna areng on läinud kiiremini. Setudel on loomamuinasjuttude repertuaar ka sisult ulatuslikum ja rikkalikum kui mujal (ms. leidub rida muinasjutte härjast peategelasega, nagu «Härja maja», «Härg ja pime hunt», «Tõrvane härg» jt.). Kahtlemata on seal selles osas mõju avaldanud lähedane tutvus vene muinasjuttudega ning repertuaari vastastikune vahetus.

Mõnes setu loomamuinasjutus esineb teadlikku tegevuse aeglustamist kunstilise võttena: hunt ei tüki kitse tarre mitte kohe terves ulatuses, vaid palub algul alandlikult lubada ainult ninaotsakest soojendada, siis esikäpakesi soojendada, tagakäpakesi soojendada, sabaotsakest soojendada ning alles siis hüppab hopsti! tarre («Kits ja susi»).

Loomamuinasjuttudes esinevad harvemini mõned tüüpilised jooned, mis on üldiselt omased muudele muinasjuttudele, nagu

[9] H II 6, 134/5 (170) Kassari.

kolmarvsus kompositsioonilise võttena. Tuntumaks näiteks sellelt alalt oleks rebase «ristsel käimine» (=meevargil käimine), mis muinasjutus «Rebane hanekarjas» kordub kolm korda. Sellega ühenduses esinevad juttudes iseloomulikud «laste nimed», nagu Algus, Poolik, Riibõng jt.

Samuti on loomamuinasjuttudele vähem omane traditsioonilise sõnastusega sissejuhatus või lõppvormel. Algul mõnikord siiski osutatakse sellele, et kunagi on loomad kõnelnud nagu inimesed (on eespool märgitud) või alustatakse muinasjuttu peategelase iseloomustamisega, näit.: «Kuda igaüks teab, peab rebane, Rebo ehk Reinuvader üks väga kaval loom olema, mis näiteks ka järgmine lugu olgu.»[10] Sagedamini võib leida lõppvormelit, mis meenutab imemuinasjutte. Näiteks: «Kits läts tarrõ ja nakas häste elämä ja ku ta viil ar õi olõ koolnu, sis eläs parhilla ka edesi» («Kits ja susi», Setust). Mõnikord lõpeb muinasjutt kokkuvõtliku moraaliga ja isegi vanasõnaga. Näiteks: «Kas rebane sealt veel pääsis, sellest vanajutt ei räägi. Aga nõndapalju on teada, et rebane ja siil väga suures sõpruses praegu küll ei ela. Ka vanasõna läheb siin täiesti tõeks: «Heategu kirjutatakse liiva peale, pahategu pae peale» («Siil ja rebane», Vändrast 1889). Harvemini lõpeb loomajutt humoristliku lõpplausega: «Jutus läts otsa, ots läts mõtsa, linnäs pikä lepa otsa» (Setu).[11]

Nagu eelöeldust nähtub, on rahvas loomamuinasjuttudele kui ühele omapärasele rahvajuttude liigile pika aja jooksul välja töötanud mõned spetsiifilised kunstilised võtted, mis seda liiki eraldavad muust muinasjutuvarast. Eriti silmatorkav on loomamuinasjuttude lähedus lastelauludele.

Eesti loomajutte on avaldanud kirjanik A. Jakobson teoses «Ööbik ja vaskuss» (Tallinn 1947 ja 1954). Loomamuinasjutte ühes vahelaulude ja viisidega leidub H. Tampere koostatud valimikus «Eesti rahvalaule viisidega» III (Tallinn 1958).

---

[10] H II 17, 187/90 Vigala.
[11] Jutus = muinasjutt.

23. IMEMUINASJUTUD

Imemuinasjutud (ehk nõidusmuinasjutud) on samuti väga vanaks muinasjuttude liigiks nagu loomamuinasjutudki ning on alguse saanud juba klasside-eelses ühiskonnas. Imemuinasjuttudes on palju imepärast ja üleloomulikku. Nende tegelased on kas üleloomulike võimetega (näit. ebatavaliselt suure, vägilasliku jõuga) või, kui neid kujutatakse tavaliste inimestena, siis on nad eriti targad, teravmeelsed ja osavad ning saavutavad sihi mitmesuguste üleloomulike võimetega abiliste ja imevõimeliste esemete (võluvahendite) abil. Mõnel juhul võitlevad imemuinasjuttude kangelased üleloomulike, fantastiliste vastastega (mitmepealiste koletistega jne.), mille olemasollu on kunagi usutud. Need üleloomulikud vastased on kas ebatavalise jõuga, kuid mõistuselt rumalad, või neid kujutatakse inimese-taoliselt, tavalise füüsilise jõuga, siis on nad mitmesuguste maagiliste võimetega ja imepäraste võluvahenditega.

Imemuinasjuttudes on palju fantastilist, kuid oma põhilistes alustes on see fantastika realistlik ja elulähedane. Selles kajastub tööinimeste igapäevane elu ja võitlus endistel aegadel, nende unistused, nende püüded raskusi võita ning paremat ja õiglasemat elu saavutada; selles kajastub soov stiihilisi loodusjõude allutada ja oma teenistusse rakendada, haigusi, vanadust ja surma ületada, lootus vabaneda raskest tööst.

Unistamine, fantaseerimine — see on inimkultuuri ajaloos olnud suure edasiviiva tähtsusega. «Iga muistse fantaasialennu all on kerge leida selle põhjustajat, ja selleks põhjustajaks on alati inimeste püüe oma töövaeva kergendada,» ütleb M. Gorki [1]. «Juba muinasajal unistasid inimesed võimalusest lennata õhus. Sellest kõnelevad meile legendid Phaethonist, Daidalosest ja tema pojast Ikarosest, samuti muinasjutt «lendavast vaibast». Unistati liikumise kiirendamisest maa peal — [loodi] muinasjutt «seitsme penikoorma saapaist», taltsutati hobune; soov ujuda jõel voolust kiiremini viis aeru ja purje leiutamiseni; taot-

[1] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 385.

lus tappa vaenlast ja looma eemalt oli lingu, vibu ja noole leiutamise motiiviks. Mõteldi võimalusest kedrata ja kududa ühe ööga tohutu hulk riiet, võimalusest ehitada ühe ööga hea elamu, isegi «loss», s. o. elamu, mis on kindlustatud vaenlase vastu; loodi vokk, üks kõige vanemaid tööriistu, primitiivsed kangaspuud ja loodi muinasjutt ülitargast Vassilissast. Võib tuua veel kümneid tõendeid muinasjuttude ja müütide otstarbekusest, kümneid tõendeid ürginimeste piltliku, hüpoteetilise, kuid juba tehnoloogilise mõtlemise kaugelenägelikkusest.» [2]

Kuigi imemuinasjuttude fantastika kajastab reaalset elu ning töötajate unistusi ja taotlusi selle parandamiseks, on nendes muinasjuttudes siiski säilinud rohkesti ka mitmesuguste muistsete usuliste kujutelmade kajastusi, mille aluseks on animism ning usk maagiasse ja sõnajõusse. Imemuinasjuttude tegelastega toimub mitmesuguseid moondumisi: inimesed võivad moonduda loomadeks, lindudeks, kaladeks, taimedeks jne.; nad kivistuvad või uinuvad pikemaks ajaks. Imemuinasjuttudes esinevad loomad on imepäraste võimetega ning täidavad peakangelaste abistamise ülesandeid. Ei ole kindlat piiri inimkangelaste ja loomade vahel: tugevajõulist kangelast kujutatakse mõnedes muinasjuttudes loomast sündinuna (karupoeg, märapoeg, kassipoeg jne.). Loodusnähtusi ja taevakehi on kujutletud inimese-taoliselt, antropomorfselt: Päike, Kuu, Külm, Tuul jt. On näiteks kujutletud, nagu oleks Külmal oma talu, kuhu tema poolt kahjustatud võivad pöörduda abi saamiseks.

Imemuinasjuttude ainestik

Eesti muinasjuttude hulgas moodustavad imemuinasjutud kõige arvukama rühma. Imemuinasjutte on teistest rohkem nii tüüpide arvu kui ka teisendite arvu poolest. Et nad on sisult keerukamad kui muud muinasjutud, siis on nad olnud rahvale väga meeldivaks proosaloomingu haruks. Eriti populaarsed on olnud niisugused imemuinasjutud, mis oma fantastilisest väljenduslaadist hoolimata kajastavad töörahva aktiivset võitlust oma olukorra parandamise eest. Siia kuuluvad muinasjutud tugevast poisist, rikkast ja vaesest vennast, peretütrest ja vaeslapsest, nooremast vennast.

Eestis kõige enam armastatud muinasjutuks osutub vaeslapsest peategelasega imemuinasjutt «Peretütar ja vaenelaps». Samuti väga levinud on olnud imemuinasjutud, mille peakangelaseks on tugevajõuline noormees. Tugev poiss teenib sulasena mõisas või suurtaluniku juures («Matsi poeg Mats», «Tugev

[2] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 384.

Ants» jt.). Arvukalt on teisendeid ka niisugustest imemuinasjuttudest, milles on vastandatud rikas ja vaene («Rikas vend ja vaene vend») või nõrk ja tugev tegelane («Suur-Mihkel ja Väike-Mihkel»). Paljudes imemuinasjuttudes on tegemist ilusa tütarlapse («kuningatütre») päästmisega kas fantastilise koletise käest («Koletisesurmaja») või vangistusest («Kolm röövitud kuningatütart»). Imemuinasjuttudes esinevad positiivsete kangelastena kehvade tööinimeste hulgast põlvnevad tegelased, nagu Sauna-Antsu poeg, karjapoiss, vaenelaps, soldat, teiste põlatav noorem vend jm. Mitmesuguste raskustega võideldes ilmutavad nad erilist vaprust ja tarkust ning jõuavad suurte saavutusteni — kindlustavad endale õnneliku ja küllusliku elu. Mõnikord on positiivsete kangelaste pääsemine seoses keeruka põgenemisega, millega ühenduses esineb terve rida fantastilisi moondumisi («Imeline põgenemine»). Imemuinasjuttudes tuleb ette ka inimkangelastele vaenulike jõudude (surma, kuradi) ajutist allutamist ja vangistamist («Sepp ja kurat» jt.).

Imemuinasjuttude alaliigiks tuleb pidada legendilaadilisi muinasjutte, milles üleloomulike võimetega tegelastena esinevad piibellikud kujud — Jeesus, inglid, apostlid jne. («Jeesus reht peksmas» jt.). Niisuguseid muinasjutte on üsna vähe.

Tähtsamad kangelaste kujud

Üheks tähtsamaks eesti imemuinasjuttude kangelaseks on tugev poiss, üleloomulikult suure füüsilise jõuga noormees. Tema võitleb üksinda (ilma abilisteta) ning sooritab ilma erilise vaevata raskeid töid. Tugev poiss on harilikult saunamehe või lesknaise poeg ning esineb muinasjuttudes mitmesuguste nimede all, nagu «Matsi poeg Mats», «tugev Ants», «sauna Antsu poeg», «rehepapi kasupoeg», «kõva sulane», «Karu-Iivan» jne. Mõnikord seletatakse tema erilist tugevust mõnesuguste imepäraste asjaoludega, näiteks et ta on sündinud imepärasel viisil jne.; see ongi usutavasti algupärasem.

Matsi poeg Mats töötab kas mõisas või taluniku sulasena ning aastapalgaks on talle ette nähtud nii palju moona, kui ta jõuab seljas ära viia. Muinasjutud näitavad Matsi poeg Matsi aktiivset väljaastumist oma peremehe vastu. Ta ei karda tööandjaid, ei kummarda ega tunne hirmu nende ees. Kui ta saadetakse metsa puid raiuma, magab ta algul terve nädala, kuid laupäeval teeb lühikese ajaga rohkem puusüldasid valmis kui kõik teised nädala jooksul. Saadetakse ta metsast heinu koju tooma, teeb ta nii suure koorma, et hobused ei jõua vedada; siis veab ta ise koorma koju (või rakendab karud veoki ette). Kui ta saadetakse kustki kaugemalt maalt (Türgimaalt, Rootsist jne.)

kuningalt kulda tooma, täidab ta ka selle ülesande ning toob kulda endale ja isandale. Kui siis härra ta seejärel lahti laseb ja tahab talle aidas palka maksta, paneb ta mõisa aidale tugeva köie ümber, võtab aida selga ja viib oma isa õue peale.[3] Mõnes teisendis üteldakse lõpuks, et ühes aidaga viis ta ka selle omaniku endale eluaegseks sulaseks.[4]

Tugev poiss. *E. Viiralti illustratsioon*

Niisugustes juttudes tugev poiss kui kangelane kehastab töötava rahva (kehvtalurahva) ideaale: võtab kurnajalt ära ülekohtuselt tema kätte kogunenud varad; oma tegevusega laostab ta ka muul viisil kurnaja majapidamist (viib karud karja hulka, tapab hobused jne.). Mõni teisend lõpeb ütlusega: «Ja ta (Matsi poeg Mats) elas kaua ja õnnelikult.» Kujutlused õnnelikust elust ja kurnajatest vabanemisest olid siis võimalikud ainult muinasjuttudes, tegelik elu selleks mingisuguseid väljavaateid ei pakkunud.

[3] H II 42, 156/61 (3) Tori.
[4] H II 71, 309/12 (12) Vastseliina.

Kõige populaarsemaks naiskangelaseks imemuinasjuttudes on teistest põlatud tütarlaps — v a e n e l a p s. Muinasjutus «Peretütar ja vaenelaps» on vastandatud kaks tegelast: positiivne — vaenelaps (emata või vanemateta tütarlaps) ja negatiivne — peretütar või omatütar. Vaenelaps on ilus, lahke, viisakas ja abivalmis, peretütar aga inetu, laisk, uhke, hoolimatu. Vaenelaps jookseb järele talle visatud ja eest ära veerevale leivakakule või satub kuhugi sügavikku kukkudes teise ilma. Kui ta edasi läheb, tulevad talle teel vastu lehm, oinas ja lahke vanake ning igaüks esitab vaeslapsele mingi soovi: lehmal on lüpsik sarvis ja ta palub end lüpsta, oinal käärid sarvis ning ta palub end pügada, vanake palub sauna kütta, end vihelda ja rõivastada. Vaenelaps täidab kõigi palved ning hoolitseb nende eest lahkelt ja tähelepanelikult: lüpsab lehma, pügab oina, vihtleb vanakest. Lõpuks saab ta tasuks lihtsa karbikese, millega ruttab koju tagasi. Karbist tuleb välja palju kuldasju. Peretütar läheb kadeduse pärast ka samale teekonnale, kuid kohtleb ülbelt vastutulijaid, saab karbikese, millest avamisel tuleb välja tuld ja tõrva. Sellest tekkivas tulekahjus hukkub peretütar ühes ülbete sugulastega. — Niisugune muinasjutt ülistab üllameelsust, õiglust ja humaansust, kuid halvustab kõrkust, upsakust ja ahnust.

Mõnikord seatakse muinasjutu vaenelaps täiesti võimatuna paistva ülesande ette (talvel metsast lilli või marju tuua jm.), kuid tänu imeabilistele tuleb ta selle täitmisega toime. Läheb aga peretütar seda omakorda proovima, siis ta hukkub. Imemuinasjuttudes on üldiselt reegliks: positiivsed kangelased leiavad õnne, hakkavad hästi elama, kuid negatiivsed saavad väärilise karistuse osaliseks.

Mõnedes eesti imemuinasjuttudes esineb tegelastena ka kuningapoegi ja kuningatütreid. Üldiselt on kesksseteks kangelasteks selleski rühmas siiski saunamehe poeg või tütar, karjapoiss või vaenelaps, kes pärast paljude raskuste võitmist jõuab muinasjutulise tasuni: kui ta on poiss, saavutab ta naiseks kuningatütre ning saab kaasavaraks pool kuningriiki; kui ta on tütarlaps, kosib kuningapoeg ta endale naiseks.

Üheks sageli esinevaks tegelaseks on imemuinasjuttudes veel kolmas või n o o r e m v e n d, kes erineb kahest vanemast ja keda need peavad mõistuselt arenematuks, lolliks. Tegelikult on aga see lolliks peetav vend väga täpne talle usaldatud ülesannete täitmisel, ta peab alati antud sõna, on lahke ja sõbralik loomade vastu ning osutub oma ettevõtteis teistega võrreldes alati osavamaks, targemaks ja tublimaks. Nii jõuabki ainult tema eesmärgile, saavutab au ja kuulsuse; teised aga, kes endid temast targemaks pidanud, satuvad häbisse.

Imemuinasjutte on üsna palju uuritud. On püütud selgitada

ka populaarsemate tegelaskujude algupära ja arengut. Karupojas nähakse totemistlike kujutelmade kajastust. Muinasjutt mõistab hukka sotsiaalse ebavõrdsuse tekkimise seoses sugukondliku korra lagunemisega ning võtab oma erilise kaitse alla vaeslapse ja noorema venna kui kõrvaletõrjutud; neile omistatakse kõik head omadused, neid abistavad võluesemed ja imepärased abilised. On arvatud, nagu oleks noorema venna idealiseerimine tekkinud ühenduses majoraadi võiduga minoraadi üle.[5]

Imemuinasjuttude negatiivsed kujud

Positiivsed muinasjutukangelased peavad võitlust fantastiliste vastastega, mitmesuguste kujutletud ebatavaliste olenditega. Merest tuleb mitmepealine madu ja nõuab endale ohvriks mõnda inimest. Tema suurus kasvab: kui ta esimesel korral on 3-pealine, siis teisel korral juba 6- või 9-pealine ning 3-ndal korral 12-pealine. Inimkangelastele vaenulik on ka pika habemega väikemees, kääbus, kelle asukoht on maa all. Sagedasemaks inimkangelaste vastaseks on kurat mitmesuguste eri nimede ja kujude all, nagu vanatige, vanatont, vanakuri, vanapagan jne. Mõnikord tekib konflikt sellest, et inimkangelane otsib väljapääsu ainelisest puudusest ja viletsusest: vaene sepp müüb oma hinge kuradile, et endale elatist kindlustada ja rikkaks saada. Hiljem püüab aga lepingust taganeda, mis tal ka õnnestub. Tegevuspaigana on sageli kujutletud mõisat: vaene sulane satub eksituse tõttu «vanakurja mõisa» ning peab pidama rasket võitlust, enne kui sealt pääseb. Muinasjuttude «nõialossid» meenutavad samuti kohalikke mõisaehitisi. Üldiselt on imemuinasjuttude negatiivsed kujud väliselt küll hirmuäratavad, kuid siiski rumalad ja vähetaibukad; rahva hulgast põlvnevad kangelased võivad neid alati võita, sest nad on töötades omandanud kogemusi, on targemad, osavamad ja ettenägelikumad.

Imevõimetega abilised

Kangelasi abistavad imemuinasjuttudes üleloomulike võimetega loomad, kõige sagedamini koerad ja hobused, kuid ka mitmesugused muud loomad ja linnud ning isegi putukad. Kangelast saatvate ja abistavate koerte erilised võimed on näha juba

[5] Vt Е. М. Мелетинский, Герой волшебной сказки. Происхождение образа. Москва 1958.

nende nimedestki: Kuule, Näe, Murramaha (nendest esimene kuuleb kõik, teine näeb kõik ning kolmas murrab kõik vastased). Abistavate hobustena esinevad järjekorras: vaskhobune, hõbehobune, kuldhobune (näit. muinasjutus «Kuningatütar klaasmäel»). Mõnikord kasvatab kangelane oma imepäraste võimetega hobuse kehvast varsast või kärnasest sälust. Metsloomade ja lindude poolehoiu võidavad kangelased lahke ja sõbraliku käitumisega. Väike-Peeter (muinasjutus «Suur-Peeter ja Väike-Peeter») ei hävita kullipoegi, hiiri ega mesilasi, ja neist loomadest saavadki talle abistajad, kui tal abi tarvis läheb.

Imevahendid ja -esemed

Imevahendeil ja -esemeil on imemuinasjuttudes suur osatähtsus; nende abil muutuvad võimatudki asjad võimalikuks. Võitluses üleloomulike vastastega mängib tähtsat osa jõujook (tegelikult jõudu suurendav jook ja jõudu vähendav jook). Eluvesi võimaldab surmatud ja isegi tükeldatud kangelasi uuesti ellu äratada. Konkreetsed imeesemed esinevad sageli kolmekaupa: 1) kepp, mis purustab kõik müürid, 2) mantel, mis teeb nähtamatuks, 3) pastlad või viisud, mis võimaldavad kiiresti liikuda; 1) ranits, kuhu mahub kõik, mis sinna sisse soovida, 2) pill, mille mäng kõik kuulajad tantsima paneb, 3) sulg, mille abil on võimalik lennata; 1) rahakott, millest raha kunagi ei lõpe, 2) kübar, mis teeb nähtamatuks, 3) nui, mis peksab vaenlasi. On tuntud veel imesõrmus, mis täidab kõik kangelase soovid; imepeegel, millesse vaataja muutub nooreks, imepärane söögilaud või laudlina, mis soovi korral kattub toitudega, isejahvatav käsikivi jne.

Imeesemed muinasjuttudes kuuluvad algul inimesele vaenulikele olenditele, kuid lähevad sündmustiku käigus üle positiivsete kangelaste valdusse. Vaene väikemaapidaja, kellel külm on vilja ära võtnud, saab Külmalt vastutasuks isekattuva söögilaua. Kui aga rikas vend selle ära petab, saab vaene Külmatadilt järgmiseks peksukoti, millest peksjad välja kargavad ning rikka venna läbi kolgivad. Siis saab vaene vend oma söögilaua uuesti tagasi. Mõnedes muinasjuttudes saadakse imeesemed põrgust, nagu isejahvatav käsikivi jm.

Võitluse kujutus imemuinasjuttudes

Mõnedes imemuinasjuttudes on kangelase võitlus laiema ja üldrahvalikuma tähendusega. Paljudes teisendites on meil tuntud muinasjutt varastatud ja vangistatud kaunitaride (kuninga-

tütarde) päästmisest. Seejuures on vangistamisekohaks harilikult põrgu. Kuid see muinasjuttude põrgu meenutab väga lähedasti feodaalset mõisat, mis paljude sajandite jooksul oli meie rahva orjastajaks. Muinasjuttudes kujutatud võitlus kaunitaride vabastamiseks põrguperemehe võimu alt meenutab väga elavalt seda võitlust, mis töötaval talurahval tuli pidada mõisa vastu, mõisaorjusest vabanemise eest. Et mõnedes jututüüpides, näiteks muinasjuttudes tugevast poisist, on võitlus otseselt seotud mõisaga, on kujutatud võitlusena mõisa ja mõisnike vastu, siis saab ühtlasi selgeks, miks just sellised muinasjutud olid väga populaarsed. Võitlus mõisa vastu oli üldrahvalik võitlus, mis haaras talurahvast tervikuna.

Imemuinasjuttude rahvalikele kangelastele on omane vääramatu julgus ja kartmatus. Mitte mingisugused kuitahes hirmuäratavad vastased ei pane neid kohkuma. Rahva hulgast tulnud kangelased on võimelised võitma kõiki vaenlasi ning ületama kõiki raskusi ja takistusi. Oma võitlustes toetuvad nad rahvale ning astuvad välja rõhutute ja orjastatute kaitseks, päästes nad orjusest (piigade päästmine põrgust).

Rahvaste suhete kajastus imemuinasjuttudes

Meie tugeva poisi muinasjuttudes on silmatorkavalt venepäraseid jooni. Siin tulevad arvesse niisugused muinasjutud, nagu «Karu-Iivan», «Tüdrukutepäästja», «Kolm tugevat» jt. Neil eesti muinasjuttudel on palju ühist vene samatüübiliste muinasjuttudega. Mõnel juhul on sarnasus nii suur, et eesti muinasjuttude tegelaste nimedki tunduvad tõlkelaenudena vene keelest. Näiteks eesti «Karukõrva-Iivan» ja vene «Иван медвежьеушко», eesti muinasjutukangelased Õdang, Kesköö ja Hommong — vene muinasjutus: Вечер, Полночь, Заря jt. Paljudel juhtudel on ilmne, et meil on tegemist vene poolt saadud muinasjutuga. Nende mõjutuste ajaline dateerimine vajab veel lähemat selgitamist. Ühe ulatusliku võimalusena tuleb sel alal arvestada vanade soldatite vahetalitust. Pika teenistusaja kestel õppisid soldatid vene keele ära ning tõid hiljem kodumaale tagasi jõudes kaasa vene muinasjutte, mida nad eesti keeles edasi jutustasid.

Setu rikkalikus muinasjutuvaras on ka niisuguseid jutte, mis annavad tõendust sidemetest valgevene ja ukraina muinasjuttudega. — Idapoolses Eestis tuntakse muinasjutte, mille kangelaseks on vene bõliinade populaarne vägilane Ilja Muromets (teemad: «Ilja tervenemine», «Ilja võitlus röövel-Ööbikuga»).

Lääne-Eestis võib tähele panna suuremat läänepoolsete mui-

nasjuttude mõju. Saksa muinasjutte on eesti rahvaluulesse levinud peamiselt mõisate kaudu, nagu sellele juba a. 1867 on tähelepanu juhtinud Fr. R. Kreutzwald.[5a]

Imemuinasjuttude kunstiline külg

Imemuinasjuttude kompositsioon on keerukam kui teistes muinasjuttude liikides. Sagedane on tegevuse astendav kordamine kolm korda (näit. muinasjutus «Kuningatütar klaasmäel» püüab noormees ratsahobusel jõuda klaasmäe tippu; esimesel korral jõuab ta ainult väikese osa mäest üles sõita, teisel korral poole ning alles kolmandal korral jõuab ta mäe tippu); samuti on sagedane tegelaste kolmarvsus (muinasjutus on kolm kangelast, kangelane päästab kolm vangistatud neiut, kangelasel on kolm abilist — näit. kolm koera, kangelasel on kolm imeeset jne.). Kordustes esinevad sageli arvud 3, 9 ja 12. Kangelane võitleb esimesel korral merimaoga, millel on 3 pead, teisel juhul võitleb ta juba üheksapealisega ja kolmandal korral 12-pealisega. Esineb ka seitsmearvsus: seitse venda lähevad korraga otsima seitset mõrsjat (muinasjutus «Seitse venda»).

Sagedane on imemuinasjuttudes järjestus: vaskne, hõbedane, kuldne. Kangelane käib kolmes linnas: vasklinnas, hõbelinnas, kuldlinnas (muinasjutt «Vangistatud neiude päästmine»); kangelane sõidab esimesel korral vaskhobusega, teisel korral hõbehobusega, kolmandal korral kuldhobusega (muinasjutt «Kuningatütar klaasmäel»); õunapuu kasvatab vask-, hõbe- ja kuldõunu jne.

Ka imemuinasjuttudes tuleb ette rütmilisi või värsilisi vaheosi, mis esinevad samas muinasjutus korduvalt. Muinasjutus «Kuningatütar klaasmäel» hüüab lolliks peetud vend, kui ta imehobusel oma «targematest» vendadest mööda sõidab (neist üks sõidab sikuga, teine kuldiga):

Sikä' rükkä, pahru' pajju!
Laske miis minemä,
talopoig tantsima!

Värsikujulisi vaheosi leidub paljudes setudelt kirjutatud muinasjuttudes. Vanemal ajal on niisugune stiililine võte esinenud arvatavasti laialdasemalt. Värsse esineb ka mõnes Kreutzwaldi muinasjutus (vt. «Kullaketrajad», «Kuidas kuningatütar seitse aastat oli maganud» jt.), samuti Kunderi muinasjuttudes (vt. «Vaenelaps ja talutütar» jt.).

[5a] Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn 1953, lk. 390.

Imemuinasjuttudes esineb rohkem kui teistes muinasjutuliikides ka mitmesuguseid korduvalt kasutatud stereotüüpseid väljendeid ja kõnekäände, mis annavad muinasjutustiilile elavust ja värvikust. Kreutzwaldi muinasjutus «Vägev vähk ja ahne naine» pöördub mees imevõimelise vähja poole korduvalt sõnadega:

«Vähk, vennike, urkast!
Must mees, kõrkjast!»

Kunderi muinasjutus «Südi sõsar» läheb õde oma kadunud vendi otsima veereva leivapätsikese juhatusel, millele ta ütleb:

«Veere, veere, pätsikene,
veere, veere, vendadele!»

Samas muinasjutus sõidab õde õunapuul istudes kosilasele järgi ning hüüab korduvalt:

«Mees, mees!
Oma jätad, võõra viid!»

Imemuinasjuttudes esineb sageli traditsioonilisi lõppvormeleid, millest kõige tavalisem on: «Kui nad pole ära surnud, siis elavad nad praegugi veel õnnelikult edasi.»

Imemuinasjuttude tähtsus

Hoolimata fantastilisest koorest kajastavad imemuinasjutud omal viisil reaalset elu. Paljudes fantastilistes kujutelmades avaldub muistsete inimeste stiihiline materialistlik mõtlemine. See «on jõudnud meieni muinasjuttude ja müütide vormis, milles me kuuleme... ravimtaimede avastamise, tööriistade leiutamise töö vastukaja», ütleb M. Gorki.[6] Unistamine ja fantaseerimine ongi olnud loomulikuks ja vajalikuks eeltingimuseks mitmesugustele tarvilikele leiutistele, mis on kergendanud inimeste tööd ning on viinud edasi kultuurilist arengut. Paljud imemuinasjuttude fantaasiakujud on meie päevil leidnud juba tegeliku teostamise (kiire edasiliikumine maal, veel ja õhus, kaugnägemine, igasugused masinad töö kiirendamiseks jne.).

Rahvas on imemuinasjuttudes andnud rea tüüpilisi, kunstiliselt viimistletud kangelaste kujusid, kes oma võitlustes on vaprad, julged ja üllameelsed ning kelle võitlus on suunatud parema ja õnnelikuma elu taotlemisele.

---

[6] M. Gorki, Kirjandusest, lk. 384.

24. NOVELLILAADILISED JA SATIIRILISED MUINASJUTUD

Muinasjutte, mille tegevuses puudub üleloomulikkus ja mille sündmustik areneb enam-vähem igapäevases realistlikus miljöös, kajastades elu-olu ja ühiskondlikke vahekordi teataval ajaloolisel arenguastmel, nimetatakse n o v e l l i l a a d i l i s t e k s ehk olustikulisteks muinasjuttudeks.

Oma tegelaste valikult ja asetuselt meenutavad novellilaadilised muinasjutud osalt imemuinasjutte: nendeski kosib vaene talupoiss või karjapoiss mõnikord kuningatütre, saunamehetütar saab kohtuniku naiseks, laps annab vanemale tarka nõu jne. Kuid erinevalt imemuinasjuttudest avaldavad novellilaadiliste muinasjuttude kangelased tugevaid vaimseid võimeid ning võidavad oma vastaseid just vaimse üleolekuga, kasutamata võluvahendeid ja imepäraste võimetega abilisi. Nende muinasjuttude tegevus toimub enamasti meile lähedases küla- ja mõisaolustikus, mitte aga kauges minevikus kuskil fantastilisel muinasjutumaal.

Novellilaadiliste muinasjuttude suurem realistlikkus on tingitud sellest, et need muinasjutud on oma tekkimise poolest hilisemad (loomamuinasjuttude ja imemuinasjuttudega võrreldes) ning näitavad olukordi, kus muinasjutuloojate — töötavate inimeste — maailmakäsitus, suhtumine loodusesse ja ühiskondlikesse vahekordadesse oli saavutanud kõrgema arengutaseme, oli muutunud realistlikumaks ja võitlevamaks.

Eesti novellilaadilised muinasjutud on tekkinud ja arenenud peamiselt feodalismi tingimustes, eriti selle viimastel sajanditel; selle tõttu leidub nendes rohkesti feodaalsele ühiskonnale omaste olusuhete ning teravnenud klassivastuolude kujutusi.

Ainestik ja temaatika

Novellilaadilistes muinasjuttudes on tähtsal kohal ühiskondlik ainestik: küla ja mõisa ning rikaste ja vaeste vastuolud. Kuid nendele muinasjuttudele on väga iseloomulikud ka mit-

mesugused tarkuse, teravmeelsuse, osavuse ja truuduse proovid, takistustega seotud kosimised, võistlemine mõistatamises ja jutuvestmises, laste saatuse kujutamine ja muud.

Novellilaadilistele muinasjuttudele on üldiselt omane realistlik ainekäsitlus. Kuid neis esineb sageli ka erakordseid, üllatavaid ja põrutavaid momente, julmust ja kirgede taltsutamatust, mõnikord sõnastuseski jämedust ja silumatust.

Eesti novellilaadilistes muinasjuttudes on levinud järgmised süžeed: saunamees või talupoeg võidab mõisniku sõnalise osavuse ja teravmeelsuse abil; teravmeelne karjapoiss kosib kuningatütre oma väljapaistva kõneosavusega; karjapoiss käib kuninga ees vastamas (vastab ära mõistatustena esitatud küsimused); tark saunamehe või taluniku tütar õpetab oma isa tema võitluses mõisniku, kohtuniku või kuninga vastu («Tark talutüdruk»); vastsündinute vahetamine ja selle hilisem avalikukstulek («Kuningapoeg ja sepapoeg»). Leidub muinasjutte ka tarkadest nõuannetest («Isa kolm õpetust»), ennustatud saatusest («Rikka mehe varapärija») jne.

Arvuliselt on eesti rahvajuttude repertuaaris novellilaadilisi muinasjutte vähem kui imemuinasjutte. Neid on vähe tüüpide arvult ja silmatorkav on ka teisendite vähesus. Nende muinasjuttude leviku vähemust (imemuinasjuttudega võrreldes) on võinud põhjustada nende hilisem tekkimine, kuid ka see asjaolu, et nendega paralleelselt eksisteeris satiiriline jutulooming sellekohaste muinasjuttude ja naljandite näol, mis käsitles põhiliselt sama temaatikat suurema teravuse ja löövusega.

Populaarsemates novellilaadilistes muinasjuttudes kajastuvad rahva unistused oma otseste kurnajate ja valitsejate võitmisest osavuse, kavaluse ja teravmeelsuse abil.

Paljudes teisendites on tuntud muinasjutt talupoja või saunamehe teravmeelsest tütrest (tüüp «Tark talutüdruk»). Selles kujutatakse, et mõisnik tahab talupojalt tema talu ülekohtuselt ära võtta ning mõisaga liita, sest talupoeg oli oma maid hästi harinud ning head hooned peale ehitanud.[1] Jutustatakse, nagu oleks küsimus läinud kohtu lahendada. Kohtunik oli talupoegade vastu sõbralik; ta andis kohtualustele mõistatus-ülesande: kes toob järgmiseks kohtupäevaks mõistatuse, mida kohus lahendada ei suuda, sellele jääb õigus. Talupoega abistab mõistatuse koostamisel tema 12-aastane tütar ja talupoeg saabki muinasjutus õiguse. Hiljem saab see tark talutüdruk sama kohtuniku naiseks. Et ta aga vaeseid õiguseotsijaid nõuannetega abistab, saadab kohtunik ta viimaks oma isa juurde tagasi, lubades kaasa võtta «oma kõige kallima varanduse». Naine võtab mehe

[1] Niisugust talumaade mõisastamist esines pärisorjuse ajal sageli. Tegelikult kohtuvõim talupoegi ei kaitsnud.

magavana kaasa. Mees jõuab lõpuks arusaamisele tehtud veast; nad lepivad ära ning elavad õnnelikult.[2]

Niisugune muinasjutt meenutab kirjanduslikku novelli, mis lõpeb õnneliku lahendusega.[3]

Mitmed teisedki sellised muinasjutud näitavad teravalt ühiskondlikke vastuolusid mõisnike ja talurahva vahel, esitavad mõisnikku kui töörahva halastamatut kurnajat.

Muinasjutus «Mõisnik ja saunamees» on saunamees rentinud mõisnikult maad. Ta kasvatanud sel maatükil naereid [4], mis kasvanud haruldaselt head. Ahne mõisnik tahab saunamehelt naerid ära võtta. Kohtunik aga lubab õiguse sellele, kes kõneleb niisuguse jutu, mis teist sunniks ütlema: «See on vale!» Saunamees osutub paremaks jutuvestjaks kui mõisnik. Ta räägib, et tal kasvanud uba nii suureks, et ots ulatunud taevasse. Tema roninud siis vart mööda üles ning näinud seal mõisniku isa, kes olnud ahelatega sepaalasi küljes kinni. Mõisnik saab vihaseks ja hüüab: «See on vale!» [5] Niiviisi saab saunamees võidu ja naerisaak jääb talle alles.

Selles muinasjutus näeme taeva kujutamist parodeerivalt. Saunamees esitab jutustuse taevaskäimisest kui väljamõeldise. Kuid mõisnik osutub rumalaks ning laseb end petta.

Mõnes teises samatüübilise muinasjutu teisendis tahab rahaahne mõisnik talupojalt raha ära petta, kutsudes talupoja jutuvestmises võistlema. Kuid talupoeg osutub kavalamaks vestjaks («valetajaks») ning võidab endale ka mõisniku poolt väljapandud rahasumma (muinasjutt «Mõisniku ja talupoja vale»).[6]

Mõnikord annab mõisnik talupojale muinasjutus keerulise ülesande: tulla mõisa, kuid ei jala ega ratsa, ei riides ega ilma riideta, ei teed mööda ega teeääri mööda, ei tuppa tulla ega väljas olla. Kuid kaval talupoeg tuleb toime ka niisuguse ülesande täitmisega: poeb heinamärssi, võtab siku jalge vahele, läheb mööda rattaroobast, seisab ühe jalaga toas, teisega õues.[7]

Kavalust, teravmeelsust ja head kõneosavust rakendatakse novellilaadilistes muinasjuttudes sageli kosimisteema lahenda-

---

[2] H II 58, 85/8 Jüri; E 20703/8 Ambla; jt.

[3] Nagu on selgitanud hollandi folklorist Jan de Vries, ongi muinasjutt targast mõistatustelahendajast kirjanduslikku algupära, kuid on aegamööda (alates hiljemalt XII sajandist) tunginud laialdaselt rahvatraditsiooni nii Euroopas kui Aasias. Eestis on seda tüüpi muinasjutt tuntuks saanud sakslaste ja venelaste vahendusel, arvatavasti alles viimastel sajanditel. — Jan de Vries, Die Märchen von klugen Rätsellösern. FF Communications Nr. 73; Helsinki 1928.

[4] Enne kartulikasvatust olid naerid meil tähtsaks söögijuurviljaks.

[5] E 15828/9 Koeru.

[6] H II 15, 783 (1) Harju-Jaani; H II 56, 885/90 (16) Otepää; H II 43, 720/2 (3) Palamuse.

[7] E 17309/11 Põltsamaa.

misel. — Kuningal on tütar, eriti tark ja sõnaosav, kellele ükski sõnadega vastu ei saa. Kuningas kuulutab, et kes võidab ta tütre vaidluses ja sõnademängus, saab kuninga väimeheks. Paljud uljad noormehed lähevad õnne katsuma, kuid osutuvad kaotajateks. Seal läheb kuningatütrega vaidlema lihtne talupojapoeg (või karjapoiss), võttes kaasa mitmesuguseid teelt leitud juhuslikke esemeid (võru, küna, kiilu, surnud varese jne.). Vastates teravmeelselt igale kuningatütre väitele ning kasutades ühtlasi teelt leitud esemeid, sunnib poiss kuningatütre peagi vaikima, saavutab seega võidu ning tõuseb kuninga väimeheks («Talumehepoeg kosib kuningatütre»).[8]

Mõnes kuningatütre kosimise muinasjutus käib oma teravmeelsust näitamas kolm venda: vanem, keskmine ja noorem. Võidab noorem vend, kuna teised saavad karistada.[9]

Sageli esinevaks tegelaseks novellilaadilistes muinasjuttudes on tark karjapoiss, kes on vastandatud mõisnikule või kuningale. Näiteks: Kuningas on kuulnud karjapoisi suurest tarkusest ning laseb kutsuda ta endale vastama. Kuningas esitab poisile kolm küsimust: 1) Palju on tähti taevas? 2) Palju tilku on meres vett? 3) Kui palju on aega igavese aja lõpuni? Karjapoiss annab kuningale vastused igale küsimusele ning saab suure tasu osaliseks.[10] Huviäratav on vastus viimasele küsimusele: «Kaugel Põhjamaal on kõrge teemandist mägi. Sinna mäe otsa lendab üks lind iga aasta üks kord ja pühib oma nokka. Kui see mägi saab maaga ühetasa, siis on igavene aeg otsas.»

Paljudes novellilaadilistes muinasjuttudes esineb mõistatamise teema. Vang lubatakse vabastada, kui esitatakse mõistatus, mida keegi ei oska lahendada. Mõistatuse mõtleb välja kas vang ise, tema naine või tütar. Mõistatused koostatakse elust võetud tähelepanekute alusel. Näiteks naise mõistatus, kes sõitis vaatama oma vangistatud meest: «Mu all söödi, mu peal söödi, ma ise sõin ja mind ennast söödi» (naine sõitis ratsahobusega ning oli väikese rinnalapsega, kui ta last imetas ja ise einet võttis, sõi ka hobune ning sõid linnud pea kohal). Kohtunikud ei oska niisugust mõistatust lahendada ja vang vabastatakse.[11] Mõistatuse koostamine lihtsate inimeste poolt tõstab esile nende head taiplikkust ja meeleteravust.

Arvukates teisendites on tuntud muinasjutt vastsündinud poeglaste äravahetamisest. Satuvad vahetusse kuningapoeg ja

[8] E 27223/5 Saarde; E 25801/9 Valjala (kuningatütre võidab «kerjajapoiss»).
[9] H II 40, 643/8 (1) Kuusalu.
[10] AES, MT 223, 23/5 Vaivara.
[11] H II 32, 421; H III 17, 843.

sepapoeg. Muinasjutus kujutatakse, et lastes hakkavad avalduma vanemate huvialad ja elukutsed. Sepapoeg elab kuningalossis, kuid oma mängudes taob rauda ja rautab hobuseid. Kuningapoeg on seakarjuseks, kuid mängib sõjaväejuhatamist. Nii tuleb vahetus ilmsiks, lapsed vahetatakse uuesti tagasi (muinasjutt «Kuningapoeg ja sepapoeg»).[12]

Novellilaadiliste muinasjuttude hulka kuulub ka muinasjutte ennustatud saatusest. Rikkale mõisnikule ennustatakse, et tema varapärijaks saab kehva saunamehe poeg. Rikkale see ei meeldi ja ta püüab mitmel viisil surmata saunamehe poega. Kuid siiski tuleb nii välja, et saunamehepojale määratud surmakaristus saab osaks mõisnikule endale, poiss aga pannakse paari mõisniku tütrega ning ta pärib kõik tema vara («Ennustatud varapärija»).[13]

Tähtsamad tegelaste kujud

Novellilaadilistes muinasjuttudes on kesksel kohal külaolustikust võetud tegelased, nagu vaene saunamees, kaval sulane, tark ja kaval talupoeg, saunamehe poeg ja tütar, talumehe poeg ja tütar («talutütar»), karjapoiss (väga sageli), seakarjus («seapoiss»), soldat (harilikult errulastud, 25 a. teeninud soldat). Harvemini esineb neis muinasjuttudes kangelasena noorem vend (keda teised peavad lollakaks) või vaene vend, kes on vastandatud rikkale vennale.

Mõisaolustikku esindavad aednik, ehitusmeister jt., mõned harvad tegelased on isegi linnaolustikust — kaupmehepoeg, sell, teenija.

Kõigile positiivsetele tegelastele, eriti ka lapseealistele (karjapoiss, saunamehetütar, talutütar jt.) on omane väljapaistev tarkus, arukus, sõnaosavus, kavalus, ettenägelikkus.

Tublidele talupoeglikele tegelastele on vastandatud negatiivsed tegelaskujud, kellest esikohal on mõisnik («härra»), õel ja varaahne rahvakurnaja. Mõnes muinasjutus esineb ka kuningas, harilikult üsna talupoeglikult kujutatud, rikas, kuid väheärenenud mõistusega. Kuningatütar on kõrk ja ülbe. Negatiivselt on kujutatud samuti rikas ja ahne talupoeg, rumal ja saamatu kirikuõpetaja (preester), rikas kaupmees, taipamatu kohtunik. Tegelikus elus on nad võimukad ja vägevad, kuid muinasjutud kujutavad neid allajääjatena ja kaotajatena.

Novellilaadiliste muinasjuttude lemmikkangelased on kujutatud hea iseloomuga; nad on lahked ja sõbralikud, alati abi-

[12] Näiteks: ERA II 54, 319/24 Tartu-Maarja.
[13] H II 42, 152/6 (2) Tori.

valmid ja tähelepanelikud rõhutute ja ülekohut kannatavate vastu. Kui saunamehetütar saab kohtuniku abikaasaks, siis õpetab ta lahkesti neid, kellele kohus on teinud ülekohut; ta õpetab, kuidas saavutada õiglane otsus.

Nende muinasjuttude kangelased ei tee imepäraseid vägitegusid, vaid saavutavad võite oma vastaste üle vaimsete võimetega — tarkusega, hea taibukusega, osavuse ja kavalusega. Niisugustes poeetilistes kujudes demonstreeris töötav rahvas oma unistusi, näitas oma jõudu ja andekust. Kuigi ta tegelikkuses kannatas rasket rõhumist, elas vaesuses ja viletsuses, — muinasjuttudes saavutas ta julgeid võite oma põliste vastaste — julmade mõisnike, ahnete rikaste, ebaõiglaste kohtunike jt. üle.

Kompositsioonist ja stiilist

Kompositsioonilt on novellilaadilised muinasjutud lihtsama ülesehitusega kui imemuinasjutud. Harilikult puudub neil standardne sissejuhatus. Muinasjutt algab sageli otsese viitega sotsiaalsetele vastuoludele. Näiteks: «Üks mõisahärra tahtnud ühe peremehe käest tema kohta ära võtta». — «Endisel ajal elanud üks saunamees oma tütrega väga viletsat elu» jne. Sellega on alla kriipsutatud nende muinasjuttude suurem elulähedus ja aktuaalsus (võrreldes imemuinasjuttudega).

Tähtsaks kompositsiooniliseks võtteks on siingi kontrastsus; tegelasi iseloomustatakse terava vastandamise abil: vaene, kuid tark ja osav saunamees — rikas ja rumal mõisnik, tark karjapoiss — rumal kuningas, vaene vend — rikas vend jne. Seevastu esineb neis muinasjuttudes harva tegelaste kolmarvsust ning tegevuse kordamist kolm korda, mis imemuinasjuttudes on nii tavaline.

Paljudes novellilaadilistes muinasjuttudes esineb kavalate keeleliste väljenduste tarvitamist, mis näitavad rahvakeele rikkust. Rahvapärased ütlused esitatakse sageli kindlate vormelite kujul nagu mõistatused.

Noormees leotab talvel jääaugul pargitavaid nahku. Kuningas läheb mööda ja küsib, miks noormees talvel tööd teeb. Ta saab vastuseks: «Viis ei pea seitset üleval, kolmkümmend kaks ei anna järgi.»[14] Kuningas ei saa aru sest mõistujutust. Mõte on see: viie suvekuu teenistusega ei jõua seitsmel talvekuul ära elada; kolmkümmend kaks hammast tahavad alati süüa, järelikult on vaja ka talvel töötada.

Kui põllul herneid külvav talumees ütleb külvi kohta (vastates küsimusele: «Kas sellest tööst ka midagi tuleb?»): «Kui

[14] E. StK. 1, 169/70 (4) Tõstamaa.

nad tulevad, siis ei tule, aga kui nad ei tule, siis tuleb küll», siis ei oska seda mõistatada ei Tartu «tudent» (üliõpilane) ega kuningaski. Ainult talupoeg ise oskab anda seletuse: «Nad» on tuvid või muud linnud, kes seemne ära söövad. Kui linnud tulevad ja seemne ära söövad, siis külvist ei tule midagi, aga kui linnud ei tule, siis võib saaki saada.[15]

Sageli näidatakse tarkade, osavate vastuste andjatena poisikesi külatänaval. Mõisahärra tuleb külasse ja küsib poisilt: «Kus isa on?»

Poiss ütleb: «Läks head paremale peale tooma.» (Tähendus: läks soola tooma.) Muidugi ei saa mõisnik kavalast jutust aru.

Mõnest jutust ilmneb, et kavalad vastused ongi selleks, et tõde varjata, et üldse põigelda otsesest vastusest oma vaenlasele. Seejuures antakse dialoog edasi väga lühikestes, teravates lausetes.

Niisugused kõnelused ja dialoogid tõstavad esile rahva omapäraseid keelelisi väljendusvõimalusi ning näitavad, kuidas neid kasutada. Oli selliseid keelelisi vormeleid, mis rahvale endale olid arusaadavad, kuid vaenlastele mitte. Neil väljendustel oli igapäevases elus kahtlemata tegelikku tähtsust.

Mõni jutustaja on muinasjutugi sidunud meie kohaliku olustikuga. Üks teisend muinasjutust «Karjapoiss kuninga ees vastamas» lõpeb näiteks niiviisi: «Poiss sai palju raha, tuli Eestisse tagasi, asus Tartu linna elama ja ehitas sinna suure koolimaja. Ja nüüd käivad kõik karjapoisid seal tarkust õppimas, ja karjapoiss saab kuningaks ja suure valla valitsejaks.»[16]

Niisugune lõpp on siiski haruldane. Tavalisem lõpetus õnneliku lõpplahenduse puhul on: «Kui nad ei ole ära surnud, siis elavad nad veel praegugi.»

Satiirilised muinasjutud

Satiirilised muinasjutud kuuluvad novellilaadiliste muinasjuttude juurde, moodustades nende erilise alarühma; nad näitavad satiirilises valguses töötava talurahva vaenlasi — mõisnikke, kirikuõpetajaid (pappe), ka rikkaid talupoegi.

Sajandeid kestnud pärisorjus kasvatas talupoegades teravat klassivaenu oma rõhujate vastu. See on põhjuseks, miks mõisnikke ja pappe, kes tegelikus elus olid tähtsad ja võimukad, muinasjuttudes kujutatakse tobukestena ja naeruväärsetena. Nad jäävad alla töötava rahva keskelt tulnud osavale ja kavalale tegelasele ning saavad karistada ülbuse, ahnuse, kurjuse ja rumaluse pärast.

[15] Jutt on tuntud mitmes teisendis.
[16] AES, MT 223, 23/5 Vaivara.

Tuntumatest satiirilistest muinasjuttudest on palju teisendeid; see näitab, et nad on rahva hulgas olnud väga armastatud ja laialt käibel.

Üheks populaarsemaks satiiriliseks muinasjutuks on meil olnud «Väljaõppinud varas». Selle keskseks kujuks on haruldaselt kaval ja osav talupoeg (harilikult talupojapoeg, ka teomehepoeg), tema vastaseks aga rumal mõisnik ja pastor. Kaval talupoeg pole tavaline vargapoiss, vaid on olnud kuskil õppimas ja rakendab kõik oma osavuse oma vaenlaste tüssamiseks, väljanaermiseks ja aineliseks kahjustamiseks.

Muinasjutu sündmustik areneb mitme keerulise ülesande lahendamise näol kihlveo korras. Mõisnik ei usu talupoja kavalust, ta lubab isegi rahalist tasu («sada rubla»), kui varas antud ülesandega toime tuleks. Ülesanded ei ole kerged, nad on antud koguni gradatsioonis: varastada mõisa tallist ära täkk, keda kolm meest kinni hoiavad; varastada ära härg laadaleviijate käest (või kurjad hoovikoerad); varastada öösel ära laulatussõrmus mõisaproua sõrmest (või särk härra seljast). Muinasjutu peategelane kasutab osavalt mitmesuguseid kombineeritud võtteid ning tuleb toime kõikide ülesannetega. Lõpuks saab ta suure tasu ja mõnikord isegi «lastakse priiks» (vabastatakse pärisorjusest).

Sageli järgneb selles muinasjutus mõisniku kolmekordsele petmisele veel kirikuõpetaja petmine (mõisniku ülesandel). Seejuures on pastorisse suhtumine isegi teravam ja mõnitavam kui suhtumine mõisnikku (ta lubatakse elusalt «taevasse viia», kuid pannakse kotti ning veetakse ringi, lõpuks jäetakse prügihunnikusse või viiakse mõisahärra ukse alla).[17]

Mõnes teises satiirilises muinasjutus algab mõisarahva naeruvääristamine mõisniku prouast. Kaval kerjus laulab: «Ma tulen taevast ülevalt» ning mõisaproua osutub nii kohtlaseks, et võtab seda tõsiselt (saadab oma surnud sugulasele taevasse moona ja raha). Kui härra läheb petist taga ajama, satub ta ise veel suuremasse häbisse ning jääb ilma hobusestki.

Leidub satiirilisi muinasjutte ka peremeeste naeruvääristamiseks. Seejuures on positiivseks tegelaseks kaval ja taibukas sulane. Fantastilisemal kujul kajastuvad kavala sulase ja rumala peremehe vahekorrad ja juhtumused muinasjuttudes Kaval-Antsust ja Vanapaganast, mis on omal ajal rahva hulgas väga laialdaselt käibel olnud. Siiakuuluvad tähtsamad jututeemad kalduvad sageli koonduma ja liituma pikemaks seeriaks või tsükliks, mis sisaldab järgmisi süžeid:

[17] EKS 4° 3, 655/64 (1) Nõo; H II 27, 576/85 (3) Palamuse; EÜS VII 632/6 (2) Koeru; jt. — Mõnikord on varga nimeks Ants või Hans, ka Petja-Ants.

Kaval-Ants ja Vanapagan. *A. Uuritsa illustr.*

sulase kauplemine, kuuskede toomine metsast, vägikaika vedamine, võistlemine kiviviskamises, nuiaviskamises ja võidujooksmises, hobuse kandmine, aidauste valvamine, laste puhastamine jne.

Nendes muinasjutulistes lugudes on Vanapagan kujutatud rikka suurtalunikuna, tal on hiidlik jõud ning palju raha ja vara, kuid mõistuselt on ta rumal, kohtlane ja naiivne ning laseb end kergesti petta; Ants on Vanapagana kaval sulane, tavalisest väiksema kasvuga ning tavalise inimese jõuga. Antsu pealejäämine võitluses Vanapaganaga põhineb täielikult kavalal pettusel ning teadlikul tüssamisel.

Jutud Kaval-Antsust ja Vanapaganast pilkavad rumalust ja juhmust ning ülistavad kavalust, osavust ja teravmeelsust. Kaval-Antsu kujutatakse sulasena Vanapagana teenistuses. Kuid tema sihiks on oma peremeest igapidi petta ja pilgata, talle kahju teha ning lõpuks kogu perekonnaga hävitada. Vägipulka vedades seob Ants vägipulga ahelaga seina külge ning muutub seetõttu võitmatuks, kiviviskamisel laseb ta kivi asemel lendu lõokese, võidujooksul laseb lahti jänese, kuuskede toomisel hirmutab Vanapaganat huntidega jne. Mõned Vanapagana käsud täidab Ants hoopis ümberpöördult ning hävitab Vanapagana lõpuks täielikult, saades tema talu ja kullatagavarad endale.

Rahvajutud seavad Vanapagana ja saksad (ekspluateerijad) ühele tasemele ning näitavad, et tööinimene saab nendega võidelda ainult kavaluse ja töökogemustes omandatud osavuse abil ning saavutab lõpuks siiski võidu.

Rahvajuttudes on Vanapagana kui rumalavõitu hiiu kuju segunenud kujutelmaga kuradist kui põrgu-peremehest. Seetõttu on neile hakatud omistama mõningaid ühiseid iseloomujooni: mõlemad kardavad pikset, hunti ja kukelaulu.

Leidub satiirilisi muinasjutte ka ilma sotsiaalse probleemita. Mõnikord on need sisult didaktilised jutud, kuid õpetusi jagatakse üsnagi teraval kujul. Muinasjutt «Mis ma oleksin pidanud ütlema?» (kohtlase poisi seiklustest, kes ei oska käituda ning tarvitab vanemate õpetusi valesti) tahab õpetada rahvakommetele vastavaid käitumisnorme: vanematelt saadud õpetusi tuleb osata kasutada vastavalt olukorrale. See muinasjutt on Eestis laialt tuntud. Oma kompositsioonilt on see nn. aheljutt, milles üksteisele järgnevad episoodid on omavahel seotud.

Paljudele eesti novellilaadilistele ja satiirilistele muinasjuttudele võib leida lähedasi vasteid vene muinasjutuvaras. Võrdluseks pakub häid võimalusi üks hiljuti ilmunud kogumik, milles on esitatud tekste ühes ulatusliku järelsõna ja kommentaaridega.[18]

Väga palju ühist on ka eesti ja läti muinasjuttude repertuaaris.

---

[18] Русская сатирическая сказка в записях середины XIX — начала XX века. Подготовка текстов, статья и комментарии Д. М. Молдавского. Москва—Ленинград 1955.

25. NALJANDID

Rahvajutte, mis huumori, satiiri või iroonia abil paljastavad ja naeruvääristavad elus esinevaid puudusi, pahesid ja väärnähtusi, nimetatakse *naljanditeks*. Muinasjuttudega võrreldes on naljandid enamasti lühikesed; nad koosnevad kas ühestainsast või mõnest üksikust episoodist ning lõpevad sageli puändiga, üllatusliku lõpplahendusega.

Lühemate naljandite kõrval tuleb siiski ette ka pikemaid, keerukama ehitusega satiirilisi muinasjutte (näit. «Meisterlik varas» jt.), mille käsitlus on liidetud novellilaadiliste muinasjuttude lõppu.

Naljandites puudub muinasjutulisus tavalises mõttes (imepärasus, fantastika), kuid neis esineb mitmesuguseid liialdusi suurema mõjukuse saavutamiseks. Naljandid võrsuvad igapäevasest reaalsest elust ning kajastavad tõelisi sündmusi ja nähtusi, kuid et neid paremini tüpiseerida, kasutatakse suurendamist ja liialdamist, näidatakse asju nagu kõverpeeglis. See võimaldab saavutada tugevamat koomilist efekti.

Koomilisuse tunne tekib mingisugusest vastuolust, konfliktist, tavalise kooskõla rikkumisest. Naljandit kuulates me ootame selle tõenäolist lõpplahendust, kuid lahendus antakse hoopis teisiti kui oodatud. See mõjub üllatuslikult ning koomiliselt. Naljandites näidatakse tegelikust elust võetud «suuri» ja «tähtsaid» tegelasi tühiste ja väikestena, naeruväärsete hädavarestena. Me naerame nende üle ja tunneme sellest headmeelt. Humoristlikult käsitletakse naljandites ka inimeste füüsilisi puudusi (lonkamist, kurtust, puudulikku nägemist jne.).

Koomika on alati seoses üleoleku- ja lõbutundega, mis kutsub esile naeru. Naer, väljanaermine on aga mõjuvaks kasvatusvahendiks ning tähtsaks võitlusvõtteks mitmesuguste pahede vastu. A. Herzen on väitnud väga tabavalt, et naer on üks kõige teravamaid relvi kõige vastu, mis «on oma aja ära elanud ja püsib jumal teab mille najal veel tähtsa varemena, värske elu kasvu takistades . . .».[1]

---

[1] Vrd. NSV Liidu Teaduste Akadeemia Filosoofia Instituut. Marksistlik-leninliku esteetika küsimusi. Tallinn 1957, lk. 122.

Naljandite peamiseks ülesandeks ongi mitmesuguste pahede ja ebasoovitavate nähtuste paljastamine ühiskondlikus ja isiklikus elus, nende piitsutamine ja naeruvääristamine neist vabanemise eesmärgil. Naljandite aktuaalsus ja tähtsus kasvab eriti niisugustel ajajärkudel, mil ühiskondlik võitlus teravneb ja aktiviseerub.

Miina Kasemaa jutustab rahvanaljandeid.
KKI Illuka ekspeditsioonilt 1957. *R. Viidalepa foto.*

Naljandites kui rahvaliku koomika avaldusvormides võib märkida mitu alaliiki. Koomika erinev laad ühel või teisel juhul oleneb sellest, kelle vastu naljand on sihitud, kas omasuguse või vaenlase vastu, ja kuidas suhtutakse naljandi objekti, kas lugupidamisega, ükskõikselt või terava pilkega.

Heatahtlik nali, milles ei rõhutata üleolekut, väljendub kerges huumoris. Selliseid naljandeid on meil üsna palju. Kuid väga palju leidub ka teravaid, salvavaid ja halvustavaid naljandeid, milles domineerib satiir. Sellistes naljandites on kajastunud teravnenud klassivõitlus, töötava rahva võitlus oma rõhujate ja orjastajate vastu. Teravates, võitleva iseloomuga naljandites esineb samuti irooniat, groteskust ja paroodiat.

Ajaloolisest arengust

Arvatavasti on juba kauges minevikus osatud näha asju, olukordi ja inimesi koomilise vaatluse kõverpeeglis, et selle üle naerda ja lõbu tunda, või heatahtliku neruvääristamise või terava satiiriga kaasa aidata mitmesuguste vigade ja puuduste

kõrvaldamiseks. Kuid erilist hoogu ja elavust naljandite tekkimises ja kasutamises on võidud konstateerida ajajärkudel, mil ühiskondlikud vahekorrad on teravnenud ning rahva võitlus rõhujate vastu eriti ägestunud (feodalismi lõpp, kapitalistlike suhete kujunemine jne.).

Naljanditele on iseloomulik, et nad enamasti on tihedas seoses oma tekkimispaiga, oma aja ja olustikuga. Kui ühiskondlik olustik muutub, siis loomulikult muutuvad ka naljandid. Seetõttu muutub naljandite repertuaar suhteliselt kiiremini kui muinasjuttude või muistendite repertuaar. Samuti tekib vajadustele vastavalt alati juurde uusi ja ajakohaseid naljandeid. Naljandeid tekib ka meie päevil. Nii ei saa seda rahvajuttude liiki pidada ainult minevikuliseks.

Eesti rahvaluulekogudes moodustavad naljandid umbes ühe neljandiku kõigist rahvajutu-üleskirjutiste üldarvust. Kuid päris häid kirjapanekuid naljanditest on meil kahjuks siiski üsna vähe. Naljandis kui suhteliselt lühikeses rahvaluuleteoses omab erilist tähtsust täpne rahvapärane sõnastus, sest kui naljand anda edasi mitte päris täpselt, sõna-sõnalt, vaid koguja oma sõnadega, siis läheb sealt palju kaduma ja võib kaduma minna kõige olulisem. Niisuguseid puudulikke ja ebamääraseid naljandeid on meie kogudes üsna palju. Samuti on senistes korjandustes paljugi juhuslikku, mis pole veel suutnud kujuneda kindlateks naljanditüüpideks.

Naljandite hulgas on vähem rahvusvahelist (võrreldes muinasjuttudega), kuid seda rohkem kohalikku, algupärast rahvaloomingut.

Naljandite temaatika

Naljandite põhiline sisu on välja kasvanud meie rahva ühiskondlikest suhetest ning igapäevastest elunähtustest. Humoristliku ja satiirilise jutuloomingu suhtumine tegelikkusse on arvustav, pahesid paljastav ja naeruvääristav. Selle taga on tunda tervet moraalset hoiakut ja püüet parandada halba, hoiatada rumaluste eest ning piitsutada igasuguseid ebasoovitavaid nähtusi, mis takistavad elu ja arengut.

Väga arvuka rühma moodustavad ühiskondlik-poliitilise temaatikaga naljandid. Nendes paljastatakse antagonistliku klassiühiskonna vastuolusid ning näidatakse töötavat rahvast esindavate tegelaste võidutsemist oma klassivaenlaste üle.

Ühiskondliku temaatikaga naljandid koonduvad järgmisteks suuremateks temaatilisteks rühmadeks: 1) talupoeg ja mõisnik, 2) talupoeg ja pastor (papp), 3) peremees ja sulane.

Naljandid käsitlevad veel eri elukutsete iseärasusi, suhtu-

mist eri hõimudesse jne. Arvukalt on naljandeid ka talupoja koduse elu ainestikul: laste ja vanemate vahekorrast, abielulistest suhetest jm. Paljudes naljandites halvustatakse inimeste pahelisi omadusi ja harjumusi — rumalust, laiskust, uhkust, juhmust, tõlplust, enesekiitust, lohakust, jonnakust jne.

Satiirilises jutuloomingus on palju õpetlikku ja kasvatavat, kuid need õpetused on jagatud enamasti teraval ja kibedal kujul.

Talupoeg ja mõisnik

Mõisavastases satiirilises naljandiloomingus on kesksetekskujudeks kaval talupoeg ja rumal mõisnik. Mõisnikku kui kõige suuremat rahva kurnajat ja kõige õelamat klassivaenlast naeruvääristatakse teravalt kõigis naljandeis. Mõisnikku kujutatakse rumala ja kohtlasena, kuid ahnena ja õelana. Peale mõisniku enda halvustatakse ja naeruvääristatakse naljandeis ka ta perekonnaliikmeid — poega-tööpõlgurit, edevaid tütreid ja kohtlast emandat.

Vanasti oli mõisateolistel eriliseks nuhtluseks sagedane peksukaristus, mis põhjustas rahvale palju kannatusi ja meelekibedust. Nagu kompensatsiooniks sellele esineb arvukates mõisavastastes naljandites mõisniku enda ja ta lähemate abiliste — valitseja, opmani jt. korduv läbipeksmine.

Rehepapi peksasaamine. *H. Möldermanni illustr.*

Paljudes teisendites on tuntud naljand «Kuidas mõisahärra reheliste käest peksa sai». Selles naeruvääristatakse õelat ja tigedat härrat, kes salaja oma teolisi luuramas käis, kui nad rehte peksid, et leida mingit põhjust neile ihunuhtluse andmiseks. Jutustatakse, et härra ronib üles rehetoa laele, kukub sealt alla viljalademesse ning rehelised peksavad ta läbi.[2] Analoogiliselt kujutatakse rehepapi tegevust kontrollima tulnud ja end rehte ära peitnud mõisniku läbipeksmist. Mõisniku ja tema käsilaste läbipeksmise motiiv esineb sageli veel muuteemalisteski naljandites.[3]

Mõnes naljandis tõotab ülekohtuselt kannatada saanud noormees mõisniku kolmel korral läbi peksta ning viibki selle ähvarduse täide, hoolimata mõisniku kõigist ettevaatusabinõudest. — Julm mõisnik oli teinud korralduse, et iga kerjus, kes juhtub tulema mõisaõuele, tuleb läbi peksta. Naljandites näidatakse kavalat kerjajat, kes mõisnikku osavasti petab ning temaga riided ära vahetab, nii et kerjuseriietuses mõisnik saab ise peksa («Mõisnik, pastor ja sant»).[4]

Niisugustes naljandites esineb sageli sõnamängule rajatud episood:

Mõisnik (peksjatele): «Ma olen härra!»

Peksjad: «Ah sina lähed ära? Küll me sulle näitame!»

Mõisnik: «Ma olen saks!»

Peksjad: «Ah teid on kaks? Kus see teine on? Me anname temale kah!» [5]

Mitmesugustes muudes naljandites naeruvääristatakse mõisniku rumalust ja taipamatust, uhkust ja ahnust, paljastatakse ta parasiitlikku olemust (teemasid: «Saunamees haudub mõisnikule kanapoegi», «Kavalpea müüb mõisnikule lehma asemel hundi», «Härra aitab töö juures ähkida», «Valetaja käseb mõisnikku soola külvata» jne.), näidatakse, et mõisnikust ei saa tööinimest («Härrapoeg — sepp»). — Kõik sellised naljandid rõhutavad talupoja kui töötaja üleolekut mõisnikust kui rõhujast ja mittetöötajast.

---

[2] E 13479/80 Jõhvi.

[3] [M. J. Eisen,] Eesti rahvanali, Tallinnas, 1909, lk. 281; E. 13476/8 Jõhvi.

[4] E 13476/8.

[5] Vrd. S. L ä t t, Eesti rahvanaljandid. Tallinn 1957, lk. 91/2.

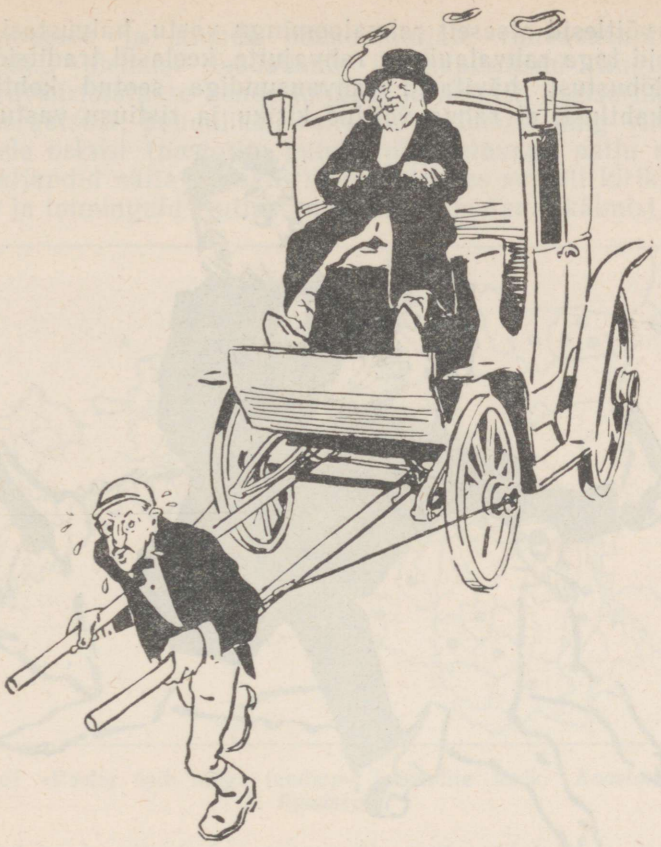

Talupoeg ja mõisnik. *E. Tõnissoni illustr.*

Talupoeg ja pastor

Väga arvukalt tuntakse naljandeid, mis on sihitud pastorite, pappide ja üldse igasuguste usukuulutajate vastu. Selliseid naljandeid on rohkem kui mõisniku-vastaseid, kuigi nende kogumist on omal ajal takistanud asjaolu, et kogumistöö organiseerijate hulgas oli ka pastoreid (J. Hurt, M. J. Eisen), mistõttu kaastöölised ei julgenud neile saata kaugeltki kõike pastoritevastasest naljandiloomingust.[6]

Rahvas on mõistnud õigesti kiriku orjastavat osa ning on võidelnud selle vastu terava satiirirelvaga. — Kirikuvastaste naljandite eriline teravus oli muuseas tingitud sellestki, et usukuulutajad (eriti luteriusu pastorid) ka oma ametialases tege-

[6] Vt. H II 56, 14 Laiuse; E 33643/4 Jüri.

vuses võitlesid otseselt rahvaloomingu vastu, halvustasid ning kiusasid taga rahvalaule ja rahvajutte, keelasid traditsioonilisi rahvalõbustusi, hävitasid rahvausundiga seotud kohti jne.[7] Pole kahtlust, et rahva võitlus kiriku ja ristiusu vastu algas

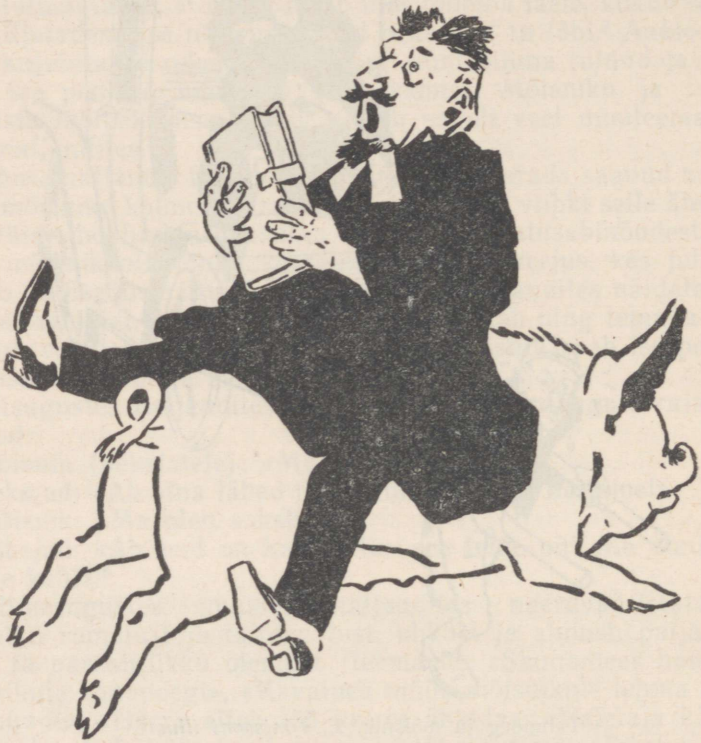

Pastori sõidutamine. *E. Tõnissoni illustr.*

kohe pärast ametlikku ristiusustamist ning on kestnud palju sajandeid, kuid erilise teravuse omandas see võitlus feodalismi lõppjärgus ning kapitalismi perioodil.

Mõisniku- ja pastori-naljandites on tegemist osalt ühise temaatikaga. Üsna sageli on isegi sama naljand rakendatud nii mõisniku kui pastori naeruvääristamiseks («Mõisnik, pastor ja sant»). Kuid on siiski ka palju uusi aineid, mis on võetud usukuulutajate tõelistest tegudest ja sellest, et nende sõnad ja teod olid sageli suures vastuolus.

Antiklerikaalse temaatikaga naljandites paljastatakse pas-

[7] Mõisa- ja kirikuvastastest naljanditest annab hea ülevaate valimik: S. L ä t t, Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Tallinn 1957.

torite, pappide ja muude usukuulutajate rahvavaenulikku, parasiitlikku olemust feodalismi ja kapitalismi tingimustes, naeruvääristatakse nende tölplust ja ahnust, variserlikkust ja ebamoraalsust, puudulikku rahvaelu tundmist ning viletsat rahvakeele oskust (pastorite hulgas oli teatavasti palju sakslasi). Naljandid näitavad satiirilises valguses samuti kiriklikke kombeid ja toiminguid (jutlustamist, nn. armulaual käimist, lee-

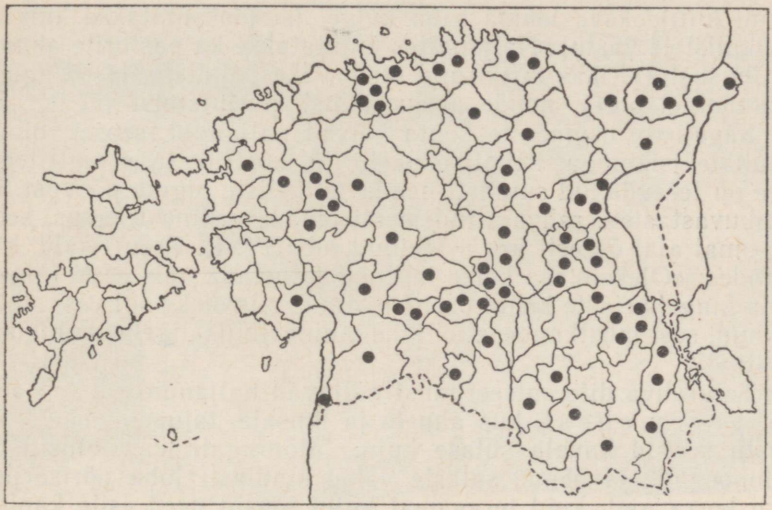

Naljandi «Pastor õpib nälga tundma» teisendite levik. *Koostanud L. Raudsep*

riskäimist jne.); pilgatakse usumeeste naiivseid jutlusi «teisest ilmast», «õndsakssaamisest», «pattude andeksandmisest» jne. On tuntud jämekoomilisi jutluste paroodiaid[8] (ning arvukaid paroodiaid kirikulauludest). Kõiges selles ilmneb rahva eesrindliku osa usuvastane hoiak, tema rõhutatud vaenulikkus kiriku ja usukuulutajate vastu.

Pastori ja köstri koostööd kirikus kujutatakse koomilises valguses. Pastor tahab kirikus näidata «imet» («püha vaimu» tuvikese näol), kuid tuvikese asemel ilmub augu peale köstri pea ning teatab: «Kass sõi püha vaimu ära!»[9] — Mõnes naljandis

[8] Jutluste paroodiad koosnevad humoristlikust ettekandest, mis on üles ehitatud kirikuteenistuse eeskujul, sisaldades «kirjasõna», «jutlust», «teadaandeid», laule jne. Nende ettekandmisel jäljendati mõnele pastorile omast ebarahvapärast diktsiooni, žeste jne. Jutluste paroodiaid rahvaluule eeskujul on kasutatud ka kirjanduslikes ja lavalistes teostes, nagu A. Hindi romaanis «Tuuline rand» I, E. Arro ja L. Normeti muusikalises komöödias «Rummu Jüri» jm.

[9] Vt. ERA II 78, 185 (6) Puhja.

kujutatakse, et pastor ja köster laulavad kirikus vastamisi oma öisest vargusloost, või et köster satub segadusse pastori (papi) retoorilisest küsimusest («Mis ütles Paulus?») ning vastab kirikus sellele lihuniku (kelle nimi oli Paulus) sõnadega: «Paulus käskis seni leent lakkuda, kuni vana võlg tasa saab!»[10]

Naljandites kujutatakse pastori liigset vahelesegamist kodusesse majapidamisse, mis lõpeb jämekoomiliste seiklustega (lüpsjat kontrollides kukub pastor lakast piimatoobrisse, jääb kinni kiilijooksva lehma saba külge ja jooksutatakse niiviisi kirikulistele vastu). Naljandites kujutatakse ka pastorite ahnust ja ihnsust («Rikas kirikisand otsib vähesööjat naist», «Tagasiandmist ei ole»), nende armuseiklusi, purjutamist jne.[11]

Sageli on usumeeste kohta käivad naljandid seoses olnud kindlate isikutega, kohalike pastorite, köstrite ja preestritega. See on teravdanud suuresti nende satiiriliste lugude löövust. Et kirikuvastastele rahvajuttudele oli omane eriline teravus, seda on omal ajal õigesti ära märkinud juba Fr. R. Kreutzwald, kirjutades: «Oleksin ma kõike tahtnud jutustada, mis eesti rahvas oma hingekarjaste kohta on luuletanud, siis oleks sul vesi silma tulnud, sest mustkuubedel ei lähe muinasjutukangelastena kuigi hästi.»[12]

Talurahva diferentseerumist näitavad naljandid s u l a s e s t j a p e r e m e h e s t, kus ahnele ja ihnsale taluperemehele on vastu seatud kavala sulase kuju. Mõningaid vastuolusid oli talupoegade ja nende sulaste vahel kindlasti juba pärisorjusliku korra ajal, kuid teravamal kujul tõusid need esile kapitalistlike vahekordade arenemisel, kui peremees püüdis sulaselt rohkem välja pressida, piirates toitlustamist, vähendades palka ning halvendades olustikulisi tingimusi. Keskseteks probleemideks on olnudki kehv toit, liiga kurnav töö ja pikk tööpäev ning viletsad palgad. Naljandites näidatakse, kuidas kaval sulane võitleb oma elu- ja töötingimuste parandamise eest, rakendades ka tööst tõrkumist ning ainult «moe pärast» töötamist, et peremeest sundida paremale hoolitsemisele (teemad: «Moe pärast süüa — moe pärast töötada», «Toidule sild alla teha», «Sulase kavalad palgatingimused» jt.).[13]

Sulase kõrval on mõningaid tüüpilisi naljandeid ka karjuste elust (tuntum tüüp «Häda tuleb!» — karjus hirmutab puu otsast peremeest väljamaksmata palga pärast).

---

[10] E 22934 Narva.

[11] Vt. R. P õ l d m ä e, Kirik ja pastor eesti rahvanaljandites. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 5/6.

[12] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 17. II 1867. Vrd. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tallinn 1959, lk. 185.

[13] E 15 169/70 Jõhvi, E 15188 jt.

Rahva humoristlikku ja satiirilist jutuloomingut on üsna palju seoses talupoja perekonnaeluga ja üldse kaasinimeste negatiivsete omaduste arvustamisega.

Koomilisi olukordi tõstavad naljandid esile seoses lastega: lapselik avameelsus paljastab vanemate ebaõigeid tegusid, laste rumalus põhjustab piinlikke arusaamatusi, lapsed ei oska käituda, väljenduvad sobimatult, ei viitsi hommikul üles tõusta jne.

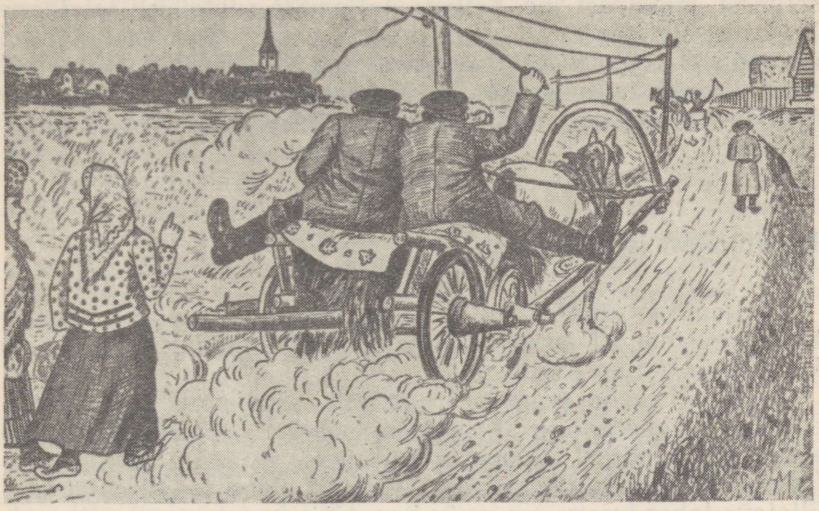

Nõumehed [sõidavad kiriku ühe paari saabastega]. *H. Möldermanni illustr.*

Niisugusel temaatikal on arvukalt lühinaljandeid, kuid ka mõningaid pikemaid õpetliku sisuga jutte. Üsna palju koomilist on nähtud ka noorte paariminekul ning abielurahva vahekordadeski. Peamiselt sarjatakse kositavate laiskust ja lohakust («Aidavõti takukoonlas», «Küünemust arstirohuks»), naiste liigset lobisemist («Kui Noka sõda oli»), meeste saamatust ja tuhvlialust olekut («Mees võitjana sängi all», «Mees võtab kukest eeskuju»). Erilisteks pilkeobjektideks on olnud vanapoiss ja vanatüdruk.[14]

[14] Inimeste eluperioodide ja perekondlike suhetega seotud naljandid on ilmunud trükis üsna täielikul kujul: R. Põldmäe, Eesti rahvanaljandid I, Tartu 1941. Selles tekstikogus on naljandid grupeeritud järgmiselt: I. Laps. II. Poiss. Vanapoiss. III. Tüdruk. IV. Ehalkäimine. V. Lapsega tüdruk. VI. Vanatüdruk. VII. Kosjad ja meheleminek. VIII. Kihlus, laulatus. IX. Pulmad. X. Ämm ja minia. XI. Väimees. XII. Abielu. XIII. Vanadus. XIV. Kehalised vead ja haigused. XV. Surm. — Ulatuslikumad ja tüüpiderohkemad on peatükid I, VI, VII ja XII.

Rohkesti on naljandites pilgatud ja sarjatud kaasinimeste halbu iseloomujooni ja harjumusi — rumalust, juhmust, tölplust, naiivsust, edvistamist, uhkustamist, käitumise jämedust ja harimatust, kasimatust ja lohakust, egoismi, suurusehullustust, jonnakust jne.

Omal ajal on olnud võrdlemisi levinud naljandid ka mõnede kutsealade (näit. rätsepate) kohta. On tuntud naljandeid veel eri maakohtade elanikest (või eri hõimudest), nagu hiidlastest, setudest, mulkidest jne. Selliste naljandite suhteliselt laialdane levik on seletatav arvatavasti sellega, et nii setud kui hiidlased on endistel aegadel rändkaupmeestena laialt ringi rännanud ning üldiselt tuntuks saanud. Mulkide pilkamine on kindlasti ühenduses nende laialdase ekspansiooniga XIX sajandi II poolel.

Kunstilistest iseärasustest

Naljandite sündmustik toimub reaalses olustikus; esineb tegevuse sidumist jutustajale ja kuulajaile tuntud reaalsete kohtade ja tuntud isikutega.

Naljandites on tegemist peamiselt sõnakoomikaga; harva esineb ka jämedavõitu situatsioonikoomikat. Nendes esitatakse väikesi, episoodilisi sündmusi, kuid need on antud siiski tüüpilistena tüüpilistes olukordades. Naljand lõpeb sageli ootamatu, üllatava lahendusega, nn. puändiga. Näiteks jutustatakse koomiline lugu esimeses isikus, aga alles kõige lõpuks öeldakse, et see on unenägu.

Dialoog on naljandites väga tähtsal kohal, paljud naljandid koosnevadki ainult dialoogist. Dialoogi koomilisus oleneb mõnikord tegelaste poolkurtusest või pudikeelsusest. Mõni ainult dialoogist koosnev naljand on üles ehitatud teesile ja antiteesile:

— Kuidas teie pool kapsad kasvavad?
— Niikui kaapkübarad.
— Eks see ole hea.
— Mis hea see on — kits läks aeda, sõi kõik ära.
— Eks see ole paha.
— Mis paha see on, tapsin kitse ära, sain tünnitäie liha. Jne.[15]

Paljud naljandid on väga lühikesed ning võivad koosneda isegi ühestainsast väitest ja vastuväitest:

Iidlane oln Suuremaal mõisas tööl. Valitseja põln tööga rahul, üteln: «Ma võtan see pääv ära».

[15] EÜS VII 723 (115) Palamuse.

Iidlane vastan: «Kui sa see päävа vetad, siis veta see kuu ning tähed ka — tee see ilm tükkis pimeks!» [16]

Naljanditesse põimitakse vahel põnevuse suurendamiseks hüüdeid ja muid deklamatoorseid võtteid:

Kaks hiidlast läinud metsa hunte laskma. Hunte olnud kaks tükki. Polevat tahtnud kaht lasta, et ühest saab küll.

Üks ütelnud: «Mats möirga sa.»

Mats hüüdnud: «T õ h õ õ teine, teist ma lasen!»

Hundid läinud mõlemad metsa.[17]

Naljandile on iseloomulik vähene tegelaste arv ja iseloomude vastandlikkus. Töörahva vaenlasi kujutatakse satiiriliselt, mille tõttu positiivsed tegelased seda enam esile tõusevad. Satiirilist liialdamist kasutatakse samuti igasuguste paheliste nähtuste ja omaduste halvustamiseks.

On olemas veel liik naljandeid, milles kogu sündmustik koosneb liialdustest, need on nn. v a l e t a m i s n a l j a n d i d («Usara Tani jahijutud», «Üks jutt, milles ükski sõna õige ei ole» jt.). Nendes kasutatakse harilikult mitmesuguseid loogilisi vastuoksusi («vesi põles ära, õled jäid järgi», «kirves jäi vee peale, aga vars läks põhja»).

Naljandites omab keeleliste vahendite valik suurt tähtsust. Et naljandeid (eriti nn. keelenaljandeid) sisuliselt mõista, tuleb hästi tunda rahvakeele sõnavara, mitmesuguseid murdesõnu, homonüüme ja sünonüüme. Mõnikord naljand põhinebki sama sõnakuju kasutamisele kahes eri tähenduses. Näiteks Võru-poolselt piimamüüjalt küsitakse Tartu turul: «Kas see on ka soe piim?» Võruke vastab: «Olõ-õi no suttegi inäp, kost ma sulle viil toda soe piima võta!» Siin «soe» võrulase keeles on genitiiv sõnast «susi» (=hunt). Või kosjanaljas satub peigmees, kes on Võru poolt läinud naist kosima, kimbatusse, kui talle üteldakse: «No eks võta särk maha!» Särk Põhja-Eestis ning üld- ja kirjakeeles tähendab kõige alumist kehakatet, kuid võru murdes kõige pealmist (s. o. mantlit; särki nimetatakse seal «hame»). Seega tuleb naljanditeski nähtavale rahvakeele sõnavara rikkus.

Eesti rahvanaljandite mõjukus põhineb väga oluliselt rahvapärasel sõnakoomikal ja sõnademängul. Rahvakeelele omaste väljenduste teravus, lühidus ja värvikus ning üldse rohke lihtrahvalike ütluste kasutamine — see kõik on väga iseloomulik eesti rahvanaljandite stiilile.

Suures enamikus on naljandid meeste loodud. Nende käibimissfääriks on ka peamiselt meeste seltskond.

*

[16] ERA II 56, 266 (103) Karuse. — Tükkis = hoopis, täiesti.
[17] ERA II 16, 461 (7) Karuse.

Rahva humoristlikul ja satiirilisel proosaloomingul on ühiskondlikus elus olnud suur tähtsus. Naljanditega on võideldud mitmesuguste pahede, puuduste ja ebasoovitavate nähtuste vastu. Naljandid on olnud teravaks vaimseks relvaks võitluses ühiskondliku progressi, parema ja õiglasema elu eest.

Rahvanaljandites tuleb nähtavale rahva elujulgus, tema vääramatu optimism ja moraalne üleolek kõigist vastastest. Pole kahtlust, et rikkalik lõbustav naljandivara on aidanud eesti rahval üle saada klassiühiskonnale omastest eluraskustest ning on ühtlasi hõlbustanud töörahva klassivaenlaste võitmist.

26. MUISTENDID

Muistendiks nimetatakse omal ajal tõeks peetud (enamasti võrdlemisi lühikest) rahvajuttu, mis annab kokkusurutud vormis edasi rahvaomaseid teadmisi ja arusaamisi loodusest ja ühiskonnast. Muistend kui tõeks peetud jutustus tahab enamasti midagi seletada, tõestada või õpetada. Muistendites kajastuvad laialdaselt rahva usund ja kombed. Esitades rahvamasside omaaegseid teadmisi ja kogemusi, käsitlevad muistendid oma sisu poolest küsimusi väga mitmelt alalt, nagu elusast ja eluta loodusest, teistest maadest ja rahvastest, ajaloolistest sündmustest, kultuurilisest arengust, rahvakommetest jne.

Erinevalt muinasjuttudest on muistendid sagedasti ühenduses mingi kindla koha ja ajaga, konkreetsete sündmuste ja isikutega. See asjaolu tõstab nende usutavust ja tõenäolisust. Kuid hoolimata muistendite teatavast tõenäolisusest moodustavad nad — nagu muinasjutudki — ühe osa rahva suulisest proosavormilisest luuleloomingust. Kindlate faktide ja usutavate sündmuste kajastused antakse neis edasi jutustaja fantaasiaga läbipõimitult. Mitmesuguste nähtuste ja sündmuste seletused on muistendeis enamasti fantastilised ning peegeldavad omaaegsete inimeste maailmavaadet ja nende teadmiste madalat taset. Muistendites antavad seletused esinevad traditsiooniliste kujutelmade ja motiividena, mis võimaldavad sama seletuse kasutamist teiste enam või vähem analoogiliste juhtude puhul.

Muistendite tekkimine on alguse saanud väga kauges minevikus — ürgkogukondliku korra ajal. Vanimaks kihistuseks on arvatavasti olnud mitmesugused seletusmuistendid inimeste enda ja loomade põlvnemise kohta. Maa ja maailma tekkimise seletamine aga paistab olevat hilisem [1].

Mida vanemate muistenditega on tegemist, seda fantastilisemad nad on. Hilisemad, lähema mineviku kohta käivad muistendid on sisult realistlikumad ning tuginevad rahva tõelistele elu- ja töökogemustele. Nii leidub eesti rahvaluules arvukaid

[1] М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры. М. 1953, lk. 163.

muistendeid kaugest fantastilisest rahvast koerakoonlastest (ehk peninukkidest), inimese keha ja koera näoga inimsööjatest. Niisugust rahvast muidugi pole olemas. Kuid kujutelm ise on väga vana ning on juba rohkem kui tuhat aastat tagasi olnud tuttav paljudele rahvastele. Seevastu näiteks muistend «Kuidas avastati põlevkivi?» jutustab esimestest kogemustest põlevkivi juhuslikul kasutamisel (kraavikaevajad teevad soos väljakaevatud kivi peale tule — kivi põleb ära). Viimasel muistendil pole eeldusi ulatuslikumaks levikuks, vaid ta piirdub peamiselt alaga, kus põlevkivi on otseselt tuntud. Muistendite leviku ulatus ongi üldiselt väiksem kui muinasjuttudel. Nad ei lähe nii kergesti üle ühelt rahvalt teisele, sest nad on seoses kohaliku loodusega, rahva uskumustega jne.

Muistendite vanust ja arengut aluseks võttes vaatleme neid allpool järgneva liigituse alusel: 1) tekke- ja seletusmuistendid, 2) rahvausundilised muistendid, 3) vägilasmuistendid, 4) kohamuistendid, 5) ajaloolised muistendid. Populaarsemateks liikideks nende hulgas on olnud kohamuistendid ja rahvausundilised muistendid. Üksikute liikide piirid on ebakindlad; täpset vahejoont on sageli raske tõmmata (näit. mõnede kohamuistendite ja vägilasmuistendite vahel).

Tekke- ja seletusmuistendid

Tekke- ja seletusmuistendid sisaldavad mitmesuguseid fantaasia abil loodud seletusi selle kohta, kuidas olevat tekkinud maailm ja taevakehad, inimesed ja loomad, kuidas olevat õpitud tegema üht või teist tööd, kuidas olevat tekkinud teatud kombed, miks üks või teine asi on just nii ja mitte teisiti.

Arvatavasti väga vanasse rahvajuttude lademikku kuulub haruldane muistend, milles on püütud anda rahvapärane seletus maailma saamise kohta: maailm olevat tekkinud tohutu suure kotka munast.[2] Sellele sisult lähedane on vana jutustav rahvalaul «Loomine», milles kujutatakse taevakehade (päikese, kuu, tähe) tekkimist imelinnu poegadest.[3] Tekkemuistend, mis maakera ja muudegi taevakehade saamise seob imepärase hiigellinnuga, on tuntud paljudele rahvastele.

Taevakehadesse puutuvatest muistenditest on Eestis populaarsemad järgmised: «Kuidas on tekkinud Suur Vanker?» ja «Miks on kuul tumedamad plekid?» Suure Vankri üksikud tähed tähendavat hunti, härga ja härjavankrit ning olevat seatud hoiatuseks huntidele: ikkes olevat härga hunt ei tohi murda.[4]

[2] Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X, Tartu 1934, lk. 173 jj.
[3] Eesti rahvalaulud I, Tartu 1926, lk. XXXIX, 15 jj.
[4] J. Hurt, Eesti astronomia. Jurjevis (1899), lk. 25.

Kuule tekkinud tumedamad plekid aga sellest, et kuu võtnud enda peale vaevatud orjatüdruku (ühes veepangedega), kes veel õhtul hilja pidanud vett kandma ning väsimuse pärast endale kuud appi kutsunud.[5] Leidub veel muidki seletuskatseid: kuul olevat vargad ühes tõrvapangega, sest nad olevat tahtnud kuu üleni tumedaks teha. — Jõgede ja ojade loogelisust on seletatud sellega, et need olevat loomade kaevatud: rebane olnud sihiajaja ning ajanud kõverad sihid; kukk jooksnud ees, rebane ajanud kukke taga ning vedanud sabaga sihti.

Loomadesse puutuvad seletuskatsed on sageli kontamineerunud muude muinasjutu-ainetega («Miks lammas on koduloom, hunt aga metsloom?»). Mõnel juhul on looma kohta antud seletused vastuolus tegelikkusega. Näit. seletatakse, miks vaskuss pime olevat, kuid tõeliselt on vaskussil silmad nagu teistelgi ussidel.

Mõne erilise töövõtte või oskuse omandamist seletatakse vastava oskuse kavala ülevõtmisega inimesele vaenulikelt olenditelt (raua kokkukeetmise oskus, lauasaagimise oskus, pakulõhkumise oskus jne.). Mõnda kahjulikku oskust seletatakse kuratliku algupäraga (näit. viinapõletamise oskus).

Üldiselt on meie tekke- ja seletusmuistendite hulgas siiski vähe algupärast rahvaloomingut. Peale juba nimetatud teemade on küll veel terve hulk muidki seletus- ja tekkemuistendeid, kuid oma sisult on need enamasti väga ühelaadsed: mingi nähtuse põhjustajaks on keegi looja, kelle mingi ühekordne tegu või ütlus kutsub esile jäädavaid tagajärgi loomade kehakujus, taimede omadustes jne. («Miks lestakalal suu viltu?», «Miks haaval lehed värisevad?» jne.). Need on oma algupäralt enamasti kristlikud legendid ja apokriivalised jutustused, mis katoliiklikul keskajal on rahva hulka levitatud. Mitmesuguste nähtuste algpõhjustajatena esinevad nendes jumal ja kurat; jumala asemel mõnikord ka Jeesus või mõni muu kristlikust mütoloogiast tuntud tegelane. Niisugused lood pole meil eriti populaarsed olnud; nendest on üsna vähe teisendeid.

Rahva kriitilist suhtumist kristlikesse legendidesse näeme selles, et mõned niisugused jutud on rahvasuus muutunud naljanditeks ja otse paroodiateks. Kristliku legendi järgi on naine loodud mehe küljeluust, kuid rahvapärastes muistendites kujutatakse seda edasiarendatult: jumal tahab küll küljekondist naist luua, kuid koer on kärmem ja sööb kondi ära; jumal ajab koera taga ja talle jääb pihku ainult koera saba; teeb siis naise koera sabast. Sellised muistendid naeruvääristavad kristliku algupäraga seletusjutte ja piibli legende.[6]

[5] KKI Mt. 318,8 Lüganuse.

[6] M. J. Eisen, Miks? Tartus, 1913. Nimetatud raamatuke annab tekstide näol ülevaate eesti tekke- ja seletusmuistendite repertuaarist.

Tekke- ja seletusmuistendite hulgas esineb ka lühikesi pilkejutte eri hõimude ja naaberrahvaste pihta. Näit. keelte jagamise või keetmise muistendis kiidetakse eesti keele ilu, kuid pilgatakse naaberrahvaste keeli (vt. Faehlmanni muistend «Keelte keetmine»).

Tekke- ja seletusmuistendid on rahvasuus juba unustusse jäänud; hilisemates korjandustes on sellelt alalt vähe materjali.

Rahvausundilised muistendid

Väga arvukalt on meil muistendeid, mis jutustavad mitmesugustest kujutletud mütoloogilistest olenditest, mille olemasolu on omal ajal kindlasti usutud. Inimene tundis loodust väga puudulikult ega osanud paljusid nähtusi teisiti seletada kui mingisuguste salapäraste jõudude avaldusena. Kogu loodust on

Kui õnnetumal kombel üks musta habeme mees teda silmas, ja ligemale käskis astuda. Poisikesel sõeluşid käsko täites püksid kõwaste liiwa. Mis nüüd temale silma puutus, näitas imelikum kui ime. Mis tema seie saabik öötseliste tulekš arwanud, oli üks hiilgaw raha hunnik, kõrge sipelga pesa sarnane; läikiw raha paistis tema silma, kui punatuline raud seppa lõetsu ees. „Astu ligemalle, poiss!“ käskis üks habeme mees — „ja tee kaela koti suu lahti!“ Pois täitis hirmoga käsko. Habeme mees täitis

Illustr. Fr. R. Kreutzwaldi jutustusele «Videvik»

peetud hingestatuks. On usutud, nagu oleks inimesel peale nähtava keha veel nähtamatu hing ja nagu võiks see pärast surma eksisteerida ka iseseisvalt, vaimu kujul. Samalaadiliselt on kujutletud hingi ka looduses: metsal, ka üksikutel puudel, kividel, veekogudel, ehitistel jne. Aegamööda on loodushingedest kujunenud kaitsevaimud, kellest on usutud, et nad teatavat osa loodusest või mingit konkreetset objekti nagu kaitsevad või hooldavad. Neid on sageli kujutletud inimesetaoliselt ning on nimetatud haldjateks, ka «isadeks», «emadeks», «vanadeks» jne. Neist on mõnesid peetud inimesele heatahtlikeks, teisi kurjadeks ja ohtlikeks. Üldiselt on haldjate heatahtlikkust püütud saavutada sellega, et neile ohverdati.

Luupainaja. *Joonist. R. Põldmäe*

Eesti rahvaluule kirjapanekutes leidub väga palju muistendeid metshaldjast, metsaisast, veehaldjast (näkist), laevahaldjast jne. Elamute lakkades on usutud asuvat varakandjaid (nõiduse teel valmistatud või ostetud), keda on tuntud mitmesuguste nimede all (vedaja, kratt, puuk, tulihänd, pisuhänd, hännamees, tont). Neist on usutud, et nad kannavad omanikule mitmesuguseid varasid, nagu vilja, piima, raha jne. Mõned koduhaldjad on olnud tuntud kitsamal alal, näit. tõnn peamiselt Vändra ümbruses. Läänemaal on tuntud põlluviljades asuvaid haldjaid ja lastehirmutisi (näit. rukkihall).

Mitmesuguseid ebamääraseid kuuldusi ja nägemusi on nimetatud viirastusteks ja kummitusteks. On usutud ja kardetud libahunti, kodukäijat, nõidust, kurja silma, kuradit. Personifitseeritult on kujutletud ja nähtud isegi haigusi: külmtõbe, luupainajat, lendvat, katku.

Kõik niisugused uskumused ja kujutelmad on põhjustanud väga paljude muistendite tekkimist, mis minevikus on olnud laialdaselt käibel. Selliste muistendite fantastilisest laadist hoolimata on neid siiski omal ajal usutud ja tõena võetud; paljudel juhtudel võib olla tegemist juhtumustega, mida jutustajad on isiklikult kuulnud või näinud. Teatavad uskumused ja nendega liituvad kujutelmad on olnud äärmiselt levinud, kõigile üldtuntud ja endastmõistetavad; seetõttu ongi mitmesuguseid ebamääraseid nägemis- ja kuulmisillusioone (eriti puuduliku val-

Rukkihall

guse juures, nagu hämaras metsas või pimedas hoones) peetud haldjateks, tontideks, viirastusteks jne.

Siiakuuluvatest muistenditest on mõningaid õige vanu teateid. Novgorodi kroonikas a. 1071 on kirjeldatud käiku tšuudi nõia juurde, mis tõenäoliselt tähendab eestlasest nõida. Vastavas tekstis on öeldud, et Jaan Võšatitš läks tšuudi nõia juurde, soovides ennustust. Nõid hakkas oma majas vaime välja kutsuma, aga Jaan Võšatitš istus lävel. Jaan Võšatitšil oli keha peal kantav rist, ja vaimud ei saanud majja tulla. Ennustamine ei õnnestunud. Siis võttis Jaan Võšatitš risti kaelast ära ja läks nõia majast eemale. Otsekohe läinud vaimud nõia sisse.[7]

Läti Henriku Liivimaa kroonikas on kirjeldus aastast 1220, milles jutustatakse ühest Virumaa hiiest ning Tarapita rännakust Virumaalt Saaremaale: «Sealsamas oli üks mägi ja väga ilus mets, milles kohalike elanike jutu järgi saarlaste suur jumal, keda Tarapitaks nimetatakse, sündinud olevat, ja sellest kohast olevat ta Saaremaale lennanud.»[8]

See kirjeldus näib olevat seoses Emumäega (või Ebavere mäega) Väike-Maarja rajoonis. Neil mägedel on kultuslikke toiminguid esinenud veel XIX sajandil. Muistendeid hiie rännakust ühest paigast teise on kirja pandud ka teistest kohtadest.

Rõhutud talurahvas vihkas kõigest hingest ristiusku, mis talle peale surus vallutajate ideoloogiat. Nagu vastukaaluks sellele hoidis rahvas haruldase visadusega alal oma vana usundit ja sellega seotud muistendeid. See kestis paiguti kuni XIX sajandini. Tänapäeval on selline ainestik siiski juba üldiselt unustusse jäänud või jäämas.[8a]

[7] Vrd. Повесть временных лет, год 1071, lk. 117.

[8] Генрих Латвийский, Хроника Ливонии, 1938, lk. 213 ja 405.

[8a] Näiteid rahvausundiliste muistendite kohta vt. M. J. Eisen, Esivanemate varandus, Tallinn 1958, lk. 22 jj., 110 jj., 137 jj.

Vägilasmuistendid

Vägilasmuistendid on vanaks ja elujõuliseks muistendite liigiks; neid mäletatakse ja jutustatakse veel tänapäevalgi. Nendes pajatatakse muistsel ajal elanud ebatavaliselt suurtest, hiidlikest kangelastest, nende elust ja tegevusest ning sõjalistest võitlustest.

Kalevipoeg kündmas. *A. Uuritsa illustr.*

Eesti rahvajuttudes kõige populaarsemaks rahvuslikuks vägilaseks on K a l e v i p o e g. Temast jutustatakse peamiselt muistendeid; peale selle esineb ta tegelasena ka mõnes muinasjutus (näit. muinasjututüüp «Vastaseotsija» jt.).

Kalevipoja-muistendid on kujunenud pikaajalise arengu teel paljude sajandite jooksul. Vanemaks kihistuseks on jutud hiidlikust Kalevipojast, kes oma tegutsemisega muudab looduslike maastikkude ilmet, hilisemas arengus on Kalevipoeg oma rahva kaitsja ja vaenlaste vastu võitleja, on rahva vanem ja sõjapealik.

Muistendite järgi on Kalevipoeg paljudes kohtades põhjustanud muutusi maapinnavormides: on moodustanud mägesid (näit. nn. «Kalevipoja sängid»), kaevanud järvi, kündnud orge, jätnud jälgi lamamisest, istumisest, astumisest jne.

Eriti populaarsed ja laialt levinud on muistendid Kalevipoja

visatud kividest, mis tegelikult on silmatorkavalt suured rändrahnud. Muistendite järgi on need kivid oma praegusesse asukohta saabunud mitmeti: Kalevipoeg on suure kivi visanud kellegiga võisteldes (Vanapaganaga, vetevaimuga), on visanud vastase (sortsi jt.) pihta, kiriku, lossi või mõisa pihta jne. Kirikute pihta visatud Kalevipoja kivid on populaarsed Lääne-Eestis (Ridala, Martna, Haapsalu, Lääne-Nigula, Rapla). Kivid on suunatud kirikule, et seda purustada; mõnikord motiveeritakse viskamist sellega, et kirik kurnab rahvast. Kuid visked kukuvad kõrvale, ei taba märki — niisugune on tüüpiline seletus, mis peab põhjendama, miks suur rändrahn asub kiriku lähedal.

Et rahvas, kes lõi muistendeid hiidlikust vägimehest, oli põlluharija ja karjakasvataja, siis on muistendite-Kalevipojal needki tööd tähtsal kohal: ta laastab maad ning künnab hiidliku hobusega gigantseid künnivagusid. Kõige tuntumad Kalevipoja künnivaod on Neeruti mäed Kadrina lähedal (Tapa rajoonis). Kuid Kalevipoja künnivagusid (mäeseljandikke või orge) tuntakse ka Tartu rajoonis ja mujal.[8b]

Mitmes teisendis on tuntud muistend «Kalevipoeg niidab heina». Selles näidatakse Kalevipoega üksiku naise abistajana: ta niitnud lühikese ajaga paljaks mitmekümnehektarilise Lusika soo (Jõgeva raj. end. Sadala vallas) ning unustanud sinna maha oma «luisu» (suure kivi); ühes heinaga niitnud ta maha ka puud ja põõsad.[9] Tuntakse mitut Kalevipoja luisku ja niidukohta.

Muistendid näitavad Kalevipoega ka karjapidamise abistajana: ühe tüüpilise, paljudes teisendites esineva loo järgi on ta visanud suuri kive lammast või hobust murdva hundi pihta ning tabanud alati märki. Muistendid hundi pihta visatud kividest on eriti populaarsed Peipsi lääneranniku l.

Üsna paljudes muistendites räägitakse Kalevipoja ehitustegevusest: ta on kandnud liiva ja kive, ehitanud teid läbi soode ning alustanud sillaehitust läbi veekogu. Peipsi järve Eesti-poolsel kaldal tuntakse mitut kividega kaetud maanina või madalikku (näit. Lohusuu lähedal, Kodavere lähedal, Nina küla juures jm.), mida peetakse Kalevipoja silla alguseks või osaks. Muistendite järgi tahtnud ta Peipsi järvest silla (s.o. kindla kividest ja liivast tee) läbi teha, et oleks võimalik kuivi jalu üle minna, kuid kas vaenlaste või looduslike takistuste tõttu olevat töö jäänud pooleli. Kalevipoja silda tuntakse ka Võrtsjärves.

[8b] Vt. muistendid «Kuidas Kalevipoeg endale hobuse sai ja sellega kündis» ja «Kalevipoja vagu» teoses: M. J. Eisen, Esivanemate varandus, lk. 35—36.

[9] Vt. eelnimetatud teos, lk. 36—37. Vrd. H III 9, 172 (1) Laiuse; E 37687/8 (9) Laiuse.

Teatakse jutustada, et Kalevipoeg on ehitanud veskit Tapa lähedal või Rõuge Pärlijõel. Viimases paigas olevat Kalevipoja veski isegi töötanud: *«Paari nädala perast olnud Kalevipojal juba veski valmis ja jahvatanud siis ta kümme vakka rukkit ära, mida ta enesele leivaks küpsetanud reisi pääle minna»* (E 43464 Rõuge). — Rohkem tunnevad muistendid Kalevipoega kui linnade (s.o. linnuste, muistsete kindluste) ehitajat. Rahva kujutluses on ta seejuures ehitusmaterjali (kive, liiva, saelaudu) käinud toomas kustki kaugemalt, kõige sagedamini Peipsi järve tagant, sammudes otse läbi järve; mõnede teisendite järgi on ta laudu toonud ka Soomest. Tohutu suurt lauakoormat kandnud ta turjal, kive või liiva aga põlles või kuuehõlmas. Lauakandmine on rahvajuttudes sageli seoses Tartu linna ehitamisega: *«Kalevi poeg, ku Tartu liina ehitedu, tullu Pihkvast, läbi Peipsi, säätsesada saelauda säläh. Saloh saisnu teene veetkese, Perosoomzah pidänü kinni, Maarjamäel kakenuvva' kabla' ärä»* (H II 52, 778 Räpina). — Nendes Kalevipoja üle Peipsi käimistes on tunda kajastusi eestlaste kaubanduslikest ja muudest sidemetest Peipsi-taguse alaga, eesti ja vene rahva sõprusest.

«Lauakandja Kalevipoeg» on üheks laialt tuntud Kalevipojamuistendiks. Sellega seoses jutustatakse sageli ka Kalevipoja võitlusest hiidliku vastasega (paharetiga, sortsiga), kusjuures võitlusvahendiks on lauad. Kalevipoeg peksab vastast algul lapiti laudadega ega saavuta edu, kuid siili õpetusel hakkab lööma serviti laudadega ning saab võidu. Tänutäheks annab Kalevipoeg siilile katteks tüki oma kuuest ja sellest saanudki siil okkalise kasuka. Muistend siili okaskatte saamisest on tuntud paljudes teisendites.

Mõnedes teistes muistendites, mis oma tekkimiselt on nähtavasti hilisemad, kujutatakse Kalevipoega kui muistsete eestlaste vanemat või sõjalist juhti, kes peab võitlusi maale tunginud vaenlaste (raudmeeste, rüütlite jm.) vastu ning kaitseb maa ja rahva vabadust. Ta võitleb ratsurina ning kasutab relvana oma suurt mõõka.

Vaenlaste vastu võideldes saab Kalevipoeg raskesti haavata — tal raiutakse ära mõlemad jalad põlvist saadik. Paljudes teisendites on Kalevipoja haavatasaamine seoses Kuremäega (Jõhvi raj.): pärast raskeid võitlusi maganud Kalevipoeg seal mäel suure tamme all ning magamise ajal on vaenlased tal jalad ära raiunud. Põlvenukkide peal läinud Kalevipoeg veel edasi seitse km ning surnud Kivinõmme metsa. Seal on tuntud väike mäeküngas, millel nimeks «Kalevipoja mägi» ja piklik kääbas, mida kutsutakse «Kalevipoja haud».[9a] Sealsete muisten-

[9a] Vt. M. J. Eisen, Esivanemate varandus, lk. 42—44.

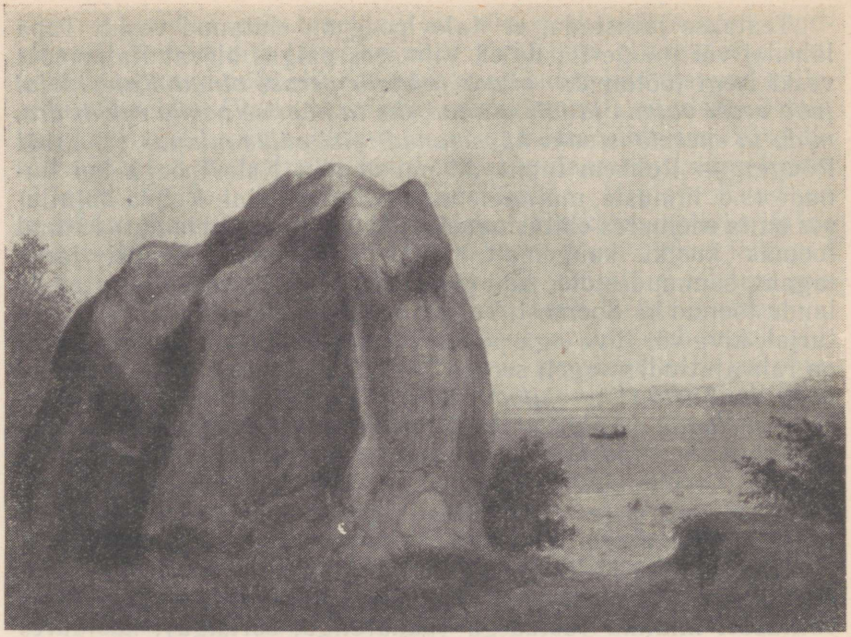

Kalevipoja kivi Saadjärvel. *F. Schlateri akvarell 1835*

dite järgi pandud Kalevipojale hauda kaasa matisuurune kulduur ja muid varasid.

Need on ainult mõned tuntumad tüübid Kalevipoja-muistenditest. Kõiki muistendeid ühte kujusse kokku võtta on võimatu, sest pika aja jooksul on vägilane eri paikades kujunenud eriilmeliseks.[10] Kalevipoeg kui rahvajuttude kangelane on tuntud peaaegu kogu Eestis; silmatorkavalt populaarne on ta aga kirdepoolses Eestis, eriti end. Põhja-Tartumaal, Lääne-Virumaal ja Kuremäe ümbruses. Muistendid Kalevipojast on hästi säilinud seal, kus kohalikus looduses leidub Kalevipoja-mälestustega seotud objekte (kive, mägesid, järvi, jälgi jm.).

Enamasti on need muistendid tekkinudki rahvale omasest seletamise tarbest, et põhjendada, miks teatavad maapinnavormid meenutavad hiidlikke künnivagusid või niidukaari, poolelijäänud sillaehitust jm.; samuti, et seletada, miks ainult teatud kohtades leidub suuri rändrahne, mis oleksid nagu kellegi visatud. Tundmata looduse arengu seaduspärasusi, rakendati seletamiseks käibel olevaid muistendimotiive. Et minevikus on ela-

[10] Vrd. E. Laugaste, Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimise küsimusi. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik 53, Tartu 1957, lk. 106.

Kalevipoja säng Alatskivil. *F. Schlateri õlimaal 1840. aastaist*

nud hiidlikke olendeid, seda usutakse paljude rahvaste juures. Seepärast võib osale eesti vägilasmuistenditele leida vasteid naaberrahvaste jutuloomingus. Oma üldilmelt on eesti Kalevipoeg lähemal vene kui germaani vägilastele. Eriti palju ühist on meil soomlastega. Lääne-Soomes tuntakse paljusid meile tuttavaid muistendeid Kalevipojast (Kalevanpoika) ja Kalevipoegadest (mitmuses): kivide viskamist, teede ja sildade ehitamist, mägede moodustamist, kündmist, niitmist, jälgede jätmist jne. On ilmne, et soomlaste esivanemad on need muistenditüübid kaasa viinud Eestist, kui nad siit (peamiselt Virumaalt) lahkusid, alates esimestest sajanditest pärast meie ajaarvamist.[11]

Soome Kalevipoeg on üldiselt jäänud loodushiidlikule tasemele. Eestis on Kalevipoja kuju hiljem (eriti võõraste vallutajate vastu peetud võitluse tingimustes) arenenud edasi ning kujunenud rahvuslikuks vägilaseks.

[11] Kalevipoja-pärimuste üksikasjalisem analüüs leidub monograafias: A. Anni, Kalevipoeg eesti rahvaluules, Tartu 1934. Kalevipoja-muistendite tüüpidest annab ülevaate eespool nimetatud E. Laugaste artikkel (viide 10). — Soome ainetest esitab uuema kokkuvõtte: H. Winter, Kalevanpojat — Kalevipoeg. Varsinais-Suomen Maakuntakirja Nr. 14—15/1957, lk. 170 jj.

Kalevipoeg Pihkvast laudu toomas. *A. Hoidre, O. Kangilaski ja R. Sagritsa illustr.*

Kalevipoja juttudel oli ühiskondlikku tähtsust juba paljude sajandite eest. Seal nähti eeskuju suurejoonelisusest, vaprusest, rahva huvide teenimisest. Edasiantuna põlvest põlve aitasid need jutud säilitada ning kasvatada kodumaa-armastust ja võitlusvalmidust kõigis pealekasvavates põlvkondades.

Kõiki talle kättesaadavaid Kalevipoja-rahvaaineid kasutades ning neid isikliku loomingu abil täiendades lõi kirjanik ja folklorist Fr. R. Kreutzwald eesti rahva eepose «Kalevipoeg» (esimene väljaanne a. 1857—1861). Eepos aitas oluliselt kaasa eesti rahvuse kujunemisele; temal on oma progressiivsete ideede tõttu olnud määratu suur tähtsus eesti rahva ajaloos ning eesti kirjanduse ja kunsti arengus kuni tänapäevani. Eepos «Kalevipoeg» on tõlgitud paljudesse keeltesse ning on üldse eesti kirjanduse kõige laiemalt tuntud suurteoseks.

Kalevipoja kujus on eesti rahvas üldistanud ja kunstiliselt kujutanud oma kangelaste paremaid iseloomujooni: töökust, vaprust, isamaa-armastust, võitlust looduse ja orjastajate vastu, kaitsetute ja nõrkade abistamist, sõprust suure vene rahvaga. Kalevipoja surm tähendab eesti rahva langemist röövvallutajate ikke alla.

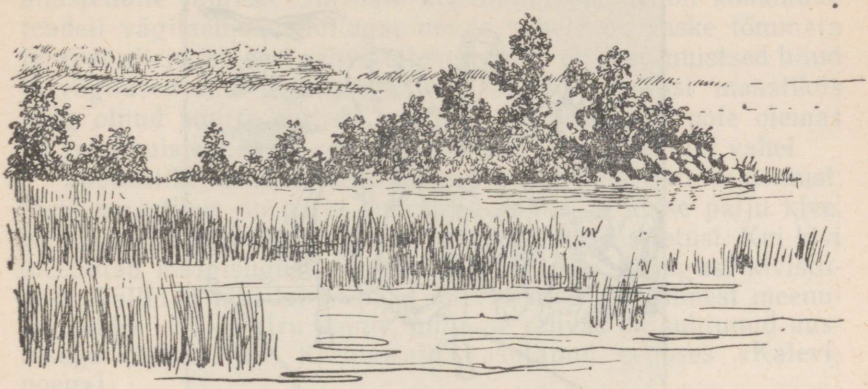

Kalevipoja sild Võrtsjärves. *O. Kangilaski illustr.*

Saaremaal ja Hiiumaal esineb kohaliku muinasvägilasena S u u r - T õ l l. Tema teod ja ettevõtted sarnanevad osalt Kalevipoja tegudega, kuid on siiski ka olulisi erinevusi, mis näitavad, et Suur-Tõllu muistendites on hilisemaid kihistusi kui Kalevipoja muistendites.

Suur-Tõll on kujutatud perekonnainimesena. Tal on naine Piret, kaks venda ja poeg. Nad kõik on hiidlikud kujud. Suur-Tõll kahlab läbi mere, kui läheb Saaremaalt Hiiumaale. Kepiks tarvitab ta kuuesüllast kuusepalki. Vaenlaste vastu võitleb ta härjavankrit vehmritpidi ringi keerutades. Tavalisi mehi paneb ta kummassegi tasku kakskümmend. Tõll ja tema sugulased on suured ehitusmeistrid — nad ehitavad kirikuid. Selles töös on noor Tõll koguni tublim kui isa ja nad satuvad vastuollu. Isa tahab kadeduse pärast poja ehitatud kirikuid puruks visata. Kuid visatud kivid ei taba märki. Sellest nähtub, et Suur-Tõllu jutud on osaliselt ristiusu-aegsed.

Suur-Tõll langeb maale tunginud vaenlaste vastu võideldes. Tema surma on kujutatud ainulaadselt: ta võtab oma maharaiutud pea kaenlasse ning ratsutab võitlusväljalt ära. Surres annab ta tõotuse oma rahvast tulevikuski abistada võitluses

vaenlaste vastu, kui tema haual hüütakse: «Tõll, Tõll, tõuse üles!»

Muistendid Kalevipojast ja Suur-Tõllust sümboliseerivad eesti rahva võitlust vabaduse eest. Rahvas oli veendunud, et ta on võitmatu, et tuleb kord aeg, mil taastatakse rahva võim. Niisugust optimismi väljendati ka vägilaste kujudes.

Suur-Tõll. *A. Uuritsa illustr.*

Peale Kalevipoja ja Suur-Tõllu on muistendites juttu veel muudestki vägilastest, kes on sooritanud mõningaid erakordseid tegusid, kuid kelle tundmine on jäänud kitsalt kohalikuks.

Suur-Tõllust pajatavad muistendid on trükis ilmunud lihtsa kogumiku kujul: P. Süda, Väikene vana varanduse vakk ehk Saaremaa vägimees Suur-Tõll. Eestlaste ennemuistne jutt, Saaremaa rahva suust 20-ne aasta jooksul kokku korjatud, Kuressaare, 1883. Hiljemgi on sama kogumik korduvalt uuesti välja antud. Uurimus Suur-Tõllu muistendite kohta on M. J. Eisenilt: Tõll ja ta sugu (Tartu 1927).

Kohamuistendid

Kohamuistendid on mitmesuguste reaalsete kohtadega seoses olevad rahvajutud, mis püüavad seletada nende kohtade tekkimist, nimesaamist või neile omaseid iseärasusi. Kohamuistendid on ühenduses peamiselt looduslike kohtadega, nagu

mägede ja orgudega, veekogudega (jõed, järved, allikad), kividega (üksikud suuremad kivid või kivide kogumikud, jälgede ja märkidega kivid, ohvrikivid), üksikute eraldiseisvate puude või metsadega, tähelepandavate ehituste või nende jäänustega (lossid, kirikud, mõisad, veskid jm.), kohalike asulatega (külad, linnad) jne. Kuigi kohtadega seostumine on muistenditele üldiselt omane, tuleb see eriti laialdaselt esile siiski otseste kohamuistendite juures. Tihedaid kokkupuutepunkte on kohamuistendeil vägilasmuistenditega; nende vahele on raske tõmmata teravat piirjoont, sest rahva ettekujutuses on just muistsed hiiud ja vägilased oma tegevusega põhjustanud muutusi maastikus ning olnud suurte ehitiste rajajaid. Teravat piiri pole olemas ka kohamuistendite ja rahvausundi-alaste muistendite vahel.

Looduslike kohamuistendite laad oleneb maastiku iseloomust. Meie maastikus on palju suuri rändrahne ja üldse palju kive. Nende kohta on välja mõeldud mitmesuguseid seletusi. Kui kivi meenutab mingisugust olendit, siis peetakse niisugust kivistuseks. Tallinna lähedal Irumäel on varem olnud inimest meenutav piklik kivi — «Iru ämm», millesse rahvas on suhtunud austusega (motiivi on Kreutzwald kasutanud eeposes «Kalevipoeg»).

Helme Orjakivi. *R. Viidalepa foto 1951*

Vanasti on tuntud uskumust, nagu oleksid kivid kunagi pehmed olnud. See annab võimaluse mõnede ohvrikivide lohke seletada istumise asemeks. Helme Orjakivist on säilinud muistend: Tagaaetav mõisa tööori istunud kivile puhkama, kivi muutunud pehmeks kaastundest orja vastu — ja tänaseni on kivis näha istumise ase. Seda muistendit on oma loomingus kasutanud J. Tamm (luuletus «Orjakivi») ja Juhan Liiv (novellis «Vari»).

Järvedega on ühenduses jutte nende rändamisest ühest paigast teise, allikatega — sügavuse mõõtmisest. On usutud isegi puude rändamist. Mäed on saanud nimesid neil leiduvaist matmispaikadest (Kalmumägi, Kääbasmägi) või muistsest karistuskohast (Võllamägi, Lüllemägi).

Palju on jutte maa-alustest teedest. Need teed alanud kloostritest ja nende ehitajateks olnud mungad. Räägitakse maa-alusest teest, mis viinud Tallinna Toompealt Pirita kloostrisse, Kärknast Tartu jne. Mõnede muistendite järgi ühendavat maa-alune käik Kagu-Eesti asulaid Kiievi linnaga. Ühendus algavat kas Taevaskojast Vanakivi koopast või Petseri kloostrist. Kiievis lastud maa-alusesse käiku jänes ja koer jänest taga ajama, kahe ja poole päeva pärast olnud nad Petseris. Teisendi järgi alanud jooks Petseri koobastest ning koerale pandud kell kaela. Selles kajastuvad kauged, fantastiliseks muutunud mälestused selle ala omaaegsest tihedast ühendusest Kiievi riigiga.

Muistendid maa alla vajunud linnadest meenutavad muistseid linnuseid ja sõjaaegseid pelgupaiku. Jutustatakse ka kirikute ja losside äravajumisest mõnel erilisel põhjusel.

Traditsioonilisi muistendeid on ühenduses suuremate ehitustega, nagu kirikud, vanad lossid, kloostrid, mõisad jne. Levinud motiiv: ehituse püstitamisel lõhutakse öösiti päevane töö. Sellele tuleb lõpp alles siis, kui mõni inimene või loom sisse müüritakse. Kahtlemata on sissemüürimisi kauges minevikus toimunudki, kuid mitte nii laialdaselt kui juttudes. Väga levinud on muistendid lossi või kiriku ehituspaiga valikust ilma juhita teele saadetud härjavankri abil: kuhu härjad seisma jäänud, sinna olevat rajatud kirik («Pühalepa kiriku ehitamine» jpt.).

Paljudes muistendites seletatakse kohanimede tekkimist. Seletused on fantastilised, kuigi neis mõnikord võiks olla ka mingisuguseid ajaloolisi pärimusi. Mustapali küla saanud nime küla asutajast, kes tulnud Pärnumaalt ning kandnud ümbruskonna rahvast erinevaid riideid — musta palitut («Mustapali küla tekkimine»). Oleviste kirik saanud nime ehitusmeistri Olevi järgi, kes kiriku valmimisel torni otsast alla kukkunud («Oleviste kiriku ehitamine»).

Üldiselt on meil linnade kohta rahvajutte palju vähem kui

maa-asulate kohta. Populaarne on Kreutzwaldi kogus ilmunud muistend «Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada?» Põhjendus: siis Ülemiste järv uputaks linna. Seda muistendit on oma loomingus kasutanud O. Luts (näidend «Ülemiste vanake») ja D. Vaarandi («Ülemiste vanake ja noor linnaehitaja»). Tartus tuntakse mitmesuguseid muistendeid seoses endise Toomkiriku varemetega.

Muistendite tekkimiseks on andnud palju ainet kujutelmad peidetud varadest ja «rahaaukudest», peamiselt endiste losside varemetes, keldrites, linnamägedes jm. Niisuguste juttude tekkimist ja levikut on ergutanud juhuslikud aardeleiud. On usutud, et varasid on peidetud «tõotusega», mistõttu nende kättesaamine on raskendatud. On käibinud fantastilisi jutte rahaaugu tuledest, raha kuivatamisest öösiti, tuliste süte saamisest tulevalvureilt (hiljem söed muutuvad rahaks) jne. Juttudes kujutatakse, et peidetud rikkused langevad sülle mõnele julgele ja ausameelsele kehvikule («Kaltsukorjaja pärib mõisniku vara»). Näidatakse ka rikaste ahnust ja ülbust. Haljala Kavastu mõisa seakarjane leidnud põllult hõberaha (siga tuhninud välja). Karjus näidanud raha mõisnikule. Mõisnik võtnud kohe ära, üteldes: «See maa on minu, kus see hõbe oli, ja nii on see hõbe minu. — Siga, kes ta üles leidis, on ju ka minu.»

Kohamuistendid võimaldavad meile värvika ettekujutuse endisaegsest elust mõnes maakohas, kuid nad sisaldavad ka ajaloolisi ja mütoloogilisi pärimusi [12].

Ajaloolised muistendid

Ajaloolised muistendid sisaldavad jutustusi ajaloolistest sündmustest ja ajaloolistest isikutest.

Oma sisult ja laadilt on ajaloolised muistendid mitmesugused. Jutustused, mis käivad kaugema mineviku kohta, sisaldavad harilikult rohkem rahva luuleloomingut ning võivad omandada üsna fantastilise värvingu. Seevastu ajaloolise sisuga jutustused hilisemast ajast ja sündmustest, mida jutustajad isiklikult on näinud või kogenud, esitavad rohkem usutavaid tõsiasjalisi tähelepanekuid. Siiski kehtib ka ajalooliste muistendite puhul rahva luuleloomingule üldiselt omane seaduspärasus: mälestused, kogemused ja tähelepanekud antakse edasi tüüpilistes kujudes, millele teravdamiseks lisatakse fantastilisi jooni, kuna suurtest isikutest jutustades omistatakse neile sageli vägilaslikke, hiidlikke võimeid.

Eesti ajalooliste muistendite arv ei ole eriti suur. Sisuliselt

[12] Kohamuistendite alalt leidub arvukalt näiteid kogumikus: M. J. Eisen, Esivanemate varandus (1958).

võttes on meil arvukalt jutustusi endisaegsetest sõdadest, sõjajärgseist rüüstajaist, segastest aegadest, nälja-aastaist. Rohkesti on mälestusi ka rahva ülestõusudest, kohalikest «sõdadest», võitlustest mõisnike ja nende käsilaste vastu. Seejuures on sageli naiivselt loodetud abi ja toetust healt keisrilt. Vähe on meil muistendeid asustuse kujunemise ajaloost ning hõimudevahelistest suhetest. Ehituste ajaloo alal (kirikute ja losside ehitamine) domineerivad üldiselt ebaajaloolised, fantastilised muistendid, sageli rahvusvaheliselt tuntud motiividega (härjad on määranud ehitusplatsi jms.), seepärast on niisugustest muistenditest kõneldud juba eespool, kohamuistendite all.

Asva linnus Saaremaal

Kui kaugele üldse võib rahva mälu ajalooliste muistendite näol tagasi ulatuda? Selgub, et kuni paar tuhat aastat.

Eestis on kõige vanemad mälestusteated seoses muistsete linnustega. Põhjuseks võib olla see, et linnused ei olnud muistsel ajal ainult puhtsõjalise iseloomuga kaitsepunktid, vaid nad on mõnel juhul olnud laiema ühiskondliku tähtsusega tsentrumiks. Rahvasuus oli põlvest põlve edasiantuna püsinud mälestus isegi kõige vanemast eesti linnusasulast. Saaremaal Põides Asva külas oli «Linnamäe põld», mille kohta jutustati muistendeid, kuid seal polnud enam ammu mingeid nähtavaid jälgi linnamäest endast. Põldu kasutati nagu teisigi põlde. Katsed selle nimetuse selgitamisel viisid huvitavatele arheoloogilistele leidudele ning põhjustasid ulatuslikke kaevamistöid. Tehti kindlaks, et seal oli tõepoolest tegemist kõige vanema eesti linnusasulaga, mis oli kasutusele võetud viimase aastatuhande alguspoolel e. m. a. ning maha jäetud mõni sajand pärast meie ajaarvamise algust. Kasutatav nimetus — «Linnamäe põld» — võis seega toetuda ainult põlvest põlve suuliselt edasiantud

mälestusteateile. Sel juhul ulatub rahvamälu ajaliselt tagasi rohkem kui kaks tuhat aastat. See on meil kõige vanem siiani kindlaks tehtud rahvatraditsiooni ulatus, mida polnud suutnud kustutada elanike muutused, sõjad ega katkuajad. Sel on suur tähtsus meie maa asustuse pidevuse tõestajana.[13]

Veel mõnel teiselgi juhul on linnuse kohta saadud kaugesse minevikku ulatuvaid muistendilisi teateid. Holzmayerile on vanad muhulased jutustanud, et Linnuse maalinn Muhu saarel olevat ehitatud siis, «kui veel saksu maal ei olnud», ning esitanud mitmesuguseid üksikasju selle ehitamise ja kasutamise kohta.[14] Ometi oli linnuse kasutamisest möödunud rohkem kui kuussada aastat.

Fantastiliste muistendite näol on eesti rahvaluules säilinud mälestusi koerakoonlastest (nimet. ka peninukid, peninutlased), inimese keha ja koera näoga inimsööjatest, kes elavat kaugete mägede taga. Peamiselt Lõuna-Eestis levinud traditsiooni järgi arvatakse, et koerakoonlased elavad Siberimaal, Uraali mägede taga (teiste teadete järgi arvatakse neid elavat Kaukaasia mäestikus või Türgimaal).

Oluline on see, et muistendites koerakoonlastest räägitakse ühtlasi võitlemisest nende vastu ja et seda teevad vene sõjamehed, kes seal alaliselt valvet peavad. Selles kajastub nähtavasti Aasia rändrahvaste tungimine Euroopasse ning vene rahva raske võitlus nende vastu XIII sajandil ja hiljem. Eesti rahvas on hinnanud kõrgelt vene rahva võitluse suurt ajaloolist tähtsust ning on säilitanud sellest mälestusi.

Väga arvukalt tuntakse meil jutte sõjaaegseist rüüstajaist ja röövleist, kelle vastu maarahvas oli täiesti kaitsetu. Neid on nimetatud sissideks, pardiajajateks jne. Jutustatakse, et nad käisid rüüstamas ratsa mitmekesi salgas. Sel ainestikul on kristalliseerunud rida muistenditüüpe, mis näitavad talurahva kangelaslikkust võitluses üldise laostuse ja banditismiga. Populaarseim muistend: Talus parajasti reheahi kõeb, kui röövijad sisse tulevad ja endid ahjusuu ees soojendama hakkavad. Peremees (või perenaine) on läinud üles parsile. Seal suitsu sees varjul olles tapab ta parajal momendil sissetungijad kas puupakkudega visates või vikatiga lüües. Väga levinud on muistendites ka röövlite kõrvetamine keeva veega või tulise kördiga. Muistendite järgi on röövimas käinud ka naisi meeste riietes.

Peale raskete sõdade on meie maad minevikus laastanud taudid ja sageli korduvad nälja-aastad. Sellestki vestavad paljud muistendid, kuidas siis maa tühjaks jäänud ja metsistunud ning kust on tulnud uusi elanikke. Nii peetakse praeguste

[13] Vrd. Muistse Eesti linnused, Tartu 1939, lk. 10, 17 jj.
[14] Holzmayer, Das Kriegswesen der alten Oeseler, lk. 49.

Mahtra mehed Tõnis Lang ja Priit Lang «sõjariistadega»

Suure-Jaani ümbruse elanike esivanemaiks üht Lõhavere vanatüdrukut ning Vastemõisa vanapoissi, kes abiellunud kui ainukesed järelejäänud ja kel olnud palju lapsi.[15] Analoogilisi muistendeid on seoses teistegi kohtadega.

Ühenduses raske orjusega mõisnike ikke all ning kurnava sõjateenistusega XVIII saj. lõpul ja XIX saj. I poolel oli põgenemas palju mehi. Väga sageli on põgenetud Venemaale ja isegi Ukrainasse, millest on säilinud elavaid mälestusi: «Orjad ja nekrutid põgenesid kõige vanemal ajal Venemaale ja iseäranis Kasakatemaale, kus neid jooksikuid kõige paremini vastu võeti ja kust nad ikka vanaduses sagedasti rikkalt tagasi tulid ja kasakaid kiitsid.» [16] Hilisematel aegadel on põgenetud ka Soome ja Rootsi.

[15] E 37991 Suure-Jaani.
[16] EÜS X 163.

Ajaloolistes muistendites jutustatakse töötava talurahva raskest elust feodaalse ja kapitalistliku klassiühiskonna tingimustes. Korduvalt esines talupoegade, mõisateoliste ja sulaste ülestõuse ja kohalikke «sõdasid». Kirjanduses on neist üldiselt tuntud «Pühajärve sõda» a. 1841 ja «Mahtra sõda» a. 1858. Kuid XVIII ja XIX sajandil olnud ülestõuse ja «sõdasid» mitmel pool mujalgi. Nendega ühenduses kerkis esile rida juhte rahva enda keskelt. Mõnel juhul olid ülestõusudes oluliselt kaastegevad üksikud vanad väljateeninud soldatid, nagu «Pühajärve sõjas» jm.

Rahvasuus on säilinud mälestusi ja iseloomustusi ka üksikuist väljapaistvaist isikuist, alates riigivalitsejatest. Vene tsaari Peeter I on juttudes kujutatud kui vaprat, tugevat ja õiglast valitsejat. Peeter lasknud sepal hobust rautada. Kui sepp raua valmis tagunud, võtnud Peeter raua oma kätte, murdnud katki ja visanud maha: «Tooge uus raud, see läks katki.» Sepp tagunud uue ja löönud alla. Tsaar andnud hõberubla. Sepp murdnud selle sõrmede vahel tükkideks ja visanud maha: «See läks katki, andke uus!» Saanud siis teise rubla, mille tasku pistnud. Hiljem rautanud see sepp alati tsaari hobust ning saanud iga raua eest hõberubla.[17]

Mitmed paigad Eestis on ühenduses mälestustega Rootsi ajast. On tuntud muistendeid Rootsi kuninga istutatud puudest, peidetud rootsi varandustest jne. Rootsi kuningat Karl XII näidatakse muistendites sageli koomilistes olukordades: ta on oma väest maha jäänud ning on üksinda põgenemas; ta poeb peitu reheahju; ta on kaotanud ühe jalatsi ning saab endale eesti talust «kuiva saapa» (sellega seotakse Kuivasaapa talu nime tekkimine). Skandinaavia kroonikate teateil olevat Rootsi muistne kuningas Ingvar (valitses VII sajandil) sõjakäigul Eestis surma saanud ja siia maetud; mõni sealne kuningapoeg olevat mõned aastad elanud Eestis sõjavangina. Sellised muistendid sisaldavad mõningaid andmeid ka eestlaste kohta.

Muistendite kangelastena esinevad ka paljud kohalikud isikud, eriti jõumehed (kes harilikult on ühtlasi suured töömehed ning suursööjad), vägilaslikud teomehed ja muud mõnes suhtes erakordsed isikud («Jõumees Keldo Ants», «Andsi papa», «Teomees Toride parun» jt.). Suure populaarsuse on omal ajal võitnud rahvatasuja Rummu Jüri, kellest jutustatakse, et ta on varastanud ja karistanud mõisnikke, kuid kaitsnud ja abistanud talupoegi. Oluliselt rahvajuttude kasutamise alusel on hiljuti loodud menukas muusikaline komöödia «Rummu Jüri».

Kokku võttes võib ütelda, et ajaloolised muistendid sisal-

[17] E 6928; muistend on tuntud mitmes teisendis.

davad rikkalikult materjali ajalooliste sündmuste ning rahva ühiskondlike arusaamade ja poliitilise orientatsiooni mõistmiseks.[18]

Muistendid moodustavad ulatusliku ja mitmepalgelise osa rahva suulisest proosaloomingust. Üksikute muistendiliikide vahel on sisult ja laadilt suuri erinevusi.

Tekke- ja seletusmuistendites domineerivad veel täiesti üleloomulikud tegurid, mistõttu need on kõige lähemal muinasjuttudele. Inimese võimetust looduse ees näeme ka usundilistes muistendites. Vägilasmuistendites esinevad juba hiidlike füüsiliste võimetega inimkangelased. Ainult nemad on suutelised astuma võitlusse loodusega ja ühiskonna vaenlastega. Inimene on saanud juba teadlikuks oma jõus, hakkab loodust ümber kujundama. Vägilasmuistendid ja kohamuistendid on tihedas seoses kohaliku loodusega, maastiku ja veestikuga, arhitektuuriliste mälestustega. Lokaliseerimine ja konkretiseerimine saavutab veel kõrgema astme ajaloolistes muistendites. Nendes on palju rahva hulgast tõusnud kangelasi. Kerkib esile rahva kui kollektiivi jõud, mis hakkab mõjustama ajaloo käiku. Muidugi on kõigis muistendite liikides tegemist kihistustega, mis veel vajavad uurimist.

Muistenditele on omane seletav ja õpetav laad, samuti usutavuse ja tõepärasuse moment. Viimast suurendatakse seega, et palad antakse edasi nagu jutustaja enda kogemustena («oma silmaga nähtud») või temale täiesti usaldusväärse eeljutustaja tähelepanekutena ja kogemustena. Seetõttu suhtutaksegi muistendisse kui usaldatavasse pärimusse.

Muistenditele on omane üldrahvalikkus ja muinasjutuga võrreldes nagu tihedam levik. Iga inimene teab mõnda muistendit ning sageli võib leida väga häid muistendite teadjaid; seevastu muinasjuttude ja rahvalaulude esitamine nõuab juba eriliste võimetega isikuid, keda leidub vähem.

Muistendite näol on edasi antud rahva paljude sugupõlvede tõekspidamised ja kogemused, ja neil on kahtlemata olnud rahva elus suur tähtsus. Muistendites kajastub mitmel kujul rahva ajalugu. Muistendite uurimine on vajalik rahva usundi, tema ühiskondlike ja poliitiliste vaadete selgitamisel.

---

[18] Ajalooliste muistendite näiteid vt. M. J. Eisen, Esivanemate varandus (1958). — Ajaloolise sisuga rahvajutte leidub ka murdetekstide kogumikus: Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste I, Tallinn 1956. Vt. näit. lk. 52—55 (Mahtra sõjast jm.). Palju rahvajutte (peamiselt muistendeid) leidub teiseski kogumikus: Pajatusi Põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste II. Tallinn 1957.

IV

Rahvaluule lühižanrid

27. MÕISTATUSED

Mõistatuseks nimetatakse mingi eseme, olendi või nähtuse kaudset, meelega keerukalt ja peidetult antud iseloomustust napis poeetilises sõnastuses. Iga mõistatus sisaldab endas ülesannet või küsimust, mis tuleb lahendada või millele tuleb vastata.

Mõistatused kajastavad rahva mitmesuguseid tähelepanekuid igapäevasest elust, näitavad rahva mõtteviisi ja tema poeetilise keele piltlikkust ning kujukust.

Oma kujunduselt esinevad mõistatused sageli keerukate metafooridena («Hiir läheb auku, saba jääb välja» = võti) ning mõistatatava objekti väliste või seesmiste tunnuste alusel koostatud kirjeldustena («Eest kui ora, keskelt kui kera, takka lai kui labidas» = kana). Osalt esineb mõistatusi ka otseste küsimuste või ülesannete kujul, mis samuti on meelega keerukaks tehtud, et lahendamist raskendada («Kellele antakse tuppa tulles kõige esiti kätt?» — Ukse käepidemele. «Palju läheb herneid toopi?» — Kui ei pane, siis ühtki ei lähe).

Tuntakse ka mõistatuslaule, mis on üles ehitatud reale järjekorras esitatavaile küsimustele ja vastustele. Samuti tuntakse mõistatusjutte, milles teatava mõistatuse lahendamine moodustab otsustava momendi.

Mõistatused on arvatavasti olnud tuntud ja kasutusel juba ürgkogukondlikul ajal.

Mõistatuste suurt vanust näitab seegi, et hõimurahvastel (näit. eestlastel, soomlastel, karjalastel) esineb ühesuguseid mõistatusi. Paljugi ühist leidub ka naabruses elavate rahvaste (näit. eesti ja vene, eesti ja läti) mõistatuste repertuaaris.

Eesti mõistatuste kirjapanekud pärinevad peamiselt XIX sajandist. Nendes kajastub talurahva elu-olu eriti feodalismi perioodil. Mõistatamisega on endisel ajal olnud seoses ka mõningaid uskumusi. On näit. säilinud teateid, et mõistatamisele teatavail kindlatel tähtpäevadel või ajavahemikel on omistatud maagilist mõju ja tähtsust. Uskumine mõistatamise maagilisse mõjujõudu on pärit mõistatuste arenemise varasemalt

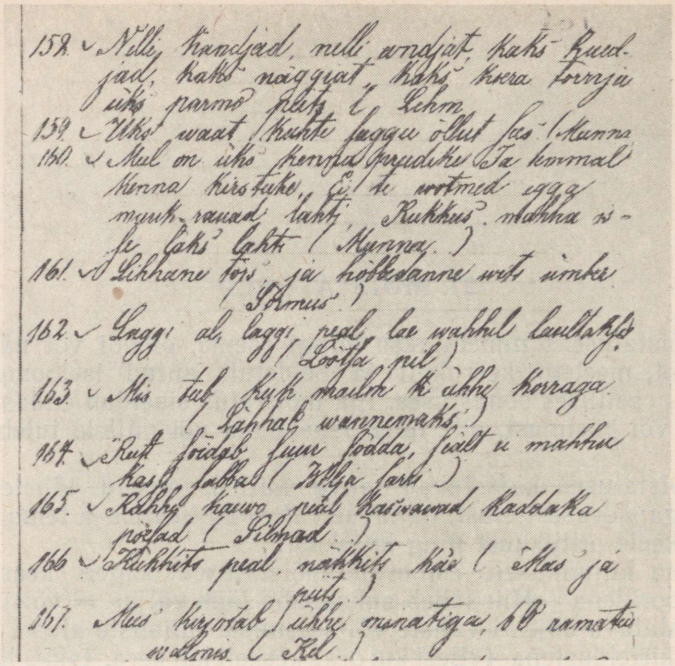

M. J. Eiseni mõistatuste kirjapanek a. 1869

etapilt. Mõistatuste kunagist seost usundi ja kombestikuga kajastavad ka mõned muinasjutud, kus mõistatuste abil lahendatakse elu ja surma, tõe ja vale küsimusi. Veel möödunud sajandil on meil usutud, et ennejõulusel mõistatamisel on võime mõjutada karjaõnne — näit. tähniliste tallede sündi.[1] Kuid mõistatada ei tohtinud selles talus, kus olid olemas noorloomad, kuna seda usuti halvasti mõjuvat loomade kosumisele.[2] On veel usutud, et kui palju mõistatada, siis tikkuvat vanapagan ligi.[3] Mõistatamisele on omistatud veel muudki maagilist toimet. Näit. on üldiselt tuntud uskumus, et mõistatamine hoiab ära lusikate kadumise.[4]

Eesti mõistatuste hulgas on umbes 1800 mõistatustüüpi. Tüüpide arvust lähtudes on kõige populaarsemateks mõistatuseobjektideks olnud v e s k i (26 tüüpi), v o k k (24 t.) ja v i n -

[1] H II 66, 690 (337) Tarvastu.
[2] ERA II 156, 357 Räpina.
[3] H II 40, 442/3 (4) Kuusalu.
[4] H III 3, 374 (11) Nissi.

naga kaev (24 t.). Kui mõni ese muutus väga haruldaseks, võis mõistatuse tähendus aja jooksul muutuda, näit. algselt «härjaiket» tähendanud mõistatus hakkas hiljem tähendama «vokki» (vt. kaart). Üldse on mõistatuste-kirjapanekuid Lõuna-Eestist palju rohkem kui Põhja-Eestist. [4a] On võimalik, et mõistatamise harrastamine on Lõuna-Eestis olnud laialdasem kui Põhja-Eestis.

Mõistatuse peamiseks funktsiooniks feodalismiajal ja ka hiljem on vaimuteravuse ja mõtlemisosavuse proovimine. Mõistatuste lahendamise oskust hinnati kõrgelt; mõistatuste mittelahendajaid pilgati teravalt. Mõistatajateks on olnud nii täiskasvanud kui lapsed. Praegu on mõistatamine peamiselt laste harrastuseks.

Mõistatamise kohaks ja ajaks on vanemal ajal olnud eelkõige talviti tehtavad tubased istumistööd, kus oli rohkem rahvast koos. Nii on ketrusel ja kudumisel pealekippuvat und püütud peletada mõistatamisega. Samuti on mõistatatud tööde vahelistel puhkehetkedel, näit. rehel olles, söögitundidel või enne tööle minekut, töölt tulekul. Mõistatatud on ka ühistel õhtustel koosistumistel, nn. «viduse pidamisel», aga ka nii noorte kui

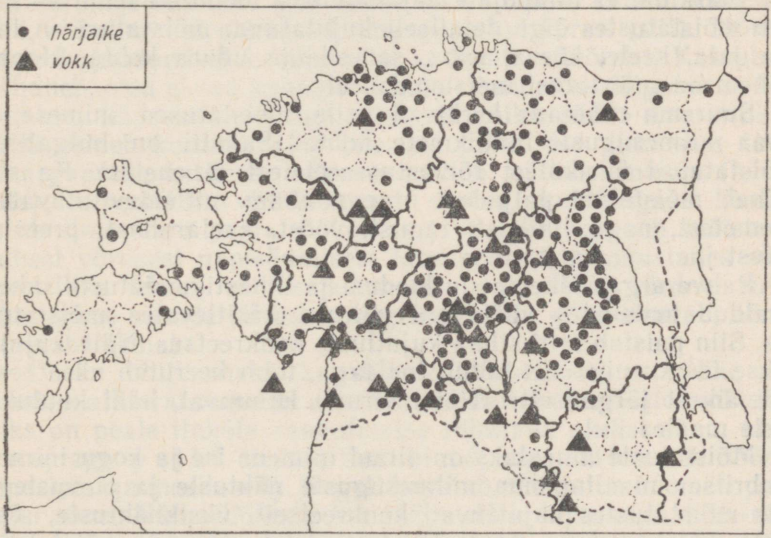

Mõistatuse «Puust puigutimid, luust luigutimid, nahksed nibinabinad» lahenduste levik. *Koostanud E. Normann*

[4a] Vt. E. Normann, Eesti mõistatuste-repertuaarist. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 3, lk. 206 jj.

vanade kooskäimistel mitmesuguste pühade ja pidustuste ajal. Lapsed mõistatasid tavaliselt karjas olles. Nii on mõistatustel olnud ka meelelahutuse ja ajaviite funktsioon.

Meie mõistatused on oma temaatikalt kõige tihedamini seotud talupoegliku keskkonna ja mõtteviisiga. Valdava osa mõistatuste aineks on mitmesugused taluehitused, töö- ja tarberiistad. Nende hulgas on rohkesti mõistatusi, mis kujutavad vanaaegseid ehitusi või praegu kasutuselt ammu kadunud töö- ja tarberiistu, olles sellistena väärtuslikuks abimaterjaliks muistse elu-olu tundmaõppimisel. Nii näit. kirjeldab mõistatus varem esinenud lage järgmiselt: «Kõik soe om piuta, üts susi om risti.» Endisaegse hoonenurga ehitust kujutab mõistatus: «Neli toas, kaheksa õues», või «Karu käpad vahelite». Tuntud on arvukad mõistatused kerisega ahjust, tuuleveskist, vinnaga kaevust, mis praegu on muutunud minevikuliseks nähtuseks. Töö- ja tarberiistadest on mõistatustes kujutamist leidnud kõik talupoja elus vajalik ja oluline. Ka siin on palju niisuguseid esemeid, mida tänapäeval enam ei kasutata, nagu linahari, koot, lõuguti, sirp, käsikivi, lähker, joogikapp, võikarp, härjaike jne. Hulgaliselt on mõistatusi ka koduloomade ja põllukultuuride kohta. On huvitav märkida, et talupojale vajalikumaid loomi — lehm — esineb mõistatustes õige detailselt kujutatuna: mõistatusi on lehma jala, keele, kõrva, saba, sarvede ja udara kohta. Hoopis vähem on mõistatusi metsloomadest.

Suurema rühmana kerkivad esile mõistatused inimese ja tema mitmesuguste ihuliikmete kohta. Samuti on hulgaliselt mõistatatud üksikutest rõivastusesemetest ja ehetest. Ka siin esineb mõistatusi paljudest praegu enam mittetarvitatavatest esemetest, nagu linikust, tanust, vööst, kaelarahast, preesist, sõlest jne.

Rahva ergas tähelepanu loodus- ja ilmastikunähtuste suhtes avaldub arvukates vastavaid nähtusi käsitlevates mõistatustes. Siin paistab eriti silma kujutluste konkreetsus. Näit. kujutatakse tuisku nii: «Eit pühib toa taga, tolm keerutab ukse ees». Või äikest järgmiselt: «Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kuulukse meie maale».

Mõistatuste ainealaks on olnud inimene ise ja kogu inimest ümbritsev maailm oma mitmesuguste nähtuste ja olevustega, mis mõistatustes kajastuvad konkreetselt, üksiknähtuste, -esemete ja -olevustena. Abstraktsete mõistete vähesus mõistatuste repertuaaris torkab otsekohe silma. Leidub vaid üksikuid mõistatusi aja, mõtlemise, mõistuse ja teiste selletaoliste mõistete kohta.

Mõistatustes leidub ka sotsiaalse protesti väljendusi. Arvukalt on kujutatud just pastorit, kellest mõistatus kõneleb satiiriliselt kui mõirgavast mustast härjast, valgete lokutitega mus-

tast kukest või kelle jutlust kirikukantslis võrreldakse halvustavalt koera haukumisega. («Kuus päeva magab, seitsmendal haugub», «Kes saab süüa haukumise eest?».) Pastorivastaste mõtete avaldamisel olid mõistatused kahtlemata sobivaks vormiks.

Mõistatuste kunstilisest küljest

Enamasti esinevad mõistatused metafooride kujul, kusjuures metafooride kujundamisel on tavaliselt aluseks võetud talupoegliku argielu ainestik, aga ka loodusnähtused ja taevakehad. Kuigi metafoorid on valitud keerukatena, on metafoorilise väljenduse ja mõistatatava objekti vahel ometi olemas mingi sarnasus, mille tõttu ongi võimalik jõuda mõistatuse lahenduseni. Näit.: «Koer haugub läbi luise aia» (keel); «Laut lambaid täis, ühelgi pole saba taga» (leivad ahjus); «Kuu koja läve ees, agu aida räästas» (kaelaraha ja sõlg). Osa mõistatusi kasutab mõistatatava objekti olulisemate tunnuste kirjelduse vormi: «Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõela pistmata» (kapsas). Selline kirjeldus võib olla antud ka võrdluste kaudu: «Sile kui siid, okkaline kui ohakas, ümmargune kui kera» (siil). Mõistatuste kujundamisel kasutatakse ka kontrastivõtet: «Kasvab ja kahaneb, otsa ei saa kunagi» (kuu); «Raiutakse, lõigatakse, keedetakse, küpsetatakse, aga siiski ei kõlba süüa» (vorstitikk). Tihti esineb kordusi: «Ise ime, ise pime, ise ilmamaa tark» (margapuu); antiteesi: «Peosse mahub, pütta ei mahu» (härjavits); hüperbooli: «Siidilõngast seotud, kuldlõngast kootud, istub ilma ääre peal» (vikerkaar). Sageli koosneb mõistatus kahest võrdsest napisõnalisest lausepoolest, moodustades sümmeetrilise lause, milles kumbagi poolt seob võrdne rütm, ühesugune sõnade järjestus, algriim. Näit.: «Soo sinetab, nõmm nõretab» (lina).

Üheks olulisemaks kunstiliseks vahendiks on rohke algriimi — alliteratsiooni ja assonantsi kasutamine. Selle funktsiooniks on peale ilukõla saavutamise rõhutada olulisi sõnu: «Hea p u u, aga p a l k i ei saa; hea l i n d, aga l i h a ei sööda» (mesipuu ja mesilased). Sageli kasutab mõistatus onomatopoeetilisi sõnu. Näit.: «Mõista ära mõlle-rõlle, kipa-kapa, kille-rille, alta nahka nirra-nõrra, pealta nahka pirra-põrra» (vokk). Väga sagedane on mõistatustes sõnade riimumine: «Tuhka-nuhka tuleb tuppa, segab mulda, leiab kulda, pistab seinaprao vahele» (kukk). Mõistatusi iseloomustab poeetilisele kõnele omane rütmilisus, nagu see selgub ka eespool toodud näiteist. Eriti ilmekalt avaldub see järgmises näites, mis on juba väga lähedane laulurütmile: «Pisikene pruudikene, tal on kindel kirstukene: ei seda

võta võtmed valla ega murra muukraud lahti, kui läheb katki, siis saab kätte» (kanapoeg munas). Osa mõistatusi esinebki laulu kujul (sarnane regivärsiga). Siin järgneb harilikult mõistatusele, mis on antud otsese küsimuse vormis, kohe ka tema lahendus:

Mõista, mõista, mu õdene,
mis paistab pajust ju punane,
üle metsa ümmargune,
läbi laane latergune?

Mis sest mõista, minagi mõistan,
päe paistab pajust ju punane,
üle metsa ümmargune,
läbi laane latergune.

Edasi järgnevad samalaadilised küsimused ja vastused herne, oa, läätse, karu, hundi, orava, siili ja usside kohta. — On aga ka laulukesi, milles esinevad ainult küsimused ilma vastusteta.

Terve mõistatuste rühm esineb otsese küsimuse kujul, milles sõnade ülekantud tähendust ei ole. Näit.: «Mis on magusam kui mesi?» (uni). Kuid enamiku sellistest otsestest küsimustest moodustavad keerdküsimused, mis on üles ehitatud keerulistele homonüümidele, sõnamängule, ja milles peitub harilikult mingi «konks». Näit.: «Kas sa oled kahe silmaga kirvest näinud?» (Võib vastata ja või ei); «Mis on kuu ja päeva vahel?» (ja).

Ka keeruliste arvutusülesannetena võivad mõistatused esineda. Näit.: «Seitse venda, igal vennal üks õde. Mitu last on?» (8).

Üheks mõistatuste esinemisvormiks on mõistatusjutud. Meil esineb selliseid mõistatusjutte, mis on üles ehitatud kahe inimese vastastikusele jutuajamisele, kus üks vastab teise küsimustele mõistatustega. Tuntumaid jututüüpe on siin mõisahärra ja talulapse jutuajamisest kõnelev mõistatusjutt («Tark poiss»). Mõisahärra küsib talupoisikeselt, kus isa ja ema on, ja saab vastuseks, et isa on läinud heale paremat tooma, ema aga mullust nuttu naerma. Mõistatustega vastab poiss ka küsimustele venna ja sulase kohta. Alles hiljem selgitab poiss, et isa on läinud lihasoolamiseks soola tooma, ema aga, kes on oma tütre mehelemineku ajal nutnud, on nüüd läinud tütre last vaatama. Mõistatustega vastajaks on rahvajuttudes tavaliselt ikka töötava rahva esindaja.

Eesti rahva mõistatuste repertuaar pakub rikkalikku materjali talupoegliku elumiljöö ja mõtteviisi, rahva materiaalse ja vaimse kultuuri, rahva vaimuteravuse ja mõtlemisosavuse taseme tundmaõppimisel. Mõistatused olid vanasti üheks maailmatunnetuse vahendiks; nad olid metafoorilise, kujundilise,

konkreetse mõtlemise üheks avaldumisvormiks. Hiljem tekkis mõistatusi otseste küsimuste, keerdküsimuste, arvutusülesannete vormis, samuti ehitati mõistatustest juttude põhiline sündmustik.

Tänapäeval kuuluvad mõistatused peamiselt laste repertuaari. Samuti on neil suur tähtsus pedagoogilises töös meie väärtusliku kultuuripärandi tutvustajatena ja laste mõtlemisvõime arendajatena. Sisu ja vorm moodustab mõistatustes ühtse, kunstilise terviku. Oma poeetilise kujunduse — algriimi, riimi, rütmi ja rikkaliku kujundilise külje tõttu on mõistatusi nimetatud ka väikeluule hulka kuuluvaks rahvaluule liigiks.

Mõistatuste trükiväljaandeid

Esimese eesti mõistatuse keelenäitena (koos vanasõnade ja kõnekäändudega) toob trükituna H. Gösekeni grammatika «Manuductio ad Linguam Oesthonicam» (1660): «Lip lippe pehl / lap lappi pehl / ilma nõhla pistmatta.»

XVIII saj. esimesest veerandist pärinev S. H. Vestringi sõnaraamatu käsikiri «Lexicon esthonico-germanicum»[5] sisaldab 17 mõistatust, mida on kasutatud sõnaseletuste osas.

1732. a. ilmunud A. thor Helle grammatika «Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache» sisaldab samuti keelenäidetena 135 mõistatust. Kas Vestringi käsikirja on kasutanud ka thor Helle, kelle avaldatud mõistatused olid esimeseks kõige suuremaks koguks, pole teada. Tõenäoline on, et ta seda mõnevõrra tegi[6].

Thor Helle mõistatusi kasutas oma grammatikas «Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte» 1780. a. (II tr. 1818. a.) ka A. Hupel, samuti Fr. W. Willmann oma raamatus «Juttud ja Moistatussed» (1782).

Mõistatusi leidub ka J. H. Rosenplänteri «Beiträgedes» (III ja VI vihus, kokku 40 mõistatust). Ka need on esitatud keelenäidetena. Samas on lühidalt juhitud tähelepanu sellele, et mõistatused moodustavad keeleuurijale huvitava materjali, kuigi nad oma teravmeelsusega silma ei torkavat.[7]

Koos muu rahvaluulelise materjaliga esitab mõistatusi oma reisikirjelduses «Reisen in mehrere russische Gouvernements» (1819—1834) Chr. H. J. Schlegel.

Neusi rahvalaulukogus «Ehstnische Volkslieder» I—III (1850—1852) tuuakse ära 2 mõistatuslaulu ja 19 mõistatust.

---

[5] Leidub ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

[6] Vt. E. Laugaste, Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. TRÜ Toimetised nr. 38. Tallinn, 1955.

[7] Vt. «Beiträge» III, 1814, lk. 113.

Ulatusliku materjaliga (424 mõist.) esineb F. J. Wiedemann oma raamatus «Aus dem inneren u. äusseren Leben der Ehsten» (1876). Mõistatused on esitatud alfabeetilises järjestuses.

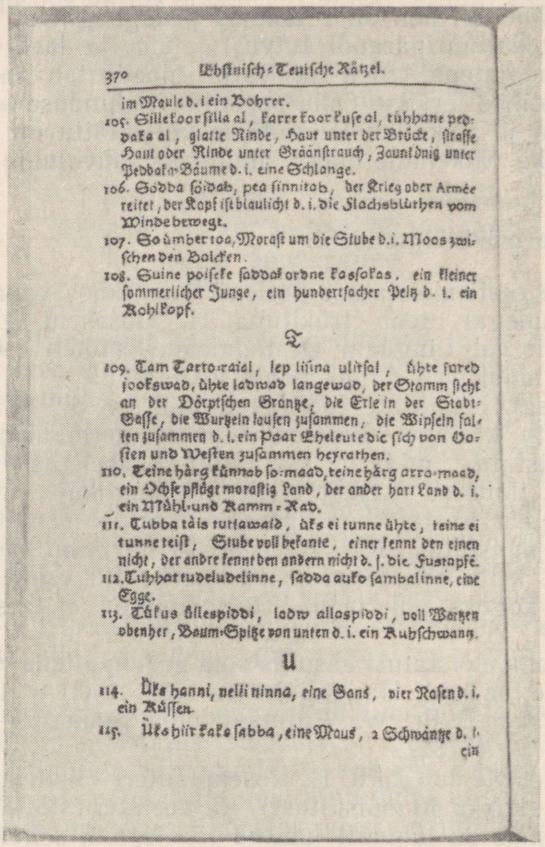

370 Ehstnisch-Teutsche Räzel.

im Maule d. i ein Bohrer.

105. Sillekoor ſilla al, karre koor kuſe al, tühhane peddaka al, glatte Rinde, Haut unter der Brücke, ſtraffe Haut oder Rinde unter Gräänſtrauch, Zaunkönig unter Peddaka-Bäume d. i. eine Schlange.

106. Sodda ſõdab, pea ſinnitab, der Krieg oder Armée reitet, der Kopf iſt blaulicht d. i. die Flachsblüthen vom Winde bewegt.

107. So ämber tee, Moraſt um die Stube d. i. Moos zwiſchen den Balcken.

108. Suine poiſeke ſaddab ordne kaſokas, ein kleiner ſommerlicher Junge, ein hundertfacher Pelz d. i. ein Kohlkopf.

Ü

109. Tam Tarto-raial, lep liſina ulitſal, ühte ſured ſookswad, ühte ladwad langewad, der Stamm ſteht an der Dörptſchen Gränze, die Erle in der Stadt-Gaſſe, die Wurzeln laufen zuſammen, die Wipfeln falten zuſammen d. i. ein Paar Eheleute die ſich von Oſten und Weſten zuſammen heyrathen.

110. Teine härg künnab ſo-maad, teine härg arro-maad, ein Ochſe pflügt moraſtig Land, der ander hart Land d. i. ein Mühl- und Ramm-Rad.

111. Tubba täis tuttawald, üks ei tunne ühte, teine ei tunne teiſt, Stube voll bekante, einer kennt den einen nicht, der andre kennt den andern nicht d. ſ. die Fuſtapfe.

112. Tuhhat tudeludelinne, ſadda auko ſambalinne, eine Egge.

113. Täkus üllespiddi, ladw allospiddi, voll Warzen obenher, Baum-Spitze von unten d. i. ein Kuhſchwanz.

U

114. Üks hanni, nelli ninna, eine Gans, vier Naſen d. i. ein Küſſen.

115. Üks hiir kaks ſabba, eine Maus, 2 Schwänze d. i. ein

Lehekülg eesti mõistatusi A. thor Helle grammatikast a. 1732

Mõistatuste kogusid on avaldanud C. Mõtleja (K. Ed. Malm) («Mõistatuste raamat» 1876) ja M. J. Eisen («Eesti rahva mõistatused» 1889, II tr. 1913).

Eiseni mõistatuste kogu on meie seniseks kõige suuremaks koguks, mis sisaldab 1770 tähestikulises järjestuses esitatud mõistatust (sama numeratsiooni all tuuakse ära ka mõned variandid). Teos sisaldab ka mõistatuslaule ja lühikese sissejuhatuse.

M. J. Eiseni «Eesti mõistatused» (kaas)

Peale selle on ilmunud mõistatusi mitmesugustes kalendrites, lugemikes, ajalehtedes ja ajakirjades.

Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsikirjalistes kogudes leidub üle 95 000 mõistatuse. Ülevaatlik ja süstematiseeritud mõistatuste väljaanne meil sellest rikkalikust ainestikust veel tänini puudub.

28. VANASÕNAD JA KÕNEKÄÄNUD

Eesti rahva kõnekeel on rikas vanasõnade ja kõnekäändude poolest. Meie rahvaluulekogudes on ligemale 160 000 vanasõna ja kõnekäänu üleskirjutust. Üleskirjutused pärinevad peamiselt XIX sajandist, vanasõnad ja kõnekäänud ise aga kujutavad endast üht suulise rahvaloomingu liiki, mida on pikkade aegade vältel loonud paljud sugupõlved.

Vanasõnadeks nimetame rahvaluulelise päritoluga või rahvaluulelise arengu- ja levikuprotsessi läbi teinud lühikesi, tabavas ja kujukas sõnastuses esinevaid õpetliku sisu ja tervikliku mõttega poeetilisi ütlusi, mis on käibel rahva hulgas. Vanasõnades on kokku võetud mitmesugused inimeste, ühiskonna kui ka looduse kohta käivad elu-olu nähtused. Vanasõnad kujutavad endast rahva seisukohavõtte ja arvamusi elus esinevate nähtuste ja juhtumuste kohta. Need arvamused on antud meeldejäävas piltlikus ja lühikese fraasiga poeetilises vormis, sageli ülekantud tähenduses, ja asendavad pikka abstraktset arutlust.

Vanasõnad on tekkinud ajal, millal inimesed oma tähelepanekuid esemete, nähtuste ja sündmuste kohta väljendasid konkreetsete piltlike näidete, näitlike võrdluste ja vastandamistega.

Väga mitmesugustest elunähtustest esitavad vanasõnad kõige olulisema ja iseloomustavama. Võib koguni öelda, et vanasõnades on tihendatult kokku võetud rahva paljude põlvede tähelepanekud, elutarkus ja ilmavaade. Nõukogude kirjanduse looja M. Gorki on sellele tähelepanu juhtinud, öeldes, et: «Vanasõnad ja kõnekäänud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi.» [1]

Ühiskondlik-poliitilised vanasõnad üldistavad rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi teataval ajaloolisel perioodil. Nad säilivad seni, kuni ühiskonnas püsivad vastavad nähtused või suhted. Nii näiteks usukuulutajate ahnust märkiv vanasõna

[1] M. Gorki, Kirjandusest, Tln. 1948, lk. 234.

«Papi külimit ning koti sopp ei saa iial täis» oli samal kujul tuntud juba XVII sajandil.

Rahva elus toimuvad murrangud — muutused ühiskondlikes vahekordades, mõnede nähtuste kadumised ja teiste tekkimised — kajastuvad ka vanasõnade repertuaaris. Tekib uusi vanasõnu, mis üldistavad uusi ühiskondlikke suhteid. Endised vanasõnad aga kas omandavad uue sisu, kujunevad ümber või ununevad koguni.

Enamik minevikus tekkinud vanasõnu (eriti vanasõnad loodusvaatlustest, samuti ka osa eetilisi tõekspidamisi sisaldavaid vanasõnu) ei ole kaotanud oma elulisust tänapäevalgi, kuna nende teravmeelsus on sageli niisama värske ja tarkus niisama püsiv kui vanasti. Nii jätkavad nad eksisteerimist meie päevilgi ja me kasutame praegugi veel oma esiisade tarkust.

Vanasõnade ja kõnekäändude kogumine ja uurimine

Eesti vanasõnade ja kõnekäändude kogumise algus ulatub mitu sajandit tagasi. Esimesteks kogujateks ja publitseerijateks olid sakslased — keelemehed või pastorid. Nende töö eesmärgiks (eesti keele uurimisel, grammatika ning sõnaraamatute koostamisel) oli abistada ekspluateeriva klassi ideolooge — pastoreid — neile igapäevases töös vajaliku rahvakeele minimaalselgi omandamisel. Vanasõnu ja kõnekäände kasutati sealjuures rahvapärase keele näidetena. Nii leiame vanasõnu alates XVII sajandist grammatikates ja keeleõpikutes. Esimesi trükis avaldatud eesti vanasõnu ja kõnekäände kohtame H. Gösekeni [2] ja J. Hornungi [3] grammatikais.

XVIII sajandi algupoolest pärineb rahvakeelele toetuv S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri, mille sõnaseletuste osas leidub 88 vanasõna ja 114 kõnekäändu ning fraseoloogilist väljendit.[3a] Käsikiri oli omal ajal ümberkirjutatult levinud ning on ilmne, et järgnevad grammatikate koostajad, nii Anton thor Helle kui ka August Wilhelm Hupel, seda oma töös on kasutanud.[3b] Anton thor Helle grammatikas leidub üle poole

---

[2] H. Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, 1660, sisaldab 77 vanasõna ja kõnekäändu, mis on kirja pandud oletatavasti Lääne-Eestist.

[3] J. Hornung, Grammatica Esthonica, 1693, sisaldab 2 vanasõna.

[3a] Vt. E. Laugaste, Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas, TRÜ Toimetised, vihik nr. 38, Tallinn 1955, lk. 174.

[3b] Vt. A. Kask, S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias, TRÜ Toimetised, vihik nr. 38, Tallinn 1955, lk. 189—191.

tuhande vanasõna.[4] Samad vanasõnad koos lõuna-eesti vastetega esitab pool sajandit hiljem A. W. Hupel oma grammatika lisana.[5]

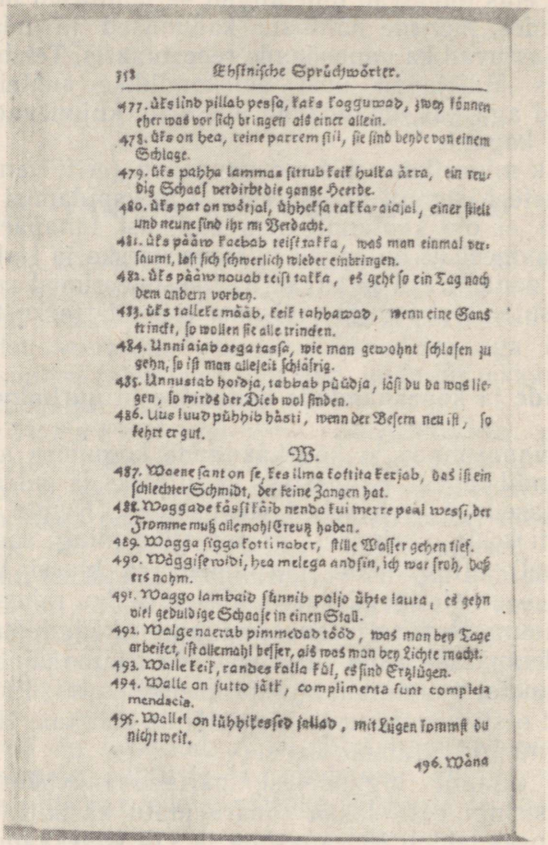

358 Ehstnische Sprüchwörter.

477. üks lind pillab pessa, kaks kogguwad, zwey können eher was vor sich bringen als einer allein.
478. üks on hea, teine parrem stil, sie sind beyde von einem Schlage.
479. üks pahha lammas sittub keik hulka ärra, ein reudig Schaaf verdirbt die gantze Heerde.
480. üks pat on wõrjal, ühheksa takka-aiajal, einer stielt und neune sind ihr mi Verdacht.
481. üks pääw kaebab teist takka, was man einmal versaumt, last sich schwerlich wieder einbringen.
482. üks pääw nouab teist takka, es geht so ein Tag nach dem andern vorbey.
483. üks talleke määb, keik tahhawad, wenn eine Gans trinckt, so wollen sie alle trincken.
484. Unni aiab aega tassa, wie man gewohnt schlafen zu gehn, so ist man allezeit schläfrig.
485. Unnustab hoidja, tabbab püüdja, läst du da was liegen, so wirds der Dieb wol finden.
486. Uus luud pühhib hästi, wenn der Besem neu ist, so kehrt er gut.

W.

487. Waene sant on se, kes ilma koftita kerjab, das ist ein schlechter Schmidt, der keine Zangen hat.
488. Waggade kässi käib nenda kui merre peal wessi, der Fromme muß allemahl Creutz haben.
489. Wagga sigga kotti naber, stille Wasser gehen tief.
490. Wäggise widi, hea melega andsin, ich war froh, daß ers nahm.
491. Waggo lambaid sünnib paljo ühte lauta, es gehn viel geduldige Schaafe in einen Stall.
492. Walge naerab pimmedad tööd, was man bey Tage arbeitet, ist allemahl besser, als was man bey Lichte macht.
493. Walle keik, randes kalla kül, es sind Erzlügen.
494. Walle on jutto jätk, complimenta sunt completa mendacia.
495. Wallel on lühhikessed jallad, mit Lügen kommst du nicht weit.

496. Wäna

Eesti vanasõnu thor Helle grammatikast a. 1732

Alles XIX sajandi lõpul ilmub esimene iseseisev vanasõnade ja kõnekäändude kogu. 1875. a. avaldab V. I. Stein vanasõnade kogu[6], mille aluseks on olnud Fr. R. Kreutzwaldi kogutud vanasõnad. Teos sisaldab üle 1200 vanasõna ja kõnekäänu.

---

[4] Anton thor Helle, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, 1732. a. (525 vanasõna ja kõnekäändu).

[5] A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre, 1780. a. (510 vanasõna ja kõnekäändu); sama, 2. tr. 1818. a. (517 vanasõna ja kõnekäändu).

[6] V. I. Stein, Üks kubu Vanu-sõnu ja vanu kõnekombeid, Tartu 1875.

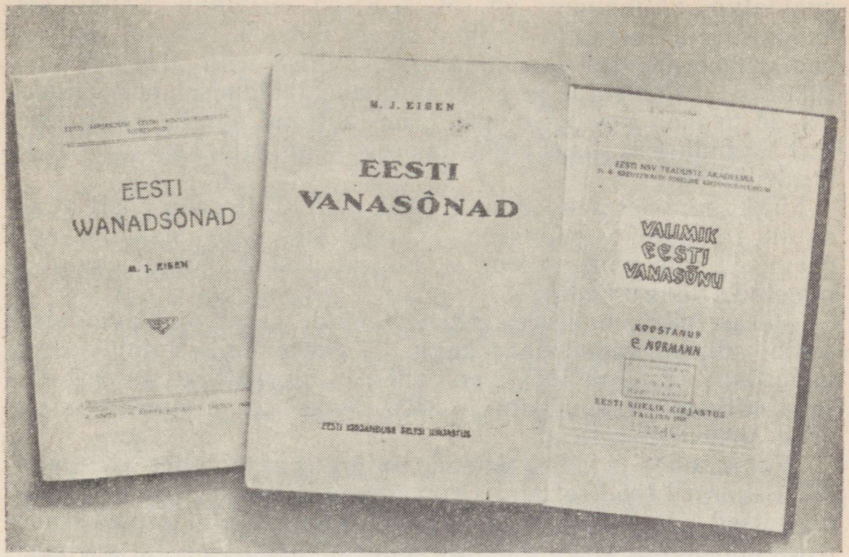

Eesti vanasõnade väljaandeid

Aasta hiljem ilmub Peterburi Akadeemia liikmelt F. J. Wiedemannilt 495-leheküljeline folkloristlikku materjali sisaldav teos.[7] Wiedemann on sellesse koondanud kõik varem trükis ilmunud, samuti ka enese ja teiste poolt käsikirjadesse kogutud vanasõnad. 226-leheküljel on esitatud rohkem kui 3000 eesti vanasõna ja kõnekäändu koos saksakeelse tõlkega. Wiedemanni teos on kuni viimase ajani olnud meie vanasõnade ja kõnekäändude suurimaks trükisilmunud koguks.

Alates XIX sajandi lõpust kuni tänaseni leiame vanasõnu ja kõnekäände ka kirjandusõpikutes[8] ja lugemikes, samuti ka perioodikas.

Käesoleva sajandi esimesel veerandil ilmub M. J. Eisenilt kolm vanasõnade kogu: «Meie vanahõbe» [1913] (ca 1500 vanasõna ja kõnekäändu); «Eesti vanadsõnad», 1914 (ca 2500 vanasõna ja kõnekäändu); ja viimase 2. trükk «Eesti vanasõnad», 1929. Kahes esimeses kogus on vanasõnad esitatud tähestikulises järjekorras (esimese sõna algustähe järgi). Kuna aga üks ja sama vanasõna esineb variantides sageli erinevas sõnastuses, siis raskendab selline süsteem kogude kasutamist. 1929. a.

[7] F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St. Petersburg, 1876.

[8] Alates K. A. Hermanni kirjandusõpikust «Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani», 1898. a.

avaldatud väljaandes on M. J. Eisen esitanud vanasõnad temaatiliselt. Temaatilisi rühmi on tal üldse 9, rühmad jagunevad omakorda veel alarühmadesse, milliseid on 211. Et alarühmi on väga palju ja et vanasõnade jaotamisel pole silmas peetud nende kahesugust mõtet, on lähtutud ainult nende otsesest tähendusest, siis ei hõlbusta seegi kogu vajalike vanasõnade ülesleidmist.

Lisaks nimetatutele on veel 1920. a. A. Tõllasepa poolt avaldatud raamatuke «Vanasõnad ilmadest». Teos sisaldab aga peamiselt rahvameteoroloogiat, millest üksnes väikest osa võib nimetada vanasõnadeks.

Pärast pikka vaheaega on nõukogude korra ajal avaldatud senini suurim vanasõnade kogu. E. Normanni «Valimik eesti vanasõnu» (Tallinn 1955), põhjaliku ja ülevaatliku sissejuhatusega varustatud, sisaldab üle 3500 vanasõna, millised on sisuliselt süstematiseeritud.

Vanasõnade ja kõnekäändude uurimine algab alles XX sajandil. Esimesed tööd sel alal (Kampmann, Eisen jt.) on vaid pinnapealsed ülevaated vanasõnade olemusest ja temaatikast. Alles nõukogude korrast alates võime kõnelda tõelisest uurimistööst. Neist uurimustest on seni aga väga vähe avaldatud.[9]

Vanasõnade põhisisu

Eesti vanasõnade kujunemise aluseks on olnud: 1) rahva töö ja elu-olu, mille vahetu jälgimine võimaldas luua üldistusi; 2) teised rahvaluule-teosed (rahvalaulud ja -jutud), milles kasutatud teravmeelsed ütlused on iseseisvaina käibele läinud ja vanasõnadeks kujunenud ja 3) kirjandusteosed, milles leiduvad tabavad mõtteterad sageli teevad läbi folkloriseerumise protsessi ja muutuvad vanasõnadeks.

Nimetatuist on esimene — rahva elu kõigi tema iseärasustega — peamiseks vanasõnade tekkimise allikaks. Rahvas väljendas tabavalt oma tähelepanekud alaliselt areneva elu kohta, valas vanasõnadesse sajandite vältel omandatud töö- ja elukogemused.

Meie vanasõnad peegeldavad töötava rahva mõtteid ning kogu tema sotsiaal-ajaloolist olukorda. Vanasõnadesse on pei-

[9] Trükis on ilmunud: 1) E. Normann, Sotsiaalsete vahekordade kajastusi eesti vanasõnades. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat I, Tartu 1949, lk. 159—187; 2) Э. Норман, Тэматика эстонских пословиц. Академия Наук Союза ССР, Институт этнографии, Краткие сообщения, XII — 1950, lk. 90—95; 3) Э. Норманн, Об эстонских пословицах. Таллин 1956; 4) I. Sarv, Eesti kõnekäändude liikidest ja funktsioonist. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 4/5, lk. 231 jj.

detud rahva põlised traditsioonid ja omadused. Näeme neis sügavat armastust oma kodumaa vastu: «Omal maal õitseb õnn, kodu kasvab kasu parem»; «Parem oma maa maasikas kui võõra maa mustikas»; «Parem kodu koorukesed kui võileib võõrsil»; «Omal maal koeradki tunnevad, võõral maal keegi ei tunne» jne. Eriti tugev kiindumus väljendub oma kodu vastu: «Parem leivakooruke kodu närida kui saia süüa võõra juures»; «Parem oma hagana kui võõra selge leib» jne. Vanasõnades kajastuvad töötava rahva teisedki parimad iseloomuomadused: püsivus töös ning austus töö vastu («Pea tehtud pilla-palla, kaua tehtud kaunikene»; «Töö teisele, õpetus omale» jm.), vabaduse armastus («Parem vaene ja vaba, kui rikas ja rakendatud» jne.), sügav ateism ja kindel veendumus oma jõusse («Aita iseennast, siis aitab sind ka jumal» jne.), samuti ka visa võitlus klassivaenlastega.

Meieni säilinud vanasõnad pärinevad oma enamikus feodalismiajast põlluharijate ja karjakasvatajate keskkonnast.

Talupoegade töö põhjal on tekkinud lugematul arvul vanasõnu, mis on välja kasvanud maaharija kogemuste ja praktika alusel: «Kosuta põldu, siis annab ta leiba»; «Söötis põld tahab teravat äket»; «Maad küntakse mitu korda, aga seemet külvatakse üks kord»; «Kuidas külv, nõnda lõikus»; «Narrid põldu üks kord, ta narrib sind üheksa korda»; «Kuidas sa põldu harid, nõnda ta sulle tasub»; «Kui käed sõnnikuga, siis suu leivaga»; «Kapsa-taimed ei kasva kastmata»; «Madisepäeval antakse kanale võti kätte»; «Hea vikat lööb laia kaare» jne.

Väga väike on käsitööliste töö põhjal tekkinud vanasõnade arv. Meil leidub neid vaid üksikuid: «Käsitööl on kuldne põhi»; «Võõrast nahast on kerge kingi lõigata»; «Kunas sepal nuga on ehk kingsepal korraline saabas»; «Sepal pole iial kirvest ega rätsepal riiet»; «Kingsepp, jää oma liistude juurde»; «Ühe hoobiga ei lange puu ega ühest palgist ei ehitata hoonet»; «Ametmees ajuti rikas, kaupmees kohati rikas, põllumees põline rikas» jne.

Tööstustööliste töö põhjal tekkinud vanasõnu meie kogudes praegu ei leidu.

Rikkalikult on meil vanasõnu, milles väljendub töötava rahva suhtumine töösse. Töökogemuste põhjal kujunenud vanasõnades on näha töö kahesugust hindamist antagonistlikus klassiühiskonnas. Ühelt poolt hindab töötav inimene tööd kui eluks vajalike materiaalsete väärtuste loomise vahendit: «Amet ei küsi leiba»; «Ega amet leiba küsi ega sepist seljas kanta»; «Tööta ei saa keegi süüa» jne. Sellest tingituna hinnatakse ka hoolsaid ja häid töötajaid, kuna laiskus ning ükskõikne suhtumine oma töösse on rahvapoeesias saanud iroonia ja kriitika

märklauaks: «Peremees ajab koera, koer saba, saba sabaotsa, sabaots ütleb: karvad, karake teiel»; «Ahi ei hakka sinu eest astuma, pead ise minema»; «Ega magaja kassi suhu hiir ei jookse»; «Ei ilu peal ükski leent ei keeda»; «Kana õrrel, laisad tööl»; «Laisk ootab, kuni päev looja läheb»; «Laisa linna ei leita kuskil» jne.

Teisalt aga töötegija lootusetu olukord klassiühiskonnas, kus suurem osa tööviljast läheb ekspluateerijale, muudab töö orjuseks ja seega vastumeelseks: «Millal lõpeb mõisatöö ehk millal kustub põrgutuli»; «Ei lõpe enne töö, kui kaks kätt rinnale saavad» jne. Vastavalt sellele on ka suhtumine töösse teistsugune. Sooviks on töötada võimalikult aeglaselt ning vältida pingutusi, et selliselt avaldada kurnajaile passiivset protesti ja vastupanu: «Ole südi söögi peale, ära tüki töö peale»; «Kärmed lähevad kärna, usinad lähevad hukka, illuke elab ilusti»; «Jumalal päevi, peremehel leiba»; «Tasa sõidad, kaugemale jõuad» jne.

Meie vanasõnades leidub rohkesti feodalismi- ja kapitalismiaegset ühiskondlik-poliitiliste suhete peegeldust. Vanasõnad kajastavad talurahva klassivõitlust (mõisa) mõisnike ja nende käsilaste ning peremeeste vastu. Mõisa piiritust ahnusest, ebaõiglusest jne. jutustavad vanasõnad: «Ega põrgu haud elades täis saa»; «Mis hundi suus, see hundi sees»; «Kus mägi, seal mõis, kus küngas, seal kõrts — talud soo ja raba sees» jne. Talupoeg mõistis selgesti enda kui ekspluateeritava olukorda, ta nägi, kuidas tema töövaevast rikastus isand: «Põrguhaud ja saksa kukkur, kes neid jõuab täita»; «Saksal sada kõhtu ja tuhat suud»; «Kes teise tööst tüdib ehk teise vaevast väsib»; «Saksad jääksid nälga, kui talupoegi ei oleks»; «Talupoeg on tööle tarka, härg on künnile kavala: toidab saksad, toidab sandid, toidab ilbakad isandad» jne. Igapäevane raske orjus, mõisa täitmatus ja ebaõiglus kutsus esile talurahva iroonilise, sageli otse lõikava satiiriga antud suhtumise ekspluateerijaisse, milles mõisnikku samastati hundiga: «Saks ja hunt on ühed»; «Ära pea saksa vennaks ega hunti lambaks» jne.

Talurahvas eneses kujunenud vastandlike klasside — peremeeste ja sulaste — vastuolusid kajastavad vanasõnad *vaesest ja rikkast*, milles ilmekalt avaldub arusaamine, et töötaja tööst rikastub ekspluateerija: «Vaene peab vaeva nägema, rikkal sugenes suhu»; «Parem pidu rikka mehe koeral kui sulasel»; «Rikkal lisatakse ligi, vaesel võetakse ära»; «Kes küll küsib vaese valust, või sandi tühjast kõhust»; «Peremees sööb piima leiba, sulane sööb soola leiba»; «Vaene vaagub koodivarrel, rikas ringutab magada»; «Vaene on rikka roog»; «Vaene on rikka hobune ja härg».

Ekspluataatorlikus ühiskonnas, kus töötava inimese poolt loodud materiaalsed väärtused omastab isand-peremees, on

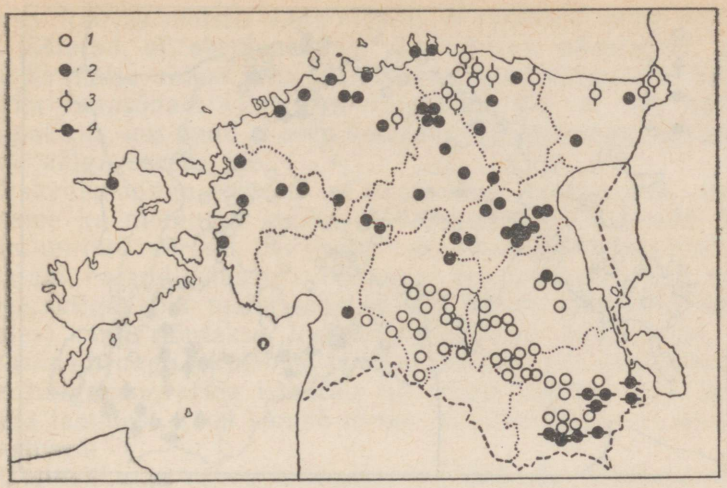

Vanasõna «Kes vaest varrule ehk puujalga pulma kutsub» teisendite ja redaktsioonide levik. *Koostanud E. Normann*

kujunenud ka sellised töötajate elu-olu iseloomustavad vanasõnad, nagu «Õnnetu, kes ori, vilets, kes palgaline»; «Võõral laudil leib kõrgel»; «Haganik on kevadine leivakirst» jne.

Klassiühiskonna tingimusis oli töötav rahvas kurnajate täieliku meelevalla all, tal puudus ka seaduslik kaitse. Kuigi töötajaile oli jäetud võimalus pöörduda kohtu poole, jäi otsuse tegemisel õigus siiski ekspluateerijaile, kuna seadused ja kohus kaitsesid valitseva klassi huve. Ilmekalt on rahvas oma kaitsetust väljendanud vanasõnades: «Kel kukkur, sel kohus, kel vägi, sel võimus»; «Kohus nõnda, kui mõistetakse, õigus nõnda, kui tehakse: poiss, aja härjad mõisa!»; «Ega hunt hunti murra»; «Pisukesed vargad ripuvad võllas, suured sõidavad tõllas»; «Kohtukäimine toob enam kulutust kui kasu»; «Kohtuga õigust ja tohtriga tervist saama on ikka üks vaene asi» jne. Õigusemõistmise juures mängis ju olulist osa ekspluataatorlikus ühiskonnas lokkav altkäemaks: «Kuidas kott, nõnda kohus»; «Kes hästi määrib, see hästi sõidab»; «Rikas loodab raha peale, vaene seljanaha peale»; «Raha paneb rattad käima»; «Kus määre meelitab, seal vanker vurab» jne.

Rohkesti on meil vanasõnu, mis väljendavad rahva e e t i l i s i t õ e k s p i d a m i s i. Neis peegeldub rahva kõrge arusaamine aust ja aususest, kõikumatu usk õigluse võidusse: «Õiguse vastu ei saa ükski»; «Õige hõlma ei hakka ükski, ja vaga veri ei värise»; «Õigus püsib, aga ülekohus läheb raisku»; «Õigus peab ikka õiguseks jääma»; «Õigus elab kõige vanemaks»; «Tõsi on vägev võitja» jne.

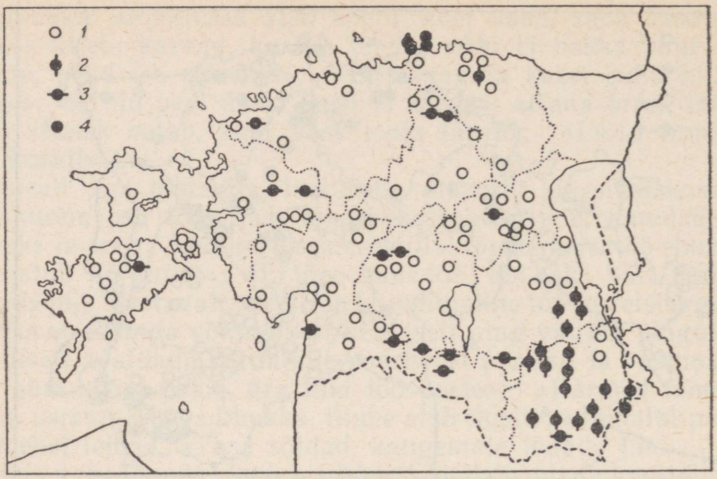

Vanasõna «Rikka tõbi ja vaese õlu kuulukse kaugele» teisendite ja redaktsioonide levik. *Koostanud E. Normann*

Rahva eetikat kajastavais vanasõnades leiame palju õpetlikku, neis rõhutatakse inimestele vajalike heade omaduste tähtsust ning halbade omaduste kahjulikkust. Rahvas hindab virkust, tõearmastust, julgust, abivalmidust, ettevaatlikkust, kokkuhoidlikkust, töökust jm. häid omadusi («Kes vara üles tõuseb, leiab varem õnne»; «Tõde tõuseb, vale vaob»; «Julgus on pool võitu»; «Kus viga näed laita, seal tule ja aita»; «Seitse korda mõõda, aga üks kord lõika»; «Kes ei hoia, sel ei ole»; «Homseks hoia leiba, aga mitte tööd»). Vanasõnades väljendub ka rahva põlgus salalikkuse, ahnuse, kadeduse, rumaluse jt. taoliste omaduste puhul («Libe keel, kelkiv meel»; «Suur tükk ajab suu lõhki»; «Õelal pole õnne, kadedal pole karja»; «Mida Juku ei õpi, seda Juhan ei oska»). Eriti kõrgelt hindab rahvas tarkust ja teadmisi: «Tarkus on hinge tarvis»; «Tarkus on enam kui rikkus»; «Nõu aitab enam kui jõud»; «Kes edasi ei lähe, läheb tagasi» jne.

Klassiühiskonnas kujunenud eetilisi tõekspidamisi väljendavais vanasõnades avaldub aga ka rahva kahesugune moraal — üks, mis kehtib töötajate omavahelistes suhetes, teine, mis on lubatud töötaja suhetes ekspluateerijaga. Lühidalt on see kokku võetud järgmises vanasõnas: «Tark, kes saksa, aga rumal, kes talupoega petab». Eriti ilmekalt kajastavad kahesugust moraali vanasõnad varguse ja petmise kohta. Vargus ja petmine on rahva poolt üldiselt taunitavad pahed («Vargus tuleb omal ajal valgele»; «Kes valetab, see varastab»). Samal ajal aga ei pea rahvas ekspluateerija omandi omastamist var-

guseks. Rahvas mõistis väga õigesti, et rikkused, mille loojaiks olid töötajad, oli ekspluateerija vägivaldselt omastanud, mille tõttu ka mõisa aidast vilja võtmist ei peetud varguseks. Sellest siis ka vanasõnad: «Ega rott vilja-salve ära ei või surra»; «Rumal kits, kes puud ei oska koorida»; «Rumal siga, kes nabra äärde nälga sureb» jne.

Rahvaloomingu tooteist on vanasõnad ainuke liik, milles kohtame ka mõningal määral ekspluateerivate klasside poolt pealesunnitud moraali. Nii leidub vanasõnu, milles manitsetakse töötajaid alandlikkusele («Anna au ülemale ja vanemale»; «Ega kõik mahu marjamaale, muist jääb ikka karjamaale») ning nõutakse leplikkust, oludega kohanemist jne. Vanasõnad, nagu «Kui oled huntide hulgas, siis pead nendega ühes hulguma», «Hea kõhutäis on kõige parem orja palk», «Niida lammast, keda sünnib niita» jne. näivad olevat oma aja kajastused.

Ulatusliku ja rahva mitmete sugupõlvede tähelepanekuid sisaldava rühma moodustavad vanasõnad, milles peegeldub suhtumine loodusse. Loodusvaatlustest tehtud praktilised järeldused peegelduvad vanasõnades ilmadest, aastaaegadest, loomastikust, taimestikust jne. Talupoja elu sõltus ju oluliselt looduslikest tingimustest, seepärast pidi oskama neid ka arvestada: «Parem päeva kuumus kui vihma vilu»; «Kehvast suvest kasvab lahja sügise»; «Ei talv anna, vaid talv tahab»; «Pääsuke toob päevasooja, ööbik öösooja»; «Haned lähvad — hallad käivad, luiged lähvad — lumi tuleb» jne.

Eesti vanasõnades leiavad seega kajastust töötajate võitlus ekspluateerijate vastu, töötava inimese töökogemused, eetilised tõekspidamised ning pikaajalised tähelepanekud loodusest.

Vanasõnade kunstilisest vormist

Vanasõnad pole mitte ainult rahvatarkuse kokkuvõtteks, mitte ainult rahva rikkalike elukogemuste üldistuseks, vaid on ka tema sõnakunstilise meisterlikkuse väljenduseks. Neis esineb sõna täiesti võitlusrelva funktsioonis.

Vanasõnade ladusus saavutatakse kindla kompositsioonilise ehitusega, rütmiga, häälikuliste korduste ja rikkaliku kujundusliikkusega, mille juures kasutatakse mitmesuguseid troope ja figuure.

Vanasõnade poeetiliseks iseärasuseks on see, et nad on enamikus kaheosalise ülesehitusega. Näit.: «Täis mõõt, täis raha», «Uhkus uputab, kangus kaotab», «Ega amet leiba küsi, ega sepist seljas kanta» jne. Näeme, et vanasõna, koosnedes kahest võrdsest poolest, moodustab sümmeetrilise lause. Mõlemad lau-

sepooled on tasakaalustatud sõnastuselt, lauseehituselt ja rütmilt, mille tingib juba vajadus siduda sarnaseid lausepooli ka vormiliselt — «Pill tuleb pika ilu järel, nutt suure naeru järel»; «Maias maitseb, kärsitu katsub»; «Kes palju lubab, see vähe annab»; «Kus suitsu, seal tuld».

Sellisel vanasõna jagunemisel kahte ossa näeme, et esimeses osas on nagu antud tingimused, teises osas aga järeldused; esimeses nagu vanasõna alus, teises öeldis. Paljud vanasõnad on aga aegade vältel kaotanud kunagi nende juurde kuulunud teise lausepoole. Näit.: «Lubamine hää mees (, täitmine veel parem)»; «Küsija suu pihta ei lööda (, aga võtja käe pihta küll)» jne.

Vanasõnades kasutatakse mitmesuguseid figuure, nagu loetelu («Kuri võtab kulbist, paha võtab pajast, õelus igalt poolt»; «Pea püüdjal, saba saajal, keskpaik keetjal, näpud jagajal» jne.), vastandamist («Kus palju ruttu, seal palju nuttu»; «Suuga teeb suure linna, kätega ei kärbse pesagi» jne.), kordust («Kel janu, sel jala, kel nälg, sel näpu»; «Lõoke toob lõuna sooja, pääsuke toob päeva sooja, ööbik toob öö sooja» jne.) jne.

Kõrvuti sageli esineva lõppriimiga on vanasõnadele eriti omased häälikulised kordused, assonants ja alliteratsioon: «Mure teeb mustaks, häda halliks»; «Ega koer ei koera unusta, ega hunt hunti ei hammusta»; «Tuled mulle, too mulle, tulen sulle, anna mulle» jne. Seejuures algriimi funktsiooniks on esile tõsta sisuliselt tähtsamaid ja olulisemaid sõnu («Pilkajal pilpad, naerjal narmad»; «Ega naer nahka riku, tühijutt ei tükki võta» jne.).

Olulisemaks stiilivõtteks vanasõnades on rahvapärane piltlik väljendusvorm, mis sageli on kujunenud sümboolseks. Nii on l e i b saanud töö, teenistuse sümboliks. H u n t on kujunenud üldse ahne ja tigeda inimese sümboliks, eeskätt aga mõisniku võrdkujuks. Sagedane on vanasõnades ka personifikatsioon — «Viin on mõistuse vihamees», «Iga jalg teeb ise jälje», «Sügisesel ööl üheksa poega», «Häda õpetab paluma, hea põli hooplema» jne. Kõnekujundeist kasutatakse veel sünekdohhi («Silm on väike, aga näeb kõik ilma»), sisu üllatuslikuks, haaravamaks tegemiseks tarvitatakse paradoksi («Kes kergesti usub, saab kergesti petetud», «Kes kõikide meelepärast tahab olla, ei jõua kellegi meelepärast olla»). Sagedaseks stiilivõtteks on ka võrdlus («Paremb iks oma paklane kui võõras villane», «Kui kõht täis, siis ei maitse leib», «Kevadine päev, sügisene nädal») ja kontrast («Enam tehakse nõuga kui jõuga»; «Kes kõik pühad peab — see kõik näljad näeb»).

Vanasõnade paralleelseid lausepooli seovad need stiilivõtted: mõlema osa võrdne rütm, lauserõhk, sõnade järjestus, lõpp-

riim. Tähtis ühendav ja tasakaalustav osa on ka alliteratsioonil ja assonantsil.

Vanasõnad oma enamikus tekkisid ajal, mil abstraktseid üldistusi püüti anda konkreetsete mõistete abil. Läbi sajandite kantuna on osa neist üldistustest omandanud oma otsesele mõttele lisaks ka ülekantava mõtte — on kujunenud vanasõnadeks. Näiteks üldistust «Rebasel on enam kui üks auk» — kasutame nii otseses kui ka ülekantavas mõttes. Viimasel juhul on ta vanasõna, mida kasutatakse kavala inimese kohta, kes mõistab ennast enam kui üht viisi vabandada. (Samuti vrd. näit. vanasõna «Kelle laps, selle nimi»; «Süües kasvab isu»; «Pühi enne oma tare esine, kui teisel pühkima lähed»; «Mida enam kassi silitad, seda kõrgemale kass saba tõstab» jne. jne.) Vanasõnad on seega üksikjuhusest tekkinud ütlused, milliseid rakendatakse üldistele nähtustele, kusjuures osa neist sisaldavad ülekantavat mõtet. Peab märkima, et kõigist vanasõnadest erinevad vanasõnad loodusest (ilmadest ja aastaaegadest), kuna neid kasutatakse alati ainult otseses mõttes.

Vanasõnadele kui rahva rikkalike elukogemuste kunstilistele üldistustele annab suure jõu ja teravuse äärmiselt kokkusurutud ja tihe sõnastus ning meisterlik poeetiliste vahendite kasutamine. Kõik see muudab vanasõna mõtte kujukamaks ja ilmekamaks ning hõlbustab tema meelespidamist.

Kõnekäänud

Kõnekäänud on rahvapärased piltlikud ütlused, mis aitavad kõnes avaldatud mõtteid muuta elavamaks ja ilmekamaks ning seletavad nähtusi tabavate võrdluspiltide abil.

Kõnekäänu ja vanasõna põhiline erinevus seisab nende erinevais funktsioonides. Kõnekäänd on üks osa lausest, on nagu selle kujundiks ning tema mõte selgub alles kindlas kontekstis, kindlas lauses. Näit. «Teise paari kapeteid j ä t a n küll h o m s e v a r n a». Vanasõna aga moodustab omaette tervikliku mõttega lause, on omaette poeetiliseks pildiks. Näiteks: «Tänasida toimetusi ära viska homse varna». Kõnekäänd omaette väljendab teatavat mõtet poolikult, vanasõna aga terviklikult.

Näiteks: vanasõna — «Ei seisa vorst koera kaelas».

Kõnekäänd — «Ei sul seisa ka miski asi — j u s t n a g u k o e r a k a e l a s v o r s t».

Erinevus on ka selles, et vanasõna annab õpetliku iseloomuga üldistuse («Amet ei teota meest, kui mees ametit ei teota»), kõnekäänd aga iseloomustab üksiknähtust (isikut, eset või sündmust): «Ema tõrelemise peale ei lausunud poiss m u s t a e g a v a l g e t»; «Mõne hetke pärast oli ta kadunud n a g u

kivi mere põhja»; «Õhtu sulas nagu suhkur suus ära».

Kõnekäänud esinevad enamasti võrdluste kujul («Räägib nii, et suu suitseb», — öeldakse valetaja kohta; «On nii pime, et ei näe sõrmegi suhu pista»). Tihti kasutatakse võrdlust irroonilises, pilkavas tähenduses («Võib arvata, et ta musta valgeks ja valge mustaks räägib»; «See on talle nagu hane selga vesi»). Leidub ka metafooridekujulisi kõnekäände, milles väljendatud sõna omab hoopis teist, piltlikku tähendust («Sellest ajast saadik on palju vett merre voolanud»; «Pole mingit mõtet lahtisi silmi tulle joosta»). Kõnekäändudes peitub ka omapärast rahvalikku huumorit («Ta laskvat ennast kergesti haneks võtta» = petta; «Käib nagu kass ümber palava pudru», — öeldakse inimese kohta, kes pikalt ja laialt kõneleb kõigest muust, aga mitte vajalikust).

Vanasõnad ja kõnekäänud väljendavad «rahvamassi mõtteviisi eriti õpetlikus täiuses», seejuures õpetavad nad «sõnade kokkuhoidu, kõne kokkusurutust ja kujukust» [10], õpetavad «sõnu nagu sõrmi rusikasse kokku suruma» [11].

Vanasõnu ja kõnekäände kasutame igapäevases kõnekeeles. Neid kasutavad ka kirjanikud oma teostes (vt. näiteks A. Hindi «Tuuline rand»).

Tegelikkuse peegeldusena pakuvad nad rahva mineviku ja rahva vaadete ning tõekspidamiste mõistmiseks materjali ka uurijatele, eriti ajaloolastele ja etnograafidele.

---

[10] M. Gorki, Kirjandusest, Tallinn 1948, lk. 233.
[11] Sealsamas, lk. 234.

29. RAHVALUULE ARENGUST NÕUKOGUDE AJAL

Nõukogude võim tõi eesti rahvale uue elu: vabastas töötajad ekspluateerimisest ning andis neile esmakordselt kõik võimalused oma loovate jõudude arendamiseks ja avaldamiseks. Vabariigis on loodud laialdane klubide, rahvamajade, kultuurimajade ja mitmesuguste isetegevuskollektiivide võrk. Rahvakunsti meistrid on ümbritsetud tähelepanu ja hoolitsusega, millist nad pole tundnud kunagi varem. Rahvakunsti arengule mõjuvad stimuleerivalt kunstilise isetegevuse ülevaatused, erilised rahvakunsti-õhtud ja laulupäevad. Kunstilise isetegevuse ja rahvaloomingu arendamisele osutavad suurt hoolitsust ja tähelepanu kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus. Peamiselt kunstilise isetegevuse raamides toimub nõukogude korra tingimustes ka rahvaluule areng.

Nõukogude rahvaluule on ekspluateerimisest vabastatud töörahva kollektiivne kunstipärane sõnalooming. See on loodud nõukogude korra tingimustes, kajastab nõukogude tegelikkust ning abistab nõukogude inimesi võitluses sotsialistliku korra ülesehitamise ja kindlustamise eest; see abistab nõukogude inimesi ka võitluses nende igandlike nähtustega, mis veel takistavad meie elu arengut.

Enne nõukogude ajastut loodud suuline rahvalooming oli loodud ekspluateeritavate klasside poolt; selles kajastus töörahva raske olukord ja võitlus ekspluataatorite vastu. Mõtted uuest, vabast elust, millele sooviti jõuda, olid ainult kaugeteks unistusteks. Kuid sotsialistlikus ühiskonnas loodud rahvaluule kajastab nimelt seda vaba ja õnnelikku elu, mille nõukogude rahvad on kätte võitnud kommunistliku partei juhtimisel. Nõukogude rahvaluules kajastub töörahva taotlus kindlustada ja kaitsta nõukogude korra saavutusi ning purustada kõik vaenulikud jõud, mis seda ähvardavad või mis takistavad nõukogude rahva arengut sotsialismilt kommunismile. Nõukogude rahvaluule — see on aktiivselt kommunismi ehitava rahva suuline poeetiline looming.

On toimunud põhiline muutus rahvaluule suhtumises tege-

likkusse. Klassiühiskonna tingimustes loodud rahvaluule võitles kehtiva korra vastu, kurnamise ja kurnajate vastu. Nõukogude rahvaluule aga, vastupidi, ülistab kehtivat nõukogude korda, sest selles on teostunud töörahva sajanditepikkused unistused.

Nõukogude rahvaluulele on omane sügav ideelisus. Seal tõstetakse esile nõukogude inimese kõrge moraalne pale: tema tööentusiasm, tema sügav armastus oma sotsialistliku kodumaa vastu, tema mehisus ja raudne visadus kommunismi ehitamise eest võideldes. Nõukogude rahvaluules kajastub laialdaselt võitlus rahu kindlustamise eest kogu maailmas ning võitlus sõjaõhutajate vastu.

Nõukogude rahvaluule teosed luuakse üldiselt kirjanduslikus, arhaismidest vabas keeles. Kuid mõnedel väikestel aladel, kus vana rahvapoeetika traditsioonid on veel tugevad, luuakse uusi teoseid ka kohalikus, murdelises keelekujus (Kihnu, Setu).

Nõukogude kirjandus on rahvalik, rahva poolt armastatud kirjandus. Seetõttu paljud professionaalsete autorite teosed (näit. laulud), mis on kirjutatud rahvalikus stiilis ja millele helilooja on andnud meeldiva viisi, lähevad laialdaselt käibele suuliselt ning muutuvad üldtuntud massilauludeks. Nii kirjandus kui rahvaluule teenivad nõukogude ühiskonnas ühtesid ja neidsamu eesmärke — rahva ja noorsoo kasvatamist kommunismi vaimus.

Olenevalt uutest ühiskondlikest suhetest on mõningaid olulisi erinevusi nõukogude rahvaluule tekkimise ja käibimise tingimustes, võrreldes endisaegse rahvaluulega. Ennem peeti rahvaluulele iseloomulikuks anonüümsust. Kuid nõukogude rahvaluulele see pole enam tüüpiline — kaasaegsete rahvalaulude autorid on meil sageli teada. Endisaegse rahvaluule spetsiifilisteks joonteks olid suuline tekkimine ja suuline käibimine. Kuid nõukogude rahvaluulele pole need enam ainuomased. Mis puutub näit. lauludesse, siis neid võidakse luues paberile kirjutada ning levitada ka kirjalikult. Paralleelselt suulise levikuga isikult isikule levivad rahvaluuleteosed meie päevil ka raadio kaudu, samuti heliplaatide, helilindi ja trükitekstide vahendusel ning suurte rahvakunstiõhtute ja kontsertide soodustusel. Kollektiivsus nõukogude ühiskonna tingimustes pole enam stiihiline nagu endisel ajal, vaid oleneb ka kunstiliste kollektiivide töö teadlikust organiseerimisest.

Rahvaluule, mis nõukogude ajal leiab hindamist ja kasutamist, ei piirdu kaugeltki ainult nõukogudeaegse uudisloominguga. Hindamist ja rakendamist leiab väga palju ka sellest rahvaluulest, mis on loodud klassiühiskonna ajal ning on rahva poolt lihvitud ja viimistletud paljude sajandite jooksul. Säilivad

Rahvalaulik Anne Vabarna. *Foto*

ja leiavad kasutamist niisugused tõeliselt rahvalikud kunstipärased teosed — rahvalaulud, rahvajutud, vanasõnad jm., milles on kujuka väljenduse leidnud «rahva ootused ja lootused», nagu tabavalt on iseloomustanud Lenin. Säilivad niisugused teosed, milles kajastub rahva revolutsiooniline võitlus sotsiaalse õiglusetuse ja ekspluateerimise vastu, rahva patriotism, tema aktiivne püüdlus vabadusele, tema optimism ja humanism. Niisugused progressiivsed teosed moodustavad rahva kõige väärtuslikuma kultuuripärandi, mis tal on aidanud elada ja areneda. See väärtuslik pärand leiab kasutamist sotsialistliku kunsti loomisel.

Seevastu niisugused klassiühiskonnast põlvnevad rahvaluuleteosed, mis on seoses igandlike kommete ja uskumustega, on nüüd kaotanud eksisteerimiseks vajalikud eeldused, vajuvad unustusse ja surevad välja. Nii kaovad käibelt ja ununevad nõidussõnad, ended, igandlikud laulud, eraomandlikku mõtteviisi kajastavad vanasõnad, vaimuliku sisuga rahvajutud (legendid) jne.

Nõukogudeaegset uudisloomingut on meil Eesti NSV-s peamiselt rahvalaulude alal. Üsna palju on tekkinud ka uusi vana-

KKI rahvaluule ekspeditsioon setu külas a. 1949. *E. Pässi foto*

sõnu ja kõnekäände. Uut proosaloomingut on peamiselt naljandite näol; kuid neid on seni veel vähe kogutud, mistõttu puudub ülevaade.

Rahvalaulud

Eesti NSV-s hakkas nõukoguliku sisuga rahvalaululooming arvukamalt avalduma pärast nõukogude võimu taaskestestamist a. 1940. Senises arengus võime eraldada kaht perioodi. Esimesse kuuluvad need rahvalaulud, mis on loodud Suure Isamaasõja aastail, teise aga sõjajärgsete aastate nõukogulikku ülesehitustööd kajastav laululooming.

Suure Isamaasõja rahvalaulud

Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda, peetud fašistlike anastajate vastu aastail 1941—1945, on laialdaselt ja eredalt kajastunud kõigi nõukogude rahvaste rahvaluules, eriti arvukalt vene, ukraina ja valgevene rahvalauludes. Ka eesti keeles loodi neil kangelasliku võitluse aastail palju uusi rahvalaule, mille kandvaks sisuks on nõukogude patriotism.

Suure Isamaasõja laululooming arenes kahes eri kohas, mis kolme aasta kestel olid üksteisest eraldatud. Juba sõja algul langes Eesti NSV Saksa okupatsiooni alla ning paljud patrioodid lahkusid siit tagalasse, kus hiljem moodustati eesti väeosad. Uusi rahvalaule tekkis nii Nõukogude armee Eesti Rahvuskorpuse väeosades kui ka ajutiselt okupeeritud Eesti NSV elanikkonna keskel.

Eesti sõjameeste laululooming on arenenud lähedas seoses vene sõdurilauludega. Algul tõlgiti paljugi vene keelest või loodi vene laulude eeskujul («Õhtu reidil», «Muldonnike» jt.), hiljem tõusis tähtsale kohale algupärane looming.

Laulude liigitus ja temaatika

Vaprate kodumaakaitsjate lauludes kajastub kogu nende võitlustee ühes paljude lahingute ja võitudega. Oma sisult ja laadilt on need laulud kas rivilaulud, meeleolulaulud puhkehetkedeks või satiirilised laulud vaenlase pilkamiseks ja naeruvääristamiseks.

Laul oli nõukogude sõjamehele lähedaseks sõbraks ja saatjaks. Lauldes ununesid rindeelu mured ja raskused. Laulud süvendasid võitlejate patriotismitunnet ning populariseerisid nõukogude rahvaste kangelasliku võitluse õilsaid eesmärke.

Sageli põimuvad patriootilistesse sõdurilauludesse lüüriliste kodumälestuste motiivid. Keset vapustavaid sõjasündmusi olid sõdurile lähedased ja kallid mälestused oma kodust, armsatest inimestest, oma poolelijäänud tööst. Mõteldes kodule ja omastele võideldi seda hoogsamalt nende vabastamiseks.

Üks kahurväelaste rivilaul algab näiteks sõnadega:

Kahurpoisid laulu saatel
julgesti nad sammuvad;
meeles kodurand ja saared,
männimetsa kohinad.[1]

Rindevõitlejate satiirilistes lauludes naeruvääristati sapise pilke abil fašistlike röövvallutajate «uut korda», nende ahneid, kuid juba algusest peale läbikukkumisele määratud vallutusplaane jm. Õnnestunud pilkelaulud levisid kiiresti ning aitasid kaasa võitlejate meeleolu tõstmisele. Velikije Luki piiramislahingute ajal tekkisid ja levisid väeosades mitmed vaenlase pihta suunatud pilkelaulud, nagu:

Kätte jõudis jõulukuu,
fritsud tegid kuusepuu,
endil toitu õhust ootsid,
kingitusi saada lootsid.

Seda asja pealt ka nägi
meie eesti poiste vägi;
panid kahurtorud vinna,
saatsid jõulukinke linna.[2]

Kunstilise isetegevuse organiseerimisest ja pilkelaulude loomisest väeosades võtsid osa mitmed pärastised kirjanikud ja heliloojad, nagu R. Parve, H. Tiidus, V. Kapp jt.

Satiirilist pilkeluulet tekkis arvukalt ka Saksa okupatsiooni julma ikke all kannatava Eesti NSV elanikkonna keskel. Pilkeluule oli sihitud saksa okupantide ja nende eestlastest käsikute vastu. Teravates satiirilistes värssides paljastati okupantide ja rahva reeturite röövellik kiskjanägu ning õhutati vastuhakkamisele, et okupandid maalt välja lüüa. Ideelist tuge sai siinne pilkeluule sõdurilauludest, mis levisid raadio ja partisanide vahendusel.

Sõdurilaulude kohta tuleb üldiselt märkida, et neis kajastusid konkreetsed sõjasündmused, millele vastavalt tehti lauludes

---

[1] Laul on saadud Kihnust pärinevailt võitlejailt: KKI 7, 139.

[2] J. Kadarik, Mälestusi kunstilisest isetegevusest Suure Isamaasõja päevil Eesti rahvuslikes väeosades. «Õhtuleht» 1946, nr. 257; H. Tiidus, Rindepäevi meenutades. «Sirp ja Vasar» 1958, nr. 8,

muudatusi. Järgnevat rivilaulu on lauldud juba Uraali mail a. 1942, kuid seda on lauldud ka pärast sõja lõppu teel Läti NSV-st Eestisse, millele vastavalt on koostatud laulu lõpp:

Setu rahvalaulik Taarka Leppoja.
R. Viidalepa foto 1951

Teed pikad, kohad kauged,
raskused me võitnud eel
Eesti korpus läbi käies
oma julge võidu teel.

Lehvisid meil lahinglipud,
võitlustahe täitis meelt,
kiirgasid vaid püssitikud
okupante pekstes teelt.

Ei neid päevi kustutada
suuda keegi ajaloost.
Eesti poisid vallutades
võtsid indu võitlushoos.

Peksid merre Sõrvest
fritsud,
andsid valu sakslastel,
sõjaretke lõpetasid
Läänemere kallastel.[3]

Nii patriootilised laulud kui ka teravad poliitilised satiirid olid Suure Isamaasõja aastail suure tähtsusega võitlusvahendeiks. Nad aitasid kanda sõjaraskusi ning aitasid lüüa ja lõplikult purustada ülbe vaenlase.

Sõjajärgse perioodi rahvalaulud

Pärast Suure Isamaasõja lõppu asusid demobiliseeritud rindevõitlejad tööle kõige mitmekesisematel aladel. Nad viisid rahvahulkadesse kaasa nooruslikku elurõõmu, enesekindlust ja töötahet ning aitasid kiiresti taastada sõja-aastail laostatud majandust ja kultuuri. Demobiliseeritute kaudu levisid rahva hulka ka senised rindevõitlejate laulud ning paljud nendest muutusid peagi üldtuntud massilauludeks.

Ulatuslik ja hoogne sõjajärgne ülesehitustöö Eesti NSV linnades ja maa-asulates andis uut äratust ka kohalike rahvatalentide loovatele võimetele. Maal tuli see ilmsiks eriti veel pärast kollektiviseerimist. Kollektiivne töö kolhoosis muudab

[3] KKI 7, 544/5 Kihnu 1949.

kõik töötajad ühiseks suureks pereks ning soodustab kunstilist isetegevust. Stimuleerivalt mõjuvad ülevaatused ja laulupäevad.

Sõjajärgsete rahvalaulude temaatika

Nõukogude Eesti rahvalaulikute poolt sõjajärgseil aastail loodud uute rahvalaulude teemaks on kõige sagedamini töörahva õnnelik elu nõukogude korra tingimustes. Enamasti lähtuvad laulikute tähelepanekud konkreetsest kohalikust olustikust, oma kodukolhoosist. Meie töötajate arenenud teadlikkust näitavad laulikute reageerimised laiema tähtsusega poliitilistele sündmustele ja päevaküsimustele. Väga populaarne on võitlus rahu eest ja sõjaõhutajate vastu. Sel teemal on loodud palju iseseisvaid rahvalaule. Viimastel aastatel on loodud ka satiirilisi rahvalaule, mis on sihitud igandlike ja negatiivsete nähtuste vastu.

Kolhoosilaulud

Kolhoosilaulikud ülistavad oma uutes lauludes rõõmsat tööd kolhoosi avaratel põldudel. Lauldakse hommikul hulgakesi tööle minnes ja õhtul töölt tulles (laulust «Oma kolhoosi kiitus»):

Lää‿ks mi suurõ nurmõ pääle,
lasõ‿õks laja välä pääle;
sinna lää mi iloga,
lasõ‿õks mi lauluga.

Ilo pane‿ks mi ii pääle,
laulu laja välä pääle;
ilo nakas meil ette alostamma,
laul nakas vällä laotamma.[4]

Töö suure sotsialistliku ühismajandi põldudel toimub uue võimsa nõukogude tehnika abil. Seetõttu on töö muutunud kergeks ja meeldivaks, millest hoogsalt osa võetakse. Niisugustest uutest nähtustest jutustavad uued kolhoosilaulud:

Varsti algab viljalõikus,
uudsevilja valmimine.
Ei meil vikat vilja lõika,
sirp ei põimi rukkivihke;
sirp nüüd seisab seina peal,
vikat vaagub vaja peal.

[4] KKI 17, 514 Vastseliina, Meremäe. — Murdesõnu: mi=me=meie, ii=ee (sõnast esi). Vt. ka R. Viidalepp, Rahvalaulikud kolhoositalurahva hulgast. «Edasi» 1951, nr. 303; A. Garšnek, Vana ja uus setu rahvalaulus. «Sirp ja Vasar» 1952, nr. 32.

Oh kombaini kullakest,
masinat küll määratumat!
Ees ta niidab, taga peksab,
kolmandamast kotti paneb.
Ei läbe mehed suitsu teha,
vanad piipu pitsitella.
Nüüd on meestel meel nii hea,
meel on hea, keel on kerge.
Ei niida vilja vikatiga,
naised ei riisu ka rehaga.
Ees aga niidab suur masin,
tagant riisub tark reha.
Mehed teevad rõuku rõõmsa'asti,
suurta kuhja kullakarva.[5]

Uutes lauludes tõstetakse esile kolhooside suurejoonelisi arenguperspektiive: soost haritakse juurde suured põllud, saagid saadakse suuremad kui kunagi varem, seatakse sisse elektrivalgustus, ehitatakse uusi hooneid, rajatakse uusi keskusi.

Laule luuakse ja esitatakse sageli seoses pidulike sündmustega (näit. rändpunalipu annetamine), samuti seoses suurte massipidudega, nagu laulupeod, rahvakunstipeod, kunstilise isetegevuse ülevaatused. Lauludes tõstetakse esile oma kolhoosi tähelepandavaid saavutusi, samuti ka paremaid töötajaid. Kolhoosilauludes kiidetakse tublit esimeest. Esimehe vastutusrikast osa rõhutatakse samuti vanasõnades: «Kuidas esimees, nii kolhoos».

Rahulaulud

Eesti rahvalaulikute sõjajärgsete aastate laululoomingus on tähtsal kohal võitlus rahu eest, võitlus sõjaõhutajate ja uue maailmasõja vastu.

Sel teemal on loodud hulk iseseisvaid laule, kuid peale selle esineb võitlus rahu eest ning sõjaõhutajate paljastamine paljude muuteemaliste laulude orgaanilise osana. Sõda pole meie rahvale midagi kauget, see on kõigil veel värskelt meeles. Suure Isamaasõja ajal käis rinne kahel korral Eesti NSV-st üle ning saksa fašistlik okupatsioon tegi siin laastamistööd kolme aasta kestel. Seetõttu reageerisid meie rahvalaulikud iseendastmõis-

[5] A. Vabarna laul a. 1953 (antud kirjakeeles), Räpina rajoon, kolhoos «Tõusev Elu».

tetavalt Stokholmi üleskutsele, vaherahu-ettepanekule Korea sõjas ja muudele rahvusvahelise tähtsusega ettevõtteile rahu kaitseks. See kõik näitab meie rahvalaulikute aktiivset osavõttu võitlusest rahu säilitamise eest. Sel alal on rahvalaulikud võidelnud ühises rindes nõukogude kirjanikkudega.

Stokholmi lähme nüüd toetama,
rahu kallist kaitsemaie,
ära hoidma aatompommi ...
Nüüd on tulnud tunnikene,
veerend viimne on ajake,
panna kõik nimed paberi,
rahukirja rahvas kõik.
Milleks need nimed paberil?
Mida need kirjad kinnitavad?
Selleks need nimed paberil,
seda need kirjad kinnitavad,
kinnitavad, kuulutavad:
rahvad kõik rahu tahavad,
tähed kindlad kirjutavad:
E i e n a m s õ d a i g a n e s,
s o o v i e i l a p s e d m e i l l a h i n g u t!

Kõik me ju näinud needki päevad,
tundnud need tulised tunnid,
kui sõitis sõda verine.
Lapsed meil langesid lahingus,
tuiskasid tuhanded pommid,
linnad leekisid põledes,
küladest külmad jäid varemed.
Rahvad nüüd rahu tahavad,
kirjal kindlal kinnitavad:
taha ei endiselt elada,
s õ d a e i u u t e n a m i g a n e s![6]

Satiirilised rahvalaulud

Omaette liigi moodustavad satiirilised rahvalaulud, milles avaldub ühiskondlik kriitika, sageli üsna teraval kujul. Kritiseeritakse töödistsipliini rikkujaid, hooletut ümberkäimist ühiskondliku varaga, arvustatakse juhtiva kaadri tööd jne. Satiirilised laulud on vahedaks relvaks hoolętuse, lohakuse, saamatuse ja muude igandlike nähtuste vastu, mis kodanlikust klassi-

[6] A. Vabarna laul. Antud kirjakeeles.

ühiskonnast on kaasa toodud. Mõnikord on kritiseerivad laulud koostatud kollektiivselt, nimelt eesrindlike töötajate poolt. Samuti on teada, et paljudel juhtudel laulu-kujuline ühiskondlik kriitika on andnud positiivseid tulemusi: kritiseeritavad on endid parandanud ja töö on hakanud edenema senisest paremini.

Satiiriline luule on peaaegu eranditult lõppriimiline. Kritiseerivad laulud esitatakse harilikult oma kollektiivi (kolhoosi, käitise) kogunemistel ning avaldatakse seinalehtedes ja ajakirjanduses. Satiiriga võideldakse igasuguste negatiivsete nähtuste vastu, mis takistavad ja pidurdavad edasiliikumist.

Kolhoosides on satiirilisi värsse sageli koostatud seoses võitlusega loomakasvatuse mahajäämuse vastu. Üheks kasutatavaks võtteks sel puhul on, et kannatajad «ise» (s. o. sead, lehmad jne.) «pöörduvad» kolhoosi juhatuse poole avalduste ja soovidega olukorra parandamise asjus. Märjamaa rajooni ühes kolhoosis lõppes näit. sigade appihüüd järgmise tõsise hoiatusega:

Nii me — vaene seakari —
kaome varsti nii kui vari;
kui j u h a t u s ei pööra silma,
siis lähme varsti teise ilma.

Satiiriline värsilooming sai mõjustusi ja eeskujusid ajalehtede samasisulistest rubriikidest ja lehekülgedest. Eriti aktuaalne oli see otsestel sõjajärgsetel aastatel.

Üldine iseloomustus

Nõukogude ajal toimub rahvaluule ja kirjanduse vastastikune rikastumine: rahvalaulikud saavad mõjustusi ja eeskujusid kirjandusest, kirjanikud ja luuletajad aga õpivad rahvaluulest piltlikku ja kujukat sõnastust, rahvalikke epiteete ja võrdlusi, rahvaluulepärast kujutusviisi. Kasutades loovalt rahvalaulule iseloomulikke kujundeid, on näit. D. Vaarandi suutnud oma luules saavutada suure rahvalaheduse, kerge meeldejäävuse ja lauldavuse. Varustatuna heliloojate poolt loodud meeldivate viisidega on terve rida D. Vaarandi laule muutunud ülemaaliselt tuntud massilauludeks, nagu «Uus ɾaat», «Kuulus kangur», «Kolhooside võistluslaul», «Saaremaa valss», «Laisad poisid» jne. Seejuures võib tähele panna, et mõnel juhul lihvib ja parandab rahvas poeedi tekste, kõrvaldades neist mõningaid raskepärasusi.

Üldiselt tuleb ütelda, et meie päevil rahva lauluvara koosnebki suures enamikus tuntud poeetide ja heliloojate laululoomingust. Paljud nõukogude laulud, mida lauldakse mujal, saa-

vad raadio ja ettekannete kaudu meilgi tuttavaks ning leiavad laialdaselt kasutamist. Sellega võrreldes on päris rahvalaulude (eriti uuemate, kaasaegsete) osatähtsus rahva üldises lauluvaras suhteliselt väike. Uued rahvalaulud levivad peamiselt oma tekkimispaiga lähemas ümbruses või neid esitatakse publikule mitmesuguste pidulike sündmuste puhul (aktused, laulupäevad, rahvakunstiõhtud, kunstilise isetegevuse ülevaatused).

Olenevalt uutest tingimustest pole improviseeriv laululooming (mida eriti harrastavad näit. setu laulikud) enam puhtakujuline improvisatsioon, nagu endisel ajal. Kui tuleb esineda suurele kuulajaskonnale, siis luuakse laul juba varem, õpitakse pähe ning lihvitakse seda korduvalt omavahelisel harjutamisel enne ettekandmist. Nii omandab laulu mitte üks isik, vaid terve kollektiiv (eeslaulja ja koor, kokku kuni kümmekond isikut), ja vajaduse korral võib ükskõik kes sellest kollektiivist esineda eeslauljana.

Iseloomulikuks nähtuseks nõukogude ajal on ka paljude teiste vennasrahvaste rahvalaulude ületulek eesti massilaulude repertuaari (gruusia rahvalaul «Suliko», vene rahvalaul «Tasa heliseb kelluke väljal», läti rahvalaul «Oh sa kena tammekene» jne.).

Nõukogude kirjandus ja nõukogude rahvaluule võitlevad ühise eesmärgi eest — kiirendada meie edasiliikumist kommunismi poole. Nagu kirjandust, nii ka rahvaluulet iseloomustab meie maal suur organiseeriv ja mobiliseeriv jõud. Kirjandus ja rahvaluule liituvad aktiivselt meie ellu, tähistavad meie edusamme, aitavad võidelda puuduste vastu, hoogustavad meie võitlust parema ja õnnelikuma homse eest. Ainsaks oluliseks erinevuseks on asjaolu, et kirjanduses on tegemist professionaalsete autoritega, rahvalaule aga loovad rahvalaulikud, üksikud talendikad inimesed rahva hulgast, kelle loomingut aitab lihvida kollektiiv.

Vanasõnad

Vanasõnad ja kõnekäänud on nõukogude ühiskonnas laialdaselt käibel ja kasutusel. Neid esineb rohkesti suulistes ettekannetes — kõnedes, loengutes, agitatsioonilistes vestlustes, sageli ka ajakirjanduses, seinalehtedes jne. On tekkinud juurde uusi, nõukogulikke vanasõnu. Need on erinevad endisaegsetest kas oma aktuaalse, mobiliseeriva sisu poolest või eriti terava satiiri poolest, mis on sihitud nõukogude korra vaenlaste pihta. On osalt kasutusel ka klassiühiskonnas tekkinud vanasõnu: mõnikord antakse neile uus sisu või nad sõnastatakse ümber.

Suuremate rühmadena võib esile tõsta Suure Isamaasõja vanasõnu ja kolhoosikorra tingimustes tekkinud vanasõnu.

Suure Isamaasõja vanasõnu

Suure Isamaasõja aastail tekkinud ja käibele läinud vanasõnadel on enamasti aktiivsele sõjalisele võitlusele ja vaenlase purustamisele innustav sisu. Sageli on nad hüüdlausetega sarnaneva sõnastusega. Karmi võitluse aastail aitasid ka vanasõnad ja kõnekäänud vaenlast purustada ja võita.

Vanasõnade löögijõudu kasutasid Suure Isamaasõja aastail Nõukogude Liidu tagalas asuvad eestlased raadiosaadetes, mis olid määratud ajutiselt okupeeritud Eesti NSV elanikkonnale. Fašistidele ja nende käsilastele tehti ähvardavaid hoiatusi («Pill tuleb pika ilu peale!» jt.). Nõukogude armee eesti väeosades tekkis uusi vanasõnu, mis võitlejatesse sisendasid kangelaslikkust ja vaprust: «Hävita vaenlane — ei sammugi tagane!» — «Teras karastub tules, sõdur lahingumöllus» ja teisi.

Kolhoosikorra vanasõnu ja kõnekäände

Pärast kolhooside rajamist on tekkinud palju uusi vanasõnu, mis kajastavad kolhoosnikute arusaamade ja mõtteviisi ümberkujunemist sotsialistliku põllumajanduse tingimustes.

Kolhoosikorra paremusi — võrreldes virelevate eramajapidamistega — tõstavad esile uued, juba vanasõnadeks kujunevad ütlused: «Kolhoosikord tõi jõuka elu», «Ühine töö toob jõukuse majja», «Kolhoosikord toob valguse majja» (mõeldud elektrivalgustust, mis on sisse seatud kolhoosides) jne. Uued vanasõnad tõstavad esile juhtiva kaadri suurt tähtsust kolhoosis; juhtide eeskuju tõmbab kaasa teisigi: «Kuidas esimees ees, nõnda kolhoos taga»; «Kuidas esimees, nii kolhoos»; «Nagu pea ees, nii saba järel»; «Ise ees, küla järel» (külanõukogu esimehe kohta); «Tubli brigadir — tubli brigaad».

Vanasõnad aitavad juurutada teaduslikku nõukogude agrotehnikat: võimalikult varast külvi, külvide õiget hooldamist ja väetamist, kivide koristamist põllult ja muud: «Mida varem [külvad], seda parem»; «Varane külv on tera, hiline külv — põhk»; «Mida hiljem külvad, seda vähem lõikad»; «Puhas põld — vägev vili».

Kolhoosnikutele arvestatakse tasu normipäevade alusel — tublid kolhoosnikud saavad rohkem tasu kui logelejad: «Kuidas töö, nõnda tasu»; «Halvasti töötad — vähe saad»; «Kuidas töö, nõnda saak»; «Kuidas teeme, nõnda saame»; «Tubli töö eest tubli tasu».

Mõnedes endistes vanasõnades on viimastel aastatel tehtud muudatusi, et neid kohandada uutele ühiskondlikele tingimustele. Näiteks: «Vara tööle, hilja voodi, nõnda jõukus kolhoosi toodi», «Töö on rikkuse alus lossis, linnas ja kolhoosis» jne.

Kolhoosidest on noteeritud ka uusi k õ n e k ä ä n d e. Kollektiivses töös esineb sageli ütlusi, nagu «töö on auasi», «hulkas on hea tööd teha», «töö on mäda me käes», «tublil töötajal on kuldsed käed» jne.

Pilkeliste ütlustega antakse pihta loodritele ja tööpõlguritele: «Eesrindlaste kõrval leidub ka suuri raspleid ja väikesi viile», «Mida enam hõeruda saab, seda haljamaks läheb» (ühiskondliku kriitika kohta), «Kardab töökäsku kui vanapagan välku», «Kui ei saa õigusega, siis saab haigusega» (vabu päevi), «Puudust kergem kannatada kui tööd teha» jne. Halva töö kohta öeldakse: «Töö ei kiida tegijat».

30. EESTI RAHVALUULE JA KIRJANDUS

Meie folkloristlik pärand on rikkalik ja mitmekülgne kõigis oma tähtsamais liikides — nii rahvalaulude, rahvajuttude, mõistatuste kui ka vanasõnade näol. Neist liikidest on käesolevas teoses püütud anda kokkuvõtlik iseloomustus, tõstes esile tüüpilist ja olulist.

Eesti rahvaluule kui sõnaline kunstiloome on tähelepandavalt ulatuslik ka kvantitatiivselt mõõtes. Kui rakendada kõiki jõude ning kasutada neid soodustavaid võimalusi, mis on avanenud nõukogude korra tingimustes, kuluks ikkagi enne mitukümmend aastat, kui ainult mõne väärtuslikuma liigi (näit. vanemad rahvalaulud) tahaksime trükki toimetada; ning tulemuseks oleks vähemalt kolmkümmend köidet (à 1000 lk.). Kümneid köiteid saaks koostada ka rahvajuttudest ja muudest materjalidest. Piltlikult väljendades võiks ütelda, et oma suulise poeetilise loomingu näol on eesti rahvas paljude inimpõlvede jooksul loonud oma kõige suurema raamatu. See meie «rahva raamat» on laiahaardeline nii sisult kui mahult. Seni oleme veel vähe suutnud teha selle kultuuripärandi avamisel meie praegustele põlvedele.

Eesti rahvas oli oma vaimse ja ainelise kultuuri loonud ammu enne röövvallutajate tulekut. Ta hindas kõrgelt oma kultuuri ja kunstilist loomingut ning säilitas ja arendas seda ka neil rasketel sajanditel feodalismi ja kapitalismi perioodil, mil ta pidi vaevlema kurnajate ikke all. Hoolikalt pärandasid meie esivanemad oma kultuuri suulisel teel ühelt põlvelt teisele; nad vihkasid ja taunisid seda, mis tuli vallutajatelt, ning säilitasid erilise visadusega seda, mis oli oma.

Tähtis on ka see moment, et rahva kunstiline looming on endisel ajal olnud väga tihedas seoses igapäevase eluga. See oli ühenduses uskumuste ja kommetega, mis tegid vajalikuks ja mõnikord otse kohustuslikuks teatavad kunstilised oskused (näit. lauluoskuse abiellujal tütarlapsel, jutustamisoskuse noormehel meeste seltskonnas, mõistatuste ja vanasõnade tundmise jne.). Inimesi hinnati selle järgi, kuidas nad näitasid oma või-

meid ja oskusi. Kahtlemata ergutas see õppima, oma teadmisi täiendama. Tänapäevast terminoloogiat kasutades võiksime ütelda, et meil on juba sajandite eest (ammu enne trükikirjandust ja kooliharidust) peetud lugu sellest, et inimene oleks kultuurne, et ta oleks midagi õppinud ja omandanud endispõlvede varasalvest.

Rahvaluulel on seega olnud vanasti suur tähtsus kui kasvatusvahendil, kui rahva ideelise ja moraalse palge kujundamise abinõul. Luulelooming pole meie esivanematele olnud mitte ainult pühapäevaseks harrastuseks, vaid otse igapäevaseks vajaduseks. Luuleloominguga oli tihedasti läbi põimitud kogu inimeste elu hällist hauani, eriti aga selle pidulikumad momendid — inimelu tähtpäevad ning aasta ringkäigu pöördepunktid. Laulud, jutud ja vanasõnad abistasid ja kergendasid töötegemist, kuid nendest õpiti ka käitumisnorme ja elutarkust, kõlbelisi tõdesid ja pahedest hoidumist.

Suuline luulelooming esitas laialdasi üldistusi ja elulisi kogemusi. Rahvaluuleteoste tegelaste eredates kujudes näitas töötav rahvas oma kangelaste iseloomu: vaprust ja mehisust vaenlaste vastu võideldes, püsivust ja meelekindlust seatud eesmärkide taotlemisel, kodumaa- ja vabadusearmastust, ausust ja üllameelsust. Klassiühiskonna tingimustes hakkas rahvaluules kajastuma võitlus rõhujate vastu, stiihiline võitlus parema ja õiglasema elu eest. Ilmus rõhujate kujude näitamine satiirilises valguses. Kõik see kokku moodustas rikkaliku kultuurilise pärandi, millel oli määrav tähtsus uute põlvkondade kasvatamisel.

Kui mõistet «kirjandus» tarvitada laiemas mõttes, mitte ainult kirjutatud ja trükitud kirjanduse, vaid üldse sõnakunsti tähistamiseks, siis moodustaks rahvaluule ühe osa kirjandusest ja nimelt selle kõige vanema osa. Seepärast algavadki kirjanduse ajaloo ülevaated harilikult rahvaluule käsitlusega. Enne kui on jõutud kirjutatud ja trükitud kirjanduseni, on kõigil rahvastel olnud suuliselt loodav ja suuliselt käibiv kirjandus rahvaluule näol.

Rahvaluulele ja kirjandusele on ühendavaks jooneks see asjaolu, et nad mõlemad — nii rahvaluule kui kirjandus — kajastavad rahva elu ning väljendavad tema ideaale ja püüdlusi eredate ja tüüpiliste kunstiliste kujude näol. Tähtsam erinevus on selles, et rahvaluulele on iseloomulik suulisus ja kollektiivsus, kirjandus kitsamas mõttes on aga üksikute autorite individuaalne kirjalik looming.

Eesti rahvuslik kirjandus on võrdlemisi noor; see on tekkinud alles XIX sajandi esimesel poolel. Kuni selle ajani oli rahvaluule eesti rahvale ta elukogemuste üldistamise ja ideaalide väljendamise ainsaks vahendiks. Eestikeelseid trükiteoseid

oli ilmunud küll juba alates XVI sajandist, kuid need kujutasid endast kiriklikku tarbekirjandust, olid sisult rahvavaenulikud, teenisid valitseva klassi huvisid ega olnud oma vanemas järgus enamasti määratudki eesti rahva jaoks.

Eesti kirjandus tekkis eesti rahvaluule alusel ning on oma pärastiseski arengus saanud viljastavaid mõjutusi rahvaluulest. Kirjanduse tihe side rahvaluulega on meil püsinud ka seetõttu, et selle loojad tulid mitme põlve jooksul töötava talurahva endast keskelt, tundsid ja hindasid tema suulist loomingut ning kasutasid seda kirjanduslike teoste koostamisel. Kirjanduse lähedane seos rahvaga ja rahvaluulega on meil püsinud tänapäevani, kuigi mõnedel ajajärkudel on esinenud ka vastupidiseid, nimelt rahvast kaugenemise tendentse.

Et eesti rahvusliku kirjanduse tekkimise allikaks oli eesti rahvaluule, siis võitlus rahvaluule kogumise, uurimise ja avaldamise eest soodustas oluliselt progressiivse kirjanduse kujunemist. Tähtsaks eelduseks oli kirjaoskuse ja hariduse levik, kaasa arvatud ka kõrgema hariduse saamise võimalus 1802. a. rajatud Tartu ülikoolis. Tartu ülikoolis omandasid hariduse esimesed eesti kirjanikud K. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald.

K. J. Peterson tundis eesti rahvalaule ning kasutas neid isiklikus luuleloomingus, rakendades seal rahvalaulude keelelisi ja stiililisi elemente ning üksikuid sisulisi motiive. K. J. Peterson avaldas saksakeelses tõlkes Gananderi «Soome mütoloogia», mille ta oli ümber töötanud ja eesti ainetega täiendanud. Sel teosel oli väga suur mõju Faehlmanni ja Kreutzwaldi folkloristlike vaadete kujunemisele ja nende kirjanduslikule loomingule, aga peamiselt Faehlmanni ja Kreutzwaldi vahendusel veel hilisemalegi eesti kirjandusele (eriti XIX sajandi teisel poolel).

Demokraadina ja valgustajana hindas Faehlmann kõrgelt rahvaluulet kui rahva vaimset pärandit ning rahvusliku kirjanduse alust; tema rahvaluule-alane tegevus teenis otseselt rahvusliku kirjanduse loomise ülesannet. Faehlmann algatas eesti rahva eepose «Kalevipoja» koostamise ülesande, mille hiljem viis lõpule Kreutzwald. Väga suure mõju ja tähendusega olid Faehlmanni muistendid, mis ta koostas rahva suulisest loomingust võetud motiivide alusel. Nende muistendite aineid kasutasid XIX sajandi teisel poolel mitmed hilisemad kirjanikud ja luuletajad.

Fr. R. Kreutzwald, jätkates ja arendades edasi Faehlmanni tööd eesti rahvaluule kogumisel ja uurimisel, pani aluse eesti demokraatlikule folkloristikale ning lõi rahvaluulematerjalide põhjal eesti rahvusliku kirjanduse esimesed väljapaistvad suurteosed — eepose «Kalevipoeg» ja rahvajuttude kogumiku

«Eesti rahva ennemuistsed jutud». Need teosed saavutasid suure populaarsuse ning mõjutasid oluliselt nii eesti folkloristika arengut kui ka eesti rahvusliku kirjanduse kujunemist järgnevatel aastakümnetel.

Seoses eesti kirjanduse kujunemisega XIX sajandil tekib rahvaluules mitmeid uusi nähtusi. Üleminek uuele ühiskondlikule formatsioonile — kapitalismile — toob kaasa kirjaoskuse ja hariduse järkjärgulise tõusu. Rahvusliku kirjanduse laienemine põhjustab rahvaluule mõjusfääri kitsenemise. Rahvahulkade huvisid hakkab nüüd väljendama ja kajastama ka progressiivne rahvuslik kirjandus, rahvaluule säilitab selle kõrval küll endiselt veel suure tähenduse, kuid ta ulatus hakkab vähenema. Teiselt poolt hakkab trükikirjandus mõju avaldama rahvaluulele. Mõju oli kahesugune. Niisugused teosed, nagu Faehlmanni muistendid, Kreutzwaldi muinasjutud ja eepos «Kalevipoeg» mõjusid suuresti kaasa selleks, et rahvaluule kui väärtusliku kultuuripärandi tähtsus sai rahvale selgemaks ja mõistetavamaks, rahvaluulet hakati hoolikamalt koguma, uurima, avaldama ja kirjanduslikus loomingus kasutama. Selles osas rahvaluule mõju kirjandusele ei vähenenud, vaid kasvas. Kuid ka trükikirjandus avaldas mõju rahvaluulele; oluliselt trükikirjanduse eeskujul ja mõjul kujunesid välja riimilised rahvalaulud, mis olid tekkima hakanud juba XVIII sajandi lõpul. Alates XIX sajandi keskelt muutusid riimilised laulud uudisloomingu osas juba domineerivaks; regivärsilisi kasutati küll veel, kuid juurde neid ei loodud, välja arvatud mõni perifeersem koht, kus kapitalismi areng oli aeglasem kui mujal (setu ala).

Tingituna kirjaoskuse ja hariduse kasvust tekkis uus nähtus rahvaluuleteoste (eriti laulude) levikus: nad hakkasid levima ka kirjalikult. Uute ühiskondlike nähtuste kajastamise vajadus kutsus esile mõned uued rahvalaulude liigid, nagu nekrutilaulud, hiljem sõjalaulud, mitmesuguste feodalismi igandite vastu suunatud riimilised rahvalaulud jne. Muutunud ühiskondlik olustik ning klassivõitluse teravnemine põhjustas muutusi ka muudes rahvaluule liikides, nagu rahvajuttudes (satiiriliste ainete ulatuslikum kasutamine), vanasõnades (kapitalistlikke suhteid kajastavate vanasõnade tekkimine) jne. Kirjanduse mõju kasvuga tekkis ka kirjanduslike laulude folkloriseerumist, eriti XIX sajandi teisel poolel. Seoses tööstuse arenemisega XIX sajandi lõpul said alguse töölislaulud.

Kui püüda määrata konkreetsemalt eesti rahvaluule mõju eesti kirjandusele, siis žanridest on kõige suurema mõjuga olnud rahvalaulud ja rahvajutud, kirjandusliku keele arendamisel on tähtsaks vahendiks olnud vanasõnade ja kõnekäändude kasutamine.

Eesti kirjaluule tekkimisel tehti teatavasti katset rajada see

regivärsiliste rahvalaulude eeskujudele. Fr. R. Kreutzwald kirjutas pikema regivärsilise lugulaulu «Sõda», mis käsitleb Krimmi sõja sündmusi, ja muid luuletusi. Samuti avaldas Fr. N. Russov ühe pikema sõjalaulu ja rea luuletusi vanade rahvalaulude vormis. Mõned regivärsilised ning rahvalauluainelised luuletused avaldas ka K. E. Malm. Tuleb märkida, et eesti tekkiva kirjaluule sidumine rahva laululoominguga toimus teravas võitluses reaktsiooniliste jõudude vastu, nagu J. V. Jannsen ja mõned teised, kes suhtusid rahvaluulesse halvustavalt ning taunisid selle eeskujusid.

Sellest alates on peaaegu kõik eesti progressiivsed luuletajad paljugi õppinud ja omandanud rahvalauludest. On kasutatud regivärsilise rahvalaulu vormi, sagedamini on edasiarendatult kasutatud mõningaid regivärsile omaseid stiilielemente (alliteratsiooni, assonantsi, kordusi jne.) riimilise värsivormi juures, kuid mõnikord on püütud väljenduda ka riimiliste rahvalaulude laadis.

Vanematest autoritest on tähelepandav Juhan Weitzenbergi (1838—1877) suur rahvapärasus talupoegade kannatusrikka elu kujutamisel. Tema õppis nii regivärsilistest kui riimilistest rahvalauludest, taotledes, et ta teostes kõlaksid «lihtsad, kuid vaimustavad rahvahelid». Weitzenberg saavutas suure rahvaläheduse; mõned tema luuletused muutusid juba ta elupäevil laialt tuntud rahvalikeks lauludeks («Nekruti laul», «Laksi Tõnis» jt.).

Rahvaluule kogujana ja uurijana õppis M. Veske (1843—1890) tundma vanade laulikute poeetilist kunsti ning rakendas selle mitmesuguseid sugemeid oma luuleloomingus, jätkates osalt isegi rahvalaulikute temaatikat (õitsilaulud, leskede ja orbude kaebused jm.). Mõningaid rahvalauludele omaseid kujundusvõtteid on oma mitmepalgelises luules kasutanud ka L. Koidula (1843—1886); ilmsed on rahvalaulu eeskujud ta hällilauludes.

Eesti koorilaulu arendamisel lähtus C. R. Jakobson (1841—1882) rahvamuusikast. Seda teed jätkasid hiljem paljud vanemad komponistid, nagu A. Läte, K. A. Hermann, Miina Härma jt. Meie helikunsti lähenemist rahvamuusikale on soodustanud paljude komponistide isiklik osavõtt rahvaviiside ja -laulude kogumisest käesoleva sajandi algul (M. Härma, M. Saar, C. Kreek jt.).

Talupoeg-luuletaja A. Reinvald (1847—1922) tundis hästi rahvaluulet ning lõi oma laulud rahvapärases laadis. Tema loomingut on osalt läinud ka suuliselt (anonüümselt) käibele rahva hulka. Anna Haava (1864—1957) on oma populaarsemates lüürilistes luuletustes tuginenud rahva laululoomingu traditsioonidele ning on saavutanud suure lauldavuse;

tema paljud armastuslaulud on muutunud üldiselt tuntud rahvalikeks lauludeks. Juhan Liivil (1864—1913) on lapsepõlvest alates olnud tihedaid sidemeid oma kodukoha (Alatskivi) vanema ja uuema rahvalauluga, millest ta on palju õppinud; oma luuletamispraktikas on Liiv kasutanud rahvalaulikutele omast improviseerivat loomislaadi. Ka paljud hilisemad luuletajad on saanud eeskujusid ja mõjutusi rahvalauludest (näit. K. E. Sööt jt.).

Käesoleva sajandi algul esile kerkinud luuletajatest on regivärsiliste rahvalaulude eeskujusid kasutanud G. Suits (1883—1956) ning regivärsiliste ja riimiliste rahvalaulude eeskujusid V. Grünthal-Ridala (1885—1942). Väärtuslikke saavutusi on eriti esimesel. Tõeliselt olid need luuletajad siiski rahvast kaugenenud ega püüdnudki kirjutada rahvale. Rahvast ning rahvaluulest kaugenemine oli väga iseloomulik paljudele noortele luuletajatele ka kodanlikus Eestis.

Teatavat rahvalaulude mõju (peamiselt rahvalaulude stiilivõtete kasutamist) võib leida ka eesti nõukogude luules kuni tänapäevani (D. Vaarandi jt.).

Tagasivaatavalt võib ütelda, et edu on saavutanud ainult need luuletajad, kes rahvapärasesse vormi on püüdnud valada rahvapärast sisu ja kes oma loominguga on tahtnud teenida töötavat rahvast. Enamasti on nad igaüks oma kalduvustele ja loomingulaadile vastavalt edasi arendanud muistsete rahvalaulikute iluhelisid ja kujukõnet. Võib-olla just seetõttu on nad saavutanud, et nende looming on omakorda läinud rahva hulka ja selle mõju all on üles kasvanud uued rahvapõlved.

Rahva proosaloomingu mõju kirjandusele on samuti väga laialdane. See on puudutanud prosaiste, draamakirjanikke ja luuletajaid. On väga iseloomulik, et juba eesti kirjanduse rajajad Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald kasutasid rahva proosaloomingut rahvusliku kirjanduse loomiseks, arendades ühtlasi edasi selles avaldatud progressiivseid ideid. Samade autorite teoste vahendusel kajastus meie kirjanduses XIX sajandi teisel poolel ulatuslikult mütoloogiline temaatika (P. Jakobsoni jt. näidendid, Fr. Kuhlbarsi luuletused jm.). See mõju ulatus ka kujutavasse kunsti (A. Weizenberg, A. Adamson jt.) ja muusikasse.

Ulatuslikult kasutas oma loomingus folkloristlikku ainestikku proletaarne kirjanik J. Lilienbach (1870—1928). Ta mõistis õigesti rahvaluules avalduvat võitlevat suunda ning arendas seda edasi. Tema satiiriline luulelooming, mis põhineb suures ulatuses rahvaluulele, on väljapaistvaks saavutuseks rahvaluule rakendamisest otseselt revolutsioonilise võitluse tee-

nistusse. Lilienbach kasutas väga mitmesuguseid folkloristlikke materjale, peale laulude ja juttude ka vanasõnu ja mõistatusi.

Veel mitmed kirjanikud ja luuletajad on oma loomingus kasutanud rahvaluule proosateoseid. Jakob Tamme lugulaulude allikmaterjaliks on olnud mitmed kodukohast kuuldud muistendid. Suulise proosaloomingu mõjusid leidub Juhan Liivi ja Jakob Liivi loomingus.

Aug. Kitzbergi (1855—1927) varasem looming on tugevasti seoses oma kodukoha — Karksi — rahvatraditsiooniga. Tema esimesed külajutud («Kodukurukesest», «Maimu», «Libahunt» jt.) koosnevad rahvasuust kuuldud muistendite, peamiselt ajalooliste, koha- ja libahundimuistendite töötlustest. Samuti rahvaluule-ainestikule põhinevad mõned Kitzbergi näidendid (draama «Libahunt», noorsoonäidend «Kaval-Ants ja Vanapagan» jt.). Libahundi ainete kallal töötas kirjanik korduvalt, arendades edasi rahvaloomingus avaldatud seisukohti. Draama «Libahunt» on eesti näitekirjanduse üheks väljapaistvamaks teoseks; eredalt ja mõjuvalt pääseb selles kõlama vabaduse idee.

Rahvaluule head tundmist ja kasutamist näeme veel paljude teiste vanemate kirjanike juures. J. Kunder avaldas trükis «Eesti muinasjutud», mis sisult ja sõnastusstiililt on rahvapärasem kui Kreutzwaldi tuntud muinasjuturaamat. E. Peterson-Särgava on avaldanud kaks kogu muinasjutte lastele. Ed. Vilde romaanides ja jutustustes leiame suurt sõnavaralist rikkust ning kunstiliste kujundite rohkust, mille aluseks on olnud hea rahvakeele ja rahvaliku fraseoloogia tundmine. Head rahvaelu tundmist leiame ka J. Mändmetsa jutustustes, A. H. Tammsaare romaanides («Tõde ja õigus», «Põrgupõhja uus Vanapagan» jt.) ja jutustustes ning O. Lutsu romaanides. Mõned lühinäidendid on O. Luts koostanud rahvamuistendite alusel («Sootuluke», «Siniallik», «Ülemiste vanake»).

Eesti nõukogude kirjanikest on sõjajärgsetel aastatel rahvaluule proosaloomingu edasiarendamisele tähelepanu omistanud Aug. Jakobson (muinasjuttude ja muistendite kogu «Ööbik ja vaskuss»), rahvaloomingu mitmekülgsest kasutamisest annab tunnistust ka A. Hindi romaan «Tuuline rand». Kreutzwaldi muistendi alusel on D. Vaarandi loonud poeemi «Ülemiste Vanake ja noor linnaehitaja».

Sõjajärgsetel aastatel on Nõukogude Eestis loodud rahvaluule ainetel rida muusikalisi suurteoseid. Võiksime nimetada E. Kapi ballette «Kalevipoeg» ja «Kullaketrajad», G. Ernesaksa ooperit «Tormide rand», E. Arro ja L. Normeti muusikalist komöödiat «Rummu Jüri», L. Austeri balletti «Tiina» (A. Kitzbergi draama «Libahunt» ainetel) jt. Uudse nähtusena tuleb märkida rahvapillimuusika üha laienevat harrastamist: endised

üksikpillimehed koondatakse orkestritesse ning jätkatakse rahva instrumentaalmuusika laialdast kasutamist ja edasiarendamist. Rahvalaulude ja viiside kasutamine väikevormilistes heliteostes on eesti nõukogude muusikas väga laialdane. Seda on soodustanud paljude komponistide isiklik osavõtt folkloristlikest ekspeditsioonidest (E. Oja, J. Zeiger, A. Garšnek, E. Mägi jt.) ning süvenemine varasematesse rahvamuusika korjandustesse (E. Arro, G. Ernesaks, R. Päts jt.).

Sellest põgusast pilguheitmisest näeme, et eesti rahvaluule on kõikidel ajajärkudel toitnud oma mahladega eesti kirjandust ja muusikalist loomingut. Rahvaluulest on kõik tähtsamad kirjanikud leidnud aineid oma kirjanduslikuks loominguks, rahvalaulude, -juttude ja vanasõnade rikkalikud keelelised ja stiililised väljendusvahendid on aidanud täiustada ja rikastada meie kirjanike ja luuletajate kunstimeisterlikkust. Rahvaluuleteostes väljendatud progressiivsed ideed on leidnud edasiarendamist progressiivsete kirjanike ja komponistide teostes.

Pole kahtlust, et meie rahvusliku kultuuri hoogne areng tulevikus veelgi rohkem baseerub rikkaliku rahvaluulelise pärandi kasutamisele ja edasiarendamisele.

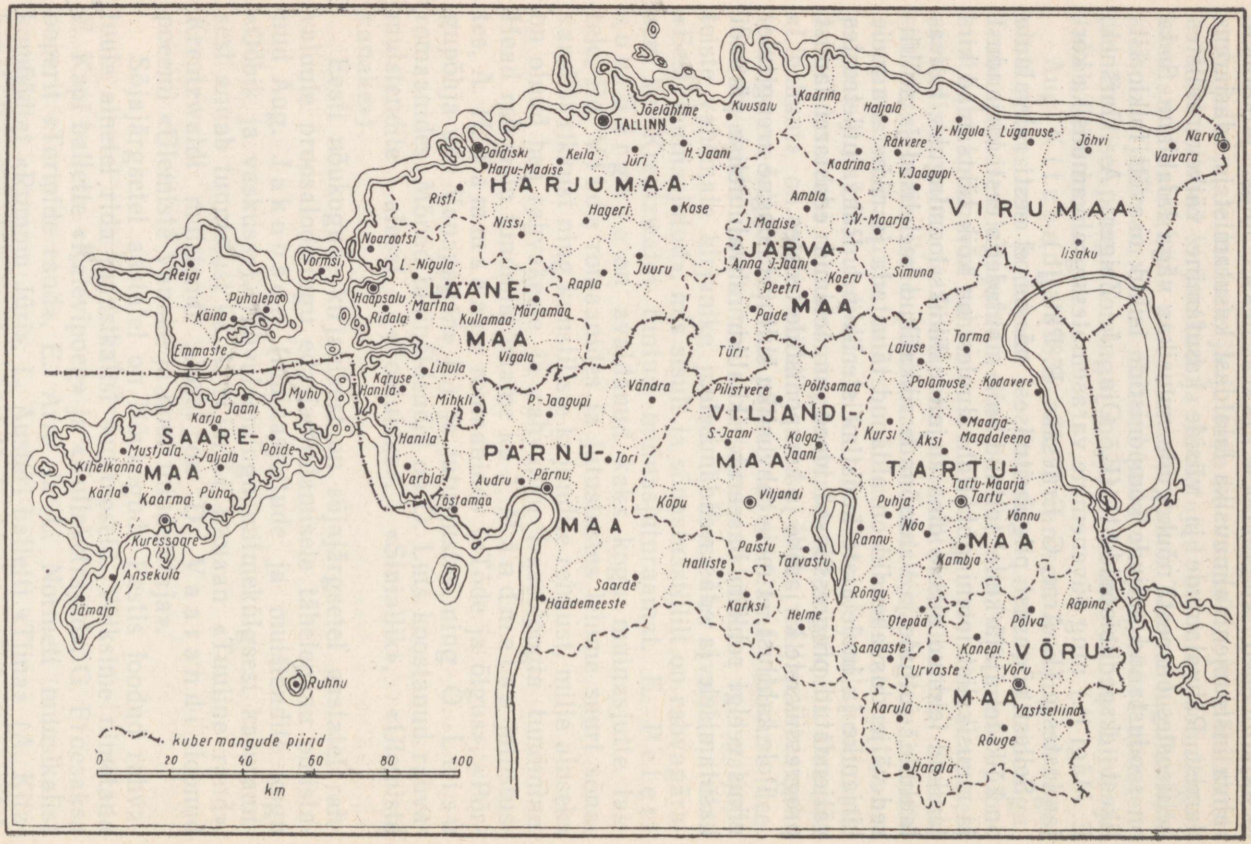

Eesti maakonnad ja kihelkonnad (XIX sajandi keskpaiku)

BIBLIOGRAAFIA JA LÜHENDID

I. MARKSISMI-LENINISMI KLASSIKUD

Маркс, К. Введение (Из экономических рукописей 1857—1858 годов). К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 12. Москва 1958, lk. 709—738.

Engels, Fr. Landschaften, 1840. Marx-Engels, Gesamtausgabe, I Abteilung, 2. Band, Berlin 1930, lk. 76—82.

Engels, Fr. Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn 1946.

Lenin, V. I. Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta. Teosed, 20. kd., Tallinn 1953, lk. 1—33.

II. ALLIKAD

A. Käsikirjalisi ainekogusid

(vt.: Lühendid)

B. Trükitud allikaid

Ariste, Paul. Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLVII. 2. Tartu 1939.

Азадовский, Марк. Русская сказка I. Избранные мастера. [1932?]

Bienemann, F. Livländisches Sagenbuch, Reval 1897.

Brand, J. H. Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland ... Wesel, 1702.

Brand, J. A. En Nauwkeurige Reis-Beschryving van T. Mark-Brandenburg, Pruissen, Courland, Litthauwen, Lyfland, Plescovien, Grootnaugardien, Tweerien en Moscovien. Utrecht, 1703.

Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten von Johann Wolfgang Boecler. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutzwald. St. Petersburg 1854.

Eesti rahvalaulud dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. Toimetanud M. J. Eisen, O. Kallas, K. Krohn, W. Anderson, V. Alava, V. Grünthal (teise köite puhul veel: O. Loorits ja E. Päss). I kd. Tartu 1926, II kd. Tartu 1932.

Eisen, M. J. Eesti rahvalaulud. Kuressaares 1919.

[Eisen, M. J.] Eesti rahvanali. 120 pildiga. Tallinn 1909.

Eisen, M. J. Esivanemate varandus. (Koostanud ja redigeerinud H. Tampere.) Tallinn 1958.

Eisen, M. J. Miks? Tartu 1913.

Faehlmann, Fr. R. Estnische Sagen. Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft I, 1. 1840.

Fählmann, Fr. R. Kirjatööde kogu I. Jurjev 1915.

Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Предисловие В. А. Быстрянского. Москва—Ленинград 1938. Pühendatud: Liivimaa kroonika.

Hiärne, Th. Ehst-, Liv- und Lettländische Geschichte. Mitau 1794.
Holzmayer, J. B. Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft VII, 2. Dorpat 1872.
Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II. Riga 1777.
Hurt, J. Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. (Aus dem Kirchspiel Pölwe.) Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft. Nr. 2. Dorpat 1863.
Hurt, Jakob. Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega. Esimene köide. Helsingis 1904. Teine köide. Helsingis 1905. Kolmas köide. Helsingis 1907.
Hurt, Jakob. Vana kannel. Täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid. Esimene kogu. Tartus 1886. Tõine kogu. Tartus 1886.
Jürgenstein, A. Eesti vanad mängud. «Eesti Kirjandus» 1909.
Kallas, O. Kraasna maarahvas. Suomi IV : 10. Helsingi, 1903.
Kreutzwald, Friedrich Reinhold. Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn 1953.
Kreutzwald, Fr. R. ja Neus, H. Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Peterburg 1854.
Kutti, S., Loorits, O., Tampere, H. Valimik eesti rahvalaule. Tartu 1935. Tsiteeritud lühendatult: Valimik 1935.
Laugaste, Ed. Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948. — Tsiteeritud lühendatult: Valimik 1948.
Lätt, S. Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Tallinn 1957.
Mustonen, O. A. F. Vihukene eesti rahva laulusid. Helsinki 1893.
Neus, A. H. Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung. I—III. Reval 1850—1852.
Normann, E. Valimik eesti vanasõnu. Tallinn 1955.
Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года, I. Москва—Ленинград 1942.
Põldmäe, R. Eesti rahvanaljandid I. Inimese eluperioodid. Riiklik Kirjandusmuuseum. Folkloristliku Osakonna Toimetused 16. Tartu 1941.
Põldmäe, R., Tampere, H. Valimik eesti rahvatantse. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 8. Tartu 1938.
Rosenplänter, J. H. Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache I—XX. Pernau 1813—1832.
Русская сатирическая сказка в записях середины XIX — начала XX века. Подготовка текстов, статья и комментарии Д. М. Молдавского. Москва-Ленинград 1955.
Schlegel, Chr. H. J. Reisen in mehrere russische Gouvernements I—X. Meiningen 1819—1834.
Tampere, H. Eesti rahvalaule viisidega I. Tallinn 1956. III. Tallinn 1958.
Tampere, H. Eesti rahvaviiside antoloogia I. Tartu 1935.
Tampere, Herbert. Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Eesti Rahvaluule Arhiiv. Tallinn 1938.
Tampere, Herbert. Vana Kannel IV. Karksi vanad rahvalaulud I. ENSV Riiklik Kirjandusmuuseum. Folkloristlik Osakond. Tartu 1941.
Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste I. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn 1956.
Veske, M. Eesti rahvalaulud. Rahva suust korjanud ja välja andnud. Esimene anne. Tartus 1879. Teine anne. Tartus 1883.
Wiedemann, F. J. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg 1876.

Aarne, Antti. Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied. FF Communications Nr. 47. Helsinki 1923.
Aarne, Antti. Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen. FF Communications Nr. 25. Hamina 1918.
Anderson, Walter. J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud. Suomi V:16. Helsinki 1933, lk. 15—37.
Anderson, W. Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks. FF Communications Nr. 42. Helsinki 1923.
Anderson, Walter. Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 2. Tartu 1935.
Anni, Aug. Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg». Esimene osa: Kalevipoeg eesti rahvaluules. Tartu 1934.
Annist (Anni), Aug. F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg». Teine osa: «Kalevipoja» saamislugu. Tartu 1936.
Annist, August. Meie rahvalaulude stiili küsimusi. «Looming» 1936, nr. 7, lk. 781—788.
Ariste, P. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Artiklite kogumik «Eesti rahva etnilisest ajaloost», toimetanud H. Moora. Tallinn 1956, lk. 5—23.
Buck, V. Petseri eestlased. Tartu 1909.
Eisen, M. J. Eesti mütoloogia (I), Tallinn 1919.
Eisen, M. J. Eesti uuem mütoloogia. Eesti mütoloogia II, Tallinn [i. a.].
Eisen, M. J. Eesti vana usk (Eesti mütoloogia IV), Tartu 1926.
Eisen, M. J. Miten minusta tuli kansanrunouden kerääjä ja Kalevalan harrastaja. Kalevalaseuran Vuosikirja I, Helsinki 1920, lk. 194—202.
Eisen, M. J. Tõll ja ta sugu. Tartu 1927.
Эншлен, Ш. Происхождение религии. Москва 1954.
Enäjärvi-Haavio, Elsa. Pankame käsi kätehen. Suomalaisten kansanrunojen esittämistavoista. Porvoo-Helsinki 1949.
Faehlmann. Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen. Verhandlungen der Gelehrten Ehstnischen Gesellschaft II, 2. 1848.
Frey. Ueber die Poesie der Ehsten, «Beiträge» II, 1813.
Goldschmidt, N. Lauluema Anne Vabarna 70-aastane. «Rahva Hääl» 8. jaan. 1948.
Gorki, M. Kirjandusest. Tallinn 1948.
Горький, М. О литературе. Литературно-критические статьи. Москва 1953.
Haavio, M. Iso tammi. Kalevalaseuran Vuosikirja 20—21 (1940—1941). Porvoo-Helsinki 1941.
Haavio, Martti. Kirjokansi. Suomen kansan kertomarunoutta. Porvoo-Helsinki 1952.
Haavio, Martti. Laulupuu. Suomen kansan tunnelmarunoutta. Porvoo-Helsinki 1952.
Hautala, Jouko. Suomalainen kansanrunoudentutkimus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 244. osa. Helsinki 1954.
Hermann, K. A. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Tartu 1898.
Hurt, J. Eesti astronomia. Kõne Peterburi Jaanikoguduse Noortemeeste Seltsis. Jurjevis 1899.
Hurt, Jakob. Mis lugu rahva mälestustest pidada. «Eesti Postimehe Lisaleht» 1871, nr. 26 ja 27.
Kallas, O. Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie. Helsingfors 1901. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia XVI:1.

Kallas, O. Übersicht über das Sammeln estnischer Runen. Finnisch-ugrische Forshungen II:1. Helsingfors 1902.
Kampmaa, M. Eesti kirjandusloo peajooned. Esimene jagu. Neljas trükk. Tartu 1938. — Kolmas jagu. Tallinn 1923.
Kask, A. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1955.
Koemets, A. Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu paralleelismis. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1955.
Косвен, М. О. Очерки истории первобытной культуры. Москва 1953.
Kreutzwald, Fr. R. Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest. «Maailm ja mõnda». Tallinn 1953.
Kreutzwald, Fr. R. Lisand eestlaste mütoloogiale (1838). «Maailm ja mõnda». Tallinn 1953.
Krohn, K. Kalevalastudien I—VI. FF Communications Nr. Nr. 53, 67, 71, 72, 75, 76. Helsinki 1924—1928.
Krohn, K. Soome—Eesti vanast rahvalaulust. Septembrikuul 1923 Tartu Ülikoolis peetud loengud. Tartu 1924.
Kuusi, Matti. Über Wiederholungstypen in der Volksepik unter besonderer Berücksichtigung der Edda, der Bylinen und der finnisch-estnischen Volksdichtung. «Studia Fennica» VI, Helsinki 1952, lk. 59—138.
Kõrv, A. V. Värsimõõt M. Veske «Eesti rahvalauludes». Tartu 1928.
Laakmann, Heinrich, Anderson, Walter. Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Cultus aus dem Jahre 1680. Volkskundlicher Kommentar. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXXII. Tartu 1934.
Laugaste, Ed. Arhailised jooned eesti rahvalaulude keeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1955.
Laugaste, Ed. Eesti Kirjanduse ajalugu I. Eesti rahvaluule. Tartu 1946.
Laugaste, E. Fr. R. Kreutzwald folkloristina. Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale. Tartu 1952.
Laugaste, E. Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. Tallinn 1955.
Laugaste, E. Ülesandeid Nõukogude Eesti rahvaluuleteaduses. «Edasi» nr. 26, 1950.
Leppäaho, Jorma. Kalevala vertailevan muinaistieteen valaisemana. Kalevala kansallinen aarre. Porvoo—Helsinki 1949, lk. 49—80.
Литературная энциклопедия т. VIII. Москва 1934.
Маскаев, А. Мордовская народная сказка. Научно-Исследовательский Институт при Совете Министров Мордовской АССР. Саранск 1947.
Матье, М. Э. Древнеегипетские мифы. Академия наук СССР; Музей истории, религии и атеизма. М.—Л. 1956.
Neus, A. H. Ueber die Volkslieder der Esthen. Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. Fünfter und letzter Band. Leipzig 1836, lk. 217—232.
Normann, E. Sotsiaalsete vahekordade kajastusi eesti vanasõnades. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat I, Tartu 1949, lk. 159—187.

Норманн, Э. Об эстонских пословицах. Таллин 1956.
Норман, Э. Тематика эстонских пословиц. Академия наук СССР, Институт этнографии. Краткие сообщения XII — 1950, lk. 90—95.
Пеэгел, Ю. Морфология языка старых эстонских народных песен. Тарту 1954.
Peegel, J. Mõnedest arhailistest ja omapärastest vormidest rahvalaulude keeles. Emakeele Seltsi Aastaraamat I. Tallinn 1955, lk. 88—96.
Penttinen, Y. Sotasanomat. Inkeriläinen kansanruno ja sen kansanvälistä taustaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 232. Helsinki 1947.
Põldmäe, R. Dr. Mihkel Veske ja rahvalaulik Epp Vasar. «Edasi» 7. aprillil 1956.
Põldmäe, R. Kirik ja pastor eesti rahvanaljandites. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 5/6.
Põldmäe, R. Rahvaluulekorjaja tööradadelt. «Eesti Kirjandus» 1938, nr. 10, lk. 433—445.
Põldmäe, R. Rahvanaljandi olemusest ja arengust. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 1, lk. 9—25.
Päss, Elmar. Hilana Taarka. «Eesti Kirjandus» 1934, nr. 1, lk. 5—7.
Raudsep, L. Eesti rahva eepos «Kalevipoeg». Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tallinn 1953, lk. 130—153.
Ridala-Grünthal, V. Eesti rahvaluule keelest. «Eesti Kirjandus» 1931, nr. 5, lk. 266—286.
Русское народное поэтическое творчество. Пособие для вузов. Под общей редакцией профессора П. Г. Богатырева. Москва 1954.
Русское народное поэтическое творчество, том I. Очерки по истории русского народного поэтического творчества X — начала XVIII веков. Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский дом). М.—Л. 1953.
Salminen, V. Suomalaisten muinaisrunojen historia I. Helsinki 1934.
Sander, T. Eesti kirjanduse lugu I. 3. par. tr. Tartu 1918.
Steinitz, W. Lied und Märchen als Stimme des Volkes. Wissenschaftliche Annalen zur Verbreitung neuer Forschungsergebnisse, herausgegeben von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1955, nr. 6, lk. 321—342.
Tammepuu, P. Ühe suurjutustaja mälestuseks. «Rahvapärimuste Selgitaja» nr. 5 (1938), lk. 167—168.
Tampere, H. Eeslaulja ja koor setu rahvalaulude ettekandmisel. «Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat» IX—X. Tartu 1934, lk. 49—74.
Tampere, Herbert. Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist. «Looming» 1937, nr. 2, lk. 190—198.
Tampere, H. Laste muusikalisest folkloorist. «Sirp ja Vasar» nr. 36, 1955.
Tampere, H. Mõningaid mõtteid eesti rahvaviisist ja selle uurimismeetodist. Eesti Muusika Almanak I. Tallinn 1934.
Tampere, H. Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. Artiklite kogumik «Eesti rahva etnilisest ajaloost». Toimetanud H. Moora. Tallinn 1956, lk. 255—277.
Tampere, Herbert. Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Kaleviste mailt (ÕES-i Kirjad III). Tartu 1935, lk. 95—107.
Tedre, Ü. C. R. Jakobson ja rahvaluule. C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tallinn 1957.
Tedre, Ü. Eesti rahvaluule kogumisest XIX sajandi teisel poolel. «Edasi» 1953, 21.—22. aug.
Tedre, Ü. Riimiline rahvalaul võitluses kiriku vastu XIX sajandil. Koguteos «Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis». Tallinn 1956, lk. 104—131.
Thompson, Stith. The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography. Helsinki 1927.

Thompson, Stith. The Folktale. New York 1951.
Thompson, Stith. Motif-Index of Folk-Literature I—VI. Copenhagen 1955—1958.
Toivonen, Y. H. Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der Finnisch-ugrischen Völker. Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. Liber saecularis (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX). Tartu 1938, lk. 735—743.
Tuglas, Friedebert. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed eesti salmi ja proosa ajaloost. Kriitika I. Tartu 1919, lk. 15—89.
Veske, M. Eesti rahvalaulud nurganaisest. Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat. Tartu 1881.
Veske, M. Über eine estnische Sängerin. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1875. Dorpat 1876.
Viidalepp, R. Dr. O. Kallasest kui folkloristist. Tema 70. sünnipäeva puhul. «Eesti Kirjandus» 1938, nr. 10, lk. 425—433.
Viidalepp, R. Jakob Hurt — geniaalne rahvaluulekoguja. «Eesti Kirjandus» 1939, nr. 7, lk. 293—312.
Viidalepp, R. Kildsann ja muid endisaegseid külanoorte kooskäimisi. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 1, lk. 47—65.
Viidalepp, R. Kreutzwald — eesti folkloristika rajaja. Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tallinn 1953, lk. 93—129.
Viidalepp, R. Rahvalaulikud kolhoositalurahva hulgast. «Edasi» 1951, nr. 303.
Viidalepp, R. Ühest suurjutustajast. «Rahvapärimuste Selgitaja» nr. 2 (1937), lk. 42—44.
Viidalepp, R. Ühest suurjutustajast ja tema toodangust. Literarum Societas Esthonica. Liber saecularis (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX). Tartu 1938, lk. 830—845.
Viidebaum, R. [Viidalepp, R.] Jakob Hurda kaastöölistest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X. Tartu 1934, lk. 231—254.
Vilberg, G. Endised tähtpäevad Kolga rannas. Eesti Kultura II. Tartus 1913, lk. 263—279.
Vilberg, G. Jõulumängud. «Eesti Kirjandus» 1920, lk. 45—56, 80—96, 152—162.
Vries, Jan de. Die Märchen von klugen Rätsellösern. FF Communications Nr. 73. Helsinki 1928.
Väisänen, A. O. Seto lauluimä' ja näide johutise' laulu'. Kodotulõ. Setu lugõmiku II osa. Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetused XI. Tartoh 1924.

*

Niinemägi, O. Liis Alas — Kihnu rahvalaulik. Tartu 1954. (Käsikirjaline diplomitöö TRÜ-s.)
Pino, V. Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal. Tartu 1954. (Käsikirjaline kandidaadidissertatsioon TRÜ-s.)
Tedre, Ü. Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus. Tallinn 1955. (Käsikirjaline kandidaadidissertatsioon ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis.)

IV. TÄIENDAVAT KIRJANDUST JA ABIMATERJALE

Ariste, Paul. Eesti keelt rootsiaegsetes kohtutes. «Eesti Kirjandus» 1938, nr. 8.

Eesti-ma rahva Kalender ehk Täht-ramat 1839 aasta pääle. Tallinn, Gressel 1838.

Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut). Tallinn 1954.

Eesti NSV ajalugu I. Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimetanud A. Vassar. Tallinn 1955.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trükki toimetanud M. Lepik. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IV. Tartu 1936.

Jakobson, C. R. Kolm isamaa kõnet. 2. tr. Tartu 1882.

Kadarik, J. Mälestusi kunstilisest isetegevusest Suure Isamaasõja päevil Eesti rahvuslikes väeosades. «Õhtuleht» 1946, nr. 257.

[Kitzberg, A.] Ühe vana «tuuletallaja» noorpõlve mälestused I. 2. tr. Tartus 1936.

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847—1866. Tallinn 1956. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseumi väljaanne.)

Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Fr. R. Kreutzwaldi ja Schiefneri kirjavahetus 1853—1879. Tallinn 1953 (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseumi väljaanne).

Liiv, Jakob. Elu ja mälestusi, Tartu 1936.

Lumet, Huko ja Mering, Alfred. Rummu Jüri. Muusikaline komöödia 5 vaatuses 6 pildis. Edgar Arro ja Leo Normeti muusika. Tallinn 1956.

Olearius, A. Offt begehrte Beschreibung der Neeven Orientalischen Reise etc. Schlesurg 1647.

Muistse Eesti linnused. 1936.—1938. a. uurimuste tulemused. Toimetanud H. Moora. Tartu 1939.

Petri, J. Chr. Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. II Theil. Gotha 1802.

Повесть временных лет. М.—Л. 1950.

Prants, Hendrik. Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. Tartu 1937.

Rosenplänter. Poesien der Ehsten. Vier Original-Volkslieder. «Beiträge» II, 1813.

Santo. Einige Bemerkungen über die estnische Nationalität und über das Verhältnis der estnischen Gel. Gesellschaft zu derselben. «Inland» 1854.

*

Harju Laulik 1872.
Petenberg, J. Laul Eestimaa-meestele. Tallinn 1854.
Petenberg, J. Neekruti laul. 1854.
Pärnu laulik. 1875.
Rosenberg, J. W. Nekrudi-Laulud. 1866.
Sõa sannum ja Terretamine ehk kümme kaunist Laulo Sõa-aial. 1866.
Sõja-Laul naabri Meestele. 1854.

V. LÜHENDID

A. Käsikirjalised ainekogud:

ARS = Akadeemiline Rahvaluule Selts
E = Ejsen (M. J. Eisen)
EKnS = Eesti Kirjanduse Selts
EKS (4° ja 8°) = Eesti Kirjameeste Selts
EKÜ = Eestimaa Kirjanduslik Ühing
ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv
ERM = Eesti Rahva Muuseum
EÜS = Eesti Üliõpilaste Selts
H = Hurt (dr. Jakob Hurt)
RKM = Riiklik Kirjandusmuuseum
S = Setu kogu
SKS = Soome Kirjanduse Selts
ÕES = Õpetatud Eesti Selts

} Käsikirjalised rahvaluulekogud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas (Tartus)

Gr. KK = Grenzsteini Kirjakogu — käsikirjaline ainekogu eelnimetatud muuseumi käsikirjade osakonnas.
KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut; käsikirjaline rahvaluulekogu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris (Tallinnas).

AES = Akadeemiline Emakeele Selts
EKA = Eesti Keele Arhiiv
MT = Murdetekstid

} Ainekogud Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektoris

B. Kirjanduslike allikate lühendeid:

EKmS-i aastaraamat = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat.
ENSV TA Toim. = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised.
FFC = FF Communications, edited for the Folklore Fellows. Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki.

Sb. GEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft = Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. Dorpat 1861 — Tartu 1940.

Valimik 1935 = S. Kutti, O. Loorits, H. Tampere, Valimik eesti rahvalaule, Tartu 1935.

Valimik 1948 = Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule. Tallinn 1948.

Verh. GEG = Verhandlungen d. Gelehrten Estnischen Gesellschaft = Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. I—XXXIV. Dorpat 1840 — Tartu 1943.

Veske, ERl = M. Veske, Eesti rahvalaulud I, Tartus 1879, ja II, Tartus 1883.

Vana Kannel I—IV = J. Hurt, Vana Kannel I, Tartu 1875—1886; J. Hurt, Vana Kannel II. Tartu 1884—1886; H. Tampere, Vana Kannel III. Tallinn 1938; H. Tampere, Vana Kannel IV. Tartu 1941. — Teksti sees on tarvitatud lühendit VK = Vana Kannel.

VK = Vana Kannel. Vt. eelmine.

C. Sõnalühendeid:

Väljaandmise koha märkimisel on kasutatud lühendeid:
Л.=Ленинград (Leningrad) ja М.=Москва (Moskva).

jj. = ja järgmised.
jne. = ja nii edasi.
jt. = ja teised; ja teisi.
kd. = köide.
lk. = lehekülg.
m. t. = mainitud teos.
ptk. = peatükk.
vrd. = võrdle.
vt. = vaata.

Tsiteeritud tekstidest välja jäetud kohad on märgitud kolme punktiga. Käesoleva teose autorite poolt tsitaatides tehtud s õ r e n d u s e d on märgitud autori nimetähtedega nurksulgudes.

REGISTRID

SÕNA- JA AINEREGISTER

aastaajad — 222
aasta algus — 221
abielulaulud — 107, 188
absoluutne genitiiv — 152
absoluutne nominatiiv — 150
ahelataoline kompositsioon — 139, 388
aheljutt — 389
ajaarvamine — 224—225
ajaloolised muistendid — 441—446, 490
aktsentueeriv meetrum — 117
Alevine — 154
algkuju — 64
algkõla — 84
algriim — 44, 81, 453, 455
allegooria — 172
alletamine — 208
alliteratsioon — 16, 55, 81, 84, 127—129, 157, 160, 163, 202, 293, 305, 308, 388, 453, 468, 469, 488
amulett — 381
anakruus — 159
andresepäev — 224
animism — 86, 213, 225, 248, 393, 429
anonüümsus — 11, 17, 44, 472, 488
antitees (vastuväide) — 140, 167, 422, 453
antropomorfism — 393
anžambman (enjambement) — 116, 165—166
apokriivaline jutustus — 427
arhaism — 173, 202, 305, 386, 472
arheoloogilised leiud — 442
armastuslaulud — 107, 258—262, 312, 324—332
assonants — 16, 81, 84, 127—129, 157, 163, 293, 305, 308, 453, 468, 469, 488
astendamine — 400
ateism — 320
ballaad — 190, 191
ballaadiline ehitus — 81
«Beiträge...» — 23, 25, 39, 353, 455
bõliina — 14, 191—192, 197, 399
Daidalos — 392
daktül — 118, 159, 160
daktülotrohheiline värsimõõt — 118
deklamatoorsed võtted — 423
Demidovi preemia — 41
deminutiiv — 388
dialektismid — 173
dialoog — 201, 387, 388, 422
didaktilised jutud — 411
dikteerimine (kogumisel) — 123, 125, 147
dipood (värsipool) — 126, 130, 132, 133, 135, 467—468
dramaatiline muinasjutt — 389
dünaamiline meetrum — 117
Edda — 197
eepika — 88, 91, 92
eepiline luule — 14, 87
eepiline rahvalaul (=jutustav rahvalaul) — 64, 66, 81, 97, 98, 112, 114, 115, 135, 177—204
eepos — 14, 69
eeslaulja — 99, 100, 101, 102, 103, 481
Eesti Kirjameeste Selts — 46, 306, 354
Eesti Kirjanduse Selts — 63
Eestimaa Kirjanduslik Ühing — 25, 36, 37
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum — 3, 53, 68, 71, 73, 74, 353, 357, 455
Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut — 71, 73, 413, 473

Eesti Rahvaluule Arhiiv — 68, 71, 306, 374
Eesti Rahva Muuseum — 68, 71
eesti-vene suhted — 374, 379, 399, 436, 474
Eesti Üliõpilaste Selts — 63
ehäputr — 235
eksootilised laulud — 310, 324
ekspeditsioonid — 73, 74, 413, 473
eleegiline laul — 88, 287—288
ellips — 142, 169
eluvesi — 398
enesekontroll (eneseõiendus) — 13
ennustamine — 232
epiteet — 84, 142—143, 170, 203, 480
etnogenees — 92
etnograafia — 7, 155
etnograafiline ainestik — 54, 155, 190, 356
eufemism — 385, 388
feodalismi perioodi rahvaluule — 86—88
feodalismi igandid — 45
filmimine — 73, 74
folkloor — 8, 12, 18
folkloristika — 9, 70, 75, 181
  tekkimine — 19—45, 486
  naaberdistsipliinid — 9
  ülesanded — 9
foneetilised erinevused (rahvalaulude keeles) — 147, 148
fonograafeerimine — 114, 115
fragment — 12, 13
fragmendistumine — 13
geograafilis-ajalooline meetod — 64, 65, 66, 307
gradatsioon — 137, 166, 400, 409
groteskus — 413
haldjas — 26, 429, 430
haldjajutud — 366
helilindistamine — 115
helletuslaulud — 208
hiasm — 141
hiid — 431, 437, 439
hiidlane (naljandeis) — 421, 423
Hiiela — 154
hiie rännak — 430
hiiumuistendid — 69
hingedeaeg — 247, 363
hobusemäng — 242—243
holalaul — 82
holotamine — 82
homonüüm — 423
huumor — 201, 310, 321, 324, 326, 327, 329, 331, 335, 336, 412, 413
hõimudevahelised suhted — 442
hõimurahvad — 449
hällilaulud — 120
hännamees — 429
häälendid (lindude ja loomade häälitsuste imitatsioonid) — 270
hüperbool — 145, 172, 186, 210, 213, 280, 285, 298, 327, 386, 412, 423
Ilja Muromets — 192, 349
Icaros — 392
igandid — 16, 75, 471, 473, 479
imeabilised — 397—398, 402
imeesemed — 398
imemuinasjutud — 54, 392—401, 407
imepeegel — 398
imepärane sünd — 394
imesõrmus — 398
imevõimed — 393
improvisatsioon — 10, 12, 19
improviseeriv laululooming — 112, 481
  loomislaad — 489
ingeri rahvalaulud — 179
«Inland» — 33, 353
inversioon — 84, 141, 168
iroonia — 88, 163, 168, 175, 201, 220, 289, 291, 300, 317, 319, 321, 331, 342, 348, 349, 412, 413
«Iru ämm» — 439
isamees — 249
isikunimed rahvalauludes — 155, 158, 190, 191, 197, 198, 301, 312, 332, 333
istel käimine — 235
istjad — 235
istjatse' — 362
isuri laulud — 91
itkud — 80, 83, 84, 85, 244—247, 252
jaagupipäev — 222, 224
jaanilaulud — 112, 226—228
jaanipäev — 95, 96, 222, 224, 225—228, 243, 360
jaanituli — 228—229
jahimeeste jutud — 360, 370
jamb — 305
joig — 83—84
jutustajad — 12, 358—375
jutustamine (aeg, koht) — 358—363
jutustamise viis — 464—466
jutustavad laulud — 107, 177—204
jutusõ hood'a — 358
jõujook — 398
jõumehed — 445
jõulud — 221, 222, 223, 224, 233—234, 235
jõululaulud — 110, 112, 233—234

jõulumängud — 234, 239
jäguaeg — 362
jäguõhtud — 95
jüripäev — 221, 224
kaasitaja — 102, 114
kaasitus — 82
kaashäälikute kordus — vt. alliteratsioon
kadriema — 233
kadrilaulud — 88, 132, 133, 225, 233, 309
kadripäev — 222, 224, 233—234
kahelaul — 99
kalapüügilaulud — 217, 312
kalendrilised tavandid — 33, 67
kalendrilised tavandilaulud — 88, 221—234
Kalev — 38, 39, 138, 154, 167, 179
«Kalevala» — 85, 181, 184, 185, 210
Kalevine — 154
Kalevipoeg (juttudes, lauludes) — 29, 30, 38, 50, 67, 69, 74, 121, 154, 186, 353, 355, 364, 431—437
«Kalevipoeg» (eepos) — 30, 38, 41, 42, 44, 52, 54, 55, 74, 75, 98, 188, 438, 439, 486, 487
kalmulised — 154
kangelaseepika — 87
kangelaslaul — 85, 86, 179, 204
kannel — 96, 98, 101
«Kanteletar» — 188
kapitalismi perioodi rahvaluule — 89
karjala rahvalaul — 80, 82, 84, 179
karjalaskepäev — 224
karjaluik — 210
karjapasun — 207, 210
karjapoiss — 394, 396, 402, 403, 405, 408
karjaselaulud — 83, 132, 206—210, 269
karu austamine — 381
Karu-Iivan, Karukõrva-Iivan — 394
karupeied — 382
Karupoeg — 381
Kaval-Ants ja Vanapagan — 409—411
keel (rahvaluules) — 40, 52, 75, 124, 146—153, 156, 173—175, 305, 449
keelenaljandid — 423
keerdküsimused — 454
ketruslaulud — 219—220
kiigelaulud — 22, 88, 91, 94, 100, 110, 112, 120, 132, 135, 186, 235—238, 239, 309
kiigepeod — 101, 332, 360
kiik — 103, 104, 234
kiilsilp — 127
kiilsõna — 127
kildsann — 95, 235, 362
kirikuehitajad (hiiud) — 437, 440
kirikulaulude paroodiad — 160, 173, 419
kirikukriitika — 55, 198
kirikuvastane satiir — 75
kirikuvastased laulud — 89, 171, 306, 312, 318—320, 343—344
kirikuõpetaja — vt. pastor
kirjandus ja rahvaluule — 170, 176, 294—295, 299, 301—303, 307, 310, 335—336, 480, 484—491
kirmas ∽ kirmes — 97, 98, 113
klassivastuolud (kajastumine rahvaluules) — 163, 198
klassivõitlus (kajastumine rahvaluules) — 75, 323, 413
koduhaldjas — 429
kodukäija — 355, 366, 429
kodulaulud — 107
koerakoonlased — 425, 443
kohanimed (rahvalauludes, -juttudes) — 154, 156, 194—195, 440
kohamuistendid — 356, 426, 438—441, 442, 446, 490
kokkuliide — vt. kontaminatsioon
kollektiivsed tööd — 205—206
kollektiivsus (rahvaluules) — 8, 17, 70, 336, 472, 480
kolhoosilaulud — 477—478
kolmarvsus — 182, 203, 204, 390, 400, 407, 409
kombestik — vt. rahvakombed
kompositsioon (rahvajuttudes) — 400, 407, 422
kontaminatsioon — 11
kontrast — 141, 167, 345, 407, 453, 468
kooliaitkud — 113
koomika — 326, 332, 412
koor — 92, 99, 100, 125, 481
koorilaul — 488
kordus — 84, 160, 164, 201, 202, 203, 204, 388, 389, 400, 407, 453, 468, 488
sõnakordus — 131
värsikordus — 131
värsirühmakordus — 131—2
korduslaulud — 64, 92, 135, 196—197
korrespondendid — 47, 48, 50, 52—3, 59—60, 66, 67, 68, 73, 374
kosimine — 403, 405

kosjad — 249—250
kosjateemalised laulud — 188
kosmogooniline muistend — 184
Kraasna eestlased — 63
kreeka mütoloogia — 14
kristlik ideoloogia — 198
— mütoloogia — 427
kroonuteenistus — 379
Kullervo — 85, 210
kummitus — 429
Kungla — 40
kuningapoeg — 396
kunstiline isetegevus — 17, 18, 478
kunstilis-kasvatuslik funktsioon — 16, 86, 88
kurat — 397, 411, 427, 429
kuulamine — 249
kvantiteedireeglid — 121—122
kvantiteeruv meetrum — 117
kõlakujundid — 127—130, 175, 467
kõnekujundid — 142—146, 157, 169—173, 293, 467
kõnekäänud — 8, 55, 66, 73, 75, 129, 307, 469, 474, 481, 483
kõrts — 97, 103, 361
kõrtsilaulud — 199, 202
käsikivilaulud — 85, 218
käsitööõhtud — 107, 234, 235, 243
külakarjus — 371, 373
külakroonikad — 312, 332—336
külarätsep — 371, 375
külasepp — 373, 374
külmtõbi — 429
künnilaulud — 216—217
künnipäev — 224
küsitluskavad — 54, 55, 59, 68
kütiselaulud — 217
küünlapäev — 222, 224, 225
laenulised laulud — 324, 336, 474
laevahaldjas — 429
lastehirmutis — 366
lastelaulud — 66, 73, 74, 79, 114, 143, 268—270, 390
laste repertuaar — 383, 454
laulik — vt. rahvalaulik
laulmine (aeg ja koht, kombed) — 86, 93—101, 103
laulualad — 90—92
laulud kodust ja lapsepõlvest — 107, 263—273
laulud laulust — 107, 114, 135, 235, 271—274
laulud laulikust — 114
laulud rõõmust — 107
«lauluimä» — 112
«laululine» — 114
laulumängud — 92, 239—243
laulupidu — 114, 478
laulurajoonid — 90—92
lauritsapäev — 224
lausekujundid — 131—142, 157, 164—169, 175, 293, 467
leelo — 82
leelotamine — 82
leesitamise laulud — 82, 212
legend — 427, 473
legendilaadiline muinasjutt — 374, 394
legendilaulud — 88, 92, 197—198
lehtpill — 103
Lemminkäinen — 85
lendva — 429
libahundimuistend — 490
lihaheitepäev vt. vastlapäev
liialdus vt. hüperbool
liigolaulud — 82
linakitkumislaulud — 217
linatalgud — 222
linnus — 432, 434, 437, 440, 442
linnulaulud — 383
Linnutee — 185
litootes — 146, 172
liulaskmine — 223
loetlus — 137, 166, 225, 298, 468
loitsimine — 86
loitsud — 16, 186, 387, 473
loitsulaul — 85
loitsuluule — 86, 88
loodushääled — 373
looduslaulud — 92
loomamuinasjutud — 360, 366, 381—391
areng — 381—383
ainestik — 382—383
tegelased — 383—386
olustik — 386—387
kunstiline külg — 387—391
lugemisvärsid — 269
Lutsi maarahvas — 63, 354
lõikuslaulud — 22, 82, 85, 91, 110, 112, 132, 205, 212—215
lõppkadu — 147—148, 158
lõppriim — 81, 156, 157, 160—163, 202, 302, 304, 305, 468
lõppriimiline laul — 107, 480
lõppvormel (muinasjutus) — 391, 401, 408
läänemeresoome hõimud — 83, 84, 85
lüpsilaulud — 220
lüroeepiline laul — 81, 85, 177

lüürika — 92, 180, 475
lüüriline laul — 81, 88, 98, 135
maagia — 207, 222, 224, 225, 362, 369, 382, 393, 449
maagiline funktsioon — 84, 85, 97, 217, 234, 244, 248, 387
maagilised tavandid — 225
maarjapäev — 224
Manala — 154, 346
manalased — 154
manamine — 86
mardiema — 233
mardiisa — 233
mardilaulud — 83, 88, 89, 112, 132, 133, 225, 229—233, 309
mardipulm — 233
mardipäev — 224, 229—233, 234
marksistlik metodoloogia — 75
massilaul — 472, 476
matused — 33, 95
matuseitkud — 245—247
meeleolulaulud — 474
meeslaulik — 103, 108, 199, 202
meestelaul — 92, 112, 127, 135, 160, 179, 194, 197, 199, 202, 236, 261, 309, 331
merelaulud — 193—194, 312
metafoor — 143—144, 170—171, 174, 449, 453, 470
metonüümia — 144
metshaldjas — 370, 429
metsik — 95
mihklipäev — 210, 221, 222, 224
moonakalaulud — 317, 324
moondumine — 13, 393
mordva rahvaluule — 185, 370, 387
morfoloogilised erinevused (rahvalaulude keeles) — 149—153
muinasjutud — 22, 24, 42, 43, 44, 49, 74, 80, 110, 177, 204, 354, 356, 359, 365, 373, 376—411, 446, 450, 490
  mõiste — 376
  liigid — 380
  areng — 376—378
  temaatika — 376
  olustik — 377
  rändamine — 379
  vanus — 380
  kunstiline külg — 387—391, 400—401, 407—408
  õpetlikkus — 378—379
muinasusund — 26, 30, 31, 32
muistendid — 30, 43, 46, 54, 67, 80, 86, 110, 185, 353, 354, 355, 356, 359, 365, 366, 373, 374, 383, 425—446, 486, 487, 490
  mõiste — 425—6
  liigid — 426
  levik — 426, 446
  funktsioon — 446
mõis — 397, 398, 399, 434, 440
mõisate põletamine — 340, 342
mõisavastased laulud — 70, 89, 94, 199, 201, 202, 206, 215, 219—220, 275—287, 292, 306, 309, 310, 313—318, 323—324
mõisnik — 28, 66, 340, 348, 397, 403, 405, 408, 409, 415—416, 445, 468
mõisnikuvastased laulud — 94, 201, 277, 306
mõistatamine — 95, 362, 369, 403, 405
  funktsioon — 449, 450—452
  koht ja aeg — 95, 362
mõistatused — 8, 19, 22, 23, 49, 56, 61, 62, 66, 67, 73, 95, 110, 129, 187, 362, 363, 449—457, 490
  definitsioon — 449
  temaatika — 452
  repertuaar — 451
  kunstiline külg — 449, 453—455
  funktsioon 449—452
mõistatusjutt — 449, 454
mõistatuslaul — 449, 455
mõnu (viis) — 83
mõrsjaitkud — 252
mängitamislaulud — 268
mängulaulud — 74, 107, 114, 132, 206, 234, 235, 239—243
mängutuba — 234
mütoloogia — 14, 25, 26, 31, 33, 34, 40, 52, 67, 154
müümine (naiseks) — 188
müüt — 179
müütiline temaatika — 177, 195, 489
müütilised laulud — 40, 181—188
naaberrahvad — 449
naislaulik — 87, 97, 103, 180, 188, 370
naistelaul — 108, 112, 235, 309
naljalaulud — 113, 143, 170, 256, 303
naljandid — 17, 55, 66, 80, 317, 323, 331, 336, 356, 359, 365, 371, 373, 383, 412—416, 427
  mõiste — 412
  ajalooline areng — 413—414
  funktsioon — 424
  repertuaar — 414
  tegelased — 415—416
  temaatika — 414—422

kunstilised iseärasused — 422—424
nekruti-itk — 247
nekrutilaulud — 40, 51, 157—158, 170, 171, 172, 201, 202, 293—300, 308, 487
nelikvärss — 309, 320—321, 324
noorem vend — 394, 396—397, 405
novellilaadiline muinasjutt — 402—408
mõiste — 402
ainestik — 402
temaatika — 402—406
tähtsamad tegelaste kujud — 406—407
kompositsioon ja stiil — 407—408
Novgorodi kroonika — 430
nukumäng — 240—242, 243
nõelamäng — 239—240, 243
nõiasõnad — 40, 205
nõidusmuinasjutt vt. imemuinasjutt
nõidussõnad vt. loitsud
nõukogude rahvalaulud — 474—480
näkk — 355, 429
näkijutud — 366
näärid — 223
ohverdamine — 429
oksümoron — 143, 170, 423
Olevi — 154
«Olevik» — 306
Olevipoeg — 154
olustikuline ainestik — 356
muinasjutt — 402—408
muistend — 383
olustikulised laulud — 158, 159, 161, 162, 174, 193—197, 310
«Oma maa» — 55
omalooming — 17, 18
onomatopöa — 130, 163, 201, 453
Orjakivi — 439
orjuslaulud — 22, 29, 40, 88, 107, 277—287, 288—289
orjusest vabastamine — 289
Osmi — 154
paastumaarjapäev — 223
paradigmaatiline riim — 129, 307
paradoks — 468
parallelism — 16, 44, 81, 84, 133—137, 157, 165, 202, 203, 293, 305
pardiajajad — 443
parmupill — 96
paroodia — 173, 338, 404, 413, 419, 427
partisanid — 475
pastor — 19, 23, 24, 28, 66, 340, 397, 408, 409, 452—453
pastorivastane rahvalooming — 163, 167, 171, 172, 306, 312, 343—344, 417
peiupoiss — 249
peksukott — 398
peninukid ∽ peninutlased — 426, 443
peoon — 126, 127, 160
perekondlikud suhted — 188—193
peretütar — 288, 396, 397
personifikatsioon — 145, 171, 172, 213, 429, 468
Peterburi konservatoorium — 63, 306
Phaeton — 392
pilkelaulud — 102, 113, 202, 209, 219, 256, 312, 317, 326, 327, 329, 332—336, 475
pillimees — 114, 180, 229, 250
pillimäng — 95, 96, 97, 98, 101, 228
Piret — 437
pisuhänd — 429
podruskis käimine — 113
poliitiline satiir — 476
possessiivsufiksid — 152
proletaarsed kirjanikud — 65—66
prosaismid — 174, 202
pruudi-itkud — 252
pulmad — 95, 99, 103, 107, 243, 248—257, 332
pulmalaulud — 22, 82, 85, 88, 89, 92, 109, 110, 112, 114, 132, 248—257, 309
pulmalaulik — 97, 102, 103, 108
pulmakombed — 33, 73, 85, 233, 248—257
puänt — 412, 422
pseudomütoloogia — 28, 32—35
pärisorjade koor — 308
pärtlipäev — 224
pööripäevad — 222
pühadelaulud — 107, 225—234
püsiepiteet — 142—143, 202, 204
rahaaugu tuled — 441
raha kuivatamine — 441
rahulaulud — 477, 478
rahvadraama — 243
rahvajutud — 8, 16, 25, 44, 52, 56, 62, 66, 67, 73, 80, 86, 198, 201, 353—446, 473, 487, 490
jaotus — 356
kogumine — 353, 370
publitseerimine — 353—356
teisendid — 357, 382, 393, 403
tüüp — 357, 380, 382, 393, 403
tüüpide register — 357
repertuaar — 357, 366—367, 371,

372, 373
levik — 403
esituslaad — 54, 358, 364, 365, 374
stiil — 355, 365—366
funktsioon — 366, 367—370, 401
väljaanded — 354, 355, 356, 371
temaatika — 402—403
rahvajutustaja — 12, 13, 353, 358, 368, 370—375
rahvakalender — 221—225
rahvakombed — 8, 16, 21, 22, 33, 37, 40, 41, 46, 55, 56, 59, 63, 65, 66, 67, 70, 179, 212, 215, 217, 222, 224, 225, 229, 359, 362, 425, 449, 473, 484
rahvalaulud — 8, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 35, 36, 43, 44, 52, 56, 66, 67, 71, 75, 79—80, 112, 125, 205, 473, 484, 487, 490
esitamine — 19, 63, 69, 79, 83, 90, 91, 115
funktsioon — 75, 82, 86, 205, 207, 208, 209, 213, 217, 220, 369
iga — 83, 178—179, 277, 309, 310, 336
keel — 146—156, 173—175
kollektiivne laad — 37, 44, 63, 70
kus, millal ja kuidas lauldi — 93—101, 112, 113, 115
levikualad — 90—92
levimine — 37, 336, 487
liigid — 19, 22, 80—81, 181
poeetika — 39, 44, 84
regivärsilised — 23, 74, 75, 79, 80, 81, 89, 92, 98, 115, 335—336
repertuaar — 80, 97, 102, 107, 109, 110, 112, 113, 114, 335—336
riimilised — 23, 61, 63, 68, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 89, 101, 110, 112, 295, 324, 326, 335—336, 487, 488
rütm — 69, 100, 117
sisu ja vormi ühtsus — 75, 80
stiil — 127—146, 177
tekkimine ja areng — 83—90
temaatika — 85, 87, 89, 90, 110, 178, 310
terminoloogia — 82—83
tüübid — 323
vanemad kirjapanekud — 19, 20, 25
viis — 19, 23, 79, 83, 84, 91, 147
värsiehitus — 81, 84, 157—160
värsimõõt — 116—127
rahvalaulik — 10, 12, 13, 70, 95, 97, 98, 102—115, 180, 358
improviseeriv — 114, 115
reprodutseeriv — 115
loov — 115
rahvaluule — 8, 16, 22, 23, 60, 61, 63, 66
anonüümsus — 11
funktsioon — 16, 55, 65, 73, 484—485
ideeline sisu — 16—18
kogumine ja uurimine — 22, 23, 24, 29, 30, 36, 37, 38, 44, 45—75, 305, 306—307, 486
kollektiivne laad — 9—11, 55, 64, 485
levik — 7, 11, 12, 13, 17, 65
liigid — 18
muutlikkus — 11—13
mõiste — 7—9, 17, 46
pealisehituslik laad — 14—15, 89
seos kirjandusega — 17, 37, 66, 89, 156, 338, 385, 404
sisu ja vormi ühtsus — 55, 75, 455
suulisus — 7, 472, 485
tekkimine — 7, 8, 9, 11, 43, 54, 65, 472
tähtsus — 18, 23, 34, 43, 46, 53, 55
rahvaluulekogud — 21, 22, 25, 33, 35, 38—40, 41, 43, 50, 51, 52, 54, 56, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 74
rahvaluulekogujad — 22, 24, 25, 29, 33, 37, 38, 40, 44, 46, 48, 50, 53, 58, 59, 60, 66, 67, 73
rahvaluule kogumine ja uurimine — 24, 29, 30, 36, 37, 38, 44, 45—75, 305, 306—307, 486
rahvaluuleteadus vt. folkloristika
rahvameditsiin — 8
rahvamuusika — 8, 22, 79
rahvamängud — 8, 25, 37, 73, 107
rahvanaljand vt. naljand
rahvapärimus — 8
rahvatantsud — 8, 22, 37, 73, 95, 96
rahvatraditsioon — 8
rahvausund — 8, 41, 55, 56, 59, 62, 63, 65, 68, 70, 425
rahvausundilised muistendid — 428—430
rahvaviis — 52, 54, 63, 69, 73, 74, 83, 110, 115, 156, 157, 305
realistlik laad — 177, 203, 303, 310, 326, 403, 422
reegotamine — 82
refrään — 91, 92, 303, 335
regivärsis — 19, 92, 132—133
riimilises laulus — 160—161, 164
regeviis — 82

register — 74, 139
regivärsiline rahvalaul — 82
regivärss — 82
rehepeksulaulud — 206, 216
retooriline eitus — 140, 167
— küsimus — 140, 166, 245
— pöördumine — 140, 167, 245
retsitatiiv — 156
retsiteerimine — 82, 83
revolutsioonilised laulud — 168—169, 172, 337, 338, 343, 344, 346, 349, 350
riim — 129—130, 160—163, 168, 453, 455
riimiline rahvalaul — 82, 101, 115, 156—175, 202, 305—336
ringmäng — 89
ringmängulaul — 89, 101, 120, 156—164, 310, 326, 332
ristsed — 97
rivilaul — 474
runo ∽ runolaul — 82
rõhuprintsiibilised värsiialad — 118, 119, 123—125, 126, 156, 157
rõhuprintsiip (värsimõõdus) — 119, 124
rõkatamine — 82, 83
rühmalaul — 100, 101
rütm — 117, 453, 467
saagalaul — 35
saagutamise laulud — 82, 232
saajanaine — 250
saajavanem — 249
sajatuslaulud — 82, 232, 286
«Sakala» — 52, 53
salm vt. stroof
sarkasm — 22, 282, 285, 290, 291
Sauna-Antsu poeg — 394
saunamehepoeg — 396
— tütar — 396, 402, 403
satiir — 310, 319, 320, 321, 324, 332, 336, 343, 412, 413, 417, 419, 420, 423
satiiriline muinasjutt — 403, 408—411, 412
satiirilised laulud — 22, 88, 283, 344, 348, 474, 475, 477, 479, 480, 489
seitsmearvsus — 182, 400
seletusmuistend — 383, 425
sepal (jutustamine) — 360
sepalaulud — 194—195, 197
setu ained — 363, 375, 388, 389, 390, 399, 400; laulud — 70, 100, 180, 188, 198, 203, 245
rahvalaulikud — 102—115
«Setukeste laulud» — 61, 113, 114, 249
sirbiviskamine — 215
sisekadu — 148
sissid — 443
situatsioonikoomika — 422
skandeerimine — 69, 120—121
soldat (rahvajutt. levitajana) — 371, 373, 379, 394, 399
soome-eesti segamütoloogia — 26
Soome Kirjanduse Selts — 61, 68
soome meetod — 64—66, 70
mütoloogia — 26, 32, 154
rahvajutt — 357
rahvalaul — 52, 80, 82, 84, 92, 119, 179, 181, 185, 197, 331
sorelaul — 82
sotsiaalsed vahekorrad — 75, 79, 91, 107, 178, 210, 287—292, 295—297, 303, 407
stereotüüpiline pöördumine — 140
sõnastus — 388, 389, 400
värss — 140, 202
stroof — 81, 157, 160, 161, 305, 307
subrik — 235
sulane ja peremees — 199, 202, 277, 409, 414, 420
sulaselaulud — 44, 277, 290—291, 308, 320—323
Sulev — 121, 154
Sulevipoeg — 154
«Suomi», ajak. — 353
supredka — 235
surnuitkud — 113
surnute mälestamine — 362
suuline levik — 472
Suur Isamaasõda — 474—475, 476, 478, 481
suurjutustaja — 371—375
suurlaulik — 102, 109, 112
Suur Tõll — 437—438
Suur Vanker — 187
sõjalaulud — 51, 85, 169, 294—295, 300—304, 312, 487
sõnamäng — 130, 416
sõnakoomika — 422
sõnakordus — 307
sõnamaagia — 205, 225, 274, 282, 393
sõnamaagiline funktsioon — 205, 209, 213
sõnavara (rahvalauludes) — 153—156
«sõnoline» — 114
sünekdohh — 144, 171, 468
sünnisõnad — 86

Taara — 32
— tütred — 40
taevakehade tekkimine — 182
talgud — 97, 101, 275, 332, 362
talgulaul — 187
talupoeg ja mõisnik — 403, 409, 414, 415—416
talupojapoeg — 402, 405, 409
tantsulaul — 89, 101, 120, 310, 326, 332
tantsurefrään — 164
tanutamine — 252, 257
Tarapita — 430
Tartu Riiklik Ülikool — 71, 73, 75
Tartu Ülikool — 63, 66, 69
tavand — 19, 95
tavandilaulud — 51, 92, 114, 215
kalendrilised — 225—234
perekondlikud — 95, 244—257
teisend — 11, 64, 71, 107
teisendus (emendatsioon) — 11, 12
tekke- ja seletusmuistendid — 184, 426—428, 446
teolaulud — 94
teomehepoeg — 409
tikõ — 154
tondijutud — 361, 366
tont — 429, 430
toomapäev — 224, 235
toon — 83
Toonela — 154
Tooni — 154
toonilased — 154
tooniline rõhk — 120
tootmismaagia — 387
tootmismaagiline funktsioon — 370
torupill — 94, 96, 98, 205, 229
torupillilugu — 22, 160
traditsiooniline algus — 391, 407
traditsioonilised algusvärsid — 202
traditsiooniline lõpp — 391, 401, 408
traditsioonilised ütlused — 204
traditsioonilised motiivid — 425
trallilaulud — 83
trohheiline värsimõõt — 117—120
trohheus — 117, 305
troop — 467
tulihänd — 429
tsüklilisus — 387, 409
tsõõtamine — 82
tšastuška — 320, 321, 327
tšuudi nõid — 430
tugev poiss — 394—395
tuhulaulud — 52, 244
tunderõhuline hüüatus — 142, 169
Turris — 28, 39
Tuuslar — 40
Töll — 67, 355
tõlv — 209
tõnisepäev — 222
tõnn — 50, 429
tõrjemaagia — 222
tähtpäevad — 221—225
tähtpäevade laulud — 225—234
täitesõnad — 100
töölaulud — 74, 85, 86, 100, 101, 114, 205—220, 235, 269, 277, 309
välistöödel — 206—217
kodutöödel — 218—220, 235
töölisfolkloor — 487
töölislaulud — 89, 312, 337—350
töömaagiline funktsioon — 16, 84, 86, 88
tööõhtud — 224
tütarlaste hukkamine — 179, 188, 189
müümine — 179, 188, 190
tüüp (laulu-, jutu- jne.) — 11, 12
ukraina rahvaluule — 474
Uku — 186
unustamine — 13
uskumused — 16, 19, 46, 66, 194, 205, 224, 225, 359, 369, 426, 440, 449, 473, 484
usund — 430, 446
usundiline muistend — 426, 428—430, 430, 446
Utregane — 154
vaaretamine — 82, 83
vadja rahvalaulud — 52, 84, 91
vaenelaps (rahvajuttudes) — 394, 395, 396
vaene vend ja rikas vend — 394, 407
vaeslapselaulud — 88, 92, 107, 112, 265—267, 277, 287—288
vahekiilund (interpolatsioon) — 11
vahevärsid — 388, 400
vakused — 97
valetamisnaljand — 423
valgevene rahvaluule — 399, 474;
«Vana Kannel» — 46, 48, 49, 61, 69, 70, 104, 105, 110, 124, 135, 184, 249
Vanapagan ja Kaval-Ants, vt. Kaval-Ants ja Vanapagan
vanapagan — 434, 451
vanapaganajutud — 366, 397
vanasõna — 8, 11, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 52, 56, 66, 67, 73, 74, 129, 201, 224, 248, 250, 261, 307, 367, 385, 391, 473, 478, 481—483, 487, 490
vanavara — 8, 56, 60, 61, 68

Vanemuine — 28, 30, 31, 32, 40, 98
variant vt. teisend
variatsioonilisus — 75, 105
varrulaulud — 244
vastandamine — 378, 407, 422, 468
vastlapäev — 95, 222, 223
vastlapäevalaulud — 132, 225—226
vedaja — 429
veehaldjas — 429
veejumal — 39
vene rahvaluule — 371, 379, 399, 436, 474, 481
Vene Teaduste Akadeemia — 38, 40, 354
vennastekogudus — 43
veritasu — 179
veskil (jutustamine) — 360, 374
viduse pidamine — 95, 451
videviku pidamine — 361, 362, 369
viirastus — 429, 430
viiul — 96, 229
vokaalharmoonia — 152—153
vooriskäimine — 199, 202, 361
vulgaarsotsioloogiline meetod — 75
võitegemislaul — 220
võluvahendid — 392, 402
võrdlus — 142, 169—170, 174, 453, 468, 469, 470, 480
vägilaseepika — 85
vägilasmuistendid — 69, 74, 426, 431—438, 439, 446
vähemusrahvaste rahvaluule — 68
Väinämöinen — 183
värsimõõt — 81, 84, 116—127
värsipaarik — 117, 157, 308
õelutamine — 82
õelutus — 83
õetus — 83
õits — 210—211, 224, 359, 369
õitsilaulud — 92, 112, 210—211
õitsivanem — 360
õlletused — 80, 92, 208
õotus — 208
Õpetatud Eesti Selts — 30, 35, 38, 41, 42, 46, 109
äio —154
ärajätmine (elisioon) — 11
ühiskondlikkude vahekordade laulud — 107
ühiskondlik-poliitilised naljandid — 1[illegible]
üläljõstmine — 107, 235, 362

ISIKUNIMED

Aaman — 104
Aarne A. — 357, 373
Aavik J. — 69
Adamson A. — 489
Adamson J. — 45
Agt — 39
Ahrens — 30, 41
Alas Jakub — 106
Alas Liis — 105—108
Anderson W. — 66
Andrejev N. — 357
Annist A. — 69
Arak Mai — 110
Ariste P. — 4
Arro E. — 419, 490, 491
Arvelius — 307
Atro Tõnu — 312
Auster L. — 490
Bergmann J. — 48, 52
Boecler J. W. — 26, 41
Bochmann — 23
Boubrig J. S. — 29
Brand J. H. — 305
Buk V. — 65
Böhtlingk O. — 40
Dreiman M. — 334
Eisen M. J. — 60, 61—62, 65, 66, 67—68, 306, 353, 356, 363, 417, 456, 461, 462
Engels Fr. — 15
Ernesaks G. — 490, 491
Faehlmann Fr. R. — 29—33, 35, 45, 75, 353, 361, 364, 428, 486, 489
Frey — 88
Ganander-Thomasson Chr. — 25—28, 486
Garšnek A. — 491
Glanström — 39
Goethe — 21
Gorki M. — 15, 16, 18, 86, 378, 392, 401, 458
Grenzstein A. — 306
Gressel — 28
Grimm — 15
Grünfeldt P. — 339
Grünthal-Ridala V. — 489
Göseken H. — 455
Haava Anna — 488
Hennok Reet — 110
Herder J. G. — 20, 22, 23, 24
Hermann K. A. — 488
Herzen A. — 412

Hilana Taarka — 112, 113—114
Hint A. — 419, 470, 490
Hiärne Th. — 276
Holzmayer J. B. — 443
Hornung J. — 459
Hueck — 30
Hupel A. W. — 19, 21, 94, 97, 100, 455
Hurt Jakob — 8, 45, 46—49, 52, 53, 55, 56
Hurt Joosep — 60
Härma Miina — 488
Jagomann J. — 48, 60
Jakobson A. — 490
Jakobson C. R. — 45, 49, 52—53, 55, 319, 488
Jakobson P. — 489
Jannsen J. V. — 43, 360, 488
Jantson (Janson) Hendrek — 109, 120
Jõgever J. — 55—56, 355
Jürgenson — 30, D. H. 35
Jürjenson Kaarel — 372—374
Kallas O. — 63—64, 181, 306, 354
Kallmeyer — 41
Kapp E. — 490
Kapp V. — 475
Kapral Mai — 110
Karl XII — 445
Kase A. — 4
Kasemaa M. — 413
Kelch Chr. — 20
Kikkerperre Laus — 23
Kilström Joosep — 105
Kilu Marie — 105
Kitzberg A. — 490
Knüpffer A. F. J. — 22, 24, 26, 37, 39, 42
Koidula L. — 488
Koit P. — 50
Kravtsov Mai — 105, 374
Kreek C. — 488
Kreutzwald Fr. R. — 8, 15, 29, 30, 32, 33—45, 46, 48, 54, 74, 75, 88, 103, 185, 186, 188, 222, 250, 319, 354, 361, 367, 376, 379, 399, 400, 420, 438, 439, 441, 460, 486, 487, 488, 489, 490
Krickmann H. — 48
Krohn J. — 64
Krohn K. — 64, 181, 188
Kröönvalk — 104
Krüüts Maria — 114
Kuhlbars Fr. — 489
Kulp Jüri —105
Kunder J. — 49, 53—55, 354, 400, 401, 490
Kõivastik Anna —. 372
Kõivastik Ustinja — 369
Kõrv J. — 62, 354
Kõvamees Mihail — 375
Käär Peeter — 53, 374
Köppen — 38
Laanetalu Maria — 114
Lafargue P. — 248
Lang Prints — 444
Laugaste E. — 74, 307
Leivo Aleksandra — 114
Lenin V. I. — 15, 17, 473, 4
Liiv Jakob — 371, 490
Liiv Juhan — 440, 489, 490
Liivapuu Vassili — 364
Lilienbach J. — 66, 338, 489—490
Loorits O. — 68, 69, 335, 356
Luiga J. — 65
Luts O. — 490
Luttein A. — 121
Läte A. — 488
Läti Henrik — 85, 245, 430
Lätt S. — 356
Malm K. E. — 456, 488
Mägi E. — 491
Mändmets J. — 490
Mannteuffel P. — 308, 310
Martina Irö — 113
Marx K. — 14
Masing O. W. — 308
Merkel G. — 22
Mett H. — 53
Mickwitz, pastor — 342
Mikiver Els — 104
Mikiver Tõnu — 104
Miko Ode — 112—113
Muri Hendrik — 109
Mustonen O. A. F. — 306, 308
Mõtleja C. — 456
Mägi Liisu — 110
Mohn Märt — 35
Münther O. — 66
Neus A. H. — 25, 29, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 50, 455
Niinemägi O. — 105, 107
Normann E. — 3, 74, 462
Normet L. — 419, 490
Oettingen A. v. — 110
Oja E. — 491
Orik Liisu — 109, 108, 120
Paemurd M. — 105
Paloots Anastasia — 114
Papi Karli — 371
Parve R. — 475
Paucker — 22

Peeter J. — 48
Peeter I — 445
Perttunen — 97
Petersonid — 45
Peterson K. J. — 25—28, 31, 34, 486
Peterson-Särgava E. — 490
Petri J. Chr. — 22, 79, 88, 94, 96, 97, 100
Pihlaste Kreepa — 114
Pilberg Ann — 368, 374
Põldmäe R. — 69, 356
Pärn Elias — 371
Pöögelmann H. — 66
Ralli Hans — 19
Raudla Matö — 114
Reinvald A. — 129, 488
Rendla Tatjana — 114
Roopen-Reinberg Eva — 105
Rootsik — 105
Rosenplänter J. H. — 23—25, 306, 307, 353
Rothberg J. — 50
Russov Fr. N. — 40, 43, 488
Rutoff-Rajasaare Chr. — 360
Saar M. — 488
Sachssendahl E. — 29, 40
Salström — 104
Sandra J. — 60, 375
Schiefner A. — 29, 40, 41, 42, 43, 222, 354, 399
Schlegel Chr. H. J. — 22, 23, 37, 205, 455
Schultz-Adaievsky E. — 110
Schultz-Bertram C. J. — 29, 35, 41, 420
Schüdlöffel — 39, 41
Seen G. — 60
Shakespeare — 21
Siidra — 360
Sipria J. — 338
Sjögen A. J. — 29, 41
Sommer J. — 48
Stein V. I. — 460
Suits G. — 489
Sõggel J. P. — 60
Sööt K. E. — 489
Süda P. — 62, 438
Tamm Aado — 372
Tamm J. — 53, 372, 440, 490
Tammepuu P. — 374
Tammsaare A. H. — 333, 490
Tampere H. — 3, 69, 74, 118, 356, 372, 391
Thor Helle A. — 455
Thompson S. — 357
Tiidus H. — 475
Tikerpuu G. — 66, 338
Toompalu Ann — 375
Tootsel Ann — 104
Tootsel Mart — 104
Tuglas Fr. — 307
Tõnisson M. — 50
Udam Leenu — 367
Vaagiström Elias — 104, 105
Vaagiström Els — 104, 105
Vaagiström Jaan — 105
Vaarandi Debora — 129, 441, 480, 489, 490
Vabarna Anne — 114—115, 478, 479
Valner Eva — 219
Vana laulumees — 103
Vana Riinu — 109
Vasar Epp — 49, 109—110, 112
Vasar Jakob — 109
Veske M. — 45, 48, 49—52, 55, 109, 110, 154, 157, 244, 338, 348, 488
Vestring S. H. — 455
Viikström Kadri — 105
Vilde Ed. — 490
Vries Jan de — 404
Wahl H. — 307
Wehlmann J. — 50
Weitzenberg J. — 298, 317, 488, 489
Wiedemann F. J. — 29, 36, 41, 222, 244, 245, 456
Willmann Fr. W. — 455
Winkler R. J. — 307
Zeiger J. — 327, 491

KOHANIMED[1]

Aasia — 185, 341, 404, 443
Abo — 194
Abja — 312
Aidu v. — 112
Alatskivi — 372, 373, 489
Alutaga — 15, 195, 280
Ambla — 33, 105
Anseküla — 108
Assüüria — 380
Asva k. — 442
Aunuse — 188
Babüloonia — 380

[1] Lühendid: j. = jõgi, k. = küla, m. = mägi, mk. = maakond, ms. = mõis, raj. = rajoon, t. = talu, v. = vald.

Baltimaad — 22, 247, 313
Ebavere m. — 430
Eesti — 59, 64, 68, 70, 75, 84, 90, 97, 101, 112, 114, 119, 156, 167, 172, 181, 183, 185, 190, 247, 302, 306, 312, 318, 381, 382, 404, 408, 347, 349, 426, 441, 443, 445, 489, 337, 380
Eestimaa — 19, 22, 162, 167, 313, 343
Eesti NSV — 70, 71, 473, 474, 475, 476, 478, 490
Egiptus — 184, 380
Emajõgi — 91, 372
Euroopa — 404, 443
Haapsalu — 36, 432
Haljala — 50, 236, 244, 441
Halliste — 60
Hao ms. — 29, 361
Harju — 128
Harju-Jaani — 104
Harjumaa — 91, 137, 156
Helbi k. — 113
Helme — 133, 440
Helsingi — 43, 64, 68, 114
Hiiu — 309
Hiiumaa — 123, 137, 186, 437
Hilanamäe k. — 113
Holstre v. — 112
Ida-Eesti — 212, 235, 431, 437
Iisaku — 436
Indo-Hiina — 185
Ingeri — 101, 183, 185, 188, 190, 204,
Iru — 439
Jaapan — 185
Jamburi mk. — 104
Juminda neem — 434
Jõelähtme — 105, 362
Jõhvi — 345
Jõhvi raj. — 433
Jämaja — 311
Järvamaa — 91, 132, 156, 260, 333, 361
Kaarli ms. — 361
Kadapiku t. — 104
Kadrina — 22, 25, 288
Kagu-Eesti — 50, 156, 183, 191, 245, 309, 440
Kainumaa — 119
Kalmumägi — 440
Kambja — 312
Kanepi — 235, 309, 369, 434
Karinu — 333
Karja — 259
Karjala — 97, 98, 101, 179, 183, 188, 190, 204
Karksi — 60, 69, 110, 123, 147, 153, 154, 159, 490
Karksi-Nuia — 375
Karuse — 83
Kasakatemaa (=Ukraina) — 444
Kasaritsa — 371
Kassari saar — 390
Kavastu — 372, 441
Kaukaasia mäestik — 443
Keila — 222
Kesk-Eesti — 80, 92
Kesse laid (=saar) — 194
Kihnu — 73, 87, 99, 107, 120, 137, 154, 194, 218, 235, 250, 253, 256, 309, 472, 475
Kiiev — 156, 440
Kiiu-Aabla — 104, 105
Kingissepa rajoon — 104
Kivinõmme mets — 433
Kodavere — 153, 235, 354, 360
Kohila — 345
Kolga k. — 103
Kolga rand — 105, 362
Kolga-Jaani — 48, 121, 123, 153, 154
Kolovinna k. — 113
Korea — 479
Kraasna — 309
Krimmi — 295, 300, 301, 488
Kuivasaapa t. — 445
Kullimägi (Saaremaal) — 346
Kunda — 337
Kundruse k. — 113
Kuraga t. —106
Kureküla ms. — 372
Kuressaar — 346, 347
Kurista — 312
Kuusalu — 30, 69, 102, 103, 104, 105, 147, 153, 186, 312, 362, 369, 371, 434
Kõpu — 162
Kärkna — 280, 440
Kääbasmägi — 374
Laadoga järv — 84, 179
Laius-Tähkvere — 374
Lemsi k. — 106, 107
Leningradi oblast — 104
Liivimaa — 19, 20, 353, 430
Linnamäe põld — 442
Linnuse maalinn — 443
Loode-Eesti — 188
Loodi v. — 109
Lõhavere — 443
Lõuna-Eesti — 48, 69, 91, 92, 104, 109, 125, 132, 153, 156, 234, 238, 275, 305, 443

Lõuna-Karjala — 101, 185
Lõuna-Viljandimaa — 91
Läti NSV — 354, 476
Lääne-Eesti — 91, 92, 95, 104, 105, 108, 120, 183, 188, 212, 233, 235, 399
Lääne-Euroopa — 20, 28
Läänemaa — 15, 132, 260
Läänemeri — 165, 476
Lääne-Nigula — 432
Lääne rannik — 91
Lääne-Viru — 91, 156
Lüganuse — 244
Maarjamäe — 434
Mahtra — 444, 445
Mahula — 201
Malla m. — 434
Martna — 174, 432
Matsuri k. — 113
Metsla k. — 333
Moskva — 114, 302
Muhu — 91, 124, 125, 132, 167, 194, 309, 333, 375, 443
Mulgimaa — 82, 91, 92, 109, 120, 132, 159, 208, 234
Mustapali k. — 440
Mõla kirik — Märjamaa — 480
Märjamaa — 480
Narva — 199
Nurmetu — 280
Nursi — 371
Odakivi — 434
Oese kool — 363
Oleviste kirik — 440
Oudova — 373
Paide — 94, 333
Painova — 434
Paistu — 49, 102, 109, 110, 111, 112, 121, 312
Peetri khk. — 33, 35
Peipsi järv — 15, 91, 114, 369, 373, 432, 433
Perosoomza — 434
Peterburi — 29, 40, 41, 194, 337, 361
Petseri — 113, 114
Petseri klooster — 440
Pihkva — 38, 156, 433
Pirita klooster — 440
Plevna linn — 303
Pohlamaa (Poolamaa) — 204
Prantsusmaa — 299
Puhja — 235
Põhja-Eesti — 82, 91, 92, 100, 104, 120, 183, 186, 229, 234, 238
Põhja-Harjumaa — 332
Põhja-Karjala — 185
Põhjarannik — 83, 91
Põhja-Saksa — 15
Põhja-Tartumaa — 434
Põltsamaa — 19, 128, 236, 312
Põlva — 46, 48, 153, 189, 222, 374
Pärispää neem — 332, 434
Pärnu — 23, 199, 361
Pärnu-Jaagupi — 296
Pärnumaa — 19, 50, 51, 132, 440
Pärnu rannik — 91
Põide — 132, 442
Pühajärve — 371, 445
Pühalepa — 440
Rahumägi — 345
Rannu — 372
Rapla — 343, 344
Ridala — 434
Riia — 20, 128, 156, 195, 199, 201, 312, 353, 361, 372
Roomassaar — 346, 347
Rootsi — 186, 380, 444, 445
Rootsi meri — 194
Ruhnu s. — 194
Rõngu — 353
Rõuge — 298
Räpina — 60, 114, 115, 478
Saaremaa — 62, 91, 108, 115, 132, 155, 168, 173, 179, 201, 236, 309, 332, 345, 346, 430, 437, 438, 442
Sadala k. — 374
Saksamaa — 20, 25, 49, 186, 204
Sangaste — 48, 60, 133
Satseri v. — 113
Setu — 38, 40, 61, 80, 82, 88, 92, 102, 114, 115, 125, 180, 217, 235, 250, 256, 309, 369, 472
Setumaa — 56, 60, 91, 109, 112, 113, 114, 154
Siber — 322, 345
Siberimaa — 443
Simititsa —104
Simuna — 22, 35
Skandinaavia — 85, 179, 445
Soome — 25, 41, 68, 91, 101, 156, 179, 183, 185, 186, 187, 190, 194, 204, 353, 444
Soome laht — 84, 119, 179
Soome meri — 194
Stokholm — 479
Suugu t. — 105
Suur väin — 194
Suure-Jaani — 443
Sõrve — 476
Taevaskoda — 440
Tallinn — 22, 36, 114, 121, 199, 341, 345, 347, 361, 439, 440, 441
Tapa — 280
Tapurla — 104

Tartu — 30, 110, 114, 306, 364, 408, 423, 440, 441
Tartumaa — 92, 132, 155
Tarvastu — 111, 133, 369
Tonja k. — 114
Toomkirik (Tartus) — 441
Toompea — 440
Torgu — 312
Tornimägi (Tallinn) — 348
Tornio j. — 119
Tõhela k. — 108
Tõstamaa — 108, 120, 123, 125, 297
«Tõusev elu» kolhoos — 478
Türgi — 204, 299, 300, 302, 303, 310
Türgimaa — 186, 443
Ukraina (=ka Kasakatemaa) — 444
Uraali mäed — 443, 476
Urvaste — 60, 369
Vaivara — 147
Vana-Antsla — 219
Vana-Kariste — 312
Vanakivi koobas — 440
Vana-Vändra — 360
Vastemõisa — 443
Vastseliina — 60, 115
Velikije Luki — 475
Venemaa — 59, 293, 300, 301, 302, 315, 322, 337, 434, 436, 444
Verevi k. — 372
Vigala — 363, 345
Viiburi — 280
Viisu — 33, 35
Viljandi — 110, 111, 345
Viljandimaa — 50, 51, 52, 92, 132, 354
Viru — 128, 156, 195, 204
Virumaa — 15, 50, 51, 52, 91, 154, 156, 188, 354, 361, 430, 434
Viru meri — 194
Viru-Nigula — 33, 173, 367
Virve küla — 104
Võhandu j. — 19
Võllamägi — 440
Võnnu — 434
Võnnu s. — 434
Võporsova k. — 114
Võrtsjärv — 91, 437
Võru — 33, 47, 423
Võrumaa — 82, 113, 125, 132, 173, 236
Väike-Maarja — 430
Vändra — 429
Värska — 98, 114
Ölandi s. — 179
Ülemiste j. — 441

ILLUSTRATSIOONIDE NIMESTIK

		Lk.
1.	Fr. R. Kreutzwald. J. Köleri õlimaal 1864	Tiitli ees
2.	Vanim üleskirjutus eesti rahvalaulust a. 1680	20
3.	Vanim trükitud eesti rahvalaul a. 1695	21
4.	J. H. Rosenplänter	24
5.	Kristjan Jaak Peterson	26
6.	Gananderi «Finnische Mythologie» K. J. Petersoni tõlkes (tiitel)	27
7.	Vanemuise laul. L. Maydelli illustratsioon	31
8.	Koit ja Hämarik. L. Maydelli illustratsioon	32
9.	Friedrich Robert Faehlmann	Eri lehtedel lk. 32. ja 33. vahel
10.	Friedrich Reinhold Kreutzwald. Foto a. 1860	
11.	Jakob Hurt. Foto	
12.	Matthias Johann Eisen. Foto	
13.	Fr. R. Kreutzwaldi üleskirjutatud rahvalaul Viisust a. 1828	34
14.	Alexander Heinrich Neus	36
15.	H. Neusi «Ehstnische Volkslieder»	39
16.	«Kalevipoja» rahvaväljaanne a. 1862	41
17.	Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti-rahva Ennemuistsed jutud ja Vanad laulud», I jagu (tiitel)	42
18.	Rahvalaule J. Hurda käsikirjast	47
19.	J. Hurda «Vana kannel» I—II	49
20.	Mihkel Veske	50
21.	M. Veske «Eesti rahvalaulud»	51
22.	Juhan Kunder	53
23.	J. Hurda üleskutse a. 1888	57
24.	J. Hurda kaastöölised kihelkonniti (kaart). Koostanud R. Viidalepp	58
25.	O. Kallas ja M. Ostrov rahvalaulude kogumise retkel (1888)	59
26.	J. Hurda «Setukeste laulud» I—III	60
27.	Juhan Lilienbach noores eas	65
28.	Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum Tartus	71
29.	Osa rahvaluulekogude hoiuruumist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseumis	72
30.	Kihnu pulmakommete filmimine a. 1954. TRÜ EKRK foto	73
31.	Rahvalaulude fonograafeerimine Kihnus, 1948. R. Viidalepa foto	87
32.	Eesti rahvaluule kohalikud rühmad (kaart) (H. Tampere järgi)	90
33.	Eesti rahvalaulude kogumise tihedus (kaart). Koostanud R. Viidalepp	91
34.	Setu neiud külatänaval laulmas	96
35.	Külapidu («kirmask») setu külas Värska jõe kaldal. A. O. Väisäneni foto 1914	98
36.	Rattas laulmine Kihnus a. 1948. R. Viidalepa foto	99
37.	Rahvalaulik Els Mikiver. Foto	105
38.	Rahvalaulik Mari Paemurd. Foto	106
39.	Rahvalaulik Liisu Orik. E. Niidu foto	108

40. Rahvalaulik Nesteri Hemmo. A. O. Väisäneni foto 1912 . . . 111
41. Rahvalaulik Mai Kravtsov. E. Wittofi foto . . . . . } Eri lehtedel lk. 112. ja 113. vahel
42. Rahvalaulik Marie Kilu . . . . . }
43. Rahvalaulikud Reet Sutt ja Liis Alas . . . . . }
44. Rahvalaulik Hendrek Jantson . . . . . }
45. Rahvalaulik Epp Vasar . . . . . }
46. Rahvalaulik Liisu Mägi . . . . . }
47. Rahvalaulik M. Ode. I. Mannineni foto 1923 . . . . }
48. Antsla pulmakaasitajaid. V. Thomsoni foto . . . . }
49. «Haned haljasta hõbedat» häälikute pikkused ja kõrgused (H. Tampere järgi) 119
50. Refrääniliste mardi- ja kadrilaulude levikuala (kaart) (H. Tampere järgi) 133
51. Kandle tegemine (Meremäe). A. O. Väisäneni foto 1913 . . . 178
52. Setu kandlemängija Kärnä Anki. A. O. Väisäneni foto . . . 180
53. Rahvalaulu «Loomine» levikuala (kaart) 183
54. Rahvalaulu «Salme neiu» levikuala (kaart) 187
55. Rahvalaulu «Müüdud neiu» levikuala (kaart) 191
56. Rahvalaulu «Venna sõjalugu» levikuala (kaart) 192
57. «Merineitsi» 195
58. Rahvalaulu «Härjad murtud» levikuala (kaart). 196
59. Teosulased pühapäeva õhtul kõrtsi juures. Tundmatu joonis a. 1813 200
60. Karjapoiss pasunaga. A. O. Väisäneni foto 1914 207
61. Karjaste vastastikuste laulude levikuala (kaart) (H. Tampere j.) 208
62. Sõrulased sirpidega «rugi õsumas». Joh. Pääsukese foto 1913 . . 212
63. Lõikuslaulude levikuala (kaart) (H. Tampere järgi) 214
64. Käsikivil jahvatamine Kihnu saarel. R. Viidalepa foto 1948 . . 218
65. Rahvalaulik Eva Valner ketramas (Vana-Antsla). A. O. Väisäneni foto 1912 219
66. Jõulud ja nääriõhtu. J. Jõgi puunikerdus 223
67. Jaanituli. Joonis 227
68. Jaanituli kadakatest. R. Viidalepa foto a. 1938 228
69. Mardisandid. T. Gehlhaari litograafia 231
70. Kiigel. T. Gehlhaari litograafia 237
71. Eesti kiigelaulude levikuala (kaart) (H. Tampere järgi) . . . 239
72. Rikka ja vaese mäng. A. O. Väisäneni foto 1913 241
73. Koolja ikmine. A. O. Väisäneni foto 1914 246
74. Pulmarong ratsahobustel XVII sajandil (A. Oleariuse järgi) . . 249
75. Kihnu leelutajate grupp noorpaarile laulmas (TRÜ filmist «Kihnu pulmakombed»). TRÜ EKRK foto 251
76. Kihnu pulmarong teel pruudi talust peiukoju. K. Oglase foto 1947 253
77. Mõrsja tanutamine pulmas. T. Gehlhaari litograafia 254
78. Põllelappimine pulmas. T. Gehlhaari litograafia 255
79. Noorpaar Karja kihelkonnast. C. Allase foto 259
80. Setu peigmees ja mõrsja 261
81. Teole minek. J. Jõgi puunikerdus 278
82. Talupoegade peksmine mõisatallis. O. Kangilaski joonis . . . 281
83. Stseenid endisest elust. J. Jõgi puunikerdus 284
84. Jämaja noored kiigel. C. C. Bulla foto 311
85. Atro Tõnu torupilli mängimas (Kuusalu). A. O. Väisäneni foto 1913 312
86. Laulutsükli «Eesti mees ja tema sugu» teisendite levik (kaart). Koostanud Ü. Tedre 315
87. Kiik ja tantsuplats Muhu Hellamaal. R. Viidalepa foto a. 1947 . 322
88. Setu laulikud tšastuška-laadilisi naljalaule esitamas. R. Viidalepa foto 1949 327
89. Tantsimine kõrtsis 330

90. Kandlemängija M. Dreimann Vändrast 334
91. Töötajate demonstratsioon Tallinnas 1. mail 1927 343
92. M. J. Eiseni rahvajutuväljaandeid 355
93. Rahvajuttude jutustamine õitsil. E. Einmanni joonis 359
94. Aida-Vidri (Fr. R. Kreutzwald) mõisa peretoas muinasjutte kuulamas. O. Kangilaski jooniś 361
95. Mehed juttu vestmas. A. Daugelli puulõige 365
96. Jutustaja Ann Pilberg. R. Viidalepa foto 1933 368
97. Rahvajuttude suurkoguja Jaan Sandra . . . . . } Lk. 368. ja 369. vahel
98. Jutustaja K. Jürjenson. R. Viidalepa foto 1932 . . . . .
99. Jutustaja Peeter Käär . . . . . .
100. Jutustaja Mihail Kõvamees. R. Viidalepa foto 1938 . . .
101. Setu eided lastele muinasjutte vestmas. J. Miku foto (TRÜ) . . 370
102. Jutustaja Aado Tamm 372
103. K. Jürjensoni juttude päritolu (kaart). Koostanud R. Viidalepp 373
104. Jutustaja Ann Toompalu 375
105. Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (1951) tiitel ja frontispiis. Illustreerinud G. Reindorff 377
106. Tugev poiss. E. Viiralti illustr. 395
107. Kaval-Ants ja Vanapagan. A. Uuritsa illustr. 410
108. Miina Kasemaa jutustab rahvanaljandeid. KKI Illuka ekspeditsioonil 1957. R. Viidalepa foto 413
109. Rehepapi peksasaamine. H. Möldermanni illustr. 415
110. Talupoeg ja mõisnik. E. Tõnissoni illustr. 417
111. Pastori sõidutamine. E. Tõnissoni illustr. 418
112. Naljandi «Pastor õpib nälga tundma» teisendite levik (kaart). Koostanud L. Raudsep 419
113. Nõumehed (sõidavad ühe paari saabastega kiriku). H. Möldermanni illustr. 421
114. Illustr. Fr. R. Kreutzwaldi jutustusele «Videvik» 428
115. Luupainaja. Joonist. R. Põldmäe 429
116. Rukkihall. Joonis 430
117. Kalevipoeg kündmas. A. Uuritsa illustr. 431
118. Kalevipoja kivi Saadjärvel. F. Schlateri akvarell 1935 435
119. Kalevipoja säng Alatskivil. F. Schlateri õlimaal 1840. aastaist . . 435
120. Kalevipoeg laudu kandmas. O. Kangilaski illustr. 436
121. Kalevipoja sild Võrtsjärves. O. Kangilaski illustr. 437
122. Suur-Tõll. A. Uuritsa illustr. 438
123. Helme Orjakivi. R. Viidalepa foto 1951 439
124. Asva linnus Saaremaal 442
125. Mahtra mehed Tõnis Lang ja Priit Lang «sõjariistadega» . . . 444
126. M. J. Eiseni mõistatuste kirjapanek a. 1869 450
127. Mõistatuse «Puust puigutimid, luust luigutimid, nahksed nibinabinad» lahenduste levik (kaart). Koostanud E. Normann 451
128. Lehekülg eesti mõistatusi A. thor Helle grammatikast a. 1732 . . 456
129. M. J. Eiseni «Eesti mõistatused» (kaas) 457
130. Eesti vanasõnu thor Helle grammatikast a. 1732 460
131. Eesti vanasõnade väljaandeid 461
132. Vanasõna «Kes vaest varrule ehk puujalga pulma kutsub» redaktsioonide ja teisendite levik (kaart). Koostanud E. Normann . . 465
133. Vanasõna «Rikka tõbi ja vaese õlu kuulukse kaugele» redaktsioonide ja teisendite levik (kaart). Koost. E. Normann 466
134. KKI rahvaluule ekspeditsioon setu külas a. 1949 473
135. Rahvalaulik Taarka Leppoja. R. Viidalepa foto 1951 476
136. Rahvalaulik Anne Vabarna 472
137. Eesti maakonnad ja kihelkonnad 492

SISUKORD

Saateks 3

I. Sissejuhatus

1. Rahvaluule mõiste, olemus ja tähtsus (*Ü. Tedre*) 7
2. Eesti rahvaluule kogumise ja uurimise ajaloost (*V. Mälk*) . . 19

II. Rahvalaulud

3. Eesti rahvalaulude tekkimisest ja arengust (*Ü. Tedre*) 79
4. Kus, millal ja kuidas lauldi (*Ü. Tedre*) 93
5. Rahvalaulikud (*L. Raudsep*) 102
6. Eesti rahvalaulude poeetika ja keel (*R. Viidalepp*) 116
   A. Regivärsiline rahvalaul 116
   B. Riimiline rahvalaul 177
7. Jutustavad laulud (*R. Viidalepp*) 177
8. Töölaulud (*V. Mälk*) 205
9. Kalendrilised tavandilaulud (*L. Raudsep*) 221
10. Perekondlikud tavandilaulud (*L. Raudsep*) 244
11. Armastuslaulud (*L. Raudsep*) 258
12. Laulud kodust ja lapsepõlvest (*L. Raudsep*) 263
13. Lastelaulud (*L. Raudsep*) 268
14. Laulud laulust (*L. Raudsep*) 271
15. Ekspluateerimist paljastavad laulud (*V. Mälk*) 275
16. Nekruti- ja sõjalaulud (*V. Mälk*) 293
17. Riimilised rahvalaulud (*Ü. Tedre*) 305
18. Töölislaulud (*V. Mälk*) 337

III. Rahvajutud

19. Sissejuhatus (*R. Viidalepp*) 353
20. Jutustamine ja jutustajad (*R. Viidalepp*) 358
21. Muinasjutud (*R. Viidalepp*) 376
22. Loomamuinasjutud (*R. Viidalepp*) 381
23. Imemuinasjutud (*R. Viidalepp*) 392
24. Novellilaadilised ja satiirilised muinasjutud (*R. Viidalepp*) . . 402
25. Naljandid (*R. Viidalepp*) 412
26. Muistendid (*R. Viidalepp*) 425

IV. Rahvaluule lühižanrid

27. Mõistatused (*V. Mälk*) 449
28. Vanasõnad ja kõnekäänud (*L. Raudsep*) 458

29. Rahvaluule arengust nõukogude ajal (*R. Viidalepp*) 471
30. Eesti rahvaluule ja kirjandus (*R. Viidalepp*) 484

Bibliograafia ja lühendid 493
I. Marksismi-leninismi klassikud 493
II. Allikad 493
III. Käsitlusi ja uurimusi 495
IV. Täiendavat kirjandust ja abimaterjale 499
V. Lühendid 500
Registrid 502

ЭСТОНСКОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

Очерк

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja Ü. Poots

Kunstiline toimetaja H. Vitsur

Tehniline toimetaja I. Vahtre

Korrektorid M. Pedajas ja V. Pillau

Ladumisele antud 29. XII 1958. Trükkimisele antud 15. IX 1959. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 32,75 + 10 lisa. Arvutuspoognaid 30,91. Trükiarv 3000. MB-07958. Tellimise nr. 4901. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rbl. 15.—

A
22760
3180728

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00318072 8